



## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND VI · HÆFTE 3-4

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1973

# HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1973

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ, forskningsbibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (sekretær) og lektor, dr. phil. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 75 kr., for studenter og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 40 kr. (begge dele incl. moms). *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 85 kr. (excl. moms). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til foreningen tegne abonnement til reduceret pris på Historiallinen Aika-kauskirja, Historisk Tidsskrift för Finland, (Norsk) Historisk Tidsskrift og (Svensk) Historisk Tidsskrift.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række II (20 kr.), 7. række II-VI (à 20 kr.), 8. række I-II og IV-VI (à 20 kr.), 9. række IV-V (à 30 kr.), 12. række I og III-VI (à 120 kr.). Overkydende enkelthæfter, hvorover en fortegnelse fås ved henvendelse til foreningen, kan erhverves til følgende priser: 1.-9. række 10 kr. pr. hæfte; 10.-11. række 12 kr. pr. hæfte; 12. række I: 24 kr. pr. hæfte, II-VI: 50 kr. pr. enkelthæfte, 70 kr. pr. dobbelthæfte. Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. Januar 1913. (Tillægshæfte til Historisk Tidsskrift, 8. række IV). 10,00 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839-1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Bd. V. 1973. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges ikke af foreningen).
- BENTE PEDERSEN: Dansk historisk årsbibliografi 1967 og 1968. 1972 og 1973. 40,00 kr. pr. årgang. Medlemsabonnement 25,00 kr. pr. årgang.
- Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972. 95,00 kr.

Alle priser er incl. moms.

# *Norgesparagrafen* *i Christian III's håndfæstning 1536*

STUDIER OVER  
DET 16. ÅRHUNDREDES FORTOLKNING

AF

ERLING LADEWIG PETERSEN

I DEN håndfæstning, Christian III beseglede ved afslutningen af stændermødet i København 30. oktober 1536, indgår på meget prominent plads den såkaldte Norgesparagraf (§ 3) med følgende ordlyd:<sup>1</sup>

Och efftherthij att Norgis riige nw saa forringget er bode aff magtt och formwæ, och Norgis riigis jndbiggere jcke aldene formwæ att vnderholde thennom ænn herre och konnyng, och samme riige er dog forbundet att bliffue hoes Danmarcks krone till ewiig tiidt, och fleste parthenn aff Norgis riigis raadt, besønnerligenn archebiscop Oluff, som nw er thet største hoffuett ther vdj riiget, nw vdj ænn kortte tiidtt er twendne gange mett meste partenn aff Norgis riigis raadt falldne frann Danmarcks riige emodt theres egene forplicitellsze, tha haffue vij therefore loffuett och tilsagdt Danmarcks riigis raadt och aadell, att thersom gudt aldmegtiste thet saa forsiett haffuer, att vij samme Norgis riige eller nogre the ledmode, slotte, lande eller sysszell, som ther tiill hører, kunde bekrefftige eller bekomme vnder vortt hørszom, tha skall thet heer effther weere och bliffwe vnder Danmarcks krone, liige som eth aff the andre lande, Jutland, Fyenn, Sielandt eller Skonæ eere, och her effther jcke weere eller hede jngtet koninge riige for seg, menn eth ledemodt aff Danmarcks riige och vnder Danmarcks krone till ewiige tiidt; dog hues feigde ther aff kand komme, schulle Dan. riigis raadt och jndbiggere wære plictuge mett oss troligenn att hielpe vddraghe.

I modsætning til den ældre Bergentraktats (1450) meget entydige forskrifter om det fælles norsk-danske unionskongedømme anviser Nor-

<sup>1</sup> Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, udg. af C. F. Wegener, Kjbh. 1856–60, s. 83 f. – Manuskriptet til afhandlingen forelå (med undtagelse af nogle tilføjelser til afsnit II) afsluttet i februar 1972.

gesparagrafen efter sin umiddelbare ordlyd Norges fuldstændige inkorporation i Danmark. At den ikke destomindre i moderne forskning har været genstand for indgående diskussion beror dels på, at dens motivering naturligvis ikke uden videre kan accepteres for sin pålydende værdi, dels på tvivl om, at dens normative forskrift virkelig blev gennemført i sin fulde rækkevidde.<sup>2</sup> Det første aspekt kan vi i denne sammenhæng stort set forbigå; alle omstændigheder tyder på, at sikkerhedspolitiske hensyn – overfor Christiern II og den kejserlige dynastipolitik, og måske overfor Gustav Vasas potentielle krav på Norge – gradvis har tvunget det danske rigsråd til at opstille den fiktion, at Norge i overensstemmelse med unionsvilkårene som en del af den danske krone var underkastet dennes suveræne myndighed. Men også rådets krampagtige anstrengelser for at bevare sin ubeskårne ret til at udøve kronens autoritet efter Frederik I.s død synes at have bidraget hertil.<sup>3</sup>

Diskussionen om Norgesparagrafens hensigter og dens konsekvenser – som naturligvis ikke lader sig systematisk skille fra hinanden – rejser imidlertid stadig problemer af væsentlig rækkevidde. Hovedkonklusionen af debatten kan med Johan Schreiner (1942) formuleres derhen, at den danske regeringskreds i 1536 så det som sin opgave at værne om den truede rigsenhed; Norge kunde ikke længere bestå som selvstændig stat og måtte først og sidst udelukkes fra fremtidig på egen hånd at foretage kongevalg. Dette resultat forudsætter således et samarbejde mellem Christian III og det danske råd om dette anliggende, og Schreiner accepterede i sit sidste indlæg Erling Øyens argumentation for, at udenrigspolitiske motiver for begge parter havde været afgørende for Norgesparagrafens udformning.<sup>4</sup>

Medens Schreiners seneste og mest nuancerede standpunkt egentlig repræsenterer diskussionens udfald med hensyn til Norgesparagrafens motivering og hensigt, nåede man næppe til enighed om dens effekt på længere sigt. Halvdan Koht fastholdt bestemt, at Norgesparagrafens løfte blev opfyldt, men at Norge formelt i strid med forskriften vedblev

<sup>2</sup> Gode oversigter over diskussionen er givet i Sverre Steen og Povl Bagge, *Den dansk-norske forbindelse 1536–1814, Omstridte Spørgsmaal i Nordens Historie I*, Kbh. 1940, s. 117 ff.; A. Thowsen, *Historikernes syn på Norges statsretslige stilling, 1536–1814, Norgesartikkelen 1536, Nordisk tidsskrift för konst, litteratur och vetenskap 1966*, s. 166 ff.

<sup>3</sup> Jf. *Hist. tidsskr.* 12. r. III, 1968–69, s. 1–82; (*Norsk Hist. tidsskr.* 51, Oslo 1972, s. 101–49; *Kirkehist. Saml.* 1972, s. 24–57.

<sup>4</sup> Joh. Schreiner i (*Norsk Hist. tidsskr.* 32, 1940–42, s. 369 ff., 374, 378; jf. E. Øyen sst. 32, s. 306 ff., 312 f. – At beslutningen blev truffet efter overenskomst mellem kongen og rådet betones ligeledes af C. O. Bøggild-Andersen i *Hist. tidsskr.* 10. r. III, 1934–36, s. 246 f.

at »kaldes et kongerige for sig«. <sup>5</sup> Schreiner mente derimod at kunne fastslå, at alle afgørende kildevidnesbyrd dokumenterede, at Christian III »helt ut (opfyldte) det løfte, han havde gitt Danmarks riksråd«; Norge ophørte at være et særskilt rige og førte indtil 1814 en provins-tilværelse under Danmark. <sup>6</sup> Endelig kan der være grund til at anføre, at den norske jurist Arnold Ræstad lagde vægt på, at Norge i 1536 ophørte at være en egen statsenhed med selvstændige, folkeretlige subjektrettigheder, fordi rigsrådet, som formelt og reelt havde udøvet denne myndighed, blev likvideret. Norge »ble utslettet som eget folkerettssubjekt, rettslig og faktisk, men [håndfæstningsparagrafen blev] ikke iverksatt forresten«; statsretligt vedblev Norge – omend uklart formuleret – at være et eget rige under den danske krone. <sup>7</sup>

Årsagen til denne uafklarethed ligger næppe blot i kildematerialets art, men formentlig også i, at diskussionen bevægede sig over for stort et tidsrum; den forudsatte, at linierne lod sig føre fra det 16. århundredes tolkning ubrudt frem til den spirende enevældes diskussion om kongehusets arverettigheder til Norge. Hertil kunde føjes en række synspunkter af mere materiel og politisk art. Fra omkring 1600 fik Norge ubestrideligt en voksende økonomisk betydning for Danmarks erhvervsliv og fra Christian IV.s senere år tillige en langt større statsfinansiell vægt end hidtil, specielt fordi det danske samfunds ressourcer ikke længere kunde bære den ekspanderende skattestats krav til skattepræstationer alene. Endelig omfattede Christian IV – som det er velkendt – Norge med langt større personlig interesse end nogen af sine forgængere, noget der næppe har været uden betydning for diskussionen i Norge om den absolutte kongemagt. Alle disse overvejelser gør det altså naturligt foreløbig at afgrænse undersøgelsen til 1500-tallets tolkning af Norges plads i monarkiet.

Trods Kohts protest mundede debatten som nævnt ud i, at Norges underkastelse 1536 ikke beroede på den danske adels krav alene, men fandt sted efter overenskomst mellem Christian III og rigsrådet. Diskussionen om Norgesparagrafens konsekvenser synes derimod stadig at forudsætte dels fornyet bestemmelse af dens retsindhold og hensigt, dels mere indgående studier over 1500-tallets fortolkning af denne håndfæstnings-

<sup>5</sup> Halvdan Koht i (Norsk) Hist. tidsskr. 30, 1934–36, s. 11 f., 17; Olav Engelbriktsson og sjølvstendetapet 1537, Oslo 1951, s. 179 f.

<sup>6</sup> Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 30, s. 194, 199, 204 f.; jf. også Aksel E. Christensen i Scandia XVII, Lund 1946, s. 68 f.

<sup>7</sup> A. Ræstad, Danmark, Norge og folkeretten, Oslo 1933, s. 34 ff.

klausul (indtil Arild Huitfeldt). Undersøgelserne kommer således til at bevæge sig i grænseområderne mellem politisk historie og historiografi, men de må tillige tilrettelægges således, at kilderne først og fremmest udnyttes performativt til belysning af det 16. århundredes vurdering; det kildemateriale, som lader sig udnytte til formålet, fører os i modsætning til det 17. århundredes næppe udover de toneangivende kredse i Danmark, kongemagten og de adelige medlemmer af regeringen.

## I

TRODS sin tilsyneladende umiddelbart forståelige formulering og sin klare anvisning om at reducere Norge til et ledemod af det danske rige rejser Norgesparagrafen ikke så få fortolkningsproblemer. Allerede ved sin ydre skikkelse er den i høj grad usædvanlig. Det store flertal af håndfæstningsartikler – som naturligvis normalt har været produkter af politiske aftaler – indeholder koncise, retlige forpligtelser for kongen. De fremtræder i fyndig og præcis sprogdragt, netop fordi en håndfæstning forudsætter en politisk og administrativ entydig, juridisk ikklædning. Modsætningsvis er Norgesparagrafen optaget i håndfæstningen 1536 i en skikkelse, der i flere henseender har bevaret karakter af diplom og kontrakt; den rummer en udførlig *narratio*, der redegør for de aktuelle omstændigheder bag beslutningen (måske som en forklaring til Norges undrende indbyggere), og et *dispositio*-lignende afsnit, som referer den aftale, der var blevet truffet, og som tillige giver anvisninger på dens gennemførelse. Kongens retsstiftende løfte, som er fremgået af forhandlingerne med rådet, nedfældes i akten, men dette løfte underordnes naturligvis tillige håndfæstningens indledende og afsluttende retligt bindende forpligtelse for kongen til at respektere denne.

Motiveringen – den indledende *narratio* – anfører forskellige momenter, der på helt alment plan havde bidraget til den aftale, som var blevet indgået. Der henvises til, at Norges politiske og materielle armod ikke længere tillod det at »vnderholde thennom enn herre och konnyng«; efter den direkte ordlyd er landets ressourcer utilstrækkelige til at opretholde dets suverænitet. Men »Norgis riige« er dog »forbundet att bliffue hoes Danmarkcs krone till ewiig tiidt«, hvad det norske råds flertal har misligholdt ved nu to gange at være faldet fra Danmarks *riige*, i strid med de forpligtelser, det havde påtaget sig. Allerede de to hovedled i denne motiverende ingres rejser en række fortolkningsproblemer, som påkalder en noget mere indgående diskussion.

I modsætning til håndfæstningernes (og 1483-recessernes) forbud mod afhændelse af kronens materielle ressourcer kan Bergentraktaten nemlig efter sagens natur ikke anvise minimumsgrænser for kongemagtens underhold eller for opretholdelsen af rigernes indre og ydre integritet. Det er under alle omstændigheder en grov tilsnigelse at fremføre dette argument og heraf at udlede en legal adkomst til at intervenere overfor unionspartnerens selvstændighed. Argumentet savner ethvert formelt og reelt retsgrundlag, og den danske regerings forholdsregler kræver en yderligere underbygning, som finder sted ved præciseringen – eller mere korrekt: tolkningen – af unionsvilkårene, der skulde give den lovlig adkomst til at disponere statsretligt på Norges vegne. Denne begrundelse fremlægges i motiveringens andet hovedled, Norges pligt til at forblive hos den danske krone; men også denne passus opererer på flere punkter med formuleringer af betydning for paragrafens tolkning som helhed.

For det første vidner anvendelsen af glosen 'forbinde sig' om, at det norske råd efter sammenhængen har påtaget sig retlige forpligtelser i en kontrakt med anden part.<sup>1</sup> I modsætning til at 'forpligte (beplygte) sig' indeholder terminologien en gensidighed, som i den danske regerings fremstilling er blevet krænket fra norsk side flere gange. Fremdeles opererer denne motivering med to statsretlige hovedbegreber, krone og rige. Norge havde bundet sig til at forblive 'hos' den danske krone, men er faldet fra Danmarks rige. Af sammenhængen fremgår det, at de to begreber ikke nødvendigvis er identiske; det første er det mere omfattende og rummelige, som indbefatter både det danske og norske rige. Ved kronen forstås den upersonlige myndighed (herskerrettigheder, suverænitet), der bæres og udøves af kongen og det danske riges repræsentation, det danske rigsråd; dens kompetence fastlægges her endnu efter middelalderlige normer i en art kontrakt mellem statsoverhovedet og indbyggernes repræsentation, det danske råd,<sup>2</sup> og dens dispositioner har gyldighed for alle de områder, der hører under dens autoritet. Den danske krone omfatter efter denne opfattelse ikke blot flere territoriale enheder, men det danske og norske rige er tillige fuldtud underkastet den danske krones myndighed. Udtrykket 'hos' indebærer en forbliven i tid og rum sammen med det andet led, her det danske rige,<sup>3</sup> og det er netop forpligtelsen

<sup>1</sup> O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog*, I, Kjbh. 1881–85, sp. 595.

<sup>2</sup> Jf. W. Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, 2nd ed. London 1966, s. 179f.

<sup>3</sup> Jf. Kalkar, *anf. arb.* II, 1886–92, sp. 269f. – At opfattelsen af den danske krones suverænitet før reformationen havde andre aspekter berører næppe tolkningen; jf. Kirkehist. Saml. 1972, s. 33 ff., 56f.



hertil, det norske råd har krænkert to gange. Motiveringens grundtanke synes da at være den, at begge riger er forenet under den danske krone, men formelt og reelt dog således, at den danske kongemagt og det danske råd (under tronvakance kun det sidste) udøver kronens herskerrettigheder.

Den terminologi, Norgesparagrafen betjener sig af, har i flere henseender berøringsflader med middelalderens statsretlige begreber,<sup>4</sup> men dens grundidéer ligger omvendt fjernt fra de foregående generationers 'konstitutionelle' unionsbegreber, specielt deres betoning af, at unionen var en 'bebindelse' af tre riger, der kun skulde have unionskongedømmet fælles. De mest nærliggende paralleller, recesserne fra Halmstad og Kalmar 1483, understreger netop hvert af de tre rigers fulde integritet stærkt; hvert af rigerne bevarer fuldtud sin indre og ydre selvstændighed, sin lovgivning, administration, retspleje og sine finansielle ressourcer, og Kalmarrecessen skærper som bekendt kun betingelserne for den klare adskillelse af rigerne anliggender.<sup>5</sup> Men begge recesser opererer tillige med kronen som et dobbelttydigt begreb. For det første opfattes i hvert af rigerne kronen som udøvende myndighed og som udstyret med klart afgrænsede, materielle ressourcer, som ikke må formindskes; kongen har »engen macht ... kronen i noget rige at formyndske på land, læn, stæder, slot, garde, jordegotz, kronens landbo eller arlige rente«. <sup>6</sup> Slotslovmyndigheden skal kongen modtage af rådet, og den skal ved hans frafald påny overdrages hvert af de tre rigers råd.<sup>7</sup>

For det andet repræsenterer kronen og riget udadtil synonyme enheder for hvert af de tre riger. De landområder (Orkneyøerne og Shetlandsøerne), der i Christiørn I.s tid »Norges rige ... frangonget er, ... skulle wii vpa Gud oc wor konninxlige eed met al troschab oc macht tilhielp oc besørge, at thet friit oc qwit igen kommer till Norges krone met thet aldre første effther rigens raadz raad«; kongen forpligter sig ligeledes – omend i noget svævende vendinger – »til rette stæde oc hielpe (Sveriges rige) om Gotland, Skordall oc Sworte querne«, en bestemmelse der i Kalmarrecessen udbygges derhen, at kongen ved et forestående møde i Kalmar skal »fulkommw alt thet, som taled oc deyttinget ær« herom.<sup>8</sup> Endelig fastslår begge recesser enslydende, at »giffuer

<sup>4</sup> Jf. Knud Fabricius i Hist. tidsskr. 11. r. VI, 1960–62, s. 250 ff., specielt s. 258 f.

<sup>5</sup> Recesserne citeres her efter Grethe A. Bloms udgave i Norges gamle love 2. r. III: 1, Oslo 1966, nr. 1 og 19; jf. iøvrigt Gottfrid Carlsson, Kalmar recess 1483, Historiskt arkiv 3, Sthlm. 1955.

<sup>6</sup> Norges gamle love 2. r. III: 1, s. 10 og 58 (§ 37).

<sup>7</sup> Sst., s. 27 og 70 (§ 37).

<sup>8</sup> Sst., s. 10 f. (§ 8) og 56.

Gud them (rigerne) naden, at the winde nogit land, lææn, slot eller stær, tha schulle the bliffue wid thet samme rige«. <sup>9</sup> Recesserne understreger således begge aspekter af kronen såvel som kronens og rigets identitet i hvert af de tre lande; fælles er kun unionskongedømmet. Unionen er en »kerlig bebinding, som ... forrammet oc begrebet er mellum alle try rigene, them at bliffue vdi en ewig friid oc sambindning till sammen wnder en herre oc koning till ewig tiid«; <sup>10</sup> den er en 'bebindelse' eller 'colligatio' af middelalderlig, 'konstitutionel' støbning, og det samme gælder Bergentraktaten 1450. Det er dog umiddelbart klart, at det netop er dette forbund, Norgesparagrafen sigter til, og som ifølge ordlyden var blevet stadfæstet ved flere lejligheder. Det var blevet vidimeret uden egentlig fornyelse i 1529, og novemberprotokollatet 1532 havde nedfældet et løfte fra norsk side om det gamle forbunds bestand. <sup>11</sup> Efter sit indhold og sin ordlyd indeholder Bergentraktaten imidlertid intet, som kan støtte Norgesparagrafens udlægning af unionsvilkårene i efteråret 1536.

Den danske regering – og vel især rådet – havde dog ved flere tidligere lejligheder gjort en tolkning af unionsbetingelserne gældende, som ligger nært op ad Norgesparagrafens. Under retsopgøret med de frafaldne nordmænd i sommeren 1532 havde de to bisper, Hans Reff af Oslo og Mogens Lauridsen af Hamar, da de vendte tilbage til folden, personligt måttet forpligte sig til at acceptere den konge, det danske råd ved det forestående tronskifte måtte udpege, som norsk konge, og under interregnet efter Frederik I.s død trængte udenrigske sikkerhedshensyn og hertug Christians holdning påny rådet ud i ligeså yderligtgående positioner; det norske råd havde i henhold til unionsaftalerne – hedder det – kun at underkaste sig det danske kongevalg. <sup>12</sup>

I årene nærmest forud for 1536 – og specielt vel i kritiske stunder – tillempes tolkningen af Norges plads i monarkiet således til en fastere, politisk skabelon af ganske aristokratisk støbning. Formelt kunde Norges underordning under den danske krone nok lade sig tolke som imødekommenhed overfor kongemagten, men på den anden side rummer den umyndiggørelse af det norske råd og tilsidesættelse af dets suverænitet ingensomhelst reel indrømmelse til kongemagten; det lå umiddelbart i rådsaristokratiets interesse såvel af sikkerhedspolitiske som indrepolitiske

<sup>9</sup> Sst., s. 20 og 65 (§ 20).

<sup>10</sup> Sst., s. 4 og 55. – Om begreberne, jf. Erik Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457, Gbg. 1934, s. 188f., 277f.; Hist. tidsskr. 12. r. III, s. 13f.

<sup>11</sup> Jf. (Norsk) Hist. tidsskr. 51, s. 139; Hist. tidsskr. 12. r. III, s. 63f., 69f.

<sup>12</sup> Sst. 12. r. III, s. 67f.; Kirkehist. Saml. 1972, s. 33 og 41.

grunde at fastholde den konstitutionelle garanti, der lå i kontrollen med Norge.<sup>13</sup> Norgesparagrafens motivering, der netop fratager det norske råd dets suveræne myndighed ved kongevalget, gør sig altså utvivlsomt bevidst skyldig i en grov misfortolkning af Bergentraktatens forskrifter: dens anklager mod nordmændene for to gange – under Christiern II.s vinterfelttog og under grevfejdten – at have krænket deres egne forpligtelser hviler på en grov tilsnigelse, og endelig er det retsgrundlag, hvorpå den efterfølgende inkorporationsbestemmelse træffes, naturligvis falsk. Vi kan foreløbig konkludere, at det foregående årtis ustabilitet må have indeholdt stærke, politiske incitamenter til formuleringen af denne statsretlige fiktion og de drastiske beslutninger i efteråret 1536.

Den politiske aftale bag Norgesparagrafens dispositive afsnit går ud fra dette retsgrundlag; efter overenskomst mellem kongen, det danske råd og adelen lover kongen, om det lykkes at vinde Norge eller dele deraf, at det da ikke længere blot som hidtil skal forblive en del af Danmarks krone, men skal reduceres til et ledemod af det danske rige på lige fod med de øvrige danske 'lande'. Det selvstændige rige modstilles placeeringen som ledemod af Danmark; der skal foretages en territoriell inkorporation af landet i det danske rige, og Norge skal fremtidig formentlig blot have de samme politiske forpligtelser og rettigheder som de øvrige danske landskaber. Det danske råds og Danmarks indbyggers modydelse overfor kongen består ifølge paragrafens ordlyd kun i materiel og militær bistand til gennemførelse af Norges underkastelse og udslettelse.<sup>14</sup>

Selvom den formelle afgørelse om Norges fremtidige status således er truffet ved aftaler i den danske regering, forudsætter paragrafens for-

<sup>13</sup> Jf. sst. 1972, s. 32, 55–57.

<sup>14</sup> I denne sammenhæng har det – trods Schreiners påstand, (Norsk) Hist. tidsskr. 30, s. 194f. – mindre interesse, at Christian III ligeledes 30. oktober i sit hyldningsbrev kun forpligter sig i sin egenskab af dansk konge (J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Samling af gamle danske Love IV, Kjbh. 1842, s. 168). Vigtigere er det dog, at håndfæstningens § 25 pålægger kongen snarest at indløse Orkneyøerne og Shetlandsøerne til kronen igen (Aarsberetn. fra Geheimearch. II, s. 86). Denne klausul er ordret overtaget fra kong Hans' og Christiern II.s norsk-danske håndfæstninger, og den havde helt naturligt også haft plads i Frederik I.s norske håndfæstning 1524 (Sst. II, s. 48 og 64; Diplomatarium Norvegicum VII nr. 594 § 35). Dens optagelse i Christian III.s håndfæstning er dog ikke nødvendigvis en konsekvens af Norgesparagrafen, men lader sig formelt også forsvare under forudsætning af den omfortolkning af unionsforholdet, som motiveringen gør sig til talsmand for. Under forudsætning af tolkningens rigtighed er det naturligvis meningsløst at konfrontere Norgesparagrafen med de øvrige statsakter, som blev udstedt 30. oktober, og som ikke omtaler Norge; de dispositioner, der træffes, måtte finde sted i forhold til den aktuelle, statsretlige situation og ikke til Norgesparagrafens program.

mulering åbenbart, at afgørelsen først får reel, statsretlig effekt, når landet var blevet vundet; effektueringen forudsætter korporlig besiddelse. Norgesparagrafen har i denne henseende tydelig karakter af løfteparagraf, men den er på den anden side tillige en konkretisering af den ramme-paragraf, som håndfæstningens foregående artikel 2 indeholder i den normale retsgyldige skikkelse. Denne artikel forpligter kongen til »Danmarcks riige att formere, forfordre och forhøige aff vore yttherste magkt och formwge, och om Gud aldmegtiste thet saa haffuer forszeett, att vij ytthermere lanndt heer effther mett Danmarcks riigis jndbiggeres hielp och trøsth wyndhe kunde met rettergang, bekreffthe mett swerdtt eller anderledis bekomme, tha schulle the høre tiill Danmarcks riige och weere och bliffue wnder Danmarcks krone«. <sup>15</sup> Denne paragraf griber tilbage til recesserne 1483, her blot som en absolut forpligtelse for kongen, men tillige med klarere udtrykt forbehold af, at den kun har gyldighed, når rigets indbyggere medvirker ved en landerhvervelse. Dens genoptagelse sikrer først og fremmest, at kongemagten ved mulige, fremtidige landerhvervelser ikke forbeholder dem for kongehuset eller træffer særlige – f.eks. arvelige – dispositioner over dem til ulempe for valgmonarkiets frihed.

Norgesparagrafen omfattes naturligvis som et specielt – omend særligt betydningsfuldt – tilfælde af denne almene paragrafs rammer. Og medens det jyske og fyenske råd fra sommeren 1534 havde accepteret Christian III.s anvendelse af arvetitlen til Norge (formentlig bl.a. for at markere sin vilje til at opretholde unionsforbindelsen), <sup>16</sup> understreger akterne fra oktoberrigsdagen det 'konstitutionelle' valgmonarki stærkt. At Norgesparagrafen fra kongehusets side har kunnet opfattes som en vidtrækkende indrømmelse til rådet er sandsynligt; i et brev fra kongens svoger, hertug Albrecht af Preussen – som udover sine gesandters rapporter må have kendt håndfæstningen – fremhæves netop de i dynastisk henseende truende perspektiver: »das ire kö.Mts brüder vnd das lobliche haus zu Holstein sich ire gerechtickeit mit dem titul vnd erbschafft zu Norwegen enteussern vnd nicht geprauchten sollten«. Den preussiske hertug, der uden videre går ud fra Norges status af arverige i den oldenborgske slægt som helhed, beklagede videre den valgordning, der var

<sup>15</sup> Aarsberetn. fra Geheimearch. II, s. 83. – Forpligtelsen for kongen til 'ampliare regnum' kendes også i middelalderen; jf. H. Matzen, *De danske Kongers Haandfæstninger*, Kjøbh. 1889, s. 173f. Paragrafen begrænses her dog af, at den kun har gyldighed for de erhvervelser, der sker med indbyggernes bistand; jf. også Bøggild-Andersen, *anf. arb.*, s. 247f.

<sup>16</sup> Joh. Schreiner i (Norsk) *Hist. tidsskr.* 30, s. 190f.

truffet ved rigsdagsmødet, og som i tilfælde af mandsliniens uddøen vilde tillade rådet at vælge en konge helt udenfor den oldenborgske slægtskreds.<sup>17</sup>

For Christian III har svogerens – karakteristisk territorialfyrstelige – dynastiske argumenter ikke nødvendigvis haft helt den samme praktisk politiske relevans, skønt han sandsynligvis principielt af godt hjerte har delt dem. Det vil som hertug Albrecht gør være naturligt at se aftalerne om Norge i sammenhæng med rigsrådets valgbreve samme dag, 30. oktober. Af dette fremgår det nemlig, at regeringen efter overenskomst med stænderne har vedtaget den »constitutionn her vdi riigett, att altiide vdi een regerenndes konings tiidtt schall vdtuelges och kaaris en herre, som schall were koningh att intrede vdi riigens regementte stragx effther koningens død«. Christian III havde – stadig ifølge brevet – foreslået en af sine brødre som kandidat, men da riget er et frit kårerige, havde man under henvisning til kongens velgerninger overfor landet valgt hans søn til efterfølger.<sup>18</sup> Regeringens proposition havde udtrykkeligt dementeret, at kongen var »der tilnegde att ville giøre dette rige til et arfverige, ... uden hvis af ederes gunst og villie maae blifve tilladet«;<sup>19</sup> den egentlige pointe ligger fra vort synspunkt dog vel i, at Christian III ved valgbrevets demonstrative omtale af hans broders kandidatur fralagde sig ansvaret for forbigåelsen af hertugslægten, men utvivlsomt – til hertug Albrechts forundring – affandt sig med eller måske netop ønskede, at 'das lobliche haus zu Holstein' blev udelukket fra automatisk adkomst til byrdsret til den danske trone og fra enhver adkomst til at gøre arvekrav gældende overfor Norge.<sup>20</sup> Rigsdagsmødets akter røber således en nøje indre sammenhæng; men trods den danske regerings subtile fortolkningskunster rummer Norgespargrafens reelle tolkning stadig uløste problemer. Der kan næppe være nogen tvivl om dens statsretlige hensigt, ligesålidt som der kan være tvivl om, at den faretruende udenrigspolitiske situation – specielt pfalzgreve Frederiks angrebstrudser – har gjort det politisk muligt for rådet at gennemføre disse forholdsregler.<sup>21</sup> Andre problemer står dog tilbage.

<sup>17</sup> Hist. tidsskr. 4. r. VI, 1877–78, s. 261 note 1.

<sup>18</sup> Kirkehist. Saml. 6. r. III, 1939–41, s. 544f.; jf. recessen sst., s. 540 note 1.

<sup>19</sup> Monumenta historiarum Danicæ I, Kjbh. 1873, s. 146; jf. Vedels ekscerpter i Hist. tidsskr. 7. r. II, s. 590.

<sup>20</sup> Det samme gælder naturligvis krav fra Christiern II.s arvinger.

<sup>21</sup> Jf. C. Paludan-Müller, Grevens Feide II, Kjbh. 1854, s. 333ff., 383ff.; R. Håpke, Die Regierung Kaiser Karls V und der skandinavische Norden, Lpz. 1914, s. 188ff., 200ff.; Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 32, s. 378f.

Allerede den højst angribelige, statsretlige fiktion i Norgesparagrafens ingres forudsætter naturligvis en kraftig beskæring af det norske råds udøvelse af rigets suverænitet, specielt ved tronskifte, men hovedbestemmelsen indebærer ligeså givet total ophævelse af det norske råd som selvstændig institution, såsnart programmet var blevet ført ud i livet.<sup>22</sup> Norgesparagrafens forskrifter for landets fremtidige organisation efterlader næppe nogen plads eller funktion for et selvstændigt norsk råd. Det er da næppe afgørende, at Christian III i en diplomatisk skrivelse til den skotske regering meddelte, at han agtede sig til Norge for at forhandle sig til rette med det norske råd, som formelt bestod indtil inkorporationen havde fundet sted. Mere gådefuldt er det, at skrivelsen, som er et udkast affattet med Peder Svaves hånd, forkynder, at »rigets tilstand nødsager os til, at vi efter at have erhvervet denne (den danske) krone begiver os til Norge for at tilendebringe den opstand, der som en udløber af tidligere krig er i færd med at gribe om sig i dette rige, og for at overføre dette riges krone til os med det norske råds samtykke, på samme vis som vi ved en tidligere sendelse på heldig måde havde tvunget samme rige til«. <sup>23</sup>

Det er sandsynligt, at citatets henvisning til, at kongen tidligere havde opnået den norske krone, sigter til det søndenfjeldske råds valg i maj 1535 (på betingelse af, at kroningen foregik i Norge), som regeringen siden havde valgt at behandle som retshjemmel for Christian III.s adkomst til Norge.<sup>24</sup> Hovedsagen må være, at den mellemliggende opstand havde ødelagt det gældende arrangement, og formuleringen forudsætter tillige som givet, og endnu med formel ret, at det norske råd stadig består og er funktionsdygtigt; og den forudsætter endelig, at der er tale om to adskilte riger og kroner. Selvom dette aktstykke opererer med *translatio coronae* – og ikke som for Danmarks vedkommende med *coronae acceptio* – tænkes der således næppe i subtile, statsretlige baner. Det samme godtgøres iøvrigt af et lidt senere udkast – ligeledes med Peder Svaves

<sup>22</sup> Jf. Joh. Schreiner sst. 30, s. 187; 32, s. 378, 382 ff.

<sup>23</sup> Aarsberetn. fra Geheimearch. IV, s. 58: Cogit nos reipublicæ status, ut post acceptam hic coronam etiam in Noruegiam proficiscamur ad motus componendos, qui ex priori bello etiam in eo regno obtinere coeperunt, et ut coronam eius regni consiliariorum Noruagicorum consensu ad nos transferamus, quemadmodum regnum ipsum priorj expeditione foeliciter subegimus.

<sup>24</sup> Jf. dog Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 32, s. 384. Se iøvrigt kongens åbne brev til Norge 1536 22/2 og 5/3 samt det udaterede koncept med rettelsler, RA. D. kanc. B 29. Tegnelser over alle lande I 1535–38, fol 140r–42r, 145r–46r; Da. Mag. 3. r. V, Kjbh. 1837, s. 289f., 291f. og 288f.; Norske Rigs-Registranter I, udg. af Chr. C. A. Lange, Chria. 1861, s. 48f., 45f., 46 note 1 (Udgaverne er utilfredsstillende).

hånd – til et svar til den skotske gesandt; kongen, hedder det her, »est delibre faire son entre en royaulme de Norwegen pour mettre la (!) choses en bon ordre et prandre la corone, ainsi comme ill ferai en Denmargk«. <sup>25</sup> Skønt dette udkast forbigår det norske råds eksistens, lige-stilles kongens erhvervelse af den danske og den norske kongemagt, og kongen opererer fortsat med det to riger som statsretligt adskilte en-heder.

Selvom kildematerialets rækkevidde begrænses både ved sin art og ved, at regeringens aftale om Norge formentlig har været omgivet af en politisk nødvendig secretesse, kan formuleringen ikke være tilfældig. Det er som Schreiner har fremhævet formentlig rigtigt, at Christian III i disse akter giver udtryk for en politisk holdning, der afviger væsentligt fra Norgesparagrafens program. <sup>26</sup> Antagelsen underbygges af, at kongen i 1537 lod slå norsk mønt med indskrifttitlen »rex Noruegiæ«, men afvigelsen fra programmet ligger blot mindre i påstanden om det norske råds fortsatte eksistens end i, at akterne lader formode, at kongen i strid med aftalerne regnede med at kunne forhandle sig tilrette med det norske råd om en særnorsk løsning.

Det kan naturligvis ikke udelukkes, at Christian III også i denne situation røber sin manglende fortrolighed med nordisk politisk organisation og bristende fornemmelse for den politiske situation, <sup>27</sup> men incitamentet ligger langt snarere på det dynastiske plan; hans interesse for kongehusets dynastiske tarv er jo veldokumenteret, og den blev stadig holdt vedlige gennem hans forbindelser med territorialfyrsterne i Preussen, Hessen og Sachsen. Fra hertug Albrechts og landgrev Filip af Hessens side skortede det ikke på velmente tilskyndelser til at sikre fyrstemagtens og dynastiets rettigheder. I marts 1537 havde hertug Albrecht indskærpet ham hans rettigheder og pligter i kraft af sit guddommelige, fyrstelige embede og havde anbefalet ham på god territorialfyrstelig vis at besætte høvedsmandsposterne i Danmark og arvelandene med pålidelige folk; og hertugen havde som tidligere nævnt vanskeligt ved at sluge de politiske aftaler, som fremgik af oktoberrigsdagen 1536. <sup>28</sup> Selv gav kongen i sommeren 1537 udtryk for mistillid til sine undersåtter, af hvilke han antog, at en del stadig følte sig bundet af loyalitet til hertug

<sup>25</sup> Aarsberetn. fra Geheimearch. IV, s. 59.

<sup>26</sup> Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 32, s. 383f.

<sup>27</sup> Jf. Astrid Friis i Scandia VI, Lund 1933, s. 245f., 304–06.

<sup>28</sup> Hertug Albrecht af Preussen t. Christian III 1536 28/3; Hist. tidsskr. 4. r. VI, s. 236 note 1; jf. sst. s. 263 og ovfr. s. 401 f.

Hans, og fordi det ikke var lykkedes at fiksere en politisk aftale om sammensætningen af en formynderregering i tilfælde af hans bortfald.<sup>29</sup> Landgrev Filip svarede meget karakteristisk ved at anbefale kongen at fastlægge tronfølgen og formynderstyret ved et politisk testamente.<sup>30</sup> Både hans og hertug Albrechts holdning afspejler den protestantiske territorialfyrstemagts religiøse og dynastiske horizon, som Christian III selv principielt delte; vi kan ikke udelukke, at hans utryghed ved den indre og ydre politiske situation har drevet ham udover grænserne af aftalerne fra efteråret 1536. Hans omsorg gjaldt fremfor alt kongemagtens og kongehusets øjeblikkelige og fremtidige sikkerhed, også overfor de hertugelige sidelinier.

På den anden side stred kongens holdning ikke blot mod de foreliggende aftaler, men også mod selve grundlaget for rigsrådets politiske holdning; det fastholdt konsekvent nødvendigheden af politisk kontrol med Norge som garanti for det danske valgriges ydre og indre sikkerhed. I denne sammenhæng fik de norske slotslove en ubetinget central betydning; høvedsmandsposterne blev ikke blot besat med danske adelige, men lensbrevene foreskrev tillige, at slottene skulde holdes til den danske kronens hånd. Det blev tilfældet efter 1536, men det gælder allerede fra 1532 med vished Båhus, hvor Claus Bille residerede, og sandsynligvis også Bergenshus, som Esge Bille sad inde med.<sup>31</sup> Esge Bille havde i 1535 vægret sig mod denne forpligtelse under henvisning til det norske råds ret, men omtrent samtidig underrettede han – efter at være frigivet af Olaf Engelbrektsens fangenskab – i maj 1536 det norske råd om, at han ikke længere kunde opretholde denne situation. Som de søndenfjeldske råder måtte han hylde Christian III, og han begærede derfor det samlede norske råds fuldmagt til at holde slottet til kongens hånd på den norske kronens vegne.<sup>32</sup> Tilladelsen synes han først at have opnået i november.

Esge Billes holdning havde – som det fremgår af et brev fra broderen Ove Bille i maj 1536 – åbenbart vakt irritation i den danske regering;

<sup>29</sup> A. G. Hassø i Kirkehist. Saml. 6. r. III, s. 373f.

<sup>30</sup> Sst., s. 374f.; jf. F. Hartung, Der deutsche Territorialstaat des XVI. und XVII. Jahrhunderts nach den fürstlichen Testamenten, Deutsche Geschichtsblätter XIII, 1912, s. 269f., 273, 282. – På den anden side er det velkendt, at kroningen i København i august 1537 også blev tillagt gyldighed for Norge, skønt dette end ikke blev nævnt ved ceremonierne.

<sup>31</sup> Ove Bille t. Esge Bille 1536 24/5; Monumenta hist. Dan. I, s. 459f.

<sup>32</sup> Esge Bille t. Olaf Engelbrektsen 1536 8/5; Dipl. Norv. XII nr. 565; jf. biskop Høskuld af Stavanger m. fl. t. Esge Bille 1536 27/11; sst. XII nr. 568. Esge Bille synes at have sondret mellem sin stilling som dansk undersåt og norsk rigsråd.



hans hensigt var i 1536 at begive sig til Danmark for at afklare situationen, og han har formentlig tillige underrettet sin fætter, hr. Claus, om sine dispositioner over slotsloven og om sine rejseplaner, uden at kende beslutningerne i København i oktober. I hvert fald svarede Claus Bille ham i et kort og ganske skarpt brev, at han skulde vide, „at iegh hawer sawd megh af Nores rigens rad och wel her effther indthet hawe der meth ath gøre«; både Esge Bille og han selv havde jo »forsøcht, hwad deres herredach hawer meth att fare«. <sup>33</sup> Claus Bille, der selv havde deltaget i rigsrådsforhandlingerne i oktober 1536, kan ikke have været uvidende om, hvad der var sket; af brevet fremgår det – fuldt korrekt – at det norske råd endnu består; han har blot personligt undsagt det, fordi han nærede mistillid til dets loyalitet, og denne undsigelse bliver kun forståelig under forudsætning af, at det norske råds likvidation indgik som led i eller måtte blive en konsekvens af aftalerne om Norges fremtidige status.

Claus Bille havde allerede i efteråret 1534 givet udtryk for nødvendigheden (fra hans synspunkt) af at holde de vigtigste norske slotslove til den danske kronens hånd for at sikre sig kontrollen med Norge, <sup>34</sup> og han må efter sammehængen selv have anset det for en ønskelig og logisk konsekvens af rigsdagsmødets beslutning, at det norske råd blev berøvet sine beføjelser til at disponere på den norske kronens vegne. Det fremgår af hans korte og bidske kommentarer tillige, at hans hovedmotiv – iøvrigt i overensstemmelse med den danske regerings politik siden 1534–35 – ligger i hans grundfæstede mistillid til det norske råds politiske loyalitet; i praksis vilde det være ensbetydende med det norske råds fulde eliminering, men af hans brev fremgår det endelig, at han endnu i februar 1537 har ment, at håndfæstningens normative forskrift ikke har været fuldbyrdet.

Det danske råds attentat på Norge gjaldt således antagelig først og

<sup>33</sup> Claus Bille t. Esge Bille 1537 24/2; C. Paludan-Müller, Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid II, Odense 1853, nr. 136; jf. Atle Thowson, Historiker i arbeid, Bergen (manuskript i universitetsbiblioteket) 1964, tillæg s. x f. Jf. også Kgl. missive til Esge Bille 1536 30/11; Monumenta historiarum Danicæ, ed. H. F. Rørdam, I, Kjøbenhavn 1873, s. 249, hvor det af sammenhængen fremgår, at Claus Bille har vægret sig ved at besegle det norske råds hyldningsbrev under henvisning til, at han »siiger ... siigh at haffue sagdt Norgis riigis raad vp icke at wille were vdi Norgis riigis raad lenger«. Både den omstændighed, at man – omend individuelt – afkræver de norske råder hyldingsed i kraft af deres medlemskab af rådet, og Claus Billes holdning støtter antagelsen af, at Norgesparagrafen har karakter af løfteparagraf, som endnu ikke var blevet indfriet.

<sup>34</sup> Dipl. Norv. XVI nr. 571 (s. 712f.).

fremmest det norske råd mere end rigets selvstændighed.<sup>35</sup> Det havde fra første færd formuleret den statsretligt falske fiktion, at det danske råd ved kongevalget kunde disponere over den norske krones suverænitet, men på den anden side måtte likvideringen af det norske råd, hvis politiske upålidelighed åbenbart i det danske råds øjne havde været en hovedanstødssten, næsten automatisk føre frem til beslutningen om Norges fulde inkorporation i Danmark. Af rådets og specielt Claus Billes holdning må vi slutte, at Danmarks sikkerhedspolitiske situation og det norske råds umedgørlighed har været tungtvejende argumenter for regeringens holdning til Norge i efterårsmånederne 1536. Den hidtidige statsretlige fiktion var i hvert fald ikke længere tilstrækkelig garanti fra dansk synspunkt.

Dette hensyn kan dog næppe i sig selv have været egnet til at skabe modsætninger mellem kongen og rådet. På den anden side lader Christian III.s holdning formode, at han af hensyn til kongehusets dynastiske interesser kan have ønsket at bevare Norge som selvstændigt rige under den danske krone; en henvendelse til det norske råd om landets fremtidige stilling vilde – om vi fæster lid til kongens programerklæring til det skotske gesandtskab – nok under de givne omstændigheder være politisk naiv, men fra kongemagtens synspunkt ikke formelt ukorrekt. Claus Bille drager i sit simple program de fulde konsekvenser af rådets holdning, men Norgesparagrafens formulering og dens placering i sammenhængen godtgør tillige, at rigsrådet har taget også kongemagtens ekspansionstrang i betænkning. Rigernes dynastiske enhed reduceres til en simpel funktion af det danske valgmonarki.

## II

Den anden – og måske mindre afklarede – side af 1930'ernes diskussion gjaldt som nævnt spørgsmålet om, hvorvidt håndfæstningens forskrift formelt og reelt blev opfyldt, om Norge virkelig blev inkorporeret i det danske rige. En af grundene til usikkerheden overfor Norgesparagrafens effekt kan ligge i vanskelighederne ved at opstille sikkert afgrænsede kriterier for, hvornår den kan siges at have været fyldestgjort, formelt

<sup>35</sup> Jf. hertil Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 30, s. 186f., 327f.; 32, s. 385f., hvis konklusioner afviger noget herfra. – En decimering af det norske råd vilde formodentlig under alle omstændigheder have fundet sted i forbindelse med reformationen; hertil kan føjes, at det norske råds majoritet i denne periode var højgejstlig; Ole J. Benedictow, Norge, Den nordiske adel i senmiddelalderen, Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, s. 35f.

eller praktisk.<sup>1</sup> Det vil formentlig være tvivlsomt uden stærke reservationer at hævde, at beslutningen er blevet opfyldt ved, at Norge i administrativ henseende underordnes Danmark.<sup>2</sup> Der vil næppe kunne forudsættes absolut overensstemmelse mellem administrativ praksis og – selv tidens egne – statsretlige tolkning af Norges plads i monarkiet. Det kan således ikke være afgørende for tolkningen af Norgesparagrafens indhold eller dens udlægning i samtiden, at Norge blev administreret fra København,<sup>3</sup> at lensmandsposterne besættes med danske adelige eller at den danske adel i langt højere grad end forud for 1536 fik øjnene op for de materielle og karrieremæssige muligheder i de norske høvedsmandsposter.

Mange omstændigheder kan dog tale for en fast konsistens i regeringens indrepolitiske retningslinier i begge riger efter reformationen. Det gælder den danske og norske lenspolitik, som vel fluktuerede en del af politiske og konjunkturmæssige grunde, men som primært tog sigte på at etablere større og mere rentable driftsenheder og på styrkelse af kronens statsfinansielle ressourcer.<sup>4</sup> På tilsvarende vis synes regeringens erhvervs politik overfor de norske og danske byerhverv fra i hvert fald 1550'erne at have båret præg af den herskende 'statsfiskalisme'; de nationale samfunds velstandsvækst kunde og skulde tjene til befæstelse af statsmagtens finansielle styrke og politiske prestige. Erhvervs politikken tilrettelægges således, at den – som det hedder i en norsk forordning 1563 – kunde være »kronen gavnlig og undersåtterne lidelig«.<sup>5</sup> Samarbejdet mellem det moderne rådsaristokrati og kongemagten synes således at forfølge nye mål efter reformationen, men også mål som ikke nødvendigvis har direkte sammenhæng med rigernes formelle status.

Man kunde på forhånd vente, at det sikreste kriterium for en bestemmelse af samtidens opfattelse af Norges status vilde ligge i dets behandling i folkeretlig henseende (da håndfæstningen jo træffer forholdsregler

<sup>1</sup> Jf. også Ræstad, *anf. arb.*, s. 36 og 40.

<sup>2</sup> Jf. hertil Sverre Steen, *anf. arb.*, s. 118–20; Bøggild-Andersen, *anf. arb.*, s. 252; Joh. Schreiner i (Norsk) *Hist. tidsskr.* 32, s. 375f.

<sup>3</sup> Omend tidligt – som også Sverre Steen betoner – med ret udstrakt og praktisk nødvendig selvstændighed i rettertingskanslerens (1547) og statholderens (1572) embedsudøvelse.

<sup>4</sup> Om lensreformerne i Norge, se A. Holmsen, *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, 3. udg. Oslo-Bergen 1961, s. 409ff., 446; R. Fladby, *Fra lensmannstjener til kongelig majestets foged*, Oslo 1963, kapp. V–VI. – Jf. iøv. Arild Huitfeldt, *Danmark Rigs krønike II*, 1652, s. 1315.

<sup>5</sup> *Norske Rigs-Registranter I*, s. 373; jf. s. 371; anvendelsen af begrebet 'statsfiskalisme' vil blive belyst i Gyldendals *Danmarkshistorie II*, perioden 1560–1645, kap. 3.5.

til ophævelse af dets subjektrettigheder); en undersøgelse af rigets statsretlige status kunde have tilsvarende fordele. På den anden side kan vi næppe heller her forvente fuld konsekvens, men må tværtimod på forhånd være forberedt på, at tolkningen af Norges retlige status – såfremt inkorporationen ikke havde fundet sted eller havde været ufuldkommen – kan have været underkastet ændringer, afhængigt af den aktuelle politiske situation eller af politiske hensigtsmæssighedshensyn. Samtidens udlægning af Norges status må altså først og fremmest anskues i nøje sammenhæng med det almene, politiske begivenhedsforløb og abstraktioner fra den aktuelle situation undgås.

Den danske konge tituleres i alle statsakter konsekvent konge af *rigerne* Danmark og Norge,<sup>6</sup> men politisk og formelt må præsentationen af Norges stilling i de traktater, der specielt behandlede norske anliggender, tillægges afgørende betydning, bl. a. på baggrund af den usikkerhed som trods Christiern II.s afkald på sine rettigheder 1546 fremdeles bestod overfor den fordums konges nærmeste efterkommere. Pfalzgrevhuset og hertughuset i Lorraine fraskrev sig jo formelt aldrig deres arverettigheder. Christiern II accepterede – trods indsigelse netop med hensyn til Norge, der i akterne var blevet betegnet som valgrige – i sit forpligtelsesbrev 14. juli 1546, at de tre nordiske riger var valgriger. Hans farbroder, Frederik I, og hans fætter, Christian III, var »aus sunderlicher vorschaffung des almechtigen durch ordentliche wahl in der hergebrachten zweyfertigen handlung zu eynem kunige zu Dennemarcken und Norwegen etc. eingesetzt, gesalbet und gekrönet«, og det fremgår af traktatteksten, at dette stadig er den retsgyldige situation. Fyrstendømmerne er videre »manlich lehen«, og endelig påtager ekskongen sig at udvirke sine arvingers formelle afkald i henhold til den således skitse-rede status.<sup>7</sup> Den bevidste og formelle præcision, hvormed dette centrale aktstykke er affattet efter indgående forhandlinger og langvarige forarbejder (bl. a. fra kansler Johan Friis' hånd), efterlader ingensomhelst tvivl om den danske regerings position: Norge opfattes som et selvstændigt valgrige under den danske krone, og Christian III.s kongemagt begrundes udtrykkeligt ved valg og efterfølgende kroning.

Monarkiets interne statsretlige opbygning er derimod naturligvis trak-

<sup>6</sup> Kuriøst nok hævder Frederik II i et brev til enkedronning Dorothea 1563 8/3, at den svenske konge uretmæssigt havde tilegnet sig »die beide denische wopen«; P. Colding, Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s tid, Kbh. 1939, s. 479 note 4.

<sup>7</sup> Danmark-Norges Traktater 1523–1750 I, udg. af L. Laursen, Kbh. 1907, s. 518, 520 og 522; om protesten mod Norges status af valgrige sst., s. 516.

taten uvedkommende, men den blev ikke destomindre senere genstand for politisk diskussion, netop bl.a. fordi hertughuset i Lorraine aldrig opgav sine arverettigheder til de nordiske riger og hertugdømmerne. Endnu i 1562 – under den afsluttende fase af udsoningsforhandlingerne, men også under pres af frygten for det lothringske hofs intriger – instruede man den danske gesandt om helt at henholde sig til Christiern II.s arveafkald. Såfremt hertuginde Christine rejste diskussion herom, skulde udsendingen affærdige den ved en henvisning til de akter, »nach deme die Reiche (Dennemarcken vnnd Norwegen) beide, (jedes besonders) inn lange Zeitt zuuor, wie auch nuhn destomehr, weil eins dem anddern eingeleibt, Churreiche wehren«. Endelig var det, »weiter als Menschen gedencken, nicht zu befinden, das ein frewlich person eins der Reiche oder (auch den) Furstenthumb durch Erbfalt gehebt«; kongedøtre udstyres efter dansk og norsk sædvane med »Heyratgeldt«. <sup>8</sup> Den eventuelle overenskomst med hertuginde måtte betingelsesløst respektere monarkiets statsretlige rammer og normer. Dette mindstekrav ændres ikke ved de to rigers union, der her i meget svævende vendinger beskrives som gensidig og intim inkorporation. I praksis undgår man som i traktaten 1546 enhver nøjere statsretlig definition; regeringen indskrænker sig til at understrege monarkiets valgstatus og distancerer sig fremfor alt eftertrykkeligt fra enhver forestilling om fyrstelig arveret – så dominerende disse idéer var i kontinentale, statsteoretiske tankestrukturer og så risikable de kunde blive i det aktuelle tilfælde.

Norge indbefattes i alle periodens relevante traktatarbejder konsekvent som et særligt rige under den danske krone; det gælder specielt f.eks. aftalerne med England under Frederik II om Nordhavssejladsen, hvorimod forhandlingerne med Skotland om Orkneyøernes og Shetlandsøernes indløsning – mod forventning måske – ikke præges af helt den samme stringens. I henvendelse til det skotske regentskab 1549 erindrer kongen om sin indløsningsret, som han kan benytte »vel sibi vel ex regni Daniae Noruagiæque. Nam cum insulæ illæ ab omni antiquitatis memoria in parte regni Noruagici censerentur, prudenter cauit auus noster (Christiern I), ne eiusmodi regni viscera perpetua separatione a se distracta viderentur«. Endelig har rigets stænder pålagt kongen at drage

<sup>8</sup> Koncept til instruks for grev Günther af Schwarzburg 1562 ca. 6/7; RA. TKUA. Lothringen A II. Akter vedr. det politiske forhold 1547–1736; jf. L. Daas i (Norsk) Hist. tidsskr. II, Kria. 1872, s. 75f. – Parenteserne i citatet markerer, at ordene ved korrekturer er tilføjet i margin eller over linien. – Om den aktuelle situation, se P. Colding, *anf. arb.*, s. 430ff., specielt s. 432 note 1.

omsorg for øernes indløsning snarest muligt.<sup>9</sup> Alle de senere henvendelser formes over den samme læst, omend med visse forskydninger. I 1560 minder regeringen om, at »herredømmet over Orkneyøerne, der nu gennem nogen tid har været i eders riges hænder, tilkommer det norske rige«;<sup>10</sup> 1585 skal det danske gesandtskab oplyse kong Jacob om, at kongen »als wir ... anno 1559 jnn vnserer konniglich Regierung getretten vnd die Orcades wiederrumb zu vnserer Cron Norwegen zubringen vnd zulosen kegen vnsern algemeinen Reichs Stenden gleich vnsern hochlöblichen, seligen herrn vorfarn verpflichtet, hetten wir also baldt A<sup>o</sup> 60 wiederumb an den herrn Gubernatorn Regni Scotiæ geschrieben«.<sup>11</sup> Og endelig ved aftalerne 20. august 1589, hvorved sagen blev stillet i bero under Christian IV.s mindreårighed, tales der om den ret, »quod Daniæ et Norvagiæ reges in dictas Orcades insulas prætendunt«.<sup>12</sup>

Disse akters terminologi er således noget vaklende; det gennemgående træk i alle disse diplomatiske aktioner er kun, at de omstridte øgrupper 'ab omni antiquitatis memoria' har været en part af det norske rige; at man i hvert fald i 1585 har været på det rene med øernes historiske tilhørsforhold fremgår videre af gesandternes instruktion; det blev pålagt dem overfor den skotske regering at korrigere urigtigheder i Hector Boetius' og George Buchanans fremstillinger af sagen.<sup>13</sup> Når den danske regering nu var i stand til at korrekse en videnskabsmand beror det utvivlsomt på dette slægtleds intense historieforskning, og dens daværende standpunkt har ikke umiddelbart gyldighed for de tidligere aktioner, som fremtræder i langt mindre stringent formulering. At regeringen således i 1549 opererer med kongens såvel som de to rigers indløsningsret har ingensomhelst hjemmel i pantsættelsesdokumenterne og beror formentlig blot på et forsøg på at give henvendelsen det fornødne eftertryk; i det

<sup>9</sup> Den danske regering t. det skotske regentskab 1549 30/9; jf. også henvendelsen til Henrik II af Frankrig 1549 1/10; det hedder her, at øerne, »quas ab omni antiquitatis memoria in parte regni Noruagij constitutus (sunt), ... et ad regni nostri Noruagij ius ditionemque (spectant)«; RA. TKUA. Skotland A. III 6, Afskriftbindet Orcades; Th. Thorfæus, *Orcades seu rerum Orcadensium historiae libri tres*, Hauniæ 1697, s. 207-09. – Om forhandlingerne i almenhed, se F. Scheel i (Norsk) Hist. tidsskr. 5. r. I, 1912, s. 410-18; Danmark-Norges Traktater III, 1916, s. 2-27.

<sup>10</sup> Den danske regering t. det skotske regentskab 1560 23/10; RA. TKUA. Skotland A. III 6, Orcades; Thorfæus, *anf. arb.*, s. 216; G. Goudie i *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XXI*, Glasgow 1887, s. 240f.

<sup>11</sup> Den danske regering t. Jacob VI 1585 4/5; RA. TKUA. Skotland A. III 6, Orcades; Thorfæus, *anf. arb.*, s. 217-19; Goudie, *anf. arb.*, s. 242.

<sup>12</sup> Danm.-Norges Traktater III, s. 23.

<sup>13</sup> RA. TKUA. Skotland A. III 6, Orcades; jf. Astrid Friis i *Til Knud Fabricius 13. august 1945*, s. 82; H. Ilsøe i *Hist. tidsskr.* 11. r. VI, 1960-62, s. 584.

brev, hvorved regeringen i efteråret 1549 bevilgede en ekstraskat af Danmark bl. a. til øernes indløsning, hedder det tværtimod, at kongen og rådet »forfarer, ett aff riigens merckelige ledemoedt, kallis Ørkenør, att werre kommen frann riiget«. <sup>14</sup> Tilsvarende uklarhed ligger vel også i de florumvundne postulater om, at 'rigernes stænder' havde pålagt kongen at foretage indløsningen. Norge og det norske riges rettigheder opfattes altså nok gennem hele perioden som separate, men det folkeretlige standpunkt formuleres først klart i 1585, da man med ikke så lidt af en tilsnigelse fordrer øerne tilbage til den norske *krone*.

Forsåvidt som folkeretten fastlægger – her skriftligt fikserede – retsregler med gyldighed for det indbyrdes forhold mellem selvstyrende samfund fremgår det af periodens traktatmæssige praksis, at Norge som Arnold Ræstad fastslog havde mistet sine folkeretlige subjektrettigheder; blot består der stadig uklarhed i visse henseender. For det første er det formentlig en uklarhed, at disse rettigheder – som landets herskerrettigheder overhovedet – nu udøves af kongen i hans egenskab af norsk konge og af det danske rigsråd, hvis kompetence i denne forbindelse ikke defineres nærmere; i hvert fald optræder kongen og rådet altid i det norske riges navn og på dets vegne. Det norske råd, som havde haft del i udøvelsen af rigets folkeretlige subjektrettigheder (sammen med den norske konge), var blevet likvideret, men det danske råd indtrådte i dets sted uden anden formel og reel hjemmel end den, der var blevet anført i Norgesparagrafens indledning. Når vi tillige tager i betragtning, at den danske regering allerede før og under grevefejden i en række tilfælde optrådte som udøver af Norges folkeretlige subjektrettigheder ved indgåelse af traktater med fremmede magter og uden at rådføre sig med det norske råd, <sup>15</sup> er det dog tvivlsomt, om Norgesparagrafens forskrift kan hævdes at være fyldestgjort i denne henseende. I praksis synes man fortsat – som det bl. a. fremgår af forhandlingerne om Orkneyøerne – at have handlet i overensstemmelse med den retlige fiktion, håndfæstningsparagrafen havde formuleret. For det andet synes man i den første generation efter 1536 ikke at have lagt afgørende vægt på at opnå klarhed, eller det har i hvert fald ikke været praktisk nødvendigt udover at fastslå Norges status som eget rige under den danske krone. Henvendelserne til Skotland røber fremdeles brist på præcision på flere punkter, og

<sup>14</sup> Da. Mag. 4. r. IV, Kbh. 1878, s. 363f. – Der kendes ikke noget tilsvarende norsk skattebrev.

<sup>15</sup> Det gælder NyLödöse-aftalerne 1528, Varberg-forbundet 1530, Gent-traktaten 1533 og forbundet med Gustav Vasa 1534 (som alle er blevet accepteret af modparten); jf. (Norsk) Hist. tidsskr. 51, s. 125 note 25; Kirkehist. Saml. 1972, s. 54f.

traktaten med Christiern II har åbenbart tillige lagt vægt på at mane enhver form for fyrstelige arveforestillinger i jorden.

I statsretlig henseende nåede man næppe heller umiddelbart klarhed. Trods fiktionen i Norgesparagrafens indledning havde det norske råd jo deltaget i samtlige kongevalg, så længe Bergentraktaten havde været i kraft. Og trods tilløb til omfortolkning i Frederik I.s senere år havde det danske råd endnu i 1533 valgt at acceptere Norges ret til at deltage i kongevalget, ligesom den danske regering valgte at anse Christian III.s søndenfjeldske valg i foråret 1535 for retligt bindende for hele riget. Juridisk kunde Norgesparagrafens motivering naturligvis ikke gøre krav på nogensomhelst formel gyldighed, men også i denne henseende blev det netop dens retlige fiktion, som i praksis blev hævdet som gyldig statsret efter 1536. – Som tidligere nævnt blev hertug Frederiks (II.s) valg gennemført på oktoberrisdagen 1536 i henhold til den 'konstitution', der netop var blevet vedtaget.<sup>16</sup> Men denne havde – uanset at aftalerne om Norge endnu kun havde passeret forhandlingsbordet – kun gyldighed for Danmark. Hyldningen blev derimod først gennemført efter lange og vanskelige forhandlinger i 1542, i Norge først 1548.<sup>17</sup>

I forhold til den danske 'konstitution' 1536 indeholder kongeparrets revers ved prinsens hyldning i Danmark 1542 og prins Frederiks egen revers 1557 – der er formet over den samme læst – imidlertid iøjnefaldende ejendommeligheder. I det første hedder det, at »vnserer lieben getrewenn reichs rethe«, stænder og indbyggere »vnserer koningreiche Dennemarcken vnd Norwegen sambt jren zugehorenenn jnsulen vndt lendern« har forskrevet sig til at antage prinsen som efterfølger i de to riger ved kongens bortfald i henhold til »aufgerichteter vnd vorfaszter recessz vnd vortrege«. Kongeparret lover endelig, at prinsen, når han når myndighedsalderen, vil stadfæste de privilegier, kongen i kraft af »vfgerichter recesszen, brieffen vnd sigelen« har tilstået indbyggerne i sine to riger, Danmark og Norge.<sup>18</sup>

Reversernes fremstilling af situationen er i alle henseender skæv, og den får kun mening, når man antager, at regeringen i 1542 gik ud fra, at det danske råd (og de danske stænder) i 1536 havde forpligtet sig forfatningsmæssigt og reelt ved valget af Frederik (II) med gyldighed også for Norge i overensstemmelse med Norgesparagrafens indledende doktrin; selve valgkonstitutionens specielle regler har i denne forbindelse

<sup>16</sup> Jf. ovfr. s. 402.

<sup>17</sup> Om disse forhandlinger, se A. Heise i Hist. tidsskr. 4. r. VI, s. 251 ff., 266 f., 270–99; Astrid Friis i Scandia VI, 1933, s. 305 f.; VII, 1934, s. 224 f., 236; jf. ovfr. s. 404 f.

<sup>18</sup> Aarsberetn. fra Geheimearch. II, s. 90 f., 92 ff.



ingen betydning. Men selv under denne forudsætning er ordlyden og specielt dens anvendelse af plural-former lidet dækkende eller endda ufyldstgørende. Reversen er fremfor alt formuleret så omstændeligt, at den i enhver henseende omfatter Norge, og på en sådan måde, at de dispositioner, der træffes i henhold hertil, også vilde få gyldighed for dette rige. Forklaringen ligger utvivlsomt i den politiske endnu uafklarede indre og ydre situation; kongen havde som han udtrykker sig 1538 måttet gå på akkord med sine principielle krav til sammensætningen af et formynderstyre og muligt også sine arveforestillinger for at undgå sine rådere »vnharlichen vnwillen vnnd vordecht«, og rådet havde omhyggeligt sikret sig forfatningsmæssigt ved den omstændelige procedure, som reversen 1542 afslører.

Den norske hyldningsprocedure 1548 føjer næppe nye træk til billedet; den blev gennemført efter »Danmarckis og Norgis riges raadts raad«, og rådet og kongen forbeholdt sig ligeledes ret til at tage stilling til den norske adels og lagmændenes privilegieandragender.<sup>19</sup> I sammenligning med proceduren i Frederik I.s regeringstid<sup>20</sup> indeholder disse akter altså intet andet end, hvad man kunne forudse efter den ændrede holdning, som Norgesparagrafen udtrykker. Den første hyldningsprocedure efter statsomvæltningen har således efter al sandsynlighed haft helt andre og internt politiske hensigter end at præcisere Norges formelle statsretlige plads i monarkiet; først valget 1580 af Christian (IV) og hyldningerne 1584 og 1591 følger en mere regelret procedure, og da i overensstemmelse med Norgesparagrafens indledende motivering.<sup>21</sup>

Kildematerialet lader således formode, at der udover den elementære kendsgerning, at Norge vedblivende blev betragtet som et eget rige under den danske krone, i de første årtier efter reformationen har bestået uklarheder i dets formelle plads i monarkiet. Der har formentlig ikke foreligget noget akut behov for præcis definition. I denne henseende kaster dog et memorandum fra 1552 – fremdraget af Johan Schreiner – et vist lys over regeringens holdning.<sup>22</sup> Aktstykket hører til i forbindelse

<sup>19</sup> Aktstykker til de norske stændermødere historie 1548–1661 I, udg. af O. A. Johnsen, Oslo 1910–29, s. 2f., 12, 16f., 18; jf. O. A. Johnsen, *De norske stænder ... 1537–1661*, Kria. 1906, s. 84–97.

<sup>20</sup> Jf. *Hist. tidsskr.* 12. r. III, s. 47 ff.

<sup>21</sup> Jf. *ndfr.* s. 457.

<sup>22</sup> RA. TKUA. Hansestæderne A. II 8, Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til hansestæderne 1545–52, 1552 ca. 5/3; Joh. Schreiner i (*Norsk*) *Hist. tidsskr.* 32, s. 371f., 601f. – Om forhandlingerne med de vendiske stæder, se P. Colding, *anf. arb.*, s. 313–15; Joh. Schreiner, *Hansestæderne og Norge i det 16. århundrede*, Oslo 1944, s. 241 ff.

med forhandlingerne med de vendiske stæder om deres privilegier i Bergen; som støtte for sit standpunkt søgte regeringen juridisk bistand hos en tysk retslærd, dr. Hieronimus Schurff. I den promemoria, den forelagde dr. Schurff som udgangspunkt for hans responsum, fastslår regeringen, at stæderne var blevet privilegeret af kongerne i Danmark og Norge, »wie die beydenn Reych in vnderschiedener Regirung gestanden,« og at de har været i stand til i tidens løb at afpresse yderligere forrettigheder. Teksten fortsætter herefter:

Es ist aber hiebey zumeldenn, das Dennemark vnnd Norwegen dieser Zeyt jnn eyn Reich vnnd Regirung vndter eynem Konig vorfast, vnnd ist auch Dennemargk von altershero ein frey Chur Reych, Norwegenn aber jst vor alters ein Erbreych gewesen. Aber wie die Linea der Konnig zu Norwegen abgestorbenn, jst es darnach an das Reych Dennemark kommen, vnnd dennselbenn jngeleibt, das Norwegen diser Zeit mit jnn der freyen Chur eyns Konnigs zu Dennemargk begriffen vnnd nicht mehr ein Erbreich ist.

Schreiner har utvivlsomt ret i, at den danske regerings udlægning har været tænkt som det juridiske gyldige grundlag for dr. Schurffs responsum, men hans tolkning af indholdet synes derimod på flere punkter at være anfægtelig. For det første er det givetvis rigtigt, at 'einleiben' i denne sammenhæng og tidsperiode anvendes om fuld inkorporation, at en person eller geografisk enhed mister sin hidtidige identitet ved at blive inddraget i en anden eller lader sin identitet glide ind i en anden.<sup>23</sup> Men denne passus implicerer blot ikke, at den danske regering har betragtet Norgesparagrafens forskrift som fyldestgjort; inkorporationens art præciseres nemlig ved den følgende sætning, at den har gyldighed, forsåvidt som Norge er underkastet det danske kongevalg efter rigernes forening; i modsætning til tidligere har de to riger nu kun en regering. For det andet ligger pointen i den citerede passage fortsat i, at Norge nu ikke længere som tidligere var et arverige, men underordnet det danske valg. Forklaringen ligger formentlig simpelthen i, at regeringen kan have forudset, at de vendiske stæder under forhandlingerne vilde gøre gældende, at en privilegiestadfæstelse var overflødig, fordi stædernes rettigheder hvilede på en arvekonges myndighed.<sup>24</sup> Summa summarum: Da den danske regering under forhandlingerne med de vendiske stæder så sig nødsaget til at præcisere sin opfattelse af Norges status i

<sup>23</sup> Jf. J. & W. Grimm, Deutsches Wörterbuch III, Lpz. 1862, sp. 225f. E. Øyens indvendinger ((Norsk) Hist. tidsskr. 32, s. 520–23) lader sig næppe opretholde.

<sup>24</sup> Denne tolkning forklarer også den omstændelige indledning om privilegiernes karakter og tidligere stadfæstelse.

monarkiet i 1552, viser det sig, at den fuldtud svarer til den fiktion, Norgesparagrafen havde opstillet som sit udgangspunkt.

Endnu mere entydigt genfinder vi den samme tolkning endnu i tingfarebalken (kap. 10: Om konningers uduelgelse) i Christian IV.s norske lov 1604, som hvilede på grundige forarbejder i administrationen, ikke mindst vistnok fra statholder Aksel Gyldenstiernes side. Paragrafen ophæver en bestemmelse angående den kongelige arvefølge i Magnus Lagabøters landslov, og hovedforskriften har derefter følgende ordlyd:<sup>25</sup>

Skal altid til euig tid herefter bliffue en herre oc konning offuer Danmarckis oc Norgis riger effter den forening, som rigerne vdi drottning Margretis tid oc siden i Konning Christian den førstes tid imellom gjort er. Oc huilcken herre oc første, Danmarckis riges raad, adel oc stender have til Danmarckis rigis konning, den skal oc vere konning vdi Norge oc lade sig der saa vel hylde som i Danmarck, effter som altid sedvanligt verit haffuer.

Denne forskrift stadfæster på ingen måde – som Schreiner antog – »det, som fremgår av erklæringen 1552, nemlig at den danske avtalen om Norge i 1536 blev satt ut i livet uten reel avkortning. Det var så vist ikke spørsmålet om et program, som bare delvis lot sig gjennomføre i praksis«. <sup>26</sup> Lovforskriften påberåber sig ikke Norgesparagrafen, men tværtimod unionsaftalerne under Margrethe og Christiern I som retshjemmel, blot her påny – som i Norgesparagrafens *narratio* – således formuleret, at den forpligter Norge til at affinde sig med det danske kongevalgs gyldighed for Norge.

Retsstandpunktet synes således i begge tilfælde – i 1552 som i 1604 – helt at svare til udgangspositionen i håndfæstningen 1536; retsgrundlaget fikseres af unionsaftalerne 1397 (eller 1387) og 1450, hvorimod håndfæstningens forskrift konsekvent forbigås. Hovedkonklusionen kan da kun blive den, at de statsretligt afgørende akter – trods en række uafklarede punkter – godtgør, at det har været regeringens opfattelse fra reformationstiden til den norske lovbog i 1604, at Norge fremdeles havde status af eget rige, men at det var bundet til den danske krone og uden forbehold underkastet dens dispositioner. Det retsstiftende grundlag for dette arrangement fandt man i senmiddelalderens unionsaftaler, blot i den i virkeligheden falske udlægning, man under pres af den politiske situation

<sup>25</sup> Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, udg. af F. Hallager og F. Brandt, Chria. 1855, s. 22. Schreiners citat (anf. arb., s. 373) er ufuldstændigt. – Det er sandsynligt, at formuleringen er afhængig af Huitfeldts fremstilling i Danmarkskroniken; jf. ndfr. s. 450 og 457.

<sup>26</sup> Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 32, s. 373, 602.

havde formet i 1530'erne. Der foreligger såvidt det er kendt intet sikkert vidnesbyrd fra denne periode om, at Norge skulde betragtes som ledemod af det danske rige.<sup>27</sup> Er denne tolkning korrekt, må den naturligvis også indebære, at den danske regering har accepteret, at Norgesparagrafens forskrift ikke var blevet formelt fuldbyrdet, og at den derfor har måttet stå fast på opretholdelsen af den fiktion, der havde været Norgesparagrafens udgangsposition, i hvert fald når omstændighederne krævede en præcisering af regeringens holdning.

Denne konklusion rejser imidlertid blot spørgsmålet om grunden til, at man undlod at opfylde Norgesparagrafens forskrift om fuldstændig inkorporation. Problemet lader sig dog på nuværende tidspunkt kun meget indirekte besvare; vi kan som muligheder pege på, at det reelle magtforhold mellem kongemagten og rådet kan have overflødiggjort denne drastiske ordning; man kunde videre tænke sig, at hensynet til den komplicerede, udenrigspolitiske situation efter grevfejden har vanskeliggjort Norges inkorporation, og endelig kan man – som Schreiner er inde på – næppe lade ude af betragtning, at kongemagten af politiske eller prestigemæssige grunde har lagt vægt på at bevare de to rigsenheder intakt under den danske krone. Christian III.s holdning i 1537 kunde synes at støtte den sidste antagelse, men på den anden side foruroligede Vasa-slægtens og de slesvig-holstenske hertugers potentielle arvekrav på Norge (som vi senere vender tilbage til) den danske regering gennem hele 1500-tallet. Den fulde inkorporation vilde givetvis have løst problemerne på bekvem vis, og det får således for sammenhængen en afgørende vægt, at regeringen ikke destomindre valgte at opretholde den statsretlige fiktion, som var blevet etableret i 1530'erne.

Dens holdning var i den første generation efter statsomvæltningen i 1536 blot langtfra konsekvent. Dens stillingtagen bærer fortsat spor af politisk improvisation; uafklaretheden kan bero på politisk nødvendighed, men omvendt formuleres et entydigt retsstandpunkt åbenbart kun, når ydre omstændigheder kræver det, og disse incitament fik først i 1560'erne fastere retning. Endnu under de seneste forhandlinger med Lorraine i 1562 havde regeringen i noget florumvundne vendinger opereret med de to rigers 'gensidige inkorporation', men man havde først og fremmest eftertrykkeligt manet enhver forestilling – af kontinental støbning – om fyrstehusets territoriale arveret i jorden.<sup>28</sup> Alligevel synes netop dette moment i praksis at have spillet en ganske afgørende rolle for ud-

<sup>27</sup> Jf. dog ovfr. s. 412 med note 14.

<sup>28</sup> Jf. ovfr. s. 410.

formningen af en mere præcis og entydig definition af monarkiets statsretlige opbygning end man hidtil havde haft.

At denne proces finder sted eller i det mindste forceres under den nordiske syvårskrig beror naturligvis bl.a. på, at ydre incitamenter gav anledning dertil, men utvivlsomt også, at det øjeblikkelige indre og ydre, politiske og militære pres må have forudsat særlig agtpågivenhed eller endda ekstraordinære forholdsregler. I marts 1565 indløb tilsyneladende uden varsel en skrivelse fra markgrev Hans af Küstrin – en yngre broder til kurfyrst Joachim II af Brandenburg – hvori denne dels fordrede tilbagebetaling af Christiern II.s gæld fra 1527 til sin svoger (markgrevens fader), kurfyrst Joachim I, dels gennem sin moder (kong Hans' datter Elisabeth) rejste arvekrav i overensstemmelse med tysk arveret på halvdelen af hertugdømmerne Slesvig og Holsten; gældskravene opgjorde han til ca. 42.000 gld. og renter, i alt 170.000 gld.<sup>29</sup> Da den danske regering tøvede med sit svar, sendte markgreven i juli samme år et formeligt gesantskab til København for at udvirke en afgørelse. Kreditivet, som bemyndiger delegationen til at indgå en definitiv aftale efter markgrevens anvisninger, gentager gælds- og arvekravene, men hævder nu tillige, at de »pillich nicht allein auf das halbe Hertzogthumb oder furstenthumb Holstein vnnd Schleßwig, sondern auch viell mehr auf das Konigreich Norweden, zuuerstehen vnd gedeutet werden möchte«.<sup>30</sup>

<sup>29</sup> Markgrev Hans af Küstrin t. Frederik II 1565 10/3; RA. TKUA. Brandenburg-Preussen A I. I Brevveksling mellem fyrstehusene 1511–71; Die Urkunden zur Geschichte der Neumark und des Landes Sternberg in Auszügen mitgetheilt v. K. Kletke, 3. Abt.: Markgraf Johan (Hans) von Cüstrin 1513–1571, Märkische Forschungen, hrsg. v. d. Verein für Geschichte der Mark Brandenburg, XIII, Bln. 1876, s. 367f.; Johs. Voigt, Die Erbsprüche des brandenburgischen Hauses an die Herzogthümer Schleswig-Holstein, Allgemeine Zeitschr. f. Geschichte, hrsg. v. W. A. Schmidt, VII, Bln. 1847, s. 221f. – Aktionens detaljer må i denne sammenhæng forbigås til fordel for sagens principielle aspekter. Den behandles udførligt af Voigt, hvis afhandling – bortset fra dokumentaftrykkene – nu kun har interesse ved, at den tjenstvillige arkivar her på et tidligt tidspunkt postulerer hohenzollernske arvekrav på hertugdømmerne, og som et produkt af historismens historisk-juridiske tankebaner. Medens J. G. Droysen accepterede alvoren i markgrev Hans' aktion som led i den hohenzollernske stats ekspansionspolitik (Geschichte der preussischen Politik II.2, Lpz. 1859, s. 422–27), har Ludw. Mollwo dokumenteret (Markgraf Hans von Küstrin, Hildesh. u. Lpz. 1926, s. 547–51), at markgreven anvendte den som pressionsmiddel overfor den danske regering for at opnå en årlig pension og visse erhvervsbegunstigelser; jf. iøvnr. samme i Delbrück-Festschrift, Bln. 1908, s. 181 ff.

<sup>30</sup> Kreditiv for markgrev Hans' gesandter 1565 20/7; RA. TKUA. Brandeb.-Preuss. A II.20 Akter vedr. det politiske forhold 1504–1621; instruks uden dato i Urkunden und Aktenstücke betreffend die preussischen Erbsprüche auf Schleswig-Holstein, (hrsg. v. K. Kletke), Bln. 1865, s. 113–16; Märkische Forsch. XIII, s. 375–77.

Til underbygning af sin argumentation påberåbte markgreve Hans sig akterne i forbindelse med sin moders arveafkald 1502; ved ægteskabet med kurfyrst Joachim I fraskrev hun sig – efter nordisk sædvane – al fædrene arv, men (muligvis på ægtefællens foranledning) tog hun forbehold, såfremt kong Hans døde uden mandlige livsarvinger.<sup>31</sup> Et par år senere udvidede kongen sit løfte til positiv arveret, ifald han og hans søn ikke efterlod sig mandlige livsarvinger; bevillingen gjaldt al »erff-dell, landen, ludenn, steden, dorpern oder orer togehörung vnd allen vnd iglichen beweglichen vnd vnbeweglichen erffgudern vnd alle dem so orer leuen, nha gewonheit vnd landtloffligen rechte vnsrer konigricke vnd furstendom vnschedlich vnd keinen nadeil vnd affbrock bringen soll«. <sup>32</sup> Med disse breve som hjemmel havde kurfyrst Joachim 1517 skaffet sig kejser Maximilian I.s ekspektance på hertugdømmerne.<sup>33</sup> Netop kong Hans' revers og de kejserlige ekspektancebreve blev hovedhjørnesteinen i markgreve Hans argumentation; der var i hans øjne »doraus klar«, at halvdelen af hertugdømmerne efter Christiern II.s og hans mandlige arvingers død »anerbet ist, welche gerechtigkeit vnsrer Frawen vnnnd Mutter folglich vns, als Jrer hinderlassenenn Söhnen (zukommt)«. I gesandtskabets kreditiv og instruktion i juli tilføjes frejdigt, at markgreven dog vil lade sig nøje med at få fastslået sin ret til fyrstendømmerne, selvom det af kong Hans' revers følger, at hans rettigheder også har gyldighed for Norge.

Til overflod erklærede de markgrevelige gesandter i august, at de ikke agtede at indlade sig på nogen disputation om, hvorvidt Slesvig – som den danske regering naturligvis fastholdt – var dansk len eller tilhørte det tysk-romerske rige; den sag afgjorde de kejserlige stadfæstelsesbreve jo.<sup>34</sup> Hvad Norge angik, svarede den danske regering i august gesandterne, »das solch Koningreich von koningin Margaretha, des letzten Wolde-mars zu Dennemarcken tochter (welche die drei Reiche Dennemarcken, Schweden vnd Norwegen vndter eine gesambte regierung gebracht), biß daher nicht weniger alß Dennemarcken ein Chur vnd wahl Reich,

<sup>31</sup> Sammlung der wichtigsten Urkunden, welche auf das Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein Bezug haben, hrsg. v. N. Falck, Kiel 1847, s. 427–28; jf. Voigt, anf. arb., s. 201 f.; C. F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie ... 1497–1536 I, Kjøbh. 1864, s. 338 f.

<sup>32</sup> Falck, anf. udg., s. 428–29; jf. Voigt, anf. arb., s. 205 f.; Allen, anf. arb. I, s. 339 og 664 note 33.

<sup>33</sup> Falck, anf. udg., s. 429–30; brevet stadfæstes af Karl V i 1530; sst., s. 431–32. Begge breve gjaldt også den eventuelle arveret til de gottorpske dele af hertugdømmerne.

<sup>34</sup> Gesandternes erklæring 1565 9/8; RA. TKUA. Brandenb.-Preuss. A II. 20; Urkunden und Aktenstücke, s. 124.

dorin keinem menschen auch menlichen Stammes einige succession oder Erbgerechtigkeit zugestanden, gewesen vnd noch ist«. Af gamle og anselige dokumenter fremgår det, »das zwischen gedachten Reichen die ewigwrende vergleichnuß aufgerichtet, daß jn allen denselbigen die konigliche regierung durch Chur oder wahl der Reich Stende, vnd anderst nicht bestellet vnd verordnet werden solte«. Såvel Christiern I, der ikke havde skygge af arveret, som alle hans efterfølgere er »jn beiden Reichen Dennemarcken vnd Norwegen biß auf Jhre Kon: May: nemblich durch Wahl vnd nicht succession oder erbschafft die regierung erlangt«. At hertugerne af Holsten skriver sig »Erben zu Norwegen« sker efter specielle aftaler (sondere vergleichung), der ikke præjudicerer valgetten, hvorimod ingen kongedøtre har eller kan føre denne titel.<sup>35</sup>

På aktuelt niveau lå faren fra et dansk synspunkt i, at markgrev Hans selv antydede, at kunde han ikke komme nogen vegne med den danske regering, kunde han altid optage en lønnende forbindelse med Sverige; hans troppehvervninger i efterårsmånederne og rygtedannelsen kunde blot understøtte nervøsiteten i København.<sup>36</sup> Hvad den danske regering ikke kunde vide – eller først efterhånden og antydningvis fik underretning om – var, at aktionen helt og holdent var beregnet som pression, der under tvang af situationen skulde tjene til at skaffe markgreven en fast årlig pension og erhvervsbegunstigelser i Danmark. I den øjeblikkelige, anspændte situation, præget som den var af det kritiske forhold mellem kongen og rådet, af Sveriges militære overlegenhed og af de politiske spændinger efter Sundspærringen,<sup>37</sup> rummede affæren faretruende perspektiver, så meget mere som den ligesom forholdet til Lorraine bragte Christiern II.s arvingers potentielle krav på bane. Den danske regerings tøven overfor markgrevens anmasselser er sikkert symptomatisk, men selv beslutningsproceduren i regeringskredsen fremtræder – forud for forliget i september 1565 om Peder Oxes hjemkaldelse – meget

<sup>35</sup> Sst., s. 118; jf. Voigt, anf. arb., s. 243f.

<sup>36</sup> Jf. RA. TKUA. Mecklenburg A II.38 Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold 1555–69, akter vedr. markgrev Hans af Küstrins fordægtige rustninger 1565–66; Märkische Forsch. XIII, s. 384, 387, 391; Archiv für die sächsische Geschichte V, Lpz. 1867, s. 41, 47, 62–64; jf. også Mollwo, Markgraf Hans von Küstrin, s. 550f. – Uvissheden understøttedes utvivlsomt ved, at hertug Albrecht af Preussen, der havde kontakt med markgrev Hans, stærkt anbefalede den danske regering at imødekomme hans fordringer så vidt som muligt for at undgå konflikt; markgreven havde ladet sig forlyde med, at han vilde lade sig affinde med en årlig pension; Albrecht af Preussen t. Frederik II 1565 31/10; RA. TKUA. Brandenb.-Preuss. A I.1; jf. Urkunden und Aktenstücke, s. 99–106, 111f., 130–68.

<sup>37</sup> Jf. f. eks. A. Heise i Hist. tidsskr. 5. r. V, 1885, s. 318f., 361 ff.; P. Colding i DBL<sup>2</sup> VII, 1935, s. 233f.

uklar. En preussisk gesandt erfarede 23. juli af kansler Johan Friis, der åbenbart var i ondt lune, at man havde svaret markgrev Hans ni dage forinden; rådet havde truffet sin beslutning, som skulde forelæses for kongen på Frederiksborg samme dag.<sup>38</sup>

Det er under de givne omstændigheder sandsynligt, at svarene til markgrev Hans og hans gesandter juli-august 1565 primært afspejler rigsrådets holdning, men de er trods den kritiske situation egentlig bemærkelsesværdigt faste og velgennemtænkte; sagen havde jo tillige principiell rækkevidde for sammenhængen. Den konfronterer for første gang i akut politisk form den danske regering med tyske, territorialfyrstelige arvelighedsprincipper, og den kæder tillige hertugdømmernes og Norges status intimt sammen i statsretlig henseende. Markgrev Hans tilrettelægger uden vaklen sine dispositioner efter dynastiske mønstre; argumentationens urokkelige fundament er naturligvis fyrstedynastiets privatretlige adkomst til territoriet, i Brandenburg blot med forbehold af kurfyrsteværdighedens udelelighed. Trods tendenser i Brandenburg i retning af primogenitur fastholdt han som almengyldigt princip her både mandlig og kvindelige arveret.<sup>39</sup> At den danske regering hævdede, at kvindelig arvefølge ikke havde gyldighed for hertugdømmerne, og at kong Hans' – terminologisk tvetydige – revers 1504 kun kunde have relevans for kongefamiliens privatejendom og ikke for kongerigerne, havde ingen som helst slagkraft overfor territorialfyrstelige synspunkter af denne støbning; ligesålidt gjorde det noget indtryk, at regeringen direkte lod markgreven forstå, at hans aktion under krigsforholdene var upassende.<sup>40</sup>

Hvad Norges statsretlige status angår, bærer regeringens svar endnu ved denne lejlighed præg af, at man åbenbart helst unddrog sig for præcise definitioner overfor udenforstående. Henvisningen til, at dronning Margrethe samlede de tre riger under samme regering er suggestiv, og

<sup>38</sup> Urkunden und Aktenstücke, s. 103f.; jf. Voigt, *anf. arb.*, s. 231 ff.; Märkische Forsch. XIII, s. 377f. – At skrivelsen er afsendt midt i juli støttes af, at markgrev Hans svar er dateret 1565 8/8; RA. TKUA. Brandenb.-Preuss. A I.1. Den 8. juli havde kongen dog beordret Mogens Gyldenstjerne og de øvrige tilstedeværende råder til at afhøre den preussiske gesandt, man ventede, eller hvis denne kun vilde betro sig til kongen, da at lade den tyske råd, dr. Hieronimus Thenner ledsage ham til Frederiksborg; Kanc. Brevb. 1561–65, s. 632. – Svaret til den preussiske gesandt afviger dog intetsteds fra delelserne til markgrev Hans; Urkunden und Aktenstücke, s. 111f.

<sup>39</sup> Jf. H. Hallmann, *Die letztwillige Verfügung im Hause Brandenburg 1415–1740*, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 37, Mnch. u. Bln. 1925, s. 1–17, specielt s. 6ff.

<sup>40</sup> Urkunden und Aktenstücke, s. 117ff.



den leder i sammenhængen umiddelbart frem til det indtryk, at rigernes 'vergleichnuß' og valgstatus hidrører fra hendes tid; idéen udformes i samtidens historieskrivning – mest udførligt af rigsråd Jacob Ulfeld – til faste statsretlige forbindelser ved kong Olufs død 1387,<sup>41</sup> men den har i den aktuelle sammenhæng næppe haft så vidtrækkende sigte. Hovedvægten lægges endnu på de to rigers evigtvarende overenskomst og – ligesom i henvendelserne til Skotland om Orkneyøerne – på stændernes valgret. Formuleringen lader formode, at man kan have haft Bergen-traktaten i tankerne, men ved påberåbelsen af stændernes almene valgret undgik regeringen enhver præcisering af, hvorledes den udøvedes, ligesom man forbigik nyordningen 1536 i dyb tavshed. Bemærkelsesværdigt er det endelig også, at de holstenske hertugers adkomst til at smykke sig med arvetitel motiveres ved aftaler, som ikke præjudicerer rigernes valgstatus; denne passus beror nemlig ikke blot på en tilsnigelse – at rådet måtte affinde sig med kongehusets dynastiske ambitioner – men den understreger tillige, at arvetitlen til Norge knyttes til den holstenske hertugværdighed, og at den ikke automatisk forbindes med arvelighed udenfor mandslinien.

Trods sin ydre trivialitet konfronterer dette intermezzo for første, men langt fra sidste gang uforligelige politiske og statsretlige doktriner; de aktuelle forhold forlenede Norges og – i nøje forbindelse hermed – hertugdømmernes statsretlige status med en ikke helt uvæsentlig politisk betydning; ironisk nok tillod markgrev Hans' gesandter sig i deres afsluttende replik at lade stå åbent »das alles, was eß nach absterben der Königin Margrethe mit dießen Königreichen für eine gelegenkeitt gewonnen haben«; det var jo dog almen viden, også for den danske krones undersætter, »daß das Königreich Norweden ein erbe ist«.<sup>42</sup>

Det potentielle krav fra svensk side på ret til Norge har indtil syvårskrigen nærmest karakter af understrømninger, som først og fremmest kaster lys over den svenske og danske regerings gensidige mistillid. Netop i forbindelse med underhandlingerne om forlig med Christiern II 1545–46 havde den danske regering – delvis i strid med Brömsebroaftalerne – i høj grad handlet på egen hånd, medens Gustav Vasa bl. a. af finansielle grunde og af mistro til den danske regerings hensigter havde fastholdt, at Christiern II ikke overhovedet kunde gøre krav gældende overfor

<sup>41</sup> Jf. ndfr. s. 441 f.

<sup>42</sup> Gesandternes erklæring 1565 9/8; RA. TKUA. Brandenb.-Preuss. A II. 20; Urkunden und Aktenstücke, s. 124.

Sverige.<sup>43</sup> I det ydre kan Gustav Vasas mistro først og fremmest iagttages i de manifeste – og specielt Strängnäs-manifestet i januar 1547 – han lod udarbejde i denne anledning; manifesterne understregede nemlig langt udover den aktuelle sammenhæng, at han som efterkommer af Karl Knutsson havde arveret til den svenske trone (formelt fastslået ved arvföreningen 1544). Den nordiske union var i sin tid blevet organiseret således, hedder det videre, at alle rigerne bevarede deres fulde selvstændighed, og således at kongevalget skulde gå på skift mellem de tre riger. Men Danmark havde ikke blot i strid med unionsbetingelserne ført en systematisk undertrykkelsespolitik overfor sine unionspartnere; det danske råd havde også ved sit selvbestaltede valg af Christiern I i 1448 overtrådt kongevalgreglerne, hvorefter Sverige var nødsaget til på egen hånd at vælge Karl Knutsson.<sup>44</sup>

Gustav Vasa understregede altså i overensstemmelse med den svenske historieskrivnings patriotiske tradition, at unionen fra dansk side først og sidst var tænkt som middel til undertrykkelse af de øvrige riger, og han henviste i sin propaganda udtrykkeligt til, at enhver ved selvsyn kunde overbevise sig om, hvorledes nordmændene stadig blev underkuet. På den anden side åbnede både dette moment og Gustav Vasas betoning af sine rettigheder i kraft af sin nedstamning fra Karl Knutsson unægtelig også perspektiver for Norge i form af historisk begrundede arvekrav, som strejfes allerede i Strängnäsmanifestet. En åben konfrontation indtraf dog først, da den svenske delegation under fredsunderhandlingerne i Knäred i sommeren 1569 var blevet instrueret om at give tilsagn om afkald på Sveriges rettigheder til Norge, såfremt den danske krone opgav sine krav på Sverige, en fordring, der blev genoptaget under forhandlingerne i Stettin i 1570.<sup>45</sup> Den svenske fordring på Norge motiveredes netop ved Karl Knutssons norske kongeværdighed og Vasaslægtens arveret.

Det danske svar, som er dateret 9. august 1569, er konciperet af kansellisekretær Niels Kaas, der ledsagede den danske delegation i Knäred under ledelse af Johan Friis. Men selvom det er gennemført med stor

<sup>43</sup> G. Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, Upps. 1927, s. 150 ff.

<sup>44</sup> *Konung Gustaf den förstes registratur XVIII*, s. 249 ff.; Landberg, *anf. arb.*, s. 166 ff. – Fremstillingen af unionsvilkårene hviler som Landberg viser (*anf. arb.*, s. 167 note 1) på en fejlagtig udlægning af unionsudkastet ca. 1436–38, en tolkning der i svensk tradition ellers først optræder hos Olaus Petri. Ejendommeligt nok findes den samme forklaring allerede hos Poul Helgesen og Peder Olsen, *jf. ndfr.* s. 436 f. og 438 f.

<sup>45</sup> *Jf. Danm.–Norges Traktater II*, s. 175 f., 215 f.

omhu og anstrengelser for balancekunst, aflører konceptets rettelser ejendommelige forskydninger i argumentationen.<sup>46</sup> Argumentationens hovedled i konceptets oprindelige skikkelse er af arveretlig art (på samme måde som kong Johans havde været det); Niels Kaas imødegår de svenske fordringers berettigelse ved henvisning til, at dronning Margrethe havde arvet Norge efter sin søn, kong Oluf. Denne argumentation synes allerede under udarbejdelsen af det oprindelige koncept at være blevet strammet ved indføjelser af udtrykkelig omtale af, »att Norge icke er nogitt kuor riige«. Samme omhu anvender Niels Kaas i den underordnede argumentation: selvom Norge havde været et kårerige, burde de forfatningsmæssige kongevalgsforskrifter have været respekteret fra svensk side i 1448; rettelserne fremhæver altså påny Niels Kaas' anstrengelser for at fastslå den nøjagtige procedure, men som helhed tjener denne subsidære opstilling til at dokumentere, at Karl Knutsson – selv under de falske forudsætninger – ikke havde overholdt de forfatningsmæssige forskrifter, men havde sat sig i besiddelse af Norge ved »listige practicker«.

De endelige rettelser i konceptets margin er så gennemgribende, at de i virkeligheden helt ændrer den danske holdning. Arveforestillingerne opgives totalt til fordel for – en endog meget stærk – betoning af Norges historisk begrundede unionsforbindelse med Danmark siden kong Olufs tid; og atter belyser de seneste konceptrettelser hensigten meget klart. Medens Niels Kaas oprindeligt havde skrevet, at Norge siden kong Oluf »haffuer weritt wnder the koninger wdj Danmarck«, fremhæver rettelserne til »hoß the konninger wdj Danmarck«, at unionen består af to riger under den danske krone. Ved omredigeringen har Niels Kaas derved bragt argumentationen på linie med den ellers gangbare tolkning af Norges status. Rettelserne i den senere argumentation tjener da blot til yderligere betoning af det ændrede standpunkt; Karl Knutssons norske valg hvilede på forfatningsmæssigt ulovlige dispositioner, og efter dette intermezzo har »Norgis riige siden stedtze oc altiid ... werett hoß koning Christierns efterkommere, wattskilde fra Danmarck« og – som det understreges i marginalrettelserne – i henhold til unionsaftalerne fra dronning Margrethes og Erik af Pommerns tid.

<sup>46</sup> RA. TKUA. Sverige A II.27. Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til Sverige 1568–70. At det endelige svar stemmer overens med udkastets omredigerede skikkelse fremgår af den tyske version, sst. kopibog bl. 164v–66r. Omarbejdelsen har sandsynligvis fundet sted i dagene omkring 1. aug. 1569; jf. G. O. Westling, *Det nordiska sjuårskrigets historia* II, Sthlm. 1880, s. 67–73; *Danm.–Norges Traktater* II, s. 175f. – Teksten aftrykkes som bilag til afhandlingen ndfr. s. 461f. – Jeg skylder kandidatstipendiat Frede P. Jensen en tak for at have gjort mig opmærksom på dette aktstykke.

Niels Kaas' koncept og de radikale rettelselser har interesse ikke mindst ved den historiografiske argumentationsform, som iøvrigt jo røber et nøje slægtskab med den svenske helt fra Strängnäsmanifestets tid. De forfatningsmæssige vilkår kædes omhyggeligt ind i historiografiske rammer. Konceptet vidner om, at den danske regering uanset slutfacit har lagt hovedvægten på forbindelserne i dronning Margrethes tid, den faktiske dansk-norske union efter Olufs død i 1387, subsidiært Kalmarunionen. Niels Kaas synes derimod varsomt at have undgået at påberåbe sig Bergentraktaten, formentlig fordi den vilde tilintetgøre hans iøvrigt ganske flygtige påberåbelse af, at Norge stedse var forblevet hos den danske krone.<sup>47</sup> Endelig har det interesse, at Niels Kaas i den afsluttende passage har forsøgt at føre krigen over i fjendens lejr. Svenskerne havde jo selv »foriagitt koning Carl – och icke wilde kiende hannem for theris konning mere – (og) wdkoritt koning Christiern thend første wdj hans sted«. Og iøvrigt kunde de svenske delegater efter Niels Kaas' mening næppe være uvidende om, at det svenske råd efter Christoffer af Bayerns død selv i strid med »for<sup>nc</sup> euig, wriggelig forbundt och vnion, som thisse riiger paa same thiid war emellom oprett«, havde valgt Karl Knutsson. Bemærkningen angik ikke direkte Danmarks forhold til Norge, men pointen ligger i, at ansvaret for unionsbruddet tillægges det svenske råd. Konceptet imødegår således på en måde den argumentation, Gustav Vasa allerede havde betjent sig af i Strängnäsmanifestet.<sup>48</sup>

Trods sin afsluttende tirade til svenskerne om ikke at foranledige »slig disputatze, huormett handelen mere kand forbitres« har Niels Kaas' argumentation i konceptets forskellige stadier snarest karakter af advokatindlæg i klassisk-retorisk mening; den forudsætter åbenbart, at dokumentationen af påstandene fra begge sider lod sig afveje indbyrdes under den mundtlige diskussion. Det er helt klart, at kancellisekretæren her – som iøvrigt i sine omfattende skriftlige indlæg ved denne lejlighed – har

<sup>47</sup> Det kan i denne forbindelse fremhæves, at Niels Kaas udtrykkeligt begrunder uretmæssigheden af Karl Knutssons besiddelse af Norge ved henvisning til, at den kun blev støttet af nogle »oprørsk wdj Nordlandene«; han har her formentlig haft konkret dokumentation i tankerne; jf. ndfr. s. 426 note 49. – Forestillingen om, at dronning Margrethe besad Norge i kraft af arv efter sin søn, optræder allerede hos Hans Svaning. I *Refutatio* konstaterer han blot, at Margrethe kom i besiddelse af Norge ved kong Olufs død, blev valgt i Danmark og erobrede Sverige (Petrus Parvus Rosæfontanus, *Refutatio calumniarum cuiusdam Joannis Magni Gothi Upsaliensis*, Hafn. 1561 (1560), bl. G2–3); andetsteds nævner Svaning, at dronningen besad Norge 'hæreditario jure' (Joan. Svaningius, *Christiernus II, Daniæ rex, Frankf. 1658*, s. 252). Denne tolkning, som endnu skimtes i svarene til markgrev Hans af Küstrin (jf. ovfr. s. 422 med note 41), udbygges senere af Jacob Ulfeld og andre, men affærdiges påny af Huitfeldt; jf. ndfr. s. 444.

<sup>48</sup> Jf. ovfr. s. 423 og ndfr. s. 445 ff.

betjent sig af historisk-litterære studier eller arkivundersøgelser, måske endda begge dele. Som vi senere vender tilbage til følger hans argumentation sig meget nøje ind i den begrundelse af de svenske og danske standpunkter, som formuleres i løbet af 1500-tallet; men det er unægtelig påfaldende, at lensmanden på Kalundborg i juni 1569 fik ordre til at lade Niels Kaas opsøge og udtage »breve, der skulde bruges i en riget magtpåliggende handel, i brevladerne på Folen«, hvor de ellers ikke aktuelle statsakter var arkiveret.<sup>49</sup> Omstændighederne kunde lade formode, at argumentationen fra regeringens side på forhånd var lagt op til historiografisk defensorat for den danske kronens rettigheder – herunder i Norge – støttet til dokumentmateriale og den spirende litterære debat om de nordiske unioner.

Det vil naturligvis være meget vanskeligt at måle Niels Kaas' personlige indsats overfor de øvrige danske medlemmer af forhandlingsdelegationen, specielt overfor Johan Friis'. Uanset omredigeringen er det i denne sammenhæng givetvis afgørende, at den danske regeringskreds på forhånd synes at have valgt at tilrettelægge sin argumentation historiografisk og har bemyndiget Niels Kaas til at varetage udformningen. Den toneangivende regeringskreds' stærke historiske engagement og den praktiske vægt, den tilmålte den historiske argumentationsform udelukker sandsynligvis tillige, at statsledelsen kan have været uvidende om, at forestillingerne om kongeslægstens arveret til Norge fra rådets synspunkt havde tvivlsom værdi. Vi kan naturligvis ikke udelukke, at kongen selv kan have øvet en indflydelse, men alle omstændigheder taler for, at man har valgt kongehusets arveret som det mest bekvemme og måske også mest slagkraftige argument overfor den svenske forhandlingsposition, der selv plæderede efter lignende retningslinier. Niels Kaas fremhæver jo

<sup>49</sup> Kanc. Brevb. 1566–70, s. 476f. 1569 5/7. Udtagelsen af dokumenter kan have sigtet på såvel norske som livlandske og slesvigske forhold, som alle var genstand for behandling ved herredagsmødet i Odense i juli og under Knäredforhandlingerne; jf. Danm.–Norges Traktater II, s. 175f. – Det er muligt, at den brevbog, »Norske handell oc documenter«, som fyldigst kendes i regest i Stephanius *Designatio variorum documentorum et antiquitatum* (Da. Mag. 6. r. I, 1913, s. 62–70), hører til i denne situation; den optager bl. a. en række relevante akter af statsretligt indhold, ikke mindst angående arveretten til Norge og Karl Knutssons 'norske handel'. Ved dokumentudvalget fremtræder cæsuren mellem Norges status af arve- og valgrige ved 1450 (Bergentraktaten) meget klart, et faktum som Huitfeldt senere drog vidtgående konsekvenser af; jf. ndfr. s. 448 ff. – De yngste breve i samlingen hidrører fra 1567; et forpligtelsesbrev fra befolkningen i Gudbrandsdalen er fejldateret til 1572; det hører hjemme i forbindelse med rigsråderne Frands Brockenhuus og Bjørn Kaas Norgesfærd 1567; jf. DBL<sup>3</sup> IV, 1934, s. 151 og XII, 1937, s. 289. – Kopibogen kendes også fra andre samlinger; jf. Da. Mag. 6. r. I, s. 62 note 2, bl. a. Huitfeldts.

tydeligt, at der i Gustav Vasas tid ikke var blevet fremført officielle svenske arvekrav; men det fordrede på den anden side også, at man havde den fordel at kunne præsentere arverettigheder af ældre dato end de svenske.

Den danske regerings noget overraskende udgangsposition forud for Knæredforhandlingerne synes således at finde en naturlig forklaring. Men tilbage står det endnu at forklare det radikale omsving, der fandt sted under udarbejdelsen af Niels Kaas' advokatindlæg, antagelig ved overgangen fra juli til august 1569. Afgørelsen af retningslinierne i deres oprindelige form for de forestående forhandlinger med Sverige synes at ligge forud for det herredagsmøde, der fandt sted i Odense i juli 1569. I betragtning af den svenske argumentations form beror ændringerne næppe blot på, at regeringen eller herredagsmødet har indset, at arveretspostulatet kunde blive et tveægget sværd og iøvrigt stred mod regeringens traditionelle holdning i denne henseende; det er umiddelbart mest sandsynligt, at kursændringen skyldes andre incitamenter. Den mest nærliggende forklaring ligger utvivlsomt i, at hertug Adolf af Gottorp efter herredagsmødet, der også havde skullet tage stilling til Sønderjyllands forleningsforhold, præsenterede regeringen for arvekrav på Norge.

Divergenserne mellem kronen og hertugerne Adolf og Hans d. æ. beroede som bekendt navnlig på tolkningen af den slesvigske forlenings karakter og hertugernes tjenestepligt overfor riget. Ved herredagsmødet i Odense synes den gottorpske kansler, Adam Tratziger at have været tilbøjelig til at acceptere tjenestepligten, hvorimod arveretten til Slesvig og successionsreglerne voldte uoverstigelige vanskeligheder; selvom man i princippet nåede frem til enighed om anvendelse af samforlening, måtte en endelig afklaring udskydes.<sup>50</sup> Hertug Adolf fortsatte også efter mødets afsked 17. juli ufortrødent sin aktivitet og søgte støtte for sine synspunkter ved henvendelse til mæglerne i forleningskonflikten, kurfyrst August af Sachsen, hertug Ulrich af Mecklenburg og landgrev Wilhelm IV af Hessen. 24. juli rejste hertug Adolf derefter i en skrivelse til den danske regering krav om afklaring af sin arveret til Norge; sagen måtte,

<sup>50</sup> Danm.-Norges Traktater II, s. 186–209; Johanne Skovgaard i Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk II, Kbh. 1937, s. 356–58. Hertug Adolf havde ved samme lejlighed rejst krav om udstyr og forsørgelse i hertugdømmet og kongerigerne for sin søster, hertuginde Dorothea, hvad rigsrådet havde afvist, dels fordi kongeslægten som helhed ingen egentlig arveret havde, dels under henvisning til, at hendes mulige hævdsret var blevet forskertset, fordi hun i mere end tredive år havde opholdt sig udenfor landets grænser; RA. TKIA. A 115, Protokol over forhandlingerne i Odense 1569 om forleningen med Slesvig, 1569 5/7; Quellensammlung der Gesellsch. f. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte II: 2, Kiel 1865, s. 14; Danm.-Norges Traktater II, s. 291–93, 421.

mente han, i henhold til unionstraktaten fra 1533 forhandles til rette eller minde af otte råder fra hver side. Ifølge brevet frygtede hertugen – selv bortset fra risikoen for tab af præskriptionsretten efter tredive års henstand – at sagen skulde gå i glemmebogen. Endelig fastslår hertug Adolf højmodigt, at han ikke havde i sinde at gøre sine fordringer materielt gældende overfor Frederik II; »sondern wollen (wir) die gantze genießlichkeit vnd obrigkeit des Reiches Norwegen E.kon:W: ... auß vetterlicher vnd bruderlicher neigung gerne günden vnd nachgeben«. Kun i tilfælde af, at en fremmed påny kommer på Danmarks trone vil han gøre fordringerne gældende.<sup>51</sup>

Det kan ikke udelukkes, at hertug Adolf – eller hans kansler, Adam Traziger – bevidst har forsøgt at udnytte krigssituationen til at afpresse den danske regering indrømmelser; der foreligger blot intet kildemæssigt holdpunkt for denne antagelse. Hertugen handlede principielt i forståelse med sin broder, hertug Hans d.æ., men på den anden side tilrådede denne indtrængende den fremfusende hertug at afvente en mere belejlig situation; de kunde netop ikke forvente nogen seriøs behandling af deres arvekrav, når kongeriget stod overfor de sidste kraftanstrengelser for at nå en afgørelse af krigen mod Sverige.<sup>52</sup> Det er sandsynligt, at hertug Adolf med afvisningen af sin ugifte søsters, hertuginde Dorotheas krav om udstyr og forsørgelse under herredagsmødet in mente har indset, at det danske råd også i dette tilfælde vilde gøre præskriptionsreglerne gældende som det mest nærliggende påskud til underkendelse af hans krav.<sup>53</sup> Han havde allerede i 1567 overfor de hessiske mæglere i lenssagen givet udtryk for sin mistillid til det danske råds vilje til at løse lenssagen på en måde, der kunde tilgodese hans ret.<sup>54</sup> I den skrivelse, hvormed han ligeledes 24. juli 1569 forelagde kurfyrst August af Sachsen sagen, uddyber han sit synspunkt; han vilde først gøre sin arveret materielt gældende, om rigsrådet efter kongens død »ein frembter an das Reich Denmarck erfurdert ... , weil die wahl eines Konigz bei

<sup>51</sup> Hertug Adolf t. Frederik II 1569 24/7; RA. Hansborgarkivet, Sager på papir D. 43, Sager vedr. hertug Hans' søster Dorotheas underhold (kopi); Danm.–Norges Traktater II, s. 420 note 2. – I det samme brev gentager han kravet om forsørgelse af sin søster, bl. a. under henvisning til, at Christiern I.s datter Margrethe blev forsørgt ved hjælp af Orkneyøerne, som endnu ikke var blevet indløst.

<sup>52</sup> Hertug Hans d. æ. t. hertug Adolf 1569 25/8, 28/8 og 6/11; RA. Hansb. ark., Sager på papir A. 3, Registrant 8 1569–70, fol. 75v–77r, 92r–v; jf. også hertug Adolfs brev til broderen 1569 24/3, Hansb. ark. D. 43.

<sup>53</sup> Jf. ovfr. note 49–50. Hertugen benytter selv dette argument i et brev til kurfyrst August af Sachsen 1569 24/7; jf. ndfr. note 55.

<sup>54</sup> Quellensammlung II: 2, s. 12.

dem Reichs Rathe stehet, das derselbige sich des Reichs Norweghen auch anmassen vnd vns oder vnserer Erben mit der dreisig jarigenn Præscription abzuweisen vnd vns von vnserer erblichen gerechtikeitt vnd sucesion auszuschliessen vnderstehen mochte«. <sup>55</sup>

Hertug Adolfs skrivelse bevidner, at han har været fortrolig med – som han sikkert med rette postulerer – det danske rigsråds principielle holdning overfor Norge. At der kan have foreligget aktuel grund til betænkelighed fra hans side begrundes ikke blot i den danske valgkonstitution 1536, men først og fremmest i den meget simple kendsgerning, at den da 35-årige Frederik II endnu var ugift. Målt med den hertugelige alen rummede situationen netop den fare for tilsidesættelse af »das lobliche Haus zu Holstein«, som hertug Albrecht af Preussen havde påpeget overfor Christian III i 1537; hans politiske horizon er – ligesom hans gottorpske statshusholdning i almindelighed – af karakteristisk tysk territorialfyrstelig støbning. <sup>57</sup> Den egentlige motivering for hertug Adolfs aktion 1569 ligger altså efter al sandsynlighed i hans dynastiske tankeverden; den umiddelbare anledning til, at sagen blev rejst 1569, beror snarest på tilfældige omstændigheder.

Til de grunde, der medvirkede til at hertug Adolf tog sagen op, må føjes endnu én. Diskussionen om Slesvigs lensforhold og lenets art under herredagsmødet i Odense 1569 hvilede fra hertugens – eller langt snarere hans historisk kyndige og retslærde kanslers – side på historiografiske argumenter; trods den danske regerings protest måtte Saxo og Albert Krantz (med Peder Svave som mellemed) levere ammunitionen. <sup>57</sup> Allerede i begyndelsen af juli fremdrog hertugens indlæg tillige Christiern I.s såkaldte testamente, hvorefter hertugdømmerne skulde tilfalde dennes yngste søn, kongeriget Hans og Norge deles ved arv. Denne kilde er som bekendt et produkt fra hertug Frederik I.s kancelli under Bordesholmforhandlingerne 1522 og underhandlingerne med Christiern II i 1523, og dets tendentøse eller falske påstande fandt senere vej til Peder Svaves ondsindede stridsskrifter mod Christiern II og til historieskrivningen. <sup>58</sup>

<sup>55</sup> Hertug Adolf t. kurfyrst August af Sachsen; RA. Hansb. ark. D. 43, kopi.

<sup>56</sup> Jf. Johanne Skovgaard, *anf. arb.* II, s. 366 ff. Det er sandsynligt, at hans politiske idéer er blevet befordret ved hans nære tilknytning til landgrev Wilhelm IV af Hessen (gennem sit ægteskab); om Hessen som territorium, se L. Zimmermann, *Der hessische Territorialstaat im Jahrhundert der Reformation*, Marburg 1934, *passim*.

<sup>57</sup> RA. Hansb. ark., sager på papir D. 39, Sager vedr. forleningen med Slesvig 1545–80, IV, Forhandlingerne i Odense 1569, fol. 42 ff., 47 f.

<sup>58</sup> Jf. Allen, *anf. arb.* I, s. 114–18; II: 2, 1867, s. 311 ff., 375 f.; jf. nu også M. Venge, *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar–februar 1523*, Odense University Studies in History and Social Sciences 6, Odense 1972, kap. 4, specielt s. 61 og 77 f.;



Norge, hedder det her, »longa consuetudine posteritati regia diuida«, eller andetsteds, »Noruegia ex æquis partibus possessio omnibus regum filiis communis«.

Det synes netop at have været dette kildekompleks, der leverede råmaterialet til de kugler, som blev støbt på Gottorp. I skrivelsen til den danske regering 24. juli 1569 tager hertug Adolf det givne udgangspunkt i, at Norge er et arverige, og henviser til, at det ved Christiern I.s død som »Erbreich vff beide seine sohne, Konig Hansen vnd Hertzog Fride- richen vormittelst erblichen succession gefellet«. Ved udløbet af sit formynderskab havde kong Hans tilbudt sin broder at overlade ham halvparten af Norge som hans arvedel; det strandede blot på, at kongen ikke vilde godtgøre hertug Frederik hans del af indtægterne af riget under formynderstyret. Hertugen vedblev dog at titulere sig »Erben zu Norwegen«, hvad det danske råd – som det »mit vielen glaubwürdigen vrkunden bewaisen werden (kann)« – accepterede. Som en imødegåelse af det danske råds forventede underkendelse af præskriptionsretten følger hertug Adolf til, at han »auch jn dießer Quasipossession biß jn heuttigen tagk geblieben, vnd vnß deßen gebrauchen thuen«.<sup>59</sup>

At hertug Adolf plæderer ad historiografiske baner er særdeles karakteristisk, men ikke i sig selv overraskende; det afgørende ligger i, at hans juridisk og historisk kyndige rådgivere med udgangspunkt i de gottorpske, territorialfyrstelige tankebaner har formet en procedure, som formentlig er blevet opfattet som politisk farlig i den danske regeringskreds. Tidspunktet for aktionen var fra et dansk synspunkt det uheldigst mulige, og det er absolut udelukket, at hertugen kan have ventet, at det danske råd overhovedet kunde indlade sig på seriøse forhandlinger om hans krav. Han hævder senere, at rådet unddrog sig sagen netop ved

Kirkehist. Saml. 1972, s. 38f. – Den samme opfattelse af kongehusets arveret til Norge kolporteres – formentlig ligeledes på grundlag af hertug Frederiks propaganda og Alb. Krantz' krønike – af den holstenske krønikeskriver Johan Petersen, der redegør udførligt for kong Hans forrettelser af sin broder. Han tilføjer, at hertug Frederik, der dog var »ein geborner Königs Son in Dennemercken vnd Norweden«, som betingelse for udsoning med sin broder udover sit sædvanemæssigt begrundede krav på fyrstelen i kongeriget og sin testamentarisk hjemlede ret til begge hertugdømmerne også begærede sin retmæssige arvelod i »das Reich Norweden, (dem) die Kinder des Königs samtlich ererbten«, samt en pengegodtgørelse; Chronica von Holstein, 1557, bl. clxij-clxiiij; jf. også bl. cxciij f. – Betydningen af Johan Petersens synspunkter, der helt har tysk territorialfyrstelig støbning, ligger først og fremmest i deres effekt på politisk plan i samtiden; jf. ndfr. s. 434. – Jf. også Svaning, Christiernus secundus, s. 381f., der – formentlig med samme hjemmel – taler om hertug Frederiks fordringer, »quorum primus est de hæreditaria sua parte in regno Norvagiæ, cum enim regnum hoc sit hæreditarium«.

<sup>59</sup> Hertug Adolf t. Frederik II 1569 24/7; RA. Hansb. ark. D. 43 (kopi).

hjælp af præskriptionspåstanden. Der foreligger intet direkte samtidigt vidnesbyrd om det danske råds reaktion, men det hastige og radikale omslag i svaret til den svenske forhandlingsdelegation omkring 1. august lader formode, at rigsrådet har fundet hertugens udspil tilstrækkeligt alvorligt til, at det også overfor Sverige så sig nødsaget til at omformulere sine officielle positioner i den aktuelle situation med hensyn til Norge; det vendte simpelthen tilbage til den traditionelle tolkning af Norges status.

Trods den danske regerings uvilje mod hertug Adolf efter krigen (den kan bl. a. have været begrundet af hans fremfærd i 1569)<sup>60</sup> fortsatte han sine anstrengelser for at få accepteret sine arvekrav på Norge. 1571 rettede han påny henvendelse til mæglerne i lensaffæren. Instruksen for gesandten gentager de allerede kendte synspunkter, men udbygger dem i forskellige retninger. Norge er »vonn alters her ein Erbreich gewesen, von Konig Haakenn herurende, welches auch Konig Christian der erste vff beide seine sohne ... vorerbet«; det er videre »kunt vnnnd wißentlich«, at Christiern I medgav sin datter »die Insulen Orcades, vff gemeine Sprache Orcanoe genendt, ... vonn seinem Erbreich Norwegen fur jhren Brautschatz« til kong Jacob af Skotland, uanset at det danske råd nu »das Reich Norwegen zusambt den zugehörigen Landenn, alß Groenlandt, Ißlanndt vnnnd Faroe, für ein Wallreich halten, vnnnd jederzeit jhre Chur vnnnd wall demselben einen Konig vnnnd regirenden herrenn geben vnnnd fursetzen wollen«. Rådets holdning krænker ikke blot hertug Adolfs og hans broders ret, men også kongens egen broders; dets påstand om valgtret til begge riger kan blive til »Abbruch vnnnd vorlust vnsers Stammes erblicher gerechtigkeit«.<sup>61</sup>

Skønt kurfyrst August i sit svar til gesandten lovede at sørge for at sagen »fruchtbarlich mochte tractirt vnd gehandelt werden«, forbigik han – givetvis med overlæg – dette efterhånden penible punkt i sin henvendelse til den danske regering om genoptagelse af de slesvigske lensforhandlinger.<sup>62</sup> Først da hertug Adolf i foråret 1573 påny insisterede på sine krav, underrettede mæglerne den danske regering, omend meget lapidarisk.<sup>63</sup> Reaktionen blev skarp; fra Dronningborg, hvor der i maj

<sup>60</sup> Jf. Danm.–Norges Traktater II, s. 419ff.; Johanne Skovgaard, *anf. arb.* II, s. 358.

<sup>61</sup> Fuldmagt for Hans Blome t. Seedorff 1571 9/6; RA. Hansb. ark., sager på papir C. 27, Forskellige sager vedr. styrelsen og indre forhold i hertugdømmerne (kopi); *Quellensamml.* II: 2, s. 17; Danm.–Norges Traktater II, s. 420f.

<sup>62</sup> RA. Hansb. ark., sager på papir B. 11. Breve fra hertugerne Adolf m. fl. 1544–80, 1571 1/7 (kopi tilsendt Hans d. æ. 1571 18/11); jf. Danm.–Norges Traktater II, s. 421.

<sup>63</sup> Mæglerne t. Frederik II 1573 2/4; RA. TKIA. A. 115; jf. Danm.–Norges Traktater II, s. 423.

havde været afholdt herredagsmøde, meddelte kongen kort, at han gerne genoptog lensforhandlingerne. Derimod forekom det regeringen ejendommeligt, at hertugerne Adolf og Hans rejser »noch neue mißunderstende wegen einer angegebenen, vermeinten Erbgerechtigkeit an vnßerm Reich Norwegen«; sådanne krav havde hidtil aldrig været på tale under forhandlingerne og slet ikke indbefattet af Odenserecessen. Sagen er i enhver henseende af en sådan art, at kongen ikke agter, »daran einige tagleisung vnd handling zupflegen«. <sup>64</sup>

Den danske regerings afvisning var kategorisk; den indlader sig end ikke på nogen gendrivelse af hertug Adolfs argumentation for sine og hele den oldenborgske stammes dynastiske ret. Den valgte i stedet at mane affæren i jorden ved at henvise til, at der var tale om helt nye og uhørte krav, som ikke havde været rejst under mæglerens hidtidige virksomhed eller under de principielle drøftelser i Odense 1569. At regeringen her formulerede sit standpunkt mod bedre vidende er umiddelbart klart; den har været bekendt med hertug Adolfs manøvrer allerede i juli 1569. Påberåbelsen af Odenserecessen 17. juli 1569 dokumenterer da utvivlsomt også, at den bevidst må have valgt recessen som *deadline* for de hertugelige anmasselser.

Sagen havde givetvis mere end akademisk interesse for den danske regeringskreds. Et kuriøst udslag af situationen er det sikkert, at en anonym oldenborgsk kongekrone, dediceret til hertug Hans d. y. i 1574, udtrykkeligt betoner, at kong Oluf »makede, vth Norwegen, welchere ehme alleine erfflich gewesen, eine prouinciam vnd Landt tho Denemarcken tho sinde vnder dem suluen Chor Rike vnd nicht Arrffrike«. <sup>65</sup> På den anden side sandsynliggør sammenhængen, at markgrev Hans af Küstrins manøvrer 1565 og de gottorpske aktioner 1569–73 har bidraget til, at den danske regeringskreds nu alvorligt formulerede sin holdning til Norges status i monarkiet entydigt; det skete allerede i sommeren 1569 formentlig under svensk og holstensk krydsild, da Niels Kaas omformede svaret til den svenske forhandlingsdelegation, og den samme tendens spores i den følgende generations statsretlige formuleringer, mest prægnant og endegyldigt i Christian IV.s norske lov 1604. Men den vir-

<sup>64</sup> Frederik II t. mæglerne 1573 3/6; RA. TKIA. A. 115; jf. Danm.–Norges Traktater II, s. 423. – Der blev indkaldt til herredagsmøde i Randers 17. maj (Kanc. Brevbøger 1571–76, s. 225); hele rådet synes at have været samlet 20.–21. maj (J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af gamle danske Domme III, Kjbh. 1845, s. 195, 196f., 204 note 1); Peder Oxe synes at være forblevet hos kongen på Dronningborg (Sst. III, s. 205, 208, 211).

<sup>65</sup> Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 919.4°, bl. 29r–v; jf. ndfr. s. 440 f.

kelige drivkraft ligger utvivlsomt i, at rigsrådet under ingen omstændigheder kunde affinde sig med territorialfyrstemagtens dynastiske begreber, så fjernt de lå det danske politiske system.

Hertug Adolf opgav imidlertid ingenlunde sine fordringer eller sine grundsynspunkter. Mest udførligt har han udformet sine dynastiske krav i et omstændeligt memorandum til sin svoger, landgrev Wilhelm IV af Hessen i sommeren 1582, flere år efter at den slesvigske lenskonflikt havde fundet sin løsning.<sup>66</sup> Memorialen repeterer i sin kerne blot den allerede velkendte argumentation, der er blevet så stereotyp, at den passagevis gentager skrivelserne 1569–71 ordret: Dronning Margrethe havde arvet Norge efter sin søn, Christiern I blev konge i Danmark *per electionem*, men »hath das Konigreich Norwegen mit dem Schwerdt eingenhomen vnd bekrefftiget« og havde disponeret over det som arverige, hvad Orkneyøernes bortgivelse bevidner; og kong Hans og Christiern II havde – vel mod deres vilje – forholdt hertug Frederik hans retmæssige arv.

Mere interessant fra vort synspunkt er det, at hertug Adolf underbygger sine påstande ved udførlig romerretlig argumentation mod den danske tolkning af præskriptionsprincipperne.<sup>67</sup> Med støtte i det justinianske *longissimi temporis præscriptio* kunde der slet ikke være tale om, at hertugen havde forskertset sin ret ved ikke at hævde den udtrykkeligt; selv dette argument falder iøvrigt bort, da kongeriger og fyrstendømmer ikke anerkender nogen *superior*, overordnet ejermyndighed, og da endelig både Christian III, Frederik II og rigsrådet »hertzog Adolffen fur Erben zu Norwegen, vormittelst Jhrer Sygell, Brieffe vnd handtzeichen *Intituliren* erkennen vnd bokennen«, har deres krav på at besidde Norge været *mala fides*, været i strid med grundprincippet, *quod malæ fidei possessor nullo tempore præscribat*.

Væsentlig betydning for sammenhængen har det fremdeles, at Norges status af arverige begrundes historisk; det lader sig »auf den norwegischen Chronica vnd Hystorien der Konige zu Norwegen zuerweisen«, og det

<sup>66</sup> 'Species facti die Succession im Königreich Norwegen betreffend, von Herzog Adolph zu Holstein meynem g. f. und herrn landtgraff Wilhelm alhie zu Cassel persönlich exhibit am 30. Juli A° (15)82; Hessisches Staatsarchiv (Marburg), Bestand 4f. Dänemark nr. 25. – Hertug Adolf aflagde personlig besøg i Kassel i sommeren 1582; jf. Repertorien des Staatsarchivs Marburg. Bestand 4f, Politische Akten 1567–1821, bd. 10, Marburg 1969, s. 77f., 151. – Jeg skylder universitetsadjunkt Harald Ilse tak for at have henledt min opmærksomhed på denne memorial fra 1582.

<sup>67</sup> Om præskription som hævds- og retsinstitut, se Stig Iuul, Grundrids af den romerske formuesret, 2. opl. Kbh. 1944, s. 70f., 165ff., 170f.

følger heraf, at riget »nicht allein jn der mänliche Lynien, sondern es ist auch Norwegen, gleich wie Hißpanien, Sicilien, Engeland, Schottlandt, vff die Personen weibliches geschlechtes vorerbt worden«. Og hvad angår påstanden om, at kronens lande ikke lader sig dele i suveræne dele – et argument, der os bekendt hidtil ikke havde været fremdraget i denne debat – modsiges det af konkrete eksempler; i Frankrig får dauphinen »das Delphinat vnnd die anwartung zur Crohn; der ander Bruder ist hertzog zu Orliens vnd so vorthan«, og i Sverige forsørges de yngre kongesønner ligeledes med arvehertugdømmer »vnd schreiben sich Erbfursten des Reichs Schweden«. Således har det også fordums været i Danmark, og »weill nun Norwegen ein Erbreich vnnd zwischen Denne-margken vnnd Schweden jnnen ligett, so ist König Johansen meinung gewesen, das er seinen Brudern, Hertzog Fridrichen seinen Antheill alß einen Erbfursten des Reichs Norwegen wolte folgen laßen«. Det skete blot ikke, men kan dog ikke komme hertug Adolf og hans arvinger til skade; »saluo semper iudicio melius et rectius sentientis«.

Hertug Adolfs argumentation følger således nok traditionelt dynastiske baner af territorialfyrstelig støbning og underbygget af romerretlige principper, således som de fandt anvendelse i tysk retspraksis. Men hans henvisninger til fransk og svensk skik for forsørgelse af yngre prinser vidner tillige om, at han eller hans rådgivere må have været fortrolige med samtidens politiske og teoretiske diskussioner om fyrstelensmændenes arverettigheder, suverænitetstretigheder og ret til at disponere over kronens regaler. På tilsvarende måde er både hertug Adolfs påberåbelse af norske krøniker og – lidt tidligere – markgrev Hans af Kūstrins gesandters let arrogante henvisning til, at Norges status af arverige var alment kendt, sikkert symptomatisk; den samtidige historieskrivning – hvoriblandt vel navnlig Albert Krantz og Johan Petersen, men derimod næppe norske krøniker – havde på internationalt plan fremlagt materiale, der kunde underbygge denne påstand.<sup>68</sup> Det er givet, at såvel markgrev Hans' og hertug Adolfs aktioner i 1560'erne som Sveriges potentielle krav har bidraget afgørende til, at den danske regering har været nødsaget til at formulere sin tolkning af Norges statsretlige status mere præcist end hidtil. Og uden at der i kildematerialet foreligger konkrete holdepunkter for at sagen har været genstand for videre forhandlinger efter 1573 er det dog også givet, at de gottorpske synspunkter latent har kunnet givet anledning til utryghed eller irritation i Danmark. Vi kan da også parallelt med den politiske afklaring iagttage, hvorledes denne

<sup>68</sup> Jf. ovfr. s. 429 f. note 58 og ndfr. s. 455–57.

generations historieskrivere – mest udførligt hos Arild Huitfeldt – for første gang udformer en mere entydig historiografisk holdning til den dansk-norske union.

### III

FORSÅVIDT reformationstidens årbogs- og krøniketradition overhovedet beskæftiger sig med den nordiske union, har den meget ensidigt helliget sig forbindelserne med Sverige; Norge spiller derimod altid en ganske underordnet rolle i denne sammenhæng. Poul Helgesen og efter ham Hans Svaning karakteriserer endnu blot Norge som »asylum desperatorum« i forbindelse med behandlingen af Christiern II.s vinterfelttog 1531–32, et udtryk som i karmeliterens pen næppe betyder andet end, at forholdene i Norge bød urolige hoveder gunstige betingelser.<sup>1</sup> Mod-sætningsvis kan vi imidlertid tillige iagttage, hvorledes det sidste slægtled af 1500-tallet gradvis udformer en udførligere, historiografisk tolkning af senmiddelalderens nordiske unioner og en tolkning, som også indrømmer Norge en plads, omend stadig beskedent. Som vi senere vender tilbage til fornægter historieskrivningens eklektiske træk sig ikke heller i denne forbindelse, men den nære sammenhæng med den løbende debat om unionsforbindelserne med Sverige nødvendiggør, at disse inddrages i det omrids, som sammenhængen kræver.

At Poul Helgesen har kendt og udnyttet svenske kilder, først og fremmest Ericus Olai *Historia suecana* er på forhånd sikkert dokumenteret;<sup>2</sup> han indskrænkede sig blot ikke til »skamløst at benytte sine kilder ved diskret at skrive dem af«. Den svenske tradition leverede ham simpelthen det nødvendige råmateriale, men hans udnyttelse af Ericus Olai er på ingen måde kritikløs; den gav ham midler til at imødegå den svenske traditions version af unionshistorien. I sin *Historia suecana* havde Ericus Olai gjort sig til talsmand for bitter fordømmelse af de ulykker, unionen havde bragt ind over Sverige; tilbagegangen indledes allerede 1319, men den fik først varige konsekvenser, da de danske unionsmonarker fra dronning Margrethe af bevidst ondsind tog fat på at udbytte Sverige til det

<sup>1</sup> Skrifter af Paulus Helie, udg. af M. Kristensen og H. Ræder, VI, Kbh. 1937, s. 123; Ioan. Svaningius, Christiernus secundus, Daniae rex, Frankf. 1658, s. 470; jf. også Gustav t. Vincens Lunge 1528 9/2: under de kaotiske, politiske forhold er »Norigis rijk vordit itt röffuare neste«; Konung Gustaf den förstes registratur V, s. 36–38. – Et lignende udtryk anvender Poul Helgesen om de reformatoriske prædikanter i Malmø.

<sup>2</sup> Jf. H. F. Rørdam i *Monumenta historiae Danicae* 2. r. II, 1887, s. 429; P.-E. Hansen, Poul Helgesens historiske forfatterskab, Kbh. 1943, s. 30 ff., 77, omend usystematisk og uden analyse af, hvorledes Poul Helgesen har udnyttet sin hjemmelsmand. J. Oskar Andersens skepsis (*Hist. tidsskr.* 11. r. I, 1944–46, s. 350f.) er overflødig.

yderste. Hvad Margrethe havde udrettet fortsatte hendes efterfølgere ufortrødent, men i modsætning til flere af sine forgængere bestrider Ericus Olai udtrykkeligt den danske kongeslægts legitime adkomst til Sveriges krone.<sup>3</sup> Samtidens politiske begivenheder – fra kongevalget 1448 – kunde ikke afvende Sveriges katastrofe. Ericus Olai nærde ingen varm sympati for Karl Knutsson; han var selv en tyrann og savnede format til at overvinde partisplittelsen i landet; han blev valgt trods unionstilhængerens protest og han måtte atter vige for sine modstandere.<sup>4</sup> Rehabiliteringen af Karl Knutsson indledes først af Gustav Vasa; den udmøntes suverænt i dennes propaganda. Karl Knutsson kom til at tjene Vasamonarkiets legitimitet, og hans valg motiveres fremdeles af unionsbruddet 1448, der således fik en central politisk og historiografisk funktion.

I Skibbykrønikens indledning betoner Poul Helgesen, at de nordiske kongeslægters genealogi løb sammen i dronning Margrethes og Håkon VI.s søn Oluf og siden – skønt tråden flere gange truede med at bryde – i Erik af Pommern, Christoffer af Bayern og Christiern I. Den stærke betoning gennem den genealogiske opstilling af den danske kongeslægts nordiske karakter forbereder vejen for unionskongedømmet.<sup>5</sup> Den samme hovedlinie anlægger Poul Helgesen i sin *Regum Daniæ historia*, her blot med en mere udførlig redegørelse for Margrethes etablering af unionen, som han med Ericus Olai daterer til 1395. Margrethe fortsatte sin afdøde ægtefælles kamp mod Albrecht af Mecklenburg, og da hun havde sikret besiddelsen af de tre riger, traf hun aftale om den højtidelige union, der forenede rigerne, og »quod vtinam durasset in hodiernum diem«. Unionsaftalerne foreskrev endelig, at Sverige og Danmark (Norge nævnes ikke) ved kongevalgene skiftevis skulde have *primum suffragium*. Danmark valgte i kraft heraf Erik af Pommern, men tilrev sig også ulovligt valget af Christoffer, og krænkede af denne »forvovenhed og overmod«

<sup>3</sup> Sv. Arnoldsson, Ericus Olai och periodindelningen i Sveriges historia, Göteborg Högskolas årsskrift LVIII 1952:4, Gbg. 1953, s. 39–43.

<sup>4</sup> Sst., s. 44f.; E. Lönnroth, Ericus Olai som politiker, Från svensk medeltid, Sthlm. 1959, s. 129ff. – Olaus Petri følger i denne henseende Ericus Olai; han gør sig derimod selv til talsmand for en mere almen skepsis overfor nytten af forbund og forholder sig iøvrigt heller ikke ukritisk overfor Karl Knutssons indsats; jf. G. T. Westin, Historie-skrivaren Olaus Petri, Lund 1946, s. 69–77 og ndfr. s. 444 note 32. – Olaus Petri nævner iøvrigt – formentlig under indflydelse af dansk tradition, at dronning Margrethe arvede Norge; En svensk cröneka, utg. av G. Sahlgren, Upps. 1917, s. 128; jf. ovfr. s. 425 note 47. Både dette træk og hans skepsis overfor Karl Knutssons indsats illustrerer (blandt mange andre eksempler) hans afstandtagen fra Gustav Vasas bastante propaganda.

<sup>5</sup> Jf. også Annales Danici medii ævi, ed. Ellen Jørgensen, Kbh. 1920, s. 139; S. Engström, Om tillkomsten av den s. k. Chronologia anonymi, Kungl. human. Vetenskaps-samf. i Uppsala årsbok 1963–64, s. 46f., 55–68.

valgte svenskerne snart Karl Knutsson, »maximo utriusque regni dispendio«. <sup>6</sup>

Poul Helgesen protesterer udtrykkeligt og stærkt mod Ericus Olai's karakteristik af Margrethe og Erik af Pommern, <sup>7</sup> men han har omvendt måttet acceptere Danmarks ansvar for unionsbruddet, der her henlægges til Christoffers regering (ligesom i en række svenske værker fra Vasatiden). Karl Knutssons kongevalg kædes derimod sammen med svenskernes troløshed og forræderi. Netop unionskonflikterne giver ham anledning til nogle refleksioner over ansvarsfordelingen og til at fremhæve Christiern I.s ligefremme væsen, hans *simplicitas*, som »calumniatores quidam« misbrugte groft »in magnam regni Sueciæ perniciem«. <sup>8</sup> Frafaldet havde nemlig været årsag til, at Sverige havde været hjemsoget af forfærdende ulykker. Svenskernes troløshed er af en sådan art, at de simpelthen ikke kan affinde sig med en konge uden at revoltere. <sup>9</sup> Unionsbruddet 1501 kommenterer Poul Helgesen med lignende betragtninger; frafaldet fra kong Hans lod sig ikke undskylde ved kongeligt tyranni. Havde de tidligere unionskongers styre været af samme art som hans, kunde de tre rigers forbund måske have klaret skærene, om ikke det svenske folks troløshed havde hindret det. <sup>10</sup> De svenske oprørere misbrugte endog Knut Alfssens enfold – han var ikke egentlig nogen slet person – til at forlede ham til oprør.

Disse partier af Poul Helgesens krønikeværker former en nøje enhed, i Skibbykrøniken blot indrammet af annalistiske notitser uden sammenhæng med unionsforholdet. <sup>11</sup> Han finder en væsentlig forudsætning for unionen i kongeslægternes genealogiske enhed; han har ikke kunnet

<sup>6</sup> Skrifter VI, s. 41f.; jf. Ericus Olai, *Scriptores rerum Suecicarum* II:1, Sthlm. o. Upps. 1828, s. 143. Poul Helgesen forbigår her sin kildes omtale af, at svenskerne havde indkaldt Margrethe mod Albrecht, og at der var tale om formel accept af hendes position i Sverige. Fiktionen om det vekselvise kongevalg træffes ellers første gang i Strängnäsmanifestet 1547; jf. ovfr. s. 423.

<sup>7</sup> Poul Helgesen bestrider »Suecorum sententia«, at Margrethe var »mulier crudelissima et inferno digna« (en direkte polemik mod Ericus Olai) ved at fremhæve, at hun »opinione Danorum« besad fromhed og forudseende klogskab. Om Erik, der ifølge Ericus Olai var opdraget til en ondskab, der var Valdemar IV værdig, siger Poul Helgesen, at han ikke var mindre uretfærdig i Danmark end i Sverige, men at han ikke blot vilde være svenskernes »jaherre«; Skrifter VI, s. 40f., 43; SRS II:1, s. 121 og 135.

<sup>8</sup> Skrifter VI, s. 45f.; jf. SRS II:1, s. 165.

<sup>9</sup> Skrifter VI, s. 56ff. og 45f.; jf. SRS II:1, s. 155, 161, 165.

<sup>10</sup> Skrifter VI, s. 66f. og 49; en lignende tendens findes hos Alb. Krantz; jf. K. Kumlien i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* IV, Kbh. 1959, kol. 249.

<sup>11</sup> Det er formentlig også grunden til, at man har villet tillægge denne fremstilling en selvstændig funktion af indlæg i den politiske unionsdebat.



komme udenom, at unionsaftalerne indeholdt valgforskrifter, men normalt skydes valgene i baggrunden. Der nævnes end ikke udtrykkeligt nogen formel hjemmel for dronning Margrethes besiddelse af de tre riger; hendes herskermagt anskues som en konsekvens af kongeslægternes dynastiske samhørighed. Påfaldende er det videre, at skønt Poul Helgesen nok opererer med de tre nordiske riger, helliger han sig helt unionskonflikterne mellem Danmark og Sverige. Foreningen af Norge og Danmark forudsættes som en uomstødelig kendsgerning siden kong Olufs tid; men navnlig er det bemærkelsesværdigt, at Poul Helgesen ikke tildele Norge nogen andel i det alternative kongevalg; det tilkommer alene Sverige og Danmark.<sup>12</sup> Det kan således ikke udelukkes, at han har tillagt det danske kongevalg gyldighed også for Norge i overensstemmelse med sin samtids rådsaristokratiske holdning. Poul Helgesen går efter alt at dømme ud fra, at forbindelsen med Norge er urokelig, men den har næppe heller haft større interesse for ham. Om Christiern II.s vinterfelttog fatter han sig i korthed, og retsopgøret med de frafaldne forbigås helt, skønt Poul Helgesen givetvis har været informeret derom; Norge reduceres blot til et *asylum desperatorum*.

Poul Helgesens viden om den nordiske union beror helt på, hvad han har kunnet læse sig til hos Ericus Olai, suppleret med genealogiske ekscerpter fra Saxo;<sup>13</sup> han har intet kendskab til aktmateriale og har måske heller ikke formet noget gennemtænkt standpunkt i denne sag; hans bearbejdelse af forlæggene sigter åbenbart mod at gendrive den svenske version af unionsforholdet. Sporene af denne tolkning kan vi forfølge gennem det 16. århundredes danske annalistik; de dynastiske islæt i unionstolkningen skydes kun gradvis i baggrunden. Som bekendt står den følgende generations årbogsskrivning i direkte eller indirekte gæld til Poul Helgesen; den tilfører ikke behandlingen af de nordiske unioner væsentligt nyt stof eller nye synspunkter. Den flittige minorit Peder Olsen, hvis arbejder står centralt i den efterfølgende ekscerperingsvirksomhed, forholder sig i sine uddrag af Skibbykrøniken ganske neutralt, men betoner dog, at Christiern I og Hans blev valgt til konger både i Norge og Danmark.<sup>14</sup> Ulige vigtigere for traditionsdannelses-

<sup>12</sup> På den anden side omtales Norge aldrig som arverige.

<sup>13</sup> Jf. P.-E. Hansen, anf. arb., s. 23 ff., 68 ff.

<sup>14</sup> Petri Olai Gesta Danorum, s. 94, 135 f., 137; A. M. 850.4<sup>o</sup> (en afskrift fra 18. århundrede; en punktvis kontrol med den samtidige afskrift i UB. Uppsala, De laGardie 37 viser, at afskriften er fuldt pålidelig). Peder Olsen har ikke brugt Skibbykrønikens behandling af unionsdannelsen, men bygger på Alb. Krantz. Oplysningen om, at Christiern I blev valgt til dansk-norsk konge »in parlamento sive comitiis regni Lundis ... unanimi

processen er det derimod, at Peder Olsen fra Albert Krantz ordret har overtaget en ganske udførlig redegørelse for hertug Frederik (I.s) arvekrav på hertugdømmerne og Norge og for delingen af hertugdømmerne. Meddelelsen, der hos Krantz er udateret, henfører han til 1486, åbenbart ganske vilkårligt.<sup>15</sup>

Albert Krantz meddeler i denne forbindelse, at kong Hans ved faderens død overtog Danmarks rige, hvortil han på forhånd var valgt, og at han sammen med sin broder sad inde med Norge ved retmæssig arv. Hertug Frederik, som ikke vilde affinde sig med et kanonikat i Köln, lod sig tilfredsstillende ved arvetitlen til Norge. Kongens adkomst til Sverige kunde denne dog først senere omsætte til virkelighed med våbenmagt, hvorimod stormændenes første omsorg var at dele hertugdømmerne, som brødrene ligeledes besad med arveret, så ligeligt som muligt, men alligevel forårsagede delingen senere megen strid.<sup>16</sup> Uanset Krantz' hjemmel (som næppe er uden berøring med hertug Frederiks kancelli) og uanset at hans fremstilling af de oldenborgske kongers unionspolitik i almindelighed var imødekommende, synes dog denne notits hos den internationalt autoritative forfatter at have generet det 16. århundredes danske årbogsforfattere. Den havde endnu hos Peder Olsen passeret uden nogensomhelst kommentar, men blev i de korte krønikearbejder fra Frederik II.s tid underkastet radikal omformning (omend stadig kun med Peder Olsens version som grundlag).

Den anonyme krønike fra Valdemar IV til Christian III.s død, som tydeligvis bygger på Peder Olsen, betoner, at »de danske« efter Valdemars død kaldte hans datter til at »werre dronning og regenterske wdj Danmark saa wel som Norge, for den synderlige wisdom og forstand skyld, som de formerckte, at hun war begaffuen med«. Og Margrethe sørgede omhyggeligt for at Norge blev »i sammen forbundet ... til Danmarcks rige at euigt bliffue«. <sup>17</sup> I hovednotitsen, der med Peder Olsen henlægges *procerum consensu utroque regni* og kronet i København 1449 har Peder Olsen fælles med Roskildeårbogen; det samme gælder meddelelsen om, at kong Hans blev valgt og kronet i Trondheim 1483 (*Monumenta hist. Dan. I, s. 307f., 318f.*). Peder Olsens behandling af det norske oprør 1501, Knut Alfssens død og Christiern II.s Norgesfærd og fængsling 1531–32 er ekscerpter uden selvstændig holdning af Skibbykrøniken; *Gesta Danorum, s. 166f., 267f.*

<sup>15</sup> Sst., s. 139–41; verballigheden godtgør, at han har benyttet den latinske udgave af Krantz' værk 1546.

<sup>16</sup> Alb. Krantz, *Chronica regnorum aquilonarium, Argentorati 1546, lib. VIII, s. 197.* Krantz' fremstilling gentages via Hans Svaning for den internationale læsverden af Joan. Meursius, *Historia Danica, 1630, s. 61 ff.*; Meursii opera omnia, ed. cur. Lamio, IX, Firenze 1747, kol. 662–66 med Grams kommentarer.

<sup>17</sup> *Monumenta hist. Dan. I, s. 508.*

til 1486, hedder det, at hertug Frederik, som ikke vilde tage til takke med kanonikatet i Köln, og kong Hans delte hertugdømmerne, af hvilke Slesvig er dansk forlening, og som var »hwarcken aff dennem arffueligen tilfalden«. Hertugen fik ved samme lejlighed lov til at føre titel af arving til Norge og kun det; men det skete egentlig uretmæssigt, da kong Oluf med sin moders råd og samtykke havde gjort sit arverige »til en prouintz til Danmark at were wnder samme konningh«. Ingen af efterfølgerne havde da heller påberåbt sig nogen »arffuedell y Norgis rige mere end wtj Danmarck«. <sup>18</sup>

Ændringerne fra forlægget i denne centrale passage beror simpelthen på konstruktion på grundlag af krønikeforfatterens genealogiske viden. De dynastiske elementer er vel stadig ikke elimineret, men det betones dog stærkt, at unionen hviler på valg og overenskomst om Norges inkorporation under den danske krone; krønikens fremstilling er vistnok den, der i det 16. århundrede kommer Norgesparagrafens motivering nærmest. Vigtigst er det for sammenhængen dog, at der her for første gang systematisk ved en regulær konstruktion etableres et politisk arrangement, hvorved kong Oluf overdrager den danske krone sin arveret til Norge; det er denne ordning, der som retshjemmel lægges til grund for behandlingen af det norsk-danske unionsforhold. Som teksten fremtræder er den først og fremmest rettet mod hertug Frederiks arvekrav og uden sammenhæng med den bredere unionsopfattelse. På den anden side har det fra vort synspunkt interesse, at en gruppe af håndskrifterne omformer bisætningen, således at overenskomsten under Oluf forpligter Norge til »at were wnder samme kore rige«, Danmark. <sup>19</sup> Den første læsemåde giver meningsmæssigt bedst sammenhæng, men den anden – og mere komplicerede – forlener denne passus med en mere raffineret pointe, der yderligere understreger den officielle holdning til Norges status.

De foreliggende afskrifter af denne krønike dateres alle til de første år af 1580'erne, <sup>20</sup> men andre holdepunkter gør det muligt at føre de to versioner længere tilbage i tiden. En ligeledes anonym oversættelse til tysk – eller om man vil: cirkustysk – er dediceret til hertug Hans d. y. og dateret til 1574; den fremfører den sekundære tolkning. Kong Oluf

<sup>18</sup> Sst. I, s. 520. Det kan vel være tvivlsomt, om denne meget udbredte krønike (som Rørdam antog) hører til i borgerlige kredse; tendensen underbygger næppe denne antagelse.

<sup>19</sup> Sst. I, s. 520, note 2. Denne form gør de følgende kongers undladelse af arvekrav meningsløs.

<sup>20</sup> H. F. Rørdam, *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen*, Kjbh. 1867, s. 30f., 35f.

»makede, vth Norwegen, welchere ehme alleine erfflich gewesen, eine prouinciam vnd Landt tho Dennemarcken tho sinde vnder dem seluen Chor Rike vnd nicht Arrfrike«. <sup>21</sup> Adressen fremtræder her meget tydeligt; den lægges omhyggeligt den unge hertug på sinde. Under alle omstændigheder har nytolkningen af den dansk-norske unions væsen således været fuldt udbygget i årene umiddelbart efter 1570.

Inddrager vi endelig Jacob Ulfeldts krønike, hvis forord dateres til 1585, i undersøgelsen, røber den et yderligere skridt af den fremadskridende traditionsdannelsesproces. Ulfeldt oversætter i lange passager blot sit forlæg, den danske krønike fra Valdemar IV til Christian III, men udfylder dog med viden fra andre kilder og med temperamentsfulde kommentarer. <sup>22</sup> Han ved, at dronning Margrethe blev hidkaldt som dronning 1376 og modtaget af svenskerne 1395; og for at Norge kunde blive forbundet med Danmark »indissolubili copula« fæstede man alt håb til dronningens eneste søn Oluf; da han døde allerede 1387 adopterede dronningen sin søsterdattersøn Erik, »constituens ipsum regem Sueciæ 1396 et trium regnorum 1411«. <sup>23</sup> Stærkere end sit forlæg betoner Ulfeldt ikke blot valgproceduren, men også Norges statsretlige afhængighed af Danmark; 1450 og 1482 blev valgene foretaget i Danmark, den norske kroning, som i begge tilfælde nævnes, fulgte blot umiddelbart efter. <sup>24</sup> Vigtigst er dog Jacob Ulfeldts omredigering af aftalerne mellem kong Hans og Frederik, som her henlægges til 1482. Til oversættelsen af sit forlæg følger han til omtalen af hertug Frederiks ret til at kalde sig *hæres Noruegie* den kommentar, at denne titel »in hodiernum diem Hol-satiæ duces usurpant, idque (ut existimatur) minus juste«; thi kong Oluf havde jo i sin tid efter sin moders samtykke »omne ius illi regno et coronæ Daniæ resignando indissolubili nexu copulavit, ut non minor esset ipsis eligendi regem, quem vellent, Norvagiæ quam Daniæ, salvo tamen hoc copulationis vinculo, ut utraque regna uni regi perpetuo parerent«. <sup>25</sup>

<sup>21</sup> Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 919.4<sup>o</sup>, bl. 29r-v; jf. ovfr. s. 432. – Årbogen foreligger i flere afskrifter; et tabt eksemplar af den tyske version har tilhørt Niels Krag og er registreret af Stephanius (med fyldig latinsk titel, der ligeledes oplyser, at den var dediceret til hertug Hans d. y.); Da. Mag. 6. r. I, s. 196. I Huitfeldts aflevering anføres krøniken også; S. Birket Smith, Kjøbenhavns Universitetsbibliotek før 1728, Kjbh. 1882, s. 132. – En årbog 1188–1523, vist fra 1579 og muligvis fra Svanings værksted, tilhører samme traditionskreds; Kgl. B. Ny kgl. Saml. 561 fol., bl. 49.

<sup>22</sup> Sin viden om Valdemar IV.s død og de følgende begivenheder har han hentet fra Poul Helgesens *Regum Daniæ historia*.

<sup>23</sup> E. J. Westphalen, *Monumenta inedita rerum Germanicarum III*, Lpz. 1743, s. 489.

<sup>24</sup> Sst., s. 492f.

<sup>25</sup> Sst., s. 494f.

Valgmonarkiets idéer udbygges således fuldtud hos Jacob Ulfeldt; enhver dynastisk ret er forsvundet, selvom han ikke benægter unionens dynastiske herkomst, og adressen fremlægges udtrykkeligt; han vender sig skarpt mod de holstenske hertugers arveprætentioner. På den anden side afviger Ulfeldts tolkning lidt fra den officielle; heller ikke han påberåber sig de statsretligt gyldige akter, men fastholder sit forlægs konstruktion af en aftale mellem kong Oluf og det danske rige. I praksis er nuanceforskellen næppe stor; 1450 og 1482 disponerer det danske råd suverænt over det norske kongevalg, der forudsættes uden videre at have fuld gyldighed.

Så pauver den danske årbogstradition end er røber den dog en bevidst holdning til de nordiske unioner. Incitamentet ligger hos Poul Helgesen i behovet for at imødegå den svenske version; hans forsøg på at forbinde de oldenborgske unionskonger indeholder kimen til en – politisk måske mindre relevant – dynastisk begrundelse af unionen, som hans efterfølgere havde vanskeligt ved at frigøre sig fra; men medens den lapidariske årbogstradition stort set synes at have opretholdt Poul Helgesens moralsk farvede tolkning af det svensk-danske forhold, røber de senere annaler tillige, at der fra omkring 1570 formes en fastere opfattelse af Norges plads i monarkiet. Og medens den dansk-norske union for Poul Helgesen havde været en selvfølgelighed, lægger Jacob Ulfeldt hovedvægten på at dokumentere, at Norge allerede i kong Olufs tid underordnes det danske kongevalg. Traditionsdannelseprocessen udmærker sig ved sit absolute ukendskab til aktmaterialet; den arbejder nok eklektisk, men den er tillige helt afhængig af Peder Olsens ekscerperingsarbejde, og omfortolkningen lod sig kun gennemføre ved konstruktion af de statsretlige fiktioner, der kunde tjene det aktuelle formål. At Norgesbilledet formes netop umiddelbart efter 1570 kan ikke være tilfældigt; både den tysksprogede krønike og Jacob Ulfeldt former adressen klart: traditionsdannelsen tjener argumentationen mod de holstenske hertugers uberettigede arvekrav, men tolkningen følger tillige i grove omrids den officielle holdning til Norge.

I sammenligning med denne fattige årbogstradition repræsenterer Arild Huitfeldts krønike en væsentlig landvinding, ikke mindst fordi han med støtte af et omfattende aktmateriale kunde korrigere eller nuancere sine forgængeres synspunkter. Det indebærer imidlertid ikke, at hans tolkning af de nordiske unioner blev mindre tendentiøs eller situationsbestemt end deres; Huitfeldts helhedssyn blev stadig formet under ydre impulser, men der synes hos ham tillige at bestå en nøje sammenhæng

mellem det politiske system, han plæderer for, og hans historiske grundidéer, blandt andet naturligvis motiveret af historiens didaktiske og opinionsdannende funktioner. Huitfeldt står i tydelig gæld til sin samtids statstænkning; han selv gjorde sig til talsmand for en dualistisk statsopfattelse med nøje fiksering og afbalancering af kongemagtens og stændernes (rådets) kompetence i udøvelsen af kronens myndighed, men der kan tillige i hans arbejde iagttages tydelige spor af det lutherske øvrighedsideal, øvrighedens ret og pligt overfor samfundet og omvendt dettes skyldighed overfor statsmagten.<sup>26</sup>

Det er blevet fremhævet, at Huitfeldts unionsopfattelse i overensstemmelse med hans konstitutionelle program lå enhver dynastisk unionsbegrundelse fjernt; den dynastiske enhed reduceres til et produkt af rigernes ydre enhed.<sup>27</sup> Hans fremstilling af den nordiske unions genesis synes dog at være mere kompliceret. Det var ham magtpåliggende at vise, at Mecklenburgerne – *ex linea fæminina et collateralit* – uretmæssigt havde sat sig i besiddelse af Sverige og uretmæssigt gjorde krav på adkomst til den danske trone.<sup>28</sup> Retten til Sverige og Norge tilkom Håkon VI og Oluf, men Huitfeldt understreger i pagt med den danske tradition dronning Margrethes behændige manøvrer for at nå frem til de tre rigers samling. På grund af kong Albrechts og hans broders angreb på Danmark og Norge formåede hun stænderne til at frakende dem »al succession«, og i Sverige lykkedes det hende at udmanøvrere Mecklenburgerne ved hjælp af det svenske aristokratis utilfredshed over kongens krænkelser af dets friheder.<sup>29</sup>

Til gengæld er Huitfeldts holdning til grundlaget for Danmarks og Norges union ambivalent. De to landes forbindelse (»Gud lade saa lenge bliffve«) skylder vi, siger han, kong Oluf; men andetsteds meddeler han, at der efter Håkon VI.s død 1380 blev foreholdt dronningen og

<sup>26</sup> Om dualismen og balancesystemet, se F. Hartung et R. Mousnier, *Problèmes concernant la monarchie absolue*, X Congresso internazionale di scienze storiche, Relazioni IV, Firenze 1955, s. 4–15; om de lutherske øvrighedsideal, se F. Hartung, *Der deutsche Territorialstaat*, s. 269 ff.; L. Zimmermann, *anf. arb.* I, s. 13–17, 20 ff., 61 ff. – Om Huitfeldts statsidéer, Knud Fabricius, *Kongeloven*, Kbh. 1920, s. 76–78; Åke Hermansson, *Karl IX och ständerna*, *Studia historica Upsaliensia* VII, Sthlm. 1962, s. 252–58, 306–15; H. Ilsoe, *Arild Huitfeldts kronike konfronteret med Anders Sørensen Vedel og eftertiden*, *Fund og Forskning* XIV, Kbh. 1967, s. 23–58; Machiavelli og Danmark, sst. XVI, 1969, s. 14 ff.

<sup>27</sup> S. U. Palme, *Sverige och Danmark 1596–1611*, Upps. 1942, s. 55 ff. – Den efterfølgende analyse indskrænkes for Sveriges vedkommende bevidst til det nødvendige minimum.

<sup>28</sup> Arild Huitfeldt, *Danmarkis Rigis kronicke I*, Kjbh. 1652, s. 555, 561 f., 575.

<sup>29</sup> Sst. I, s. 575, 580 ff.

det norske råd »en forpligt at vere giort oc ganget imellem (rigerne), at Danmarck oc Norge stedse skulde bliffue tilsammens under en konge«. <sup>30</sup> Huitfeldt betoner fremdeles, at unionen »er siden meget herligere fuldbract oc kundgiort effter konning Oluffs død, da Margrete haffde fanget Sverig til oc alle disse tre riger bleffue sammenbundne til evig tid under en herre oc konge at bliffue«. Efter at have konsolideret sin stilling i Danmark og adopteret sin søsterdattersøn Erik formåede dronningen »at bevege de Norske, at de ikke skulde tage nogen til rigens regering, uden huem hun oc de Danske vilde samtycke«. <sup>31</sup> 1388 »practiserede« hun endelig, at de norske stænder gav deres samtykke til Erik.

Huitfeldt aftrykker en række af tidens centrale aktstykker, men som det fremgår af det foregående, er hans personlige kommentarer meget lidt dækkende for akternes indhold; de belyser kun hans egne synspunkter. Han har kun delvis frigjort sig fra sine forgængeres synspunkter; han har opgivet Jacob Ulfeldts konstruktion af en dansk-norsk aftale, hvorefter kong Oluf afstod sin norske arveret til den danske krone; arverettighederne elimineres åbenbart bevidst og gradvis til fordel for politiske aftaler, der – som tilfældet var i 1380 – indirekte indeholdt forpligtelser for Norge til at acceptere den danske konge; på den anden side forklarer Huitfeldt som sine forgængere unionens herkomst ved dronning Margrethes behændige udnyttelse af den gunstige slægtskonstellation. Men blev rigernes reelle forening begunstiget af dynastiske omstændigheder tjente den endelige union til gengæld ikke dynastiske formål. Huitfeldt betoner eftertrykkeligt, at det sproglige fællesskab skabte naturlige betingelser for en nordisk union, hvis egentlige funktion var dobbelt: at sikre varig fred i Norden og at tilvejebringe en fælles front udadtil; »men det, man søgte, som vaar fred oc enighed, fant man ikke, men større ubestand«, som kongerne ikke kan frikendes for medansvar for. <sup>32</sup> Huitfeldts unionsopfattelse er således først og fremmest af

<sup>30</sup> Sst. I, s. 573, 565.

<sup>31</sup> Sst. I, s. 573–76. Huitfeldts dokumentudvalg svarer meget nøje til det, som registreres i brevbogen ca. 1570; jf. ovfr. s. 426 note 49.

<sup>32</sup> Sst. I, s. 613f. – Huitfeldts ræsonnementer indeholder dette sted en refleks af Olaus Petri, der fremhæver, at »förbundet skeede (för) at tessu try rike skulle altijdh vara vnder en herra och konung, på thet teste större fridh och roligheet vara skulle riken emellan. – Men thet godha man søkte thet fick man intit, vtan thet onda som man vndfly wille, thet kom oss öffuer, för ty samma förbundet bleff en rett orsak til alt obestand som man här epter wel förnimmandes worder«. Grunden var – stadig ifølge Olaus Petri – at »all riken hade icke lika fördeel och nytta aff thet förbundet«; Sverige og Norge »skulle vara träler och i Danmark skulle vara herranar«; Sahlgren, anf. udg., s. 143f. Olaus Petri nærer en ganske almen skepsis mod nytten af »rämmande förbundet«, men placerer entydigt ansvaret i de danske kongers overgreb mod unionspartnernes frihed

funktionel støbning. Unionen er indgået ved frivillige og gensidigt forpligtende, politiske aftaler, og den havde nøje fastlagte formål og funktioner.

Kalmaraftalerne giver Huitfeldt lejlighed til en række ræsonnementer over unionskonflikterne. Han konstaterer nøgternt de svenske klager over Erik af Pommerns tyranni, men fremhæver, at vilkårene ikke var anderledes i Danmark. Men fremfor alt hæfter han sig ved de svenske anklager mod Danmark for at have valgt Christoffer af Bayern uden at rådspørge unionspartnerne; svenskerne accepterede ham dog, svarer Huitfeldt, men følger tilsyneladende neutralt til, at »de som haffuer voldet, at rigeres forbunt er bleffuen brut, de maa svaret for Gud almechtigste: altingets kand vel beskønnes oc besmyckis«. <sup>33</sup> Unionsudkastet ca. 1436–38 (som her tidsfæstes til 1437) fremstiller Huitfeldt som fuldt vedtaget unionsforfatning (med en nøje fastlagt kongevalgsprocedure), <sup>34</sup> og det egentlige unionsbrud synes han at ville placere til 1448, da de svenske råd afviste det danske råds henvendelser om lovformeligt, fælles kongevalg; og da den ambitiøse Karl Knutsson gennemførte sit eget kongevalg var bruddet fuldbrydet. Huitfeldts fremstilling synes at hvile på konstruktioner og kronologiske omplaceringer; hans hensigt har været at dokumentere, at de danske henvendelser til grev Christiern af Oldenburg først fandt sted, da unionsbruddet fra svensk side var en kendsgerning. <sup>35</sup>

(jf. Westin, anf. arb., s. 63 ff.). Huitfeldt vedgår i den citerede passage, at kongerne „haffuer siden altid tagit det samme forbunt til en aarsage at føre krig imod Sverig“, men han distancerer sig principielt des stærkere fra Olaus Petris unionsfortolkning; jf. ndfr. s. 445–47 note 33–38.

<sup>33</sup> Arild Huitfeldt, anf. arb. I, s. 614.

<sup>34</sup> Sst. I, s. 797. Aftalerne henlægges til foråret 1437, i sammenhængen *efter* Erik af Pommerns opgivelse af rigerne. Modsætningsvis beretter Rostock-historikeren David Chytræus, at danskerne efter Eriks afgang vælger Christoffer af Bayern uden at rådspørge svenskerne, der – »ideoque a vinculo vnione trium regnorum soluti« – udpeger Karl Knutsson til *gubernator regni*. Under efterfølgende forhandlinger i Kalmar overtales svenskerne til at overlade Christoffer kongeværdigheden, som han er tilfreds med, medens Karl Knutsson bevarer den egentlige magt i Sverige. Da Christoffer er død og svenskerne »exteros reges denuo fastidientes«, vælger de rigsførstenderen til konge; D. Chytræus, Saxonica, Lpz. 1593, s. 131 f.; Neue Sachsen Chronica, Lpz. 1597, s. 167 f. (uændret). – Kuriøst nok lader Huitfeldt bisperne benytte den svenske påstand om unionsbruddet under Christoffer som argument for at afvente nordmændenes deltagelse i kongevalget efter Frederik I.s død i 1533, »befrøctendis, att Norge kunde ther offuer ochsaa komme fra Danmarck«; anf. arb. II, s. 1398; H. F. Rørdam, Historieskrivener Arild Huitfeldt, Kbh. 1896, Tillæg s. 202 f.; denne passage indeholder ingen rettelser i manuskriptet fra Huitfeldts hånd.

<sup>35</sup> Arild Huitfeldt, anf. arb. I, s. 842 ff. – Huitfeldt støtter sig til Olaus Petri (Sahlgren, anf. udg., s. 186 f.), men synes også at have hentet impulser i Svanings ordrige og fantasifulde Christiern I.s krønike (Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. 2444.4°, bl. 18v–23r). Svaning



At Huitfeldt har tolket unionsbruddet 1448 som ulægeligt fremgår af hans senere fremstilling af de dansk-svenske konflikter, men hans overvejelser over de svenske anklager rummer trods deres undvigende facon både politisk ræson og malice. Unionen anskues som nævnt funktionelt som en bevidst garanti for intern fred og ydre sikkerhed; Huitfeldt kan ikke frikende kongemagten for at have taget den til anledning til krig mod Sverige, men hans hovedbetragtning gælder unionsbruddet. Det var i hans øjne ingenlunde definitivt under Christoffer (således som den svenske tradition hævdede), men beroede på Karl Knutssons personlige ærgerrighed; denne sammenhæng får sin specielle betydning, fordi Karl Knutssonskikkelsen ikke blot indtog en central plads i Vasatidens patriotiske historieskrivning, men – i noget anden udformning – også tjente Vasadynastiets legitimitetskrav.<sup>36</sup> Uanset hvad der skete under Christoffer

fremhæver her den kaotiske situation i Sverige efter kong Christoffers død; et svensk råds møde i Jönköping i vinteren 1448 valgte rigsforstandere, men på den ambitiøse Karl Knutssons tilskyndelse »Sueci ... non modo recedere ab regnorum decreto (dvs. unionsaftalen), sed omnia in regno innouare satagebant«. Det danske råd henvendte sig – »discessissent (Sueci) ab vnione regnorum, frustra que expectandum iam esset« – via hertug Adolf af Holsten, der selv afslog kongeværdigheden, til grev Christiern af Oldenburg. På et rigsmøde i Stockholm valgtes Karl Knutsson derefter til konge. Svanings hjemmel for det danske råds henvendelse i Oldenburg synes at være Wulffgang v. Utenhofs oldenburgske kongekronike (Da. Mag. 3. r. III, 1851, s. 3f.); argumentationen for og imod Karl Knutssons valg på rigsmødet i Stockholm har han hentet hos Ericus Olai (SRS II.1, s. 153 og 155f.).

Svaning lægger afgørende vægt på, at den danske henvendelse i Oldenburg først fandt sted, da »Suec, qui per rebellionem pridem constitutus super se novis gubernatoribus, palam primi omnium a decreto deficerant«. Hans ubehjælpomme og lidet konsistente forsøg på at udforme en ansvarsfordeling fuldbyrdes først ved Huitfeldts langt mere stringente, kronologiske omplaceringer. Der kendes derimod ingen hjemmel for Huitfeldts påstand om danske rådshenvendelser til det svenske råd om fælles kongevalg; den diplomatarisk korrekte form, han anvender, garanterer dog ikke for indholdets autenticitet (således f. eks. L. Daae, Kong Christiern den förstes norske historie 1448–1458, Chria. 1879, s. 7; Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen, s. 252, 257). At Huitfeldts fremstilling beror på konstruktion underbygges ved, (a) at han videreudbygger Svanings klodsede oplæg, (b) at han ved bearbejdelse af sine forlæg ændrer begivenhedernes kronologi i overensstemmelse med sin hovedidé, og (c) at de danske henvendelser netop tjener en nødvendig funktion i Huitfeldts tendentiøse helhedssyn. Defineres tendensbegrebet som forfatterens (overlagte eller ubevidste) normative holdning til et begivenhedskompleks, er det også umiddelbart indlysende, at tilliden til detaljer, som tjener en nødvendig funktion for opnåelsen af den konsistente helhedseffekt, der sigtes mod, svækkes væsentligt. Brevvekslingen, hvis diplomatariske skikkelse Huitfeldt naturligvis har været fortrolig med, er netop en sådan nødvendig betingelse for hans tendens.

Det blev dog Svanings monstrøse fremstilling, som blev forelagt den internationale verden gennem Joan. Meursius, *Historia Danica*, s. 2ff.; *Opera omnia IX*, kol. 621–26 med Grams kommentarer.

<sup>36</sup> Jf. H. Grape, *Det literära antik- och medeltidsarvet i Olaus Magni patriotism*, Sthlm. 1949, s. 40–45, 158–61; jf. også ovfr. s. 423 med note 44.

retter Huitfeldt således meget indirekte sit skyts mod Sverige for usandfærdig bortforklaring af dets ansvar, en byrde som netop i kraft af unionens funktionelle formål hvilede dobbelt tungt.

Huitfeldt tager aldrig udtrykkeligt til genmæle mod den svenske historieskrivnings påstand, men det er sandsynligt, at han har ønsket at markere en officøs dansk stillingtagen til den fremstilling af unionens historie, som bl. a. på grundlag af svensk kildemateriale var blevet præsenteret i David Chytræus *Saxonia* i 1593.<sup>37</sup> Ligesålidt formulerer Huitfeldt noget direkte defensorat mod de traditionelle svenske anklager – hos Gustav Vasa og Peder Swart – mod Danmark for at have villet reducere svenskerne »till eviga träler«, på samme vis som Danmark vedblivende lod nordmændene leve i trældom.<sup>38</sup> Men han fastholder – trods alle inkonsekvenser – også for Norges vedkommende sin funktionelle unionsfortolkning.

Det er muligt, at Huitfeldt har villet fremhæve kontrasten mellem Sveriges frafald og den formelle stabilisering af den dansk-norske union ved midten af 1400-tallet. Under alle omstændigheder blev Bergen-traktaten en hovedhjørnestein i hans udlægning af Norges og Danmarks

<sup>37</sup> Jf. I. Svalenius i *Scandia* 33, Lund 1967, s. 39ff., specielt s. 51f. – At Arild Huitfeldt har reageret fremgår som bekendt af David Chytræus brev til ham 1594 23/3 (Da-træus brev til ham 1594 23/3 (David Chytræi Epistolae, Hann. 1614, s. 1189–92; Rørdam, anf. arb., Tillæg nr. 78); da Chytræus videre lover at levere en mindre ensidig fremstilling af Vasatidens historie, kan vi gå ud fra, at Huitfeldts kritik først og fremmest har været rettet mod fremstillingen af unionstiden. Chytræus klager over mangel på danske kilder; aversionen mod ham i Danmark beror formentlig bl. a. på konfessionelle fordomme, men han synes dog at have fundet støtte hos den teologisk og historisk interesserede regeringsråd Jørgen Rosenkrantz og hans søn Holger (jf. Chytræi Epp., s. 576f., 609f., 699, 726ff., 1137ff.; Rørdam, anf. arb., s. 55f., 122f., 149; A. Heise i *Hist. tidsskr.* 5. r. VI, 1886–87, s. 539, 542, 544ff.). – Den senere latinske udgave (1611) af Chytræus værk synes at være influeret af dansk materiale, bl. a. Peder Olsen, stridskrifterne fra 1520erne og den lybske kronikeskriver Reimar Koch; jf. f. eks. s. 111f., 115, 260ff., 268, 333–35. – Astrid Friis har med rette taget afstand fra Paul-Erik Hansens dramatisering af Huitfeldts antisvenske tilbøjeligheder (Til Knud Fabricius, s. 71f.), men det bør nok tilføjes, at Huitfeldts indsats består i at fremlægge de danske positioner uden direkte polemik; jf. ndfr. s. 455 og H. Ilsoe, Huitfeldts *kronike*, s. 28, 32, 36.

<sup>38</sup> Jf. f. eks. (Peder Swart), Någer stycker aff den danske cröneke, Sthlm. 1558, bl. E iij ff.; En liten crönike och skemtigh för the Danska, doch ganska allfuarligh ... för the Swenske, u. d., bl. F i–iij; jf. også Olaus Petri, Sahlgrens udg., s. 143f.; Landberg, anf. arb., s. 249f.; Arnoldsson, anf. arb., s. 63f., 129 note 43–48. – Det er betragtninger af samme art, der toner frem i Johan Skyttes forespørgsler om »de norske handlinger« under sit ophold i København 1615; han går ud fra forundring over, at Norge ifølge Huitfeldt »skulle hafve forbrutet« retten til sit eget råd »för någre åhr sedhan«; Legatio Johannis Skytte senioris in Daniam 1615, Upps. 1786–1828, s. 47; jf. Ilsoe, anf. arb., s. 31. – Lignende synspunkter gør rigsrådet gældende under Kalmarkrigen, da det bad kongen afhjælpe nordmændenes klager over administrationens hårdhed, om ikke andet så for at forebygge oprør; Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV s Tid, udg. ved Kr. Erslev, I, Kbh. 1883–85, s. 203.

indbyrdes forhold.<sup>39</sup> Medens begivenhederne 1448–50 og Karl Knutssons 'norske handell' i sammenhængen passerer flygtigt og uden kommentarer, vender Huitfeldt tilbage dertil i forbindelse med unionsbruddet 1501. Sten Sture animerede nordmændene til oprør for »igien (at) trede til deris gammel frihed med egne konger at haffue«; Knut Alfssen fulgte oprørsparolen, men kongen var blevet advaret og sendte biskop Johan Jepsen Ravensberg og Henrik Krummedige til Norge.<sup>40</sup> Til de konkrete efterretninger følger Huitfeldt imidlertid en række ganske oplysende kommentarer. Nordmændenes utilfredshed skyldes – hævder han – at Christiern I »haffde dennem haardeligen straffet for det affald, de gjorde til kong Carl Knudssøn;« kongen havde dog ikke »betaget dennem deris friheder, men det skede siden udi kong Christian den tredies tid, at de miste deris egit raad for det affaldt skyldt, de udi hans herre faders, hans egen og hans oldefaders (!) tid gjort haffde«.

Bekæmpelsen af oprøret blev gennemført med ubarmhjertig hårdhed af prins Christiern (II) – og netop ikke af den milde kong Hans. Dets hovedmænd blev henrettet, og samme skæbne led »en hel hob aff den norske adell for samme oprør skyld, oc (prinsen) holt saa huus med dennem, at det endnu kiendis paa dennem denne dag«. Resultatet af prinsens barske fremfærd blev, at nordmændene måtte vende tilbage til folden og »atter udgiffue it breff, saa de aldrig effter denne dag skulde gjøre nogit oprør imod kong Hans oc hans efterkommere«;<sup>41</sup> oprøret fandt sted med urette, fordi Norge under Christiern I blev »ind *corporeit* med Danmarck til evig tid om en herre oc konge oc under it val, som it vbne *instrument*, der om giortt aff rigens raad udi Norge ydermere udviser«. Men det moralske ansvar for den blodige bekæmpelse af oprøret påhviler Christiern II.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> Arild Huitfeldt, anf. arb. II, s. 853f. – Huitfeldt meddeler her ikke unionstraktaten selv (skønt han kendte den), men det åbne brev, hvorved det norske råd bekendtgjorde aftalerne; jf. (Norsk) Hist. tidsskr. 51, s. 104 note 5. Der kan heri ligge en understregning af Norges forpligtelser. Huitfeldts kendskab til begivenhederne disse år synes at støtte sig til brevbogen ca. 1570; jf. ovfr. s. 426 note 49.

<sup>40</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1040. De konkrete efterretninger er hentet fra Peder Olsens Gesta Danorum og Mogens Madsen; kommentarerne er derimod helt Huitfeldts egne.

<sup>41</sup> Sst. II, s. 1045, 1096. Der foreligger ingen hjemmel for et sådant brev.

<sup>42</sup> Sst. II, s. 1095. I sit manuskript til Christiern II.s historie har Huitfeldt her foretaget rettelser, der tjener til dels at sammenfatte pointen (oprør-straf), dels for at imødegå hertug Frederiks (I.s) formentlige arvekrav på Norge ved (med støtte i Cornelius Schepers stridsskrift) at vise, at hertugen svigtede sin broders anmodning om hjælp til oprørets bekæmpelse; jf. ndfr. s. 453 f. – Jeg skylder arkivar Grethe Ilse og Huitfeldt-udvalget, Det historiske institut ved Københavns universitet, tak for at have givet mig adgang til korrekturerne af den forestående udgave af manuskriptet.

Medens Huitfeldts konkrete efterretninger støtter sig til 1500-tallets årbogstradition og til aktmaterialet (med undtagelse af nordmændenes fornyede forpligtelse, der helt savner hjemmel), mangler hans motive-ringer og kommentarer ethvert forlæg; og navnlig er hans kommentarer til dokumenterne ofte stærkt tendentiøse. Hans grundtanke er åbenbart at godtgøre, at nordmændenes kamp for deres nationale selvstændighed stred mod de lovformelige unionsforpligtelser, de selv havde påtaget sig. Huitfeldt understreger som sine hjemmelmænd, at det var Sten Sture, der forledte nordmændene med Knut Alfssen i spidsen til at rejse den ulovlige opstand; han omtaler, at Christiern I havde straffet nordmændene for deres frafald, men betoner, at man hverken da eller i 1502 havde antastet Norges friheder, rådsstyret. Hans generelle tendens går som bekendt ud på at demonstrere kong Hans' forsonlige fremfærd; den hjalp intet overfor personer af Sten Stures støbning, hvad Huitfeldt – med et lån af machiavellistisk herkomst – beklager; »wi mennisker vide icke at vere onde, naar tiden det fordrer, oc gode naar det skal vere; deroffuer stor forseelse skeer«. <sup>43</sup> Nordmændene straffede Christiern II – og ikke kong Hans – derimod med ubarmhertig hårdhed for deres brøde.

Huitfeldt forfalder aldrig til politiske hensigtsmæssighedsvurderinger, men de synspunkter, han her fremfører, synes at hænge nøje sammen med hans funktionelle unionsopfattelse. Selvom han flere gange har ytret almindelig skepsis overfor holdbarheden af politiske eller unionelle forbund, <sup>44</sup> indeholder det nordiske forbund dog juridiske forpligtelser for de implicerede. Hans stilfærdige undren over kong Hans' mildhed har således en naturlig plads i det huitfeldtske system, og det samme gælder modsætningsvis prins Christierns håndfaste opgør med de oprørske nordmænd, selvom også Huitfeldt moralsk misbilliger prinsens blodtørst. Nordmændenes kamp for den tabte frihed stred mod unionsforpligtelserne; de var ikke blevet berøvet deres privilegier, men måtte efter den ødelæggende afstraffelse påny forpligte sig formelt.

Fremstillingen og tolkningen følger sig altså helt under Huitfeldts hovedsynspunkt, Bergentraktatens forpligtende karakter. Men selvom han tolker den som basis for Norges 'inkorporation med' Danmark, formulerer han først senere en helt klar opfattelse af Norges statsretlige status. 1529 sendte Frederik I sin søn, hertug Christian til Norge for »at skulle annamme hyldings edt aff de norske som en arffue herre«, og kun såfremt dette program ikke lod sig gennemføre forny »hues venlig confoe-

<sup>43</sup> Sst. II, s. 1022; H. Ilsoe, Machiavelli og Danmark, s. 17f.

<sup>44</sup> F. eks. Huitfeldt, anf. arb. I, s. 279 med påberåbelse af Philippe de Commines.

deratz begge riger imellem af arilds tid været haffde«. Arvekravet blev afvist af ærkebiskop Olaf Engelbrektsen, der fastholdt, at »Norge nu icke mere (var) nogit arfve rige, men at være indlemmit med Danmark, effter hues venlige forbund, rigerne imellem vaar«. Udfaldet af Norgesfærden blev, stadig ifølge Huitfeldt, at disse aftaler blev stadfæstet.<sup>45</sup> Huitfeldts fremstilling af dette intermezzo beror på blot og bar konstruktion; han kombinerer akterne fra herredagsmødet i Oslo 1529 og en årbogsnotits fra Henrik Smiths hånd. Men episoden får i hans fremstilling en central funktion. Aftalerne 1529 stadfæster Bergenforbundet, men Huitfeldt tillægger det ved tilsnigelse et indhold, som nøje svarer til den statretlige fiktion i Norgesparagrafens indledning. Det specielle raffinement, som ligger i at lade Olaf Engelbrektsen plædere for denne traktatfortolkning, tjener videre til at diskriminere hans og hans lyd-bispepers frafald 1531–32. Nordmændene fulgte villigt Christiern II og pådrog sig derfor påny »stor skade oc forderf oc end ydermere haffde tiil, hues sig jcke kong Frederich til mildhed imod dennem haffde lade be-vege«. <sup>46</sup>

Huitfeldts udlægning af forholdet til Norge former sig da som en serie ulovlige traktatbrud og gentagne forpligtelser; han understreger fra første færd netop det forpligtende element for Norges vedkommende overmåde stærkt. Konsekvenserne af løftebruddene drog den danske regering først i 1536, da håndfæstningen – ifølge Huitfeldt – udtrykkeligt foreskrev, at »Norge stedse oc altid skal blive under Danmarks krone, eftersom Norges riges stænder dennem selv baade udi kong Christiern den førstes og kong Frederik den førstes tid hafver bebreffet, under en herre oc konge at blifve til evig tid, saa at huem som blifver udualg til en konge i Danmark, skal udi lige maade være konge i Norge, dog at de forvissis paa deris priuilegier oc frihed«. <sup>47</sup> Som det fremgår af Huitfeldts referat af Norgesparagrafen følger han meget nøje dens indledning, men også kun den; Norge og Danmark opfattes vedblivende som to riger, og inkorporationen, som blot fastslås definitivt i 1536, tolkes som Norges pligt til at følge den danske kronens højhed. Men Norgesparagrafens motivering projiceres konsekvent tilbage på fortiden, og Huitfeldt har trods

<sup>45</sup> Sst. II, s. 1314–17; jf. for det flg. (Norsk) Hist. tidsskr. 51, s. 102–09, 135–41.

<sup>46</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1347ff., 1392. Anstifteren af frafaldet er Gustav Trolle, men Olaf Engelbrektsen »haffde altid holt hans (Christiern II.s) parthi«. Den sidst citerede passage indeholder et tententøst referat af det norske råds brev 1532 7/11; Dipl. Norv. IX nr. 729. Hans hjemmel synes atter at være brevbogen ca. 1570, men han forbigår Claus Billes og Truid Ulfstands mission og novemberprotokollatet 1532.

<sup>47</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1489.

traktatens ordlyd omformet Bergenforbundet og de senere aftaler – specielt vidissen 1529 – i det billede, som forelå i denne kilde.

Det er naturligvis udelukket, at Huitfeldts eksegese har været ubevidst; hans holdning er uanset alle detailbrist fuldt konsekvent. Hans kommentarer til de aftrykte akter strider ofte mod deres indhold, og hans ikke helt få konstruktioner føjer sig organisk ind i det hovedsynpunkt, han anlægger. Huitfeldt understreger – udover Norgesparagrafens ordlyd – at nordmændene skulde »forvissis paa deris priuilegier oc friheder«; der er altså netop ikke tale om undertrykkelse af Norge; men nordmændene har derimod gentagne gange brudt deres frivillige traktatforpligtelser og fået løn som forskyldt. Det fremgår endelig af flere passager i Huitfeldts tekst, at han ved de danske forholdsregler mod det rebelske Norge i 1536 vel understreger privilegiestadfæstelsen, men også lægger vægt på, at Norge ved denne lejlighed omsider blev berøvet sit rigsråd. Det omtales i kommentarerne til begivenhederne 1501–06,<sup>48</sup> men uddybes i behandlingen af frafaldet 1531–32. »For dette affald skyld, saa oc for it andit, som siden skeede udi greffvens feide aar 1534, er paa den herredag til Kiøbenhaffn 1536 nogit hart oc strenge raadslagit offuer de norske, at di fremdelis icke skulle haffue deris egit raad, men regieris som en anden provintze under Danmarck«. <sup>49</sup> Huitfeldts tankegang – som her næppe er fuldt konsistent – synes at være, at Norge ved Bergentraktaten definitivt havde forpligtet sig til, at det norske råd blot skulde acceptere det danske kongevalg, og kodificeringen 1536 reducerede Norge til lydrike og fjernede tillige dets sidste rest af statsretlig selvstændighed ved likvideringen af rådet, men det skete uden krænkelser af de norske stænderprivilegier.

Trods alle inkonsekvenser i enkeltheder følger Huitfeldts vurdering af unionsforholdet til Norge nøje linien i hans politiske grundsynspunkter, og hans metode er stadig den politiske ræsonnørs. Sin betoning af unionsforholdets politiske sammenhæng og konsekvens formulerer han selv i forbindelse med den nys citerede passus: Samtidig med de danske straffeforholdsregler 1536 blev bisperne fjernet, men det blev nordmændene »forundt at bliffue ved S. Oluffs log oc andre deris priuilegier. Huilckit der om paa dette stæd er ærindrit, at mand skal vide, for huad aarsage skyld denne forandring er skied vdi Norge, imod de danske kongers edt, priuilegier, friheder, huor imod den tro tieniste, eed oc plict skal refereris oc ansees, som der imod er giort; oc lige som friheder windis, saa tabis

<sup>48</sup> Sst. II, s. 1040.

<sup>49</sup> Sst. II, s. 1355.

de ocsaa oc til intet bliffue«. <sup>50</sup> Huitfeldt dementerer således indirekte anklagerne mod Danmark for at have reduceret Norge til evig trældom; hans syn på Norges historie og aktuelle status begrundes meget nøje af hans politiske helhedsopfattelse og argumentationsform, men den hidtidige analyse rummer alligevel kun én side af Huitfeldts synspunkter.

Til sin kommentar til Norgesparagrafen føjer han nemlig, at den godtgør, at »de herrer aff Holsten (derfor) med ingen billighed skriffve denem arfvinge til Norge, huilckit nu icke mere er nogit arffverige«. <sup>51</sup> I sin behandling af unionens genesis vedgik Huitfeldt, at den var blevet begunstiget af gunstige dynastiske omstændigheder; dens formelle opbygning tjente blot ingen dynastisk motivering eller funktion, og Norge havde inden sin indtræden opgivet sin gamle status af arverige. <sup>52</sup> Tendensen underbygges til overflod i Huitfeldts fremstilling af det oldenborgske kongehus' historie, ved konkrete detaljer, men ofte også ved underfundige sidebemærkninger eller belærende kommentarer. Ved en åbenbart fri konstruktion lader Huitfeldt under kongevalgdrøftelserne efter Valdemar IV.s død en fløj af rigsrådet argumentere for, at »mand skulde aff rigens ædelinge oc indfødde tage sig en konge«, da mandslinien jo var uddød; det var – med en refleks af Norgesparagrafen – ikke rådeligt, at »Danmarck, som vaar it frit valrige oc formaatte at føde sin egen konning, skulle giffue sig under Norge, som vaar it arffverige«, ved at vælge Oluf til dansk konge. <sup>53</sup>

Da Christiern II i 1520 havde fået anerkendt sin arveret til Sverige konstaterer Huitfeldt, at »her aff er vel at see oc forfare, at Sverig saavel som Norge af fordum tid effter begge rigers beskreffne love haffver været arffve riger, indtil den venlige sammenbinding, som skede udi dronning Margretis tid med Danmarck; siden er de bleffven val riger som Danmarck, indtil kong Guststaff atter haffde giort Sverige med almindelig bevilling til it arfverige«. <sup>54</sup> I denne sammenhæng er hans kommentar til Gustav Vasas arvførelse 1544 ganske oplysende: »Om saadant skal vere gaffnligt«, hedder det, »at it rige byttis vdi mange parter vnder en

<sup>50</sup> Huitfeldt, Kong Friderich den førstis krønicket, Kjbh. 1597, s. 274f.; folioudgaven (hvis tekst synes korrupt) II, s. 1355.

<sup>51</sup> Sst. II, s. 1489.

<sup>52</sup> Jf. ovfr. s. 444 f.

<sup>53</sup> Huitfeldt, anf. arb. I, s. 555; jf. Kr. Erslev, Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse, Kbh. 1882, s. 455 note 6; A. Krarup i Hist. tidsskr. 4. r. V, 1875–77, s. L. 4.

<sup>54</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1155f. Hele denne passus har Huitfeldt egenhændigt tilføjet til sit manuskript.

kongis børn oc vnder atskillige herskaff, det giffuer framtiden til kiende. Wi ere det vdi Danmarck tilforn icke vden skade vjvs vorden«. <sup>55</sup>

Det er hævet over enhver tvivl, at Huitfeldt har anset det dualistiske valgmonarki som den ideelle statsform, og at gennemførelsen af arveret til tronen i hans øjne naturligvis vilde bringe den forfatningsmæssige balance mellem kongemagten og stænderne (rådsaristokratiet) i fare ved at give fyrstemagten mulighed for at tilegne sig udøvelsen af kronens herskerrettigheder alene.<sup>56</sup> Indførelsen af arvemonarkiet åbnede således – som Huitfeldt selv antyder i sin redegørelse for valgforhandlingerne efter Valdemar IV.s død – uoverskuelige og vederstyggelige perspektiver, men det er ikke destomindre påfaldende, at han i de citerede passager først og fremmest hæfter sig ved den risiko for territorial splid og lemlemelse af riget, som etableringen af arvemonarkiet rummede; primogeniturprincippet var – helt generelt – endnu kun i sin vorden, men der kan næppe være tvivl om, at Huitfeldt, når han i modsætning til hertug Adolf specielt fremdrager de politiske og statsretlige farer ved territorial opdeling af riget, har haft Sveriges, men også hertugdømmernes forhold i tankerne.

Mest udførligt har Huitfeldt benyttet introduktionen til Frederik I.s krønike (1597) til at holde dommedag over arveforestillingerne, specielt hvad angik Slesvig, men også med hensyn til Norge. Han udtrykker – i tilslutning til eller afstandtagen fra Peder Svaves stridsskrifter – sin forundring over, at det danske rigsråd fandt sig i delingen af Slesvig mellem Hans og Frederik, en ordning, der stred mod den gamle forleningsform, og som var urimelig, fordi hertugdømmet, der er dansk, intet har at gøre med »de andre arffue læn udi det romerske rige«. I Norge, »som udi fordum tid vaar it arfverige. ... skulde begge deris ræt oc rættighed huer beholden fore; imidlertid skulde de bægge bruge Norges titul«. Huitfeldt fandt det ejendommeligt, at Norge således skulde 'skiftes', »siden det er incorporeret med Danmarck«. <sup>57</sup> Men selvom han under protest tager dette arrangement til efterretning, fremhæver han andetsteds – med støtte i Cornelius Scheppers pamflet – at kong Hans i 1502 havde anmodet sin broder, »som formeente sig en arffving at være til

<sup>55</sup> Sst. II, s. 1532. Begivenheden fejldateres her til 1543.

<sup>56</sup> Jf. H. F. Rørdam, anf. arb., s. 172 med note 2; Palme, anf. arb., s. 58 med note 4. – Til det principielle, O. Brunner, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter, 4. Aufl. Wien–Wiesbaden 1959, s. 413 ff.; L. Zimmermann, anf. arb. I, s. 60–66.

<sup>57</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1237 f. – Under rigskammerretsprocessen havde Christiern II.s advokat dog betegnet Slesvig som tysk len; Da. Mag. 5. r. V, s. 51 og 53.



Norge«, om bistand mod de oprørske nordmænd; han tilbød ham endog en deling, såfremt hertug Frederik vilde deltage i omkostningerne, hvad denne afslog med mindre han fik økonomisk kompensation for de norske indtægter, kong Hans havde oppebåret under hans mindreårighed. Rigsrådet besluttede derfor, at kongen »skulde sielff tage sig Norge udi forsvar oc forbeed«. <sup>58</sup> Huitfeldt øser her af de samme kilder, som hertug Adolf af Gottorp havde påberåbt sig, men hans konklusion er den modsatte: Hertug Frederik havde – som Huitfeldt diskret antyder – selv forskertset sine rettigheder.

Huitfeldt sørger da også ganske konsekvent for i sit referat af Frederik I.s norske håndfæstning at understrege, at kongens valg blev betinget af stadfæstelse af de norske standsprivilegier. <sup>59</sup> Håndfæstningen gav imidlertid ikke blot nordmændene »mange skønne friheder«, men den fastslog udtrykkeligt landets status af valgrige; dens »25. artickel (foreskrev), at hand aldrig skal skriffve sig den titel, ret arffving til Norge«, og Huitfeldt tilføjer ved en uafhjemlet tilsnigelse, at »det rige skal være oc bliffue it frijt kaare rige med Danmarck«. <sup>60</sup>

Huitfeldt arbejde udmærker sig – i hvert fald hvad angår unionsopfattelsen og forholdet til Norge – ved fast indre integritet. Som sine forgængere måtte han nødvendigvis vedkende sig, at dynastiske omstændigheder havde begunstiget unionens tilblivelse, men (trods Jacob Ulfeldts tilløb dertil) lykkedes det først Huitfeldt at frigøre unionen konsekvent fra den dynastiske berettigelse til fordel for en funktionel helhedsopfattelse. Og ligesom Poul Helgesen betoner Huitfeldt sammenhængen mellem unionsbruddene og konsekvenserne heraf; men medens konflikterne i karmeliterens pen havde antaget etiske dimensioner, anskuer Huitfeldt dem som et spørgsmål om politisk ræson. Han varer sig for direkte at fordømme det svenske unionsbrud, men vender sig des skarpere mod nordmændenes frafald fra deres frivillige forpligtelser. Norges suverænitetsstab 1536 var blot den yderste konsekvens. På den anden side har Huitfeldt i modsætning til sine forgængere gjort flittig brug af aktmaterialet; han frigjorde unionstolkningen fra krønikearbejdernes – og senest endnu Jacob Ulfeldts – konstruktion af en politisk betinget overdragelse af Norges suveræne rettigheder til den danske

<sup>58</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1045, 1095; i introduktionen til Christiern II.s historie er dette en senere tilføjelse, se ovfr. s. 448 note 42; jf. også Da. Mag. 5. r. V, s. 73f.

<sup>59</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1266f.; jf. Dipl. Norv. IX nr. 532 og 534.

<sup>60</sup> Huitfeldt, anf. arb. II, s. 1274; jf. håndfæstningen 1524 §§ 21 og 24; Dipl. Norv. VII nr. 594 (s. 605).

krone under kong Oluf. Til gengæld satte han Bergentraktaten i centrum for sin tolkning af Norges forhold til Danmark, men han nåede kun den fulde konsekvens ved en meget ensidig betoning af Norges forpligtelser ifølge traktaten og ved sin uhyre tendentiøse udlægning af traktatforpligtelserne.

Huitfeldts arbejde præges af hans *judicium politicum*; han forfalder sjældent til direkte polemik, men indskrænker sig til at formulere og præcisere de danske – eller om man vil den danske regeringskreds' – positioner meget indgående. Hans helhedsopfattelse og mekanismen i hans unions-tolkning nødvendiggjorde udstrakt og konsekvent anvendelse af konstruktion, men hans tendens synes at være dobbelt. Han tager indirekte afstand fra de svenske anklager mod Danmark for undertrykkelse af Norge, og han vender sig direkte mod 'de holstenske herrers' potentielle arvekrav på Slesvig og Norge.<sup>61</sup> Som Jacob Ulfeldt fastholder og motiverer han, at arvekravene er aldeles uberettigede. Huitfeldts standpunkt antager derved et tydeligt aktuelt, politisk sigte.

Forklaringen ligger sandsynligvis i, at de sejge forhandlinger om Slesvigs forleningsforhold 1567–79 ikke medførte nogen endelig afklaring af arveretten og successionsreglerne. Efter Odenseforliget 1579 – symbolsk gentaget i forleningsceremonierne året efter – forleuede kongen ved fællesforlening sine farbrødre, sin broder, hertug Hans d.y. og sig selv med Slesvig som arvinger efter Christiern I og i deres egenskab af hertugen af Holsten.<sup>62</sup> Arveretten i Holsten fulgte den tyske lensrets regler; kun den til enhver tid levende bestand af medlemmer af den oldenborgske slægt, der sad inde med Holsten som samforlening, vilde kunne gøre arvekrav gældende på Slesvig og – såfremt arveberettigelsen lod sig formelt opretholde – Norge. I sidste instans vilde det, om kongeslægtens mandslinie uddøde, altså medføre sønderlemmelse af riget, Slesvig og Norge indbefattet.<sup>63</sup>

Lensforliget imødekom på væsentlige punkter som bekendt de hertugelige fordringer; på flere måder bøjede det egentlig af for den kritik,

<sup>61</sup> Det er ikke afgørende, at Huitfeldt her kun opererer med hertugerne af 'Holsten', der i tidens sprogbrug ofte omfatter begge hertugdømmerne.

<sup>62</sup> Jf. lensbrevene i Antislesvigholstenske Fragmenter Hft. 6, Kjbh. 1848; s. 43–66; jf. iøv. Danm.–Norges Traktater II, s. 419–64; Johanne Skovgaard, anf. arb. II, s. 356–61.

<sup>63</sup> Når de oldenborgske konger og iøvrigt også norske forfattere i 17. århundrede rejste arvekravet, gjaldt det da også kun den danske kongeslægt selv; jf. f. eks. 'Norgis rige arve-rige' 1656; Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661 II.2, ved R. Fladby, Oslo 1969, s. 572–647.

hertug Albrecht af Preussen i 1537 havde rettet mod tilsidesættelsen af det holstenske hus' rettigheder.<sup>64</sup> Arveretten formuleres i denne sammenhæng primært som en dynastisk afgrænset byrdsret; dens territoriale og statsretlige konsekvenser er nok sekundære, men til gengæld, om de blev ført ud i livet, ødelæggende for det dansk-norske monarki. Odenseforliget fastslog ikke udtrykkeligt successionsregler,<sup>65</sup> men både traktaten, lensbrevene og reverserne titulerer hertugerne 'erben zu Norwegen'. Allerede et par år senere lod hertug Adolf udarbejde sin arveretsmemorial, og på denne baggrund kan det næppe undre, at Arild Huitfeldt i sin kritik af arvemonarkiet først og fremmest vender sig mod farerne for rigernes sønderlemmelse efter tysk territorialstatsmønster eller efter svenske forbilleder.

Begivenhedsforløbet fører således fra slutningen af 1560'erne til, at de principielle linier trækkes ganske skarpt op, om man vil: modsætningerne mellem den tyske territorialfyrstemagts dynastiske ambitioner og det aristokratiske, danske *monarchia mixta*. Spredte episoder, som endnu ikke lader sig kildemæssigt forfølge i enkeltheder, lader formode, at disse skillelinier bevarede deres aktualitet under formynderstyret.<sup>66</sup> Den

<sup>64</sup> Jf. ovfr. s. 401 f.

<sup>65</sup> Danm.-Norges Traktater II, s. 431.

<sup>66</sup> Niels Slange (Kong Christian den Fierdes Historie I, Kjbh. 1749; Schlegels udg. I, 1757, s. 68) og Ludvig Holberg (Danmarks Riges Historie, ny udg. ved F. L. Liebenberg II, Kjbh. 1856, s. 358f.) hævder, at hertug Hans d. y. i 1588 rejste krav om sæde i formynderstyret som den afdøde konges nærmeste slægtning; Slange føjer hertil, at hertugen tillige påberåbte sig sin arveret til Norge under henvisning til Kalmarunionen og en ordning i Christian III.s sidste leveår. Begge beretninger hviler på samme (latinske?) forlæg, enten Slanges fremstilling ca. 1720 af Christian IV.s mindreårighed (således f. eks. C. Paludan-Müller i Hist. tidsskr. 5. r. IV, 1883-84, s. 51 med note 1) eller Vitus Berings samlinger og manuskriptorso'er fra 1650'erne (H. F. Rørdam i Hist. tidsskr. 5. r. I, 1879, s. 23f., 53, 101f.; O. Kolsrud, Oslo kapitels kopibog 1606-1618, Kria.-Oslo 1912-49, s. 140f. noteteksten; F. Bull, Ludvig Holbergs som historiker, Kria. 1913, s. 87 noten). For den sidste mulighed taler, at Holberg flere steder påberåber sig en »Historia minorennitatis Christiani IVti«, som han havde lånt i etatsråd Niels Foss' bibliotek, at Slange som Berings nevø havde haft adgang til dennes samlinger, men også enkelte reflekser af latinsk sprogdragt i varierende oversættelse og endelig også den omstændighed, at Slange der ellers ofte udtrykker kritik af adelens holdning overfor kongemagten, uden forbehold anerkender regeringsrådernes rene motiver og kompetence under forhandlingerne forud for etableringen af formynderstyret 1588, medens denne tendens hos Holberg fortøner sig i absolutistiske synspunkter. På den anden side foreligger der i Hans Grams revisioner af Slanges arbejde en kopi af en fremstilling af kongens mindreårighed, som også han har lånt i Foss bibliotek, og om hvilken det »ellers siges, at hr. konferenceraad Niels Slange har sammenskrevet« (RA. Håndskriftsamling IV.62); dette (dansksprogede) manuskript indgår ordret i Slanges færdige manuskript og i den trykte tekst. Selv har Gram ikke haft afgørende indvendinger mod Slanges behandling på dette tidlige stadium af revisionen (1723-33); han har ikke kommenteret fremstillingen af hertug Hans' krav,

danske regering fastholdt sine bastioner; prins Christian (IV.s) valg 1580 – som næppe er uden sammenhæng med afslutningen af lenskonflikten – følger konsekvent de gængse synspunkter: Rådet foretog kongevalget på begge rigers vegne, den danske adel afgav løfte om til tidens fylde at aflægge hyldningseden og modtog til gengæld kongens garanti for sine friheder.<sup>67</sup> 1582 gentages hyldningsløfterne af den norske adel for Norges vedkommende.<sup>67</sup> Proceduren følger således meget nøje det nu fikserede skema for Norges plads i monarkiet, og den kodificeres 1604 i den norske lovbog i en formulering, der indeholder reflekser af Arild Huitfeldts kommentarer til Norgesparagrafen.<sup>68</sup>

#### IV

FRA et videnskabeligt synspunkt har det måske mindre interesse, at den danske regering ved sine beslutninger i efteråret 1536 begik et alvorligt overgreb mod Norge. Ulige vigtigere er det, at den dansk-norske union efter lang tids forholdsvis ubemærket i løbet af Frederik I.s regeringstid antog central betydning i den aktuelle, politiske sammenhæng. Den væsentligste side af forklaringen ligger utvivlsomt i den ustabile, udenrigspolitiske situation, faren for den fordrevne Christiern II.s revancheprojekter, den habsburgske dynastipolitik og måske lidt fjernere i uvisheden om Gustav Vasas udenrigspolitiske hensigter. Endelig kunne man også pege på, at det reaktionære rådsvalde formentlig ikke har kunnet affinde sig med, at kongemagten fik større politisk råderum end, at man bevarede fuld kontrol over den.

I den danske regerings norske politik under Frederik I indgik adskillige og meget uligeartede komponenter. Slægtsforbindelser og stands-

men ytrer tvivl om rigtigheden af »dronning Sophiæ paastand« om ret til at forestå formynderstyret (RA. Håndskriftsaml. IV.64). – Til støtte for Slanges påstand om hertug Hans fordringer kan fremføres, at en engelsk gesandt, Daniel Rogers i en udførlig indberetning til Francis Walsingham 1588 24/8 (H. Ellis, *Letters on English History* 2. ser. III, London 1827; *Calendar of State Papers Foreign Series XXII*, ed. by R. B. Wernham, London 1936, s. 77f.) uden at anføre sin hjemmel fra København leverer en fremstilling af hertug Hans' optræden og rådets holdning, der i sin tendens ligger den Slange-Holbergske tradition nært. Det er muligt, at begge traditioner bygger på samtidigt nyhedsmateriale eller internationale rygter; indkredsningen af kildetypen verificerer naturligvis ikke beretningen; den kan på nuværende tidspunkt ikke tages for mere end samtidens forventninger om hertug Hans' territorialfyrstelige reaktioner.

<sup>67</sup> Aarsberetn. fra Geheimearch. II, s. 101f.; Aktstykker til de norske stændermøders historie I, s. 31f.; O. A. Johnsen, *De norske stænder*, s. 107f.; jf. ovfr. s. 413f.

<sup>68</sup> Jf. citaterne ovfr. s. 416, 450 og 452.

solidaritet indeholdt for den konservative fløj af rådet givetvis vigtige incitamenter til at støtte det norske rådsoligarkis kamp for selvstændighed og privilegier, men de spirende konfessionelle konflikter bidrog senere væsentligt til at forme nye skillelinier, ligeledes af betydelig politisk rækkevidde. På den anden side medvirkede det norske råds egenrådighed og interne modsætninger på afgørende vis til, at Frederik I ikke formåede at gøre sin autoritet gældende i Norge. Henrik Krummediges forsøg på 1523–24 at genoplive unionskongedømmets myndighed efter de retningslinier, der havde været anlagt i kong Hans' regeringstid, strandede totalt, og Frederik I.s overrumpling af de norske hovedfæstninger 1527–28 bragte ham næppe reelt meget videre.

Derimod synes det danske rigsråds *terror panicus*, dets sikkerhedspolitiske forholdsregler overfor Christiern II og mistillid til det norske råds politiske loyalitet gennem vekslende faser fra 1528 at have drevet det ud i en omfortolkning af unionsvilkårene, som tillagde det myndighed til at udøve den norske kronens suverænitet ved kongevalg, i praksis tillige ved indgåelse af traktater med fremmede magter. Hertil må dog føjes, at rådet under grevefejden fandt sig nødsaget til at opretholde sin statsretlige fiktion også for at sikre sig mod fyrstelig pression overfor dets udøvelse af det danske riges suverænitet. De to sæt motiver, udenrigspolitiske og forfatningsmæssigt restriktive, lader sig næppe fuldtud skille fra hinanden; afgørende er det blot, at det danske råds statsretlige fiktion med hensyn til Norges plads i unionen og dets pligt til ubetinget at følge den danske krone forelå fast udbygget, da Christian III og rådet i efteråret 1536 ved overenskomst traf beslutningen om Norges fulde inkorporation. Drivkræfterne synes stadig at have ligget i den udenrigspolitiske ustabilitet og i rådets ønske om at afgrænse kongemagtens dispositionsfrihed præcist.<sup>1</sup>

Der kan næppe være tvivl om, at det har været den danske regerings hensigt i efteråret 1536 at berøve Norge dets folkeretlige selvstændighed; beslutningen om inkorporation omfatter dette, og Claus Billes ytringer dokumenterer absolut utvetydigt, at det måtte ske ved likvidering af det norske rigsråd. Endnu Arild Huitfeldt opretholdt konsekvent, at Norge ved forholdsreglerne 1536 mistede sin selvstændige, politiske autoritet ved rådets fjernelse, men bevarede sin interne stænderfrihed og retsorden ubeskåret. Men svaret på om Norge virkelig ophørte at være et eget rige efter 1536 »afhænger – som Sverre Steen bemærker – blandt andet av,

<sup>1</sup> Konklusionen indbefatter en sammenfatning af mine tidligere undersøgelser; jf. henvisningerne ovfr. s. 394 note 3.

hvordan en vil definere et rige, en stat, i det 16. århundre, og hvad en mener med provins«. <sup>2</sup>

Alle folkeretlige og statsretligt autoritative kildevidnesbyrd opretholder imidlertid den fiktion, som var blevet opstillet som udgangspunkt for beslutningen i Norgesparagrafens indledende motivering, og den selv samme holdning afspejler den politisk kyndige Arild Huitfeldts krønikeværk i 1590'erne og Christian IV.s norske lov 1604; der har ikke fundet nogen inkorporation sted; Norge behandles vedblivende som eget rige, men underkastet den danske krones suverænitæt. Christian III opfyldte aldrig – som Schreiner antog – »helt ut det løfte, han hadde gitt Danmarks riksråd«, men på den anden side har Norges status næppe heller været så klart udformet som Ræstad formulerede den. Det er givetvis korrekt, at Norge i 1536 mistede sine folkeretlige subjektrettigheder og blev underkastet en statsretlig afhængighed af den danske krone, men formelt og reelt kompliceredes situationen ved, at kongemagten og det danske råd fremdeles forvaltede Norges folkeretlige subjektrettigheder adskilt fra Danmarks.

Medens det således må stå fast, at Norgesparagrafens normative forskrift om fuldstændig inkorporation aldrig blev gennemført i praksis, kan det foreliggende kildemateriale ikke give os nogen absolut fyldestgørende forklaring. At dømme efter Christian III.s holdning 1536–37 kan det på ingen måde udelukkes, at territorialfyrstelige forestillinger af tysk herkomst kan have øvet indflydelse, og at han har set det som sin opgave at varetage kongeslægtens dynastiske tarv, på tværs af de ganske entydige aftaler med rigsrådet. På den anden side var det også netop hensyn af denne støbning, som kom til at volde den danske regering de alvorligste vanskeligheder, da markgrev Hans af Küstrin i 1565 gjorde fordring på arveret, og da hertugerne Adolf af Gottorp og Hans d.æ. af Haderslev i sommeren 1569 rejste fordring om godkendelse af deres dynastiske arveberettigelse til Norge i forbindelse med konflikten om Slesvigs forlening og kongeslægtens successionsforhold. Den danske regering kunde ikke og forsøgte heller aldrig at motivere sit afslag på hertugernes arvekrav ved Norges inkorporation i henhold til håndfæstningsbestemmelsen 1536; den måtte ty til omstændelige statsretlige og historiske udlægninger af sin opfattelse af Norges status. Arild Huitfeldts redegørelse i Danmarkskrøniken indeholder fra dette synspunkt blot den danske regeringskreds' mest udførlige – omend under alle omstændigheder, officøse – præcisering af sit standpunkt.

<sup>2</sup> Sverre Steen, anf. arb., s. 117f.

Det var særdeles karakteristisk for denne diskussion, at argumentationen helt overvejende bevægede sig på historisk og statsretligt plan.<sup>3</sup> Peder Svaves og Cornelius Scheppers stridsskrifter fra 1520'erne leverede stadig ammunition, og debatten nødsagede tillige Huitfeldt til – ofte ved tilsnigelser – at formulere en tolkning af Norges og Slesvigs status, som præciserede den danske regerings positioner. At det overfor de holstenske hertuger var spildte Guds ord er dog næppe overraskende. Konflikterne afspejler på mange måder blot en tidlig fase af konfrontationen af den ekspanderende, tyskprægede territorialfyrstemagt og det dualistiske danske statssystem; de tvang den danske regering til klarere overvejelser over Norges plads i monarkiet, men de udløste ingen ændring af regeringens principielle holdning eller af Norges status.

<sup>3</sup> Jf. også Emilie Andersen i Festskrift til Erik Arup, Kbh. 1946, s. 157–65.

## BILAG

*Svar til de svenske forordnede til fredsmødet i Knäred 1569 9/8, koncept med kancellisekretær Niels Kaas' hånd (Orig. i RA. TKUA. Sverige A. II 27, Akter og dokumenter vedrørende det politiske forhold til Sverige 1568–70).*

*Angående den femte artikel, hvori svenskerne lover at opgive deres krav på Norge, såfremt den danske konge giver afkald på sine krav på Sverige, da er den urimelig. Det drejer sig blot om et par breve fra Nordlandene til kong Karl (Knutsson); i Gustav Vasas tid har der derimod ikke fra svensk side været rejst krav på Norge.*

Och for thett første wiide the svenske sendebud well self, huorledes att<sup>1</sup> Norge <sup>2</sup>icke er nogitt kuor riige, men er aff<sup>2</sup> dronning Margrette efter hendes søn koning Oluff bleffuit arffuit, och ther som thet och skulle were itt kor riige, tha buorde slig kor<sup>3</sup> forhandlis aff menige riigens raad, addel och<sup>4</sup> indbyggere, huilckitt her icke skeed er, men aldenniste aff nogen oprørske, som koning Carll mett listige practicke ther till haffuer beuegitt<sup>5</sup>.

a-a Overstregeset og rettet i margin til: altid efter koning Oluffs thiid haffuer weritt<sup>5</sup> hoß<sup>6</sup> the koninger wdj Danmarck och ther som end nogen oprørske wilde wnderstaa thennom<sup>7</sup> mett practicke att wdwelge nogen koning, wden menige riigens raads och indbyggers beuillinge oc samtycke, tha kunne slig kor icke actis for fulde,<sup>8</sup> och efftherthij koning Carl aldenniste aff nogen slig oprørske wdj Nordtlandene,<sup>9</sup> huilcke hand mett synderlige listige practicke ther till haffde beueget<sup>10</sup> er, och icke aff menige riigens raad, addel oc indbyggere war wduald, som thett seg buorde, kand icke heller slig kor actis nøgachtig.

<sup>1</sup> huorledes att, rettet fra: aff.

<sup>2</sup> efter aff overstregeset: kendes.

<sup>3</sup> efter kor overstregeset: skee.

<sup>4</sup> efter och overstregeset: icke.

<sup>5</sup> efter weritt overstregeset: wnder.

<sup>6</sup> efter hoß overstregeset: Danmarck.

<sup>7</sup> efter thennom overstregeset: att.

<sup>8</sup> efter fulde overstregeset: efter.

<sup>9</sup> efter Nordtlandene overstregeset: huilcke thend mett synderlige practicker.

<sup>10</sup> efter beueget overstregeset: kand icke heller slig kuor achtis for fulde, slig som seduanligt er.



*Indføjet i margin:* <sup>b</sup>och icke wilde kiende hannem for theris koning mere<sup>b20</sup>

*Indføjet i margin:* <sup>c</sup>effther thett forbund, som wdj drotning Margrettis och koning Eriches thiid bleff oprett<sup>c</sup>.

Ther nest<sup>11</sup> kand icke benectis, att the suenske<sup>12</sup> io selff haffuer foriagitt koning Carl<sup>b-b</sup>, wdkorritt koning Christiernn thend første<sup>13</sup> wdj hans sted, och Norgis riige siden stedze oc altiid haffuer<sup>14</sup> weritt hoß koning Christierns effterkomere watskiilde fra Danmarck<sup>c-c</sup>. Therwdoffuer er och icke<sup>15</sup> kon. mtt. aff Suerig forordnede wuitterligt, mett huad føg oc rett the suenske haffde framdragitt koning Karl for theris koning, och huad ther mett er bleffuit forhandlitt emod then<sup>16</sup> for<sup>ne</sup> euig, wriggelig forbundt och vnion,<sup>17</sup> som thisse riiger paa same thiid war emellom oprett, huor mett the tilsamen waare forbunditt till euig thiid att skulle bliffue wnder en herre och koning, och begere the danske sendebud, att the suenske forordnede<sup>18</sup> icke wille fororsage thennom till slig disputatze, huor mett handlen mere kand forbittres, end till thett beste forfordris, och affstaa sligt, som wbilligt er, huor mett freden kand forhindris.<sup>19</sup>

<sup>11</sup> *efter nest overstreget:* wiide och the suenske sendebud well.

<sup>12</sup> *suenske tilføjet over linien.*

<sup>13</sup> *thend første tilføjet over linien.*

<sup>14</sup> *haffuer tilføjet over linien.*

<sup>15</sup> *efter icke overstreget:* the suenske.

<sup>16</sup> *then tilføjet over linien.*

<sup>17</sup> *och vnion tilføjet over linien.*

<sup>18</sup> *sendebud rettet til:* forordnede.

<sup>19</sup> *efter forhindris står overstreget:* och haffue dog ingen grund.

<sup>20</sup> *efter mere overstreget:* haffue.

## SUMMARY

*The Norway-clause of the electoral capitulation of Christian III*

A Study of sixteenth century Interpretation of the Danish-Norwegian Union

In his electoral capitulation of October 30th 1536 King Christian III promised the Danish state council (*rigsråd*) to enforce a complete incorporation of Norway into the Danish crown, and to reduce this realm to a Danish province. The background, the purpose and the effects of this paragraph have been the subject of much discussion. As to the background we can safely state that the precarious, international situation before, during and after the civil war 1534–36 made this severe measure politically convenient, and from the council's point of view this procedure would, finally, put an end to the claims of the royal house to hereditary rights to Norway, claims which endangered the political balance of the aristocratic régime of Denmark (On the background, see above 12. ser. III, 1968–69, pp. 1–82 and (the Norwegian) "Historisk tidsskrift" vol. 51, Oslo 1972, pp. 101–49). In its motivating preamble this paragraph falsely presented the incorporation as a consequence of the Norwegian council's disloyalty to the prevalent union, unconditionally obliging Norway to submit to the sovereignty of the Danish crown, exercised by the king and the Danish council; in fact, the union of 1450 had been no more than a personal union, maintaining the integrity of each realm.

In 1536 this clause was no more than a promise, still awaiting execution; on the other hand, no consensus has, so far, been obtained as to the problem, whether this prescript became actually enforced. The present paper investigates (a) the actual status of Norway within the monarchy according to constitutional and international law, and (b) the Danish government's interpretation of the union until the end of the sixteenth century. All relevant evidence available leads to the conclusion that, constitutionally, Norway never became incorporated; in 1537 Norway lost her constitutional organs; during the whole period she was still considered an independent realm within the monarchy, but constitutionally and internationally submitted to the sovereignty of the Danish crown. Most accurately the Norwegian law-book of Christian IV (1604) described the status of Norway: the same person, elected by the Danish state council, should be king of both realms, according to the unions of 1397 and 1450, expressly invoked. The status of Norway remained that of the fictitious presentation of the preamble of the electoral capitulation of 1536.

Generally the Danish government seems only reluctantly to have defined its attitude towards the constitutional structure of the monarchy, and only when need be. The most decisive impetus towards the clear-cut definition of the law-book of 1604 seems to lie in the fact that relatives of the Danish royal house occasionally, but with growing strength raised claims to hereditary rights to Norway, according to the conceptions of German territorial princes. In 1565 (during the seven years war 1563–70) margrave Hans of Küstrin tried to exploit his alleged claims, and even more seriously duke Adolf of Holstein-Gottorp maintained his pretensions from at least 1569. In the latter case the claims became

mixed up with the conflicts concerning the dukes' feudal obligations and hereditary rights to the duchies of Slesvig and Holstein. This conflict became settled only in 1579–80, but, nevertheless, the dukes maintained their potential hereditary claims to Norway. Obviously these claims were conceived in Danish governmental circles as a potential threat to the prevalent constitutional balance, and even to the integrity of the monarchy at the possible extinction of the royal house. Consequently, we are able to follow the trend in contemporary historiography towards a more precise, historiographical definition of the structure of the Danish-Norwegian union and in defence of the rights of the Danish crown. Most acutely the current interpretation of the Danish government has been presented by the chancellor of justice, Arild Huitfeldt (d. 1609) in his Danish chronicle (1594–1603). His presentation of the genesis and nature of the union – actually based upon deliberately tendentious exploitation and interpretation of constitutional and political documents – comes very close to the definition of the law-book of 1604. In all events these trends seem to represent a first – and still premature – confrontation of Danish aristocratic principles of government and German princely conceptions of hereditary rights.

# *Klemmebrevene 1555*

## STUDIER OVER PRÆSTERNES ØKONOMI UNDER CHRISTIAN III

AF

EJVIND SLOTTVED

DA den danske krone den 12. august 1536 med biskoppernes fængsling overtog den katolske kirkes rigdomme, overtog den samtidig ansvaret for den omfattende administration som bisperne indtil da havde været ledere af. Denne administration omfattede mange ting, som nogle af de vigtigste skal her nævnes ansvaret for kirkernes, præsternes, skolernes og hospitalernes økonomiske vilkår. Der var på dette område mangt og meget der var kommet i forfald, og mange forhold skulle forbedres, førend man kunne sige, at det økonomiske grundlag for arbejdet i den kulturelle og den sociale sektor var tilfredsstillende.

Dette forhold var man inden for centraladministrationen ganske klar over, og man gik da også med det samme i gang med arbejdet. Gennem recessen 1536, kirkeordinansen 1537–39, og riberartiklerne fra 1542 fik man skabt de fremtidige rammer for kirkens liv, men tilbage stod det store arbejde med at udfylde rammerne.<sup>1</sup>

Gennem hele det 16. århundrede, og ikke mindst under Christian III ser vi således en stadig strøm af forordninger med dette sigte. Meget naturligt koncentreredes arbejdet i de første år om de mest presserende problemer, og det er derfor især de talrige eksempler på ekspedition af enkelttilfælde, de enkelte sognekirkers, sognepræsters, skolemestres etc. problemer, der præger denne periodes kildemateriale.

Problemerne var imidlertid for mange og for omfattende til at de i

<sup>1</sup> Recessen 1536 trykt i Kolderup-Rosenvinge, Gamle Danske Love IV, 1824, s. 151–71; i udtog i H. F. Rørdam, Danske Kirkelove (herefter forkortet DKL) I, 1883, s. 2–7. Kirkeordinansen 1537 særskilt trykt: *Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniæ et Norwegiæ et ducatum Sleswicensis/Holsatiæ*, Kbh. 1537. Kirkeordinansen 1539 trykt i DKL I, s. 40 ff. Riberartiklerne 1542 trykt i DKL I, s. 195 ff.

længden lod sig løse på denne måde, og man forsøgte derfor efterhånden på forskellig måde at få gennemført mere dybtgående og omfattende reguleringer af den kirkelige økonomi.

Blandt disse arbejder indtager klemmebrevene fra 1555 en særlig plads. For det første fordi de repræsenterer det første, og mig bekendt det eneste eksempel fra det 16. århundrede, hvor det lykkedes at få gennemført en landsomfattende regulering. For det andet tillader det bevarede materiale os at følge arbejdet med klemmebrevene i alle de administrative faser, fra dets iværksættelse og til brevenes udstedelse 9/5 1555. Og endelig rummer klemmebrevene en rigdom af oplysninger af betydning for vurdering af den kirkelige politik under Christian III.

Men selv om klemmebrevene som sagt er det første eksempel på at det lykkedes at få en landsomfattende regulering ført ud i livet, er der også tidligere eksempler på at man påtænkte større samlede reguleringer for hele landet eller dele heraf.

I revisionen af kirkeordinansen 1539, i forbindelse med den danske oversættelse, blev der indføjet bestemmelse om en visitats i hvert stift. Superintendenten skulle, sammen med endnu en gejstlig, lensmanden og endnu en adelsmand visitere stiftet, og afhjælpe de økonomiske mangler der måtte eksistere.<sup>2</sup> Der er dog ikke spor af at der er kommet noget ud heraf. I stedet blev der i begyndelsen af 1540'erne i de fleste stifter ved kongeligt initiativ gennemført forskellige forholdsregler, der dog kun omfattede de mest presserende generelle problemer, som f. eks. reglerne for tiendens erlæggelse etc.<sup>3</sup> Da strømmen af ansøgninger fra sognepræster og andre om hjælp af forskellig art ikke tog af, besluttede man derfor ca. 1546 at gennemføre en grundig undersøgelse af problemerne. Der blev udsendt et brev til lensmænd og superintendenter med befaling om at de skulle undersøge sogneforholdene. Det hedder i brevet, at det var kommet regeringen for øre, at mange kirker og præstegårde på landet stod så godt som øde, hvilket man mente især skyldtes, at mange præster havde både to og tre kirker. Endvidere at mange sogne var så små, at menighederne ikke kunne magte at vedligeholde kirkerne og underholde præsterne. Lensmændene og superintendenterne skulle derfor undersøge mulighederne for at få nedrevet nogle af de små annekskirker og således få lagt anneksognene ind under hovedsognene. Hvor de fandt at en præst havde en for lille indkomst, skulle de give indstilling

<sup>2</sup> DKL I, s. 111.

<sup>3</sup> Lunde stift: Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, 1947, s. 282 ff. Roskilde stift: DKL I, s. 146 f. Odense stift: DKL I, s. 160, 164, 171 f., 173 f., 180. Viborg stift: DKL I, s. 162. Vendelbo stift: *Kirkehist. Saml.* 3. rk. VI, s. 144.

til kongen om hvorledes dette kunne afhjælpes.<sup>4</sup> Nu er det ikke muligt at spore noget resultat af denne ordre, men den er interessant, fordi såvel de problemer den omtaler som de midler der anvises til løsning af problemerne er identiske med dem der optræder i forbindelse med klemmebrevene 1555.

Det næste større arbejde med regulering af gejstlighedens økonomiske forhold blev iværksat i maj 1552, hvor superintendenterne i Aarhus, Viborg og Ribe stifter fik ordre til sammen med stifternes stiftslensmænd og kapitler at undersøge stifternes sogneforhold. De skulle især beskæftige sig med hvorvidt kapellaner i anneksogne blev ordentlig aflønnet, og endvidere om antallet af to- og tresognspastorater kunne formindskes, eventuelt ved kirkenedrivninger og sognesammenlægninger. Så vidt man kan se førte ordren kun til et resultat i Aarhus stift, hvor, efter en fornyet henvendelse af 3/10 1553 om sagen til stiftslensmændene, ialt 19 af stiftets præster den 23/10 1553 fik forbedret deres forhold, først og fremmest ved tildeling af forskellige landgildeydelse, gerne af annekspræstegårde, men også ved tilskud af kongetienden. Derimod var der ikke tale om kirkenedrivninger.<sup>5</sup>

Disse reguleringer, og den fortsatte kontinuerlige ekspedition af enkeltansøgninger, var imidlertid stadig utilstrækkelige til at få løst problemerne til bunds, og i efteråret 1554 besluttede man derfor at gennemføre en grundig landsomfattende behandling af sagen. Den 4/10 1554 blev der til landets superintendenter og stiftslensmænd udsendt en skrivelse fra kancelliet. Heri hedder det, at mange sognepræster fra tid til anden kom og beklagede sig over, at de ikke havde deres tilbørlige underhold, hvilket medførte et stort besvær. Man havde derfor besluttet én gang for alle at »giøre ther sliigh skiick paa, att huer sognepresth, som icke hagde en tilbørlige rentte, som handt kunde haffue syn wnderhollingh aff, kunde tilleggis thet, som tilbørlige vaar«. Stiftslensmænd og superintendenter i hvert stift skulle derfor rejse rundt i stiftet, og i hvert herred holde møde med herredsprovsten og herredets præster, både fra købstæderne og fra landsbyerne. Her skulle de erfare hvilke præster der klagede over deres indkomster, og efter grundigt at have undersøgt om klagerne var berettigede, skulle de give indstilling til kancelliet med forslag til forbedringer. Undersøgelsens resultater skulle hurtigst muligt sendes til kancelliet.<sup>6</sup>

<sup>4</sup> Danske Magazin 4. rk. I, s. 192 ff.

<sup>5</sup> DKL I, s. 331 ff., 355f.

<sup>6</sup> DKL I, s. 389. Her efter eksemplaret til superintendenten over Vendelbo stift. Eksemplaret til superintendenten over Viborg stift findes i RA, Viborg Bispearkiv. Teksten til stiftslensmændenes brev findes i Tegnelser o. a. I. IV, s. 454 b.

Arbejdet med at indsamle det ønskede materiale i stifterne må så være gået i gang i de sidste måneder af 1554, og i hvert fald for Fyns vedkommende var det klart ved årsskiftet. I resten af landet tog det længere tid, hvilket fik regeringen til den 20/3 1555 at sende en ny skrivelse til stiftslensmænd og superintendenter. Ordren fra oktober blev gentaget, med den tilføjelse, at dersom man ikke allerede havde påbegyndt arbejdet, skulle det ske straks, således at materialet kunne være i København den 21/4 1555. Med den begrundelse, at det ville være for stort besvær at lade alle landets herredsprovster møde op i København, blev det endelig befalet, at hver herredsprovst skulle underskrive sit herreds optegnelser, med den meget talende tilføjelse: »paa thet att vdj framtiiden icke skal siiges, att ther ingen war hosz vden lensmanden oc superintendenten, oc the icke alle ware vptegnitt aff presterne som brøst hagde«. Og videre: »att wij jo en gang for alle motte gjøre en ende ther paa oc icke altid skulle besueris mett presternis offuerløb oc klagemaall for theris vnderholling«. <sup>7</sup> Nu ville man have fred for præster der kom og plagede om lønforhøjelse!

Det materiale der i henhold til disse ordrer blev indsamlet er kun sparsomt overleveret. Vi har indberetningerne fra Nyborg len i Odense stift. Endvidere har vi indberetningerne fra Vendelbo stift, samt endelig et vidnesbyrd om eksistensen af indberetningerne fra Ribe stift. <sup>8</sup> For resten af landet er det eneste vidnesbyrd om indberetningerne vi har deres resultat, klemmebrevene.

Indberetningerne fra Nyborg len er dateret 1554 og må som allerede nævnt have foreligget ved årsskiftet 1554–55. Det samme må have været tilfældet med indberetningerne fra Fyns anden gejstlige jurisdiktion, Næsbyhoved len. Dette fremgår af den ordning man i januar 1555 ved udstedelsen af en lang række breve gennemførte for de fynske præster. <sup>9</sup> Selve indholdet af de fynske breve fra januar 1555 vil blive nærmere omtalt i det følgende, her skal kun omtales forholdet mellem indberet-

<sup>7</sup> DKL I, s. 422. Her efter eksemplaret til superintendenten over Vendelbo stift. Eksemplaret til superintendenten over Ribe stift findes i RA, Ribe bispearkiv. Teksten til stiftslensmændenes brev findes i Tegnelse o. a. l. IV, s. 521, sammen med en fortegnelse over modtagerne.

<sup>8</sup> Indberetningerne fra Nyborg len trykt i G. L. Wad, *Fra Fyens Fortid I*, 1916, s. 127 ff. Indberetningerne fra Vendelbo stift trykt sammen med tilsvarende indberetninger fra 1571 og 1625 i D. H. Wulff, *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie I*, 1872–74. Vedrørende Ribe stift, se Johan Hvidtfeldt i *Vejle Amts Aarbog*, 1936, s. 157 og note 90. Generelt om præsteindberetninger, se Gunnar Olsen i *Fortid og Nutid XIX*, s. 413 ff. og *Skånsk Senmedeltid och Renässans VI*, 1964, s. 31 ff.

<sup>9</sup> De fynske breve vil blive behandlet i det følgende. Se også noterne 17 og 18.

ningerne fra Nyborg len og januarbrevene. Som ventelig var, når man betænker den korte tid der har stået til rådighed for arbejdet, kun ca. 3 måneder fra den første ordre 4/10 1554 til brevenes udfærdigelse i begyndelsen af januar 1555, er der ikke stor uoverensstemmelse mellem indberetningernes forslag og de trufne beslutninger. Dette betyder dog ikke at man slavisk fulgte indstillingen, således havde sognepræsten ved Vor Frue kirke i Nyborg ønsket at få udlagt noget ledigt kalentegods, men fik i stedet bekræftelse på sit hidtidige annekssogn, Hjulby, samt en række andre tillæg, heriblandt præstetiende af Nyborg slots ladegård. Kalentegodset blev i stedet, efter at superintendenten Jørgen Jensen Sadolin efter ordre havde undersøgt sagen nærmere, den 18/2 1555 delt mellem Vor Frue kirke i Nyborg og Nyborg skole.<sup>10</sup>

Præsteindberetningerne fra Vendelbo stift er bevaret fra hele stiftet, omend kun i senere afskrifter.<sup>11</sup> For Mors' og Thys vedkommende findes en liste med følgende overskrift: »1555. Regiister paa alle prester aulf, thinde oc andre rendtther oc indkompster, som the aarligen haffue tell theris vnderholdnenge vtj Wendelboe stigt y Thyøoe oc Maars, som er vptegnet ephther Kon. May. beffalninge«. For Thys vedkommende foreligger listen i to praktisk taget ens eksemplarer. Hvad angår Vend-syssel er forholdene mere komplicerede. Der foreligger her to forskellige sæt indberetninger, dateret henholdsvis 1553 og 1555. Problemerne knytter sig til dateringen af den første og mest udførlige liste. Er dateringen 1553 korrekt, kan disse indberetninger ikke være et resultat af ordren af 4/10 1554. Man kunne i så fald forestille sig, at den i et foregående omtalte ordre om undersøgelse af præsters og sognes forhold, der i maj 1552 blev sendt til de tre øvrige nørrejyske stifter, også blev sendt til Vendelbo stift, således at registeret er resultatet af denne ordre. Eller der kunne eventuelt være sendt en senere ordre til Vendelbo stift med besked om at der skulle foretages registreringer. Forskellige forhold taler dog herimod.

For det første omfatter indberetningerne også Aalborg by. Denne blev imidlertid først 29/9 1554 udskilt fra Viborg stift og gjort til stiftsby i Vendelbo stift, herefter efterhånden også kaldt Aalborg stift.<sup>12</sup> Endvidere blev der netop i 1553 valgt ny superintendent i Vendelbo stift,<sup>13</sup>

<sup>10</sup> Fra Fyens Fortid I, s. 128; DKL I, s. 419, og Kancelliets Brevbøger 1551–55, s. 381.

<sup>11</sup> Wulff, Statistiske Bidrag, s. 7f.

<sup>12</sup> DKL I, s. 387, jfr. smst. s. 368.

<sup>13</sup> Oluf Chrysostomus døde 8/9 1553, Dansk Biografisk Leksikon (Engelstoft) V, s. 252. Laurids Nielsen Riber blev udnævnt 2/12 1553, DKL I, s. 366f.



hvilket gør det mindre sandsynligt, at man i 1553 skulle have kunnet gennemføre et omfattende registreringsarbejde i største delen af stiftet. Endelig er der i vid udstrækning overensstemmelse mellem de forhold der påtales i indberetningerne og klemmebrevets dispositioner.

Det er derfor mere rimeligt at antage, at registeret er et resultat af ordren af 4/10 1554, og at det altså er udarbejdet i dette års sidste kvartal. Denne antagelse støttes af to passager i optegnelserne. Under opregningen af Skagens sognepræsts indtægter hedder det: »Høstetiende: sild anno 1553 fick han xijj tdr. men i aar 1554 fick han icke uden j fiardingh«. Og i omtalen af Gøl-præstens indtægter: »Tiende wdj fiord, som var 1553 . . .«. <sup>14</sup>

Forklaringen på at registeret i afskriften har dateringen 1553 ligger sikkert i, at der i en lang række tilfælde under opgivelse af tienden anføres kirke- eller præstetienden fra 1553. Afskriveren, der formodentlig ikke har kendt noget til optegnelsernes forhistorie, har da valgt dette som grundlag for dateringen.

Den anden række indberetninger fra Vendsyssel har overskriften: »Tiisse ephther<sup>ne</sup> prester wdj Wenndelboostigt haffuer sig att becklage, som her ephther skriffuit stander, oc er ther for begerinde hielp wdt aff kon. mayt. aar MDLV«. Denne liste er ret kortfattet og indeholder især konkrete forslag til forbedringer, ofte underskrevet af herredsprovsterne. Der er i næsten alle tilfælde overensstemmelse mellem denne listes anvisninger og klemmebrevets bestemmelser.

Vi kan altså konkludere følgende. Efter at man i stiftet havde modtaget ordren af 4/10 1554 gik man i gang med indsamlingen af materiale og blev ca. ved nytårstid færdig med Vendsyssel. Efter modtagelsen af skrivelsen af 20/3 1555 gennemgik man endnu en gang materialet og koncentrerede sig især om at få herredsprovsterne med i arbejdet og til med deres underskrifter at stå som garanter for forslagene, i overensstemmelse med ordren af 20/3.

Det afsluttende arbejde med reguleringen af præsternes økonomiske forhold er så sket i kancelliet i perioden mellem 21/4 og 9/5 1555. Men før den nærmere gennemgang af dette arbejde skal først redegøres for arbejdets forløb i Odense stift, hvor der så vidt man kan se ikke blev udstedt et klemmebrev den 9/5 1555. Forklaringen herpå er formentlig følgende:

Odense stift var efter reformationen delt i tre gejstlige jurisdiktioner, hver med sin stiftslensmand. Den første udgjordes af Nyborg len, med

<sup>14</sup> Wulf, Statistiske Bidrag, s. 103 og 165.

herrederne Vindinge, Gudme og Sunds, hertil kom formentlig Hinds-  
holm og øerne syd for Fyn, Langeland, Taasinge m. fl. Den anden var  
Næsbyhoved len, med resten af Fyn. Den tredie var Smaalandene  
Lolland og Falster, hvis stiftslensmand efter reformationen var lens-  
manden på det gamle bispelen Sørup på Falster. Denne post blev i årene  
omkring 1555 beklædt af Peder Oxe.

I tegnelserne er modtagerne af skrivelsen af 4/10 1554 ikke udspeci-  
ficeret, men det angives, at den udgik til alle de lensmænd der havde  
gejstlige i befaling,<sup>15</sup> og der er ingen grund til at antage, at den ikke  
skulle være blevet sendt til alle tre stiftslensmænd i Odense stift.

Derimod findes der i tegnelserne en udførlig adressatliste til brevet  
af 20/3 1555.<sup>16</sup> Listen ser således ud:

Iffuer Krabbe } Peder Bild } Herr Otthe Krumpen } Jacop Brockenhus } Jens Juell } Hanns Stygge } Albrit Gøye } Frantz Bilde } Jørgen Barnekow } Hanns Barnekow } Stij Pors } Peder Oxe }	Riber stigt Wiborg stigt Wendelboe stigt Aarhus stigt Siellands stigt Skaanne Fyenn stigt NNN Smaalandene
---	---

Efter listen følger teksten til brevet, og derefter er det angivet, at det  
tillige blev sendt til superintendenterne.

Problemet ligger i det med »NNN« betegnede ord i optegnelsen om  
Peder Oxe. Det er delvis dækket af en blækklat, og tydingen er derfor  
usikker. C. F. Bricka har i »Kancelliets Brevbøger« læst det som et »og«. Er  
denne fortolkning rigtig, skulle det betyde, at Peder Oxe den 20/3  
1555 skulle have fået overdraget arbejdet med reguleringen af præsternes  
lønninger i hele stiftet, med tilsidesættelse af de to øvrige stiftslensmænd,  
hvilket næppe er sandsynligt.

Nu kan man af det pågældende ord se det sidste bogstav, som er et  
»j«. Af det næstsidste bogstav kan ses en opstreg, som i et »d«. Over  
ordet er anbragt en krølle, der minder om dem skriveren i øvrigt be-  
nytter over bogstavet »u«. Endelig kan man se en nedstreg som må

<sup>15</sup> RA, Tegnelser o. a. l. IV, s. 454b.

<sup>16</sup> Smst. s. 521.

høre til det næst- eller trediesidste bogstav, nedstregen ligner mest nederste del af et »h«. Det er ikke helt let uden videre at få disse forskellige udsagn til at stemme overens, men jeg mener at det mest sandsynlige er, at skriveren først har skrevet et »och«, for så at rette det til et »udj«, og at ordet på grund af rettelsen er blevet delvis ulæseligt.

Ved denne tolkning opnås, at den sidste linie i adresselisten skal læses: »Peder Oxe, Fyenn stigt udj Smaalandene«, hvoraf følger, at der ikke blev sendt noget brev den 20/3 til de to fynske stiftslensmænd.

Dette stemmer godt overens med, at der som ovenfor omtalt den 7/1 og 9/1 blev udstedt en række breve indeholdende forskellige former for reguleringer af præsternes forhold i Nyborg og Næsbyhoved gejstlige jurisdiktioner. Af de ialt 77 breve der ved denne lejlighed blev udfærdiget, har vi bevaret de 24 i original eller mindre eller mere komplet afskrift.<sup>17</sup> Resten kender vi kun gennem nogle optegnelser i Rigsarkivet, for hver jurisdiktion i flere ens eksemplarer, med angivelse af modtagerne, og en meget summarisk gengivelse af indholdet. Disse lister, der bedst kan karakteriseres som »brevordrelister«, falder i to grupper, den første omfattende de breve der 7/1 1555 blev udstedt til præster under Nyborg len, den anden omfattende brevene af 9/1 1555 til præsterne under Næsbyhoved len. I begge listerne nævnes det, at de enkelte breve blev sendt til de to stiftslensmænd, til videre fordeling mellem de berørte præster.<sup>18</sup> Af de bevarede breve fremgår, at de har været udfærdiget efter formelen »præsten i NN og hans efterkommere«, hvorefter følger den konkrete regulering. Der har således været tale om permanente forhold, bortset fra de få tilfælde, hvor der udtrykkelig gøres opmærksom på at der var tale om en engangsdonation.<sup>19</sup>

Lønreguleringen for de fynske præsters vedkommende blev altså afsluttet i januar 1555. Tilbage står reguleringerne i stiftets tredje gejstlige jurisdiktion, Smålandene. At Peder Oxe var blandt modtagerne af brevet af 20/3 1555 må betyde, at man endnu ikke på dette tidspunkt havde modtaget det lolland-falsterske materiale. Man kunne derfor vente, at der den 9/5 var blevet udstedt et samlet klemmebrev for Smålandene sammen med brevene til de øvrige stifter. Der er imidlertid i kilderne intet spor af et sådant brev, og formodentlig har det aldrig

<sup>17</sup> I original findes i RA, Odense Bispearkiv: Breve til Lyø, Skydebjerg-Orte, Tandrup, Kapellanen v. Odense St. Hans, Ørsted, Gamborg, Tullebølle-Tranekær. Afskrift og udtag: DKL I, s. 402 ff., no. 416–34; DKL II, 1886, s. 18 no. 31.

<sup>18</sup> RA, Danske Kancelli B 25. Trykt i DKL I, s. 397 ff.

<sup>19</sup> Se DKL I, s. 402 ff., no. 416–23, 425–27, 429–34 og DKL II, s. 18 no. 31. Se endvidere de i note 17 anførte originaler i RA.

eksisteret. Derimod har vi tre breve, udstedt langfredag og påskelørdag den 11 og 12/4 1555 til præster i Smålandene, og af samme karakter som de fynske breve fra januar,<sup>20</sup> samt endnu et udateret brev fra 1555, som det er nærliggende at henføre til samme lejlighed.<sup>21</sup>

Forholdet er da sandsynligvis det, at Peder Oxe efter at have modtaget brevet af 20/3 har gjort sit materiale færdigt og har bragt det med til Nyborg, hvor kongen holdt påske, og hvor stiftets superintendent Jørgen Jensen Sadolin givet også har været til stede. Man har så benyttet lejligheden til at få gjort arbejdet med de lolland-falsterske præsters forhold færdigt. Denne opfattelse støttes af, at det i brevet til præsten i Taageby, Fuglse herred direkte omtales, at der lå en klage fra præsten bag den trufne disposition.<sup>22</sup>

For de øvrige stifters vedkommende skete det afsluttende arbejde i kancelliet efter den 21/4 1555. Efter at materialet fra stifterne var blevet gennemgået, blev der opstillet en samlet fortegnelse over de forhold der skulle reguleres i hvert stift.<sup>23</sup> En sammenligning mellem denne liste, eller 1. koncept fra Vendelbo stift og indberetningerne fra stiftet viser, at man i alt væsentligt har fulgt de forslag som var indsendt fra stiftet.<sup>24</sup> Fra de øvrige stifter savner man et tilsvarende sammenligningsmateriale, men det er rimeligt at gå ud fra, at det samme har været tilfældet også her, om ikke andet, så på grund af den relativt korte tid som arbejdet tog, kun små tre uger. Endnu i denne fase har det været meningen at man ville udstede en række enkeltbreve til de berørte præster, af samme art som de fynske breve fra januar, og de lolland-falsterske fra april. Dette fremgår af, at artiklerne i 1. koncepterne er bygget op over samme formel som de fynske breve, formler som: »præsten i NN, og hans efterkommere«, eller lignende.<sup>25</sup>

<sup>20</sup> 11/4 1555: DKL I, s. 424: Krønge kirke skal nedrives, og sognet skal under Holeby. Bursø sogn annekteres Holeby. 12/4 1555: LA Sjælland, Pergamentsamlingen: Sognepræsten i Nykøbing Falster får 4 pund byg af Valsø kongetiende. 12/4 1555: DKL I, s. 424f.: Sognepræsten i Taagerup får bevilliget, at alle, der søger Taagerup kirke, skal give deres tiende der, selv om dele af deres gårde ligger i andre sogne.

<sup>21</sup> Sognepræsten i Birket fritages for en hidtidig afgift på 1. td. smør til Halsted Kloster. DKL II, s. 18f.

<sup>22</sup> DKL I, s. 424f.

<sup>23</sup> Findes bevaret for alle stifterne. RA, Danske Kancelli B 25. Herefter betegnet som 1. koncept. Jfr. dog note 25.

<sup>24</sup> Sammenlign DKL I, s. 441 ff. og Wulf, Statistiske Bidrag.

<sup>25</sup> Viborg stift danner eventuelt en undtagelse. I pakken i RA, Danske Kancelli B 25 med uindførte koncepter findes to forskellige udkast for Viborg stift, mærket no. 243 A og 243 B. De to udkast ligger meget tæt op ad hinanden, og no. 243 A er eventuelt en videre bearbejdelse af en nu tabt 1. koncept, mens no. 243 B, der praktisk taget er

1. koncepterne gennemgik derefter en revision, hvor enkelte artikler blev slettet og enkelte nye føjet til, hvorefter der blev udfærdiget nye fortegnelser over hvert stifts reguleringer.<sup>26</sup> I denne fase gik man bort fra tanken om enkeltbreve til de berørte præster m. fl. og gik i stedet over til at udarbejde et samlet brev for hvert af stifterne. 2. koncepterne repræsenterer sidste fase før udarbejdelsen af de endelige klemmebreve og er, bortset fra få og små korrektioner, identiske med disse.<sup>27</sup>

Helt konsekvent blev tanken om et samlet brev for hvert stift ikke ført ud i livet. I 1. koncepten til klemmebrevet for Lunde stift er der som afslutning anført nogle mere generelle bestemmelser, om forholdene ved pastorater under kannikedømmer, om tresognspastorater, om reglerne når en præst oplod et sogn til fordel for en anden, og endelig om hvorledes tiendeyderne skulle beværtet når de fremførte deres tiende. De tre første af disse bestemmelser førtes videre i 2. koncepten og det endelige klemmebrev, mens bestemmelsen om bøndernes beværtning gled ud og blev udsendt som et separat brev, dateret 9/5 1555.<sup>28</sup> Forklaringen på dette forhold er ikke helt let at give, men kan eventuelt skyldes, at mens klemmebrevets almindelige bestemmelser og de tre øvrige generelle bestemmelser kan betegnes som »interne« kirkelige anliggender, så var bestemmelsen om bøndernes beværtning af direkte interesse for disse, hvad der kan have nødvendiggjort et særligt brev, eventuelt til brug på stiftets landsting.

Et andet eksempel findes i Aarhus stift. 1. koncepten havde en bestemmelse om at Grenaa skole skulle have Hammelev sogns kongetiende »ad gratiam«. Også denne bestemmelse gled ud i 2. koncepten og klemmebrevet, men blev i stedet forlægt for et selvstændigt brev, hvor Hammelev sogns kongetiende blev givet Grenaa skole »til saa længe vi anderledes derom tilsigendes vorder«.<sup>29</sup> Forklaringen på at denne bestemmelse ikke blev taget med i klemmebrevet kan ligge i, at mens klemmebrevets donationer m. m. skulle være permanente, ville man forbeholde sig ret til senere at tage spørgsmålet om Grenaa skoles foridentisk med selve klemmebrevet, i så fald er at betegne som en »3. koncept«. I det følgende vil de dog blive betegnet som henholdsvis 1. og 2. koncept.

<sup>26</sup> Er bevaret for alle stifter. RA, Danske Kancelli B 25. I det følgende betegnet som 2. koncept. Jfr. dog note 25.

<sup>27</sup> Overensstemmelsen mellem klemmebrev og 2. koncept er praktisk taget fuldstændig hvad angår det reelle indhold. Derimod er fortalen ikke taget med i 2. koncepterne bortset fra den sidste del, der er anført i 2. koncepterne for Aarhus og Ribe stifter. Efterskriften er kun medtaget i 2. koncepterne for Aarhus, Ribe og Vendelbo stifter.

<sup>28</sup> Sammenlign 1. og 2. koncepterne for Lunde stift og DKL I, s. 459 ff.

<sup>29</sup> Sammenlign 1. og 2. koncepterne for Aarhus stift og DKL I, s. 426 f.

hold op. Man kan eventuelt allerede da have planlagt en større samlet undersøgelse af skolernes forhold, som den der 3/10 1558 blev taget initiativ til.<sup>30</sup>

Arbejdet med reguleringen af præsternes lønninger blev afsluttet den 9/5 1555 i København, hvor klemmebrevene blev udstedt. Det er store smukt udarbejdede pergamentsbreve, forsynet med rigets store segl, også kaldt »Rigens Klemme« – heraf navnet.<sup>31</sup> Brevene er alle bygget op på samme måde, således at fortale og efterskrift er identiske. I tillægget er klemmebrevet for Vendelbo stift aftrykt i sin helhed sammen med kommentarer til de øvrige stifters klemmebreve.

Som det fremgår af klemmebrevet for Vendelbo stift,<sup>32</sup> var de reguleringer man foretog i klemmebrevene i alt væsentligt til gunst for præsterne. I enkelte tilfælde blev dog også sognekirkers, skolelestres, degnes og andres forhold inddraget. Denne tendens gør sig særligt gældende på Sjælland, hvor købstædernes skolelestre i vid udstrækning blev betænkt med tilskud, især af kongetienden. Sådanne tilfælde er dog, sammenlignet med antallet af præster der fik tilskud, beskedent, og de er ikke medtaget i det følgende.

Indholdet af klemmebrevene kan iøvrigt deles i to grupper: 1) de direkte tilskud og 2) reguleringer som sognesammenlægninger og sogneannektions, der omend de nok betød en gevinst for de berørte præster, dog ikke indebar nogen udgift for kronen. I omstående oversigt er disse forskellige former for reguleringer meddelt for hvert stift, for Odense stifts vedkommende dog kun for Fyn, på baggrund af januarbrevene 1555.

Det fremgår klart af oversigten, at ydelser af kongetienden var den vigtigste form for direkte tilskud. Disse blev enten givet i form af hele tiender, eller hyppigere dele heraf. I så fald var der som regel tale om fikserede ydelser, varierende fra 1–4 pund korn, sjældnere om en vis brøkdel af et sogns kongetiende. Normalt fik en præst en sådan tiendeydelse af sit eget hoved- og/eller annekssogets kongetiende, men også andre kunne komme på tale, særlig gælder det hvor købstadspræster får tillagt kongetiender. I enkelte tilfælde kunne et tilskud af en kongetiende opvejes af at den berørte præst mistede en indtægt han hidtil havde haft,

<sup>30</sup> DKL I, s. 552.

<sup>31</sup> En anden og mere fantasifuld, men næppe holdbar forklaring findes hos T. de Hofman, Kort Afhandling om Oprindelsen til at tage og give Tiende, 1750, s. 106, hvor det fremføres, at navnet skyldes at de enkelte sogne gennem annektioner blev ligesom »klemt sammen«.

<sup>32</sup> Se tillægget s. 490ff.

	STIFTER						
	Lund	Ros- kilde	Oden- se <sup>1</sup>	Aal- borg	Vi- borg	Aar- hus	Ribe
Præster får hele kongetiender . . . . .	8	6	9	11	4	0	2
Præster får delvise kongetiender . . .	12	23	8	7	4	17	19
Præster får præstegårde . . . . .	2	3	2	12	3	3	3
Præster får anden rente . . . . .	2	3	13	11	9	3	1
Præster fritages for afgifter . . . . .	4	2	2	4	1	1	0
Købstadspræster får annekssogne . . .	3	11	3	1	1	0	0
Landsbypræster får annekssogne . . .	5	8	8 (10)	6	1	6	1
Kirker dekretes nedrevet . . . . .	6	11	8	6	2	1	2
Antal berørte pastorater <sup>2</sup> . . . . .	46	86	65	55	27	31	28
Antal berørte sogne <sup>3</sup> . . . . .	69	97	75	75	48	44	32
Antal sogne i stiftet i 1555 <sup>4</sup> . . . . .	540	395	215	190	227	359	240
Antal berørte sogne i % af samtlige lige i stiftet . . . . .	12.8	16.7	34.9	38.9	21.1	12.3	13.3

<sup>1</sup> Tallene i denne kolonne omfatter kun Fyn med omliggende småøer og er baseret på januarbrevene 1555. Da vi for enkelte af disse kun ved at de er blevet udstedt, men ikke kender indholdet, er disse tal behæftet med en vis usikkerhed og er minimumstal. I rubrikken om landsbyannekser er anført to tal, det ene i parentes. Herved angives, at de anonyme breve til Søby, Sandager, Holevad og Torup sogne formentlig har dækket indførelsen af de annekstionsforhold vi senere finder vedrørende disse sogne.

<sup>2</sup> Herunder er også medregnet pastorater der blev dømt til nedlæggelse med klemmebrevene, enten ved sogneanekstion, eller ved at kirken skulle nedrives og sognet lægges under et nabosogn. Derimod er pastorater, om hvilke den eneste oplysning er, at kongetienden af et eller flere af dets sogne blev givet til præster eller andre uden for pastoratet, ikke medtaget.

<sup>3</sup> Herunder er medregnet alle de sogne der på den ene eller anden måde er omtalt i klemmebrevene.

<sup>4</sup> Principielt lader det sig ikke gøre at beregne sognetallet i 1555 med absolut sikkerhed, da sogne kan være forsvundet uden at have efterladt sig spor. I praksis er risikoen herfor dog nok yderst ringe. Tallene er baseret på oplysningerne i: Klemmebrevene 1555 og de fynske januarbreve 1555; Lunde Stifts Landebog, Skånsk Senmedeltid og Renæssans IV–VI; Trap, Danmark 5. udg.; Danske Kancelliregistranter 1535–50; Kancelliets brevbøger 1551–55; Tegnelser o. a. l. 1535–50, Danske Magazin 3. og 4. række; Pontoppidan, Danske Atlas; Sogneregisteret i Danske Magazin 4. rk. II, s. 34 ff. For Odense stifts vedkommende dækker tallene kun Fyn med omliggende småøer, derimod ikke de lolland-falsterske sogne. For Ribe stifts vedkommende omfatter tallene kun stiftets nørrejyske dele.

således fik sognepræsten ved Odense St. Albani kirke 9/1 1555 brev på Skamby sogns kongetiende, men måtte samtidig give afkald på den halve læst korn, som han indtil da havde modtaget af sognepræsten i Skamby. I et sådant tilfælde er det vanskeligt at sige om der har været tale om en nettogevinst for andre end Skambypræsten.<sup>33</sup>

<sup>33</sup> DKL I, s. 407, jfr. smst. s. 305.

De øvrige former for direkte tilskud til præsterne er i tabellen opført under posterne præstegårde, rente og fritagelse for afgift. Disse tilskud dækker over mange forskellige former, som tildelingen af landgilden af en annekspræstegård, overdragelse til en præst af gods, der hidtil havde hørt under sognekirken, eventuelt mod at præsten skulle give landgilde til kirken, overdragelse af herlighedsrettigheder, anvisning af brænde osv. Enkelte af disse kategorier fortjener dog nærmere omtale.

Således er der en række tilfælde, hvor præster i klemmebrevene fik tillagt præstetiende af krongods. I riberartiklerne 1542 var det blevet bestemt, at der skulle gives tiende af kronens gods »paa thet at andre mue tage ther aff et gott exempel«. <sup>34</sup> Åbenbart har det knebet med at få lensmændene til at efterleve denne bestemmelse, for i klemmebrevene fik f. eks. sognepræsterne ved Odense St. Hans, Nyborg og Kolding kirker tildelt præstetiende af ladegårdene ved Næsbyhoved, Nyborg og Koldinghus slotte, for blot at nævne nogle af de mest markante tilfælde.

En anden interessant kategori udgør de tilfælde, hvor sognepræster fik tildelt præstegårde. Disse tilfælde er bemærkelsesværdige, fordi det i de fleste tilfælde drejer sig om sogne, der før reformationen havde været indkorporeret under et kloster, en bispeofficial, en regnskabsprovst eller lignende.

Luther havde i sit kampskrift »An den christlichen Adel« fra 1520 på det skarpeste angrebet romerkirkens tiltagende praksis med at op-hobe kirkelige embeder, herunder sognekald, under kapitelspræbender, klostre, beneficerede kirkelige embeder etc. <sup>35</sup> Omend problemet givet var mere graverende i Tyskland end i Danmark, var det dog stort nok til at det måtte være et væsentligt punkt at få gennemført reformer på dette område.

Derfor blev det i kirkeordinansen bestemt, at de kirker som fra Arilds tid havde hørt under kapitelspræbender skulle forblive der. Det må her have drejet sig om de kirker som de pågældende præbender var funderet på. Men derefter hedder det, at også de kirker som var forlenet til kanniker skulle disse beholde, men at superintendenten skulle have tilsyn med at kannikerne i sådanne sogne holdt en forsvarlig gudstjeneste, hvad der vel må fortolkes som et implicit påbud om at kannikerne skulle holde residerende kapellaner i disse sogne. Endelig blev det bestemt, at når de kanniker som i 1537 havde sådanne sogne var døde, skulle sognene være frie som andre. <sup>36</sup> Man opretholdt altså foreløbig status quo, idet

<sup>34</sup> DKL I, s. 202 § 13.

<sup>35</sup> Luthers skrifter i udvalg, bind IV, Evangelium og Samfundsliv, ved Torben Christensen, 1964, s. 64 ff.

<sup>36</sup> DKL I, s. 100f.



man dog drog omsorg for, at den kirkelige betjening i kannikernes indkorporerede sogne blev opretholdt på et forsvarligt niveau. Der har åbenbart ikke været større problemer med disse sogne, i hvert fald beskæftigede man sig i klemmebrevene ikke hermed, bortset fra i klemmebrevet for Lunde stift, hvor man gav nærmere regler for hvorledes man skulle forholde sig i flersognspastorater hvor den ene kirke var indkorporeret under en kannik. Først i 1571, den 15/9 tog man problemet op<sup>37</sup> og ophævede de tilfælde hvor sognekirker var indkorporeret under kannikedømmer; indkorporationsforholdet blev erstattet af et almindeligt patronat, med dertil hørende forsvar og hertilighed.<sup>38</sup>

Derimod indeholder kirkeordinansen intet om de under klostre indkorporerede sogne, formentlig fordi problemet her ikke var så påtrængende. Klostrene var allerede i kraft af recessen 1536 under regeringens fulde kontrol,<sup>39</sup> og det var klart, at det kun var et spørgsmål om tid, før de sidste munke- og nonnesamfund var uddøde, hvorefter problemet ville løse sig automatisk. Alligevel har man, da man i 1554–55 i forbindelse med forarbejderne til klemmebrevene gennemgik stifternes sogneforhold, følt det nødvendigt at gribe ind på dette område.

I Lunde stift er tendensen svagest, idet de eneste bestemmelser der kan fortolkes som frigørelse fra inkorporationsforhold er to tilfælde, hvor præsterne i Opmanna-Vånga og Vä pastorater blev fritaget for de afgifter de indtil da havde måttet udrede til Bäckaskog kloster.

I Roskilde stift, med dets mange og store klostre, lykkedes det ikke at nå til bunds i problemerne. Præsten i Lille Lyngby fik udlagt en præstegård, med tilhørende landgilde, som indtil da havde hørt under Æbelholt kloster. Hertil kom den i kirkeordinansen foreskrevne præstereente, uden nogen afgift til Æbelholt kloster. Også sognekirkeforholdene omkring selve Æbelholt kloster blev fastlagt, en ordning der i øvrigt blev ændret allerede 1561.<sup>40</sup> Derimod gik man med hensyn til kirkerne under stiftets øvrige, endnu ikke sekulariserede klostre ikke længere, end at man i en afsluttende generel bemærkning i klemmebrevet indskærpede klosterforstanderne deres forpligtigelser til i de klostersogne, der ikke forsvarligt kunne betjenes fra klosteret, at ansætte residerende kapellaner og give dem en rimelig løn.

I Odense stift er det eneste eksempel reguleringen af forholdene om-

<sup>37</sup> Nye Kirkehist. Saml. IV, s. 388–89.

<sup>38</sup> For Roskilde stift, se Nye Kirkehist. Saml. V, s. 181 f.

<sup>39</sup> DKL I, s. 5f.

<sup>40</sup> Trap, Danmark, 5. udg. III: 1, s. 187.

kring Holme kloster, det nuværende Brahetrolleborg. Her blev to små sogne der før havde hørt under klosteret nedlagt, og klosterkirken gjort til sognekirke. Ordningen minder om den der blev dekretet med hensyn til Æbelholt kloster, men blev i modsætning til denne gennemført.

Arbejdet med frigørelsen af de indkorporerede sogne blev i Vendelbo stift gennemført mere grundigt end i noget andet stift. I fire pastorater, der indtil da havde ligget under Vestervig kloster, og hvor lensmanden Erik Rud havde holdt en kapellan på en ringe løn, blev der udlagt præstegårde af klostergodset, ligesom det blev bestemt, at sognepræsten skulle have den normale præsterente.<sup>41</sup> Hertil kom, at sognepræsten i Tømmerby-Lild pastorat blev fritaget for de meget betydelige afgifter han indtil da havde måttet udrede til Vestervig kloster.<sup>42</sup> Også Øland, Hundslund og Vrejlev sogne blev frigjort fra deres hidtidige afhængighed af de respektive klostre og fik udlagt præstegårde og præsterente. Og endelig måtte Henrik Gierkens, sysselprovst i Vendsyssel, give slip på fem sogne, hvis indtægter han hidtil havde oppebåret.<sup>43</sup>

I Viborg stift havde sognepræsten i Grinderslev 1540 fået udlagt en præstegård af klostergodset, og denne donation blev i klemmebrevet gjort permanent til kaldet.<sup>44</sup> Mere interessant er den ordning der blev truffet med hensyn til tre pastorater under Vitskøl kloster, der endnu i 1555 ikke var sekulariseret. I Løgsted-Kornum blev klosterets hidtidige kapellan gjort til sognepræst, med præstegård og præsterente. På samme måde med Strandby, præsten her skulle tillige være skolemester på klosteret og som løn herfor have kost, klæder og penge. Og endelig skulle klosterets kapellan i Malle have sognets præsterente, derimod fik han ikke nogen præstegård, fordi han samtidig skulle være klosterets kapellan og som løn herfor have kost, logi, klæder og penge.<sup>45</sup> Tendensen i disse tre tilfælde er helt klar: at gøre funktionen som sognepræst til det primære og gøre tilknytningen til klosteret til noget sekundært, der skulle honoreres specielt.

Endelig skal det i Viborg stift nævnes, at sognepræsten i Ørslev fik udlagt sognets præsterente, der indtil da havde ligget til Ørslev kloster. Tilsvarende fik sognepræsten i Gerding-Blenstrup, der før 1536 havde

<sup>41</sup> Nørhaa, Agger, Vestervig, Helligsø-Gettrup. Jfr. Wulff, Statistiske Bidrag, s. 31, 62, 70.

<sup>42</sup> Wulff, anf. værk, s. 182.

<sup>43</sup> Skallerup, Vennebjerg, Torslev, Volstrup og Højby. Jfr. Wulff, anf. værk, s. 113, 126, 136.

<sup>44</sup> DKL I, s. 162.

<sup>45</sup> Troels Dahlerup, Sogn og Pastorat, Fra Viborg Amt 1956, s. 32.

hørt under bispeofficielen på stiftshovedgården Næs, udlagt de to sognes præstegårde og præsterente.<sup>46</sup>

I Aarhus stift blev tre pastorater løst fra deres hidtidige tilknytning til Alling kloster.<sup>47</sup> I to af tilfældene fremgår det af oplysningerne i 1. koncept, at lensmanden på klosteret, Johan Høcken, ikke ville give slip på præstegårdene, hvorfor han blev truet med at han ville miste klosteret dersom det ikke skete.

I Ribe stift er forholdene omkring Stubber kloster af interesse i denne forbindelse. Det var 1547 blevet tilskødet Ivar Juel, der 12/1 1554 fik tilladelse til at nedbryde den ene af klosterets indkorporerede kirker, Trandum, mod at bruge materialerne til den anden, Sevel. Samtidig skulle han udlægge en præstegård til sognepræsten i Sevel.<sup>48</sup> Da denne betingelse endnu i foråret 1555 ikke var opfyldt, blev den indskærpet i klemmebrevet.

Af det foregående fremgår, at det især var i Nørrejylland man havde held til i 1555 at få ordnet forholdene omkring de indkorporerede sogne, mens man med hensyn til sognene under de endnu ikke sekulariserede sjællandske klostre nøjedes med at indskærpe klostrenes pligt til at sørge for en rimelig kirkelig betjening. I det lange løb var dette dog ikke tilfredsstillende, og ved et dekret af 9/7 1569 blev de sjællandske kloster-sogne frigjort.<sup>49</sup>

De former for reguleringer der er omtalt indtil nu betød på forskellig måde udgifter for kronen. Den anden hovedgruppe omfatter de tilfælde, hvor man søgte at fremme det sunde princip, at sognene og pastoraterne skulle være så store, at de kunne opretholde kirkerne og lønne præsterne. Midlerne hertil var dels kirkenedrivelsler, med deril hørende sogneudlæggelser, dels sogneannektioner.

Problemerne omkring kirkenedrivninger og sogneannektioner hører til de mest debatterede i forbindelse med spørgsmålet om reformationens konsekvenser. Problemstillingen kan gøres op således: Er det forhold, at én præst har flere sogne, en frugt af reformationen og altså et eksempel på dennes skadelige virkninger for det kirkelige liv, eller skal reformationstidens mange bestemmelser på dette område tværtimod opfattes som et forsøg på at afhjælpe en tilstand som i løbet af senmiddelalderen var blevet stedse mere uholdbar? Den første opfattelse, der er baseret på

<sup>46</sup> Smst. s. 54f.

<sup>47</sup> Grønbæk-Svostrup, Vejerslev og Serup.

<sup>48</sup> DKL I, s. 374.

<sup>49</sup> Nye Kirkehist. Saml. II, s. 764, jfr. smst. V, s. 181 og P. Severinsen, Sorø Amts Aarbog 1928, s. 33f.

efterreformatoriske kilders mange vidnesbyrd om kirkenedrivninger og sogneannektioner, og her ikke mindst klemmebrevene, er blevet hævdet af Allen, siden skarpere formuleret af Helveg, og videreført af Møllerup, Arup og Hans Lund.<sup>50</sup> Et mere nuanceret standpunkt indtager Poul Johs. Jørgensen i sin Retshistorie, hvor han påpeger at såvel sognes indkorporation under et kapitel eller kloster som flere sognes sammenlægning under én præst ikke sjældent forekommer i senmiddelalderen, men også han mener, at sogneannektionerne først for alvor fandt sted efter reformationen.<sup>51</sup>

Nyere undersøgelser foretaget af Peder Severinsen, L. Vesten og Troels Dahlerup peger alle i retning af, at problemet er mere kompliceret.<sup>52</sup> Severinsen har især beskæftiget sig med problemet om, hvem der blev de første efterreformatoriske sognepræster, og finder at de førreformatoriske præster i stort tal fortsatte uforstyrret, hvilket vel implicit udelukker at man har foretaget større ændringer af pastoratsinddelingen. Vesten har beskæftiget sig med den sammenhobning af kirkelige embeder man kan konstatere i Vendelbo stift i senmiddelalderen og finder her oprindelsen til flersognspastoraterne. Endelig har Dahlerup udnyttet det usædvanligt fyldige kildemateriale til belysning af forholdene efter reformationen i Viborg stift. Han gør først og fremmest med rette opmærksom på det vigtige forhold, at man må skelne mellem forholdene i købstæderne, og især i stiftsstæderne, og i landsbyerne. Mens der ganske rigtigt forsvandt et betydeligt antal sognekirker i stiftsstæderne som en følge af reformationen, finder han ikke belæg for en tilsvarende udvikling på landet. Tværtimod kan man konstatere en svag stigning i antallet af pastorater i Viborg stifts landsbysogne i de første år efter reformationen. Endvidere kan man konstatere, at den pastoratsinddeling man efter 1536 finder i Viborg stift med mange flersognspastorater går tilbage til før reformationen.

Dahlerup advarer mod uden videre at lade forholdene i Viborg stift være gældende for hele landet. En sammenligning mellem Viborg og Odense stifter viser, at mens der i Viborg stift var 2 præster for hver 5

<sup>50</sup> C. F. Allen, Haandbog i Fædrelandets Historie, 4. udg. 1849, s. 336f.; L. Helveg, Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, 2. udg. I, 1857, s. 17; V. Møllerup, Danmarks Riges Historie III:2, 1900, s. 17; Erik Arup, Danmarks Historie II, 1932, s. 508; Hans Lund, Schulz Danmarkshistorie II, 1942, s. 745.

<sup>51</sup> P. J. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 2. udg., 1947, s. 400 og 413.

<sup>52</sup> P. Severinsen, Dansk Tidsskrift, 1904, s. 750, Skivebogen, 1927, s. 76f., Aarboeg for Odense og Assens Amter, 1929, s. 584f.; L. Vesten, Vendsyssels Aarbøger, 1931, s. 1f.; T. Dahlerup, Fra Viborg Amt, 1956, s. 1f.

sogne, er de tilsvarende tal 2 præster for hver 3 sogne i Odense stift, hvor der altså var en markant bedre sogneøkonomi. Denne forskel sætter Dahlerup i forbindelse med den senmiddelalderlige krise, der netop ifølge Mackeprang og Aksel E. Christensen ramte Jylland betydelig hårdere end øerne.<sup>53</sup>

På baggrund af den nyere forskning må det være berettiget at konkludere, at spørgsmålet om sogne- og pastoratsstørrelser var et af de problemer som den danske regering arvede i 1536, og at de forholdsregler der blev truffet først og fremmest må opfattes som forsøg på at få sat en skik på de herskende uheldige tilstande. Endvidere, at spørgsmålet principielt havde gyldighed for hele landet, men at dets alvor varierede fra stift til stift.

I den kirkelige lovgivning efter 1536 beskæftiger man sig gentagne gange med problemet.<sup>54</sup> I kirkeordinansen, riberartiklerne og de øvrige bestemmelser i de første år efter 1536 er den principielle holdning, at hvert pastorat skal være på ét sogn. Er de eksisterende sogne for små til at være økonomisk bæredygtige, skal de gennem sammenlægninger bringes op på en forsvarlig størrelse. Selv om man således fastholdt ét sognspastorater som det ideelle, er der dog samtidig i kilderne udtryk for at man erkendte det umulige i helt at afskaffe flersognspastoraterne. I stedet søgte man at sætte grænser, således at det maksimale antal sogne pr. præst sattes til 2, og kun i undtagelsestilfælde til 3. Den hovedlinie man synes at have lagt er, at sognene og pastoraterne skulle have en sådan størrelse, at de ordinære indtægter skulle være tilstrækkelige til at dække udgifterne til kirkens vedligeholdelse og præsternes aflønning.

Det er på baggrund af disse generelle retningslinier man må se klemmebrevens synspunkter om kirkenedrivninger og sogneanektioner. Ser man disse bestemmelser som udtryk for regeringens principielle holdning i spørgsmålet, er der god overensstemmelse mellem bestemmelserne og ideerne bag den kirkelige lovgivning.

Ét er imidlertid hvad der blev bestemt, et andet hvad der rent faktisk blev ført ud i livet. Ser vi først på det mest radikale middel, kirkenedrivningerne, får vi følgende resultat:

I Lunde stift skulle 6 kirker rives ned. Af disse var én, Lille Thuerns kapel ved Ystad, forsvundet før ca. 1570. Af de øvrige blev én revet ned i 1838, mens resten står den dag i dag.<sup>55</sup>

<sup>53</sup> Dahlerup, anf. værk, s. 69 og note 537.

<sup>54</sup> Kirkehist. Saml. I, s. 55f.; *Ordinatio ecclesiastica*, 1937, fol. xxiiij og xxxix; DKL I, s. 79, 98, 111, 195f.; Nye Kirkehist. Saml. V, s. 705f., 709, 710f.

<sup>55</sup> Lille Thuern Kapel, se Skånsk Senmedeltid och Renässans IV, s. 6. Kallsjö stod

I Roskilde stift skulle 11 kirker nedrives. Af disse var én, Freerslev kirke i Lyngge herred, forsvundet i 1567, mens resten står den dag i dag.<sup>56</sup>

På Fyn skulle 8 kirker rives ned. Af disse var de 5 forsvundet inden udgangen af 1500-tallet. En sjette, Kørup, blev først revet ned 1784, mens de to sidste stadig står. Dertil kommer, at Krønge kirke på Lolland 11/4 1555 blev dømt til nedrivning, uden at ordren blev effektueret.<sup>57</sup>

I Vendelbo stift skulle seks kirker rives ned. I intet tilfælde blev ordren ført ud i livet, og alle kirkerne står endnu.<sup>58</sup>

I Viborg og Ribe stifter skulle to kirker i hvert stift rives ned. To af disse stod til efter 1900, mens de to andre står den dag i dag.<sup>59</sup>

Endelig forsvandt kort efter 1555 Sminge kirke i Aarhus stift. Det blev ikke specielt nævnt i klemmebrevet at den skulle rives ned, men sognet blev lagt under nabosognet Tvillum.<sup>60</sup>

Det vil sige, at af de i alt 37 kirker der 1555 blev dømt til nedrivning kan kun de 8 siges at være forsvundet som en følge af ordren i klemmebrevene, eller kun godt én ud af fem. Ser man bort fra Fyn, hvor nedrivningsfrekvensen er usædvanlig stor, finder man, at kun tre kirker ud af 29, eller godt hver tiende kirke forsvandt.

De kirker der blev bestemt til nedrivning var for de flestes vedkommende annekskirker, og konsekvensen af at nedrivningen ikke blev til noget var som regel blot, at det hidtidige annekksforhold fortsatte. Vi har dog også eksempler på, at kirker der var dømt til nedrivning fik lov at fortsætte som selvstændige pastorater. Således blev i september 1558 nedrivningsordrerne over Em, Hellum, Hjortdal og Rakkeby i Vendelbo stift ophævet efter ansøgning fra menighederne.<sup>61</sup> For Hjortdals vedkommende blev det bestemt, at den skulle have sin egen præst, mod at til 1838, jfr. O. Sjögren, Sverige III, 1932, s. 525. Kyrkoköbinge, Idala, Nösslinge og Svartrå står endnu.

<sup>56</sup> Freerslev kirke, se Sjællands Stifts Landebog 1567, udg. ved Svend Gissel, 1956, s. 184 og Trap, Danmark, 5. udg., III:1, s. 230. Står endnu: Vråby, Kirke Skensved, Havdrup, Ulse, Ting Jellinge, Haldagerlille, Tjæreby og Alsønderup i Strø herred, Sigerslevvester og Tveje Merløse kirker.

<sup>57</sup> Nedrevet: Fleninge, Haagerup, Egense, Viby og Ferritslev, Jacob Madsens Visitatsbog, udg. ved A. R. Idum, 1929-32, s. 51, 252 note 3, 262, 344 note 6. Korup blev nedrevet 1784, Trap, Danmark, 5. udg., V:1, s. 843. Står endnu: Søllinge, Vejle og Krønge, DKL I, s. 424.

<sup>58</sup> Sejlstrup, Em, Hjortdal, Hellum, Rakkeby og Lodbjerg.

<sup>59</sup> Revet ned efter 1900: Harboør og Nr. Borris, Trap, Danmark, 5. udg. VII:1, s. 245, og IX:1, s. 226. Står endnu: Bur, og den af de fem kirker Vive, Ove, Valsgaard, Rostrup og Arden, som ifølge klemmebrevet for Viborg stift skulle rives ned efter en nærmere undersøgelse.

<sup>60</sup> Trap, Danmark, 5. udg., VIII:2, s. 559.

<sup>61</sup> Kancelliets Brevbøger 1556-1560, s. 200 og 203.

bønderne gik med til at forhøje deres ydelser til præsten. Skete det ikke, skulle nedrivningsordren stå ved magt.

Med hensyn til kirkenedrivninger må man altså konstatere, at regeringen med klemmebrevene i høj grad bestræbte sig på at føre ideen om ét sognspastoratet ud i livet, men at man da det kom til stykket alligevel i de fleste tilfælde resignerede over for flersognspastoraterne.

Denne tendens bliver tydeligere når man ser på klemmebrevens bestemmelser om sogneannektationer. Nu er der forskellige forhold der gør, at det er svært at nå helt til klarhed over i hvor høj grad disse bestemmelser blev ført ud i livet. For det første skulle de først effektueres, når de berørte pastorater ved dødsfald eller på anden måde blev ledige, hvilket medfører, at der kunne gå en lang årrække inden spørgsmålet blev aktuelt. For det andet kniber det med at etablere et pålideligt materiale til kontrolbrug. Wibergs Præstehistorie, hvor præsterækkerne i de fleste tilfælde er ført tilbage til reformationen, er netop hvad angår annektsforhold meget upålidelig, hvilket fremgår af en sammenligning med Sjællands Stifts Landebog fra 1567. Mange af de annektsforhold som optræder her daterer Wiberg langt senere.

Helt uden kontrolmateriale er vi ikke for de enkelte stifters forhold, men noget samlet overblik over sogneannekserne i Danmark, f. eks. en menneskealder efter klemmebrevene er det ikke muligt at opnå.<sup>62</sup> På baggrund af det bevarede materiale lader det sig dog gøre at konstatere, at mindst 34 af de ialt 55 i 1555 befalede sogneannektationer var ført ud i livet inden udgangen af århundredet, og tallet skal snarere være noget større. Det vil sige, at vi finder en gennemførelsesprocent der er langt større end tilfældet var med hensyn til kirkenedrivningerne. Da der desuden forekom tilfælde hvor bestemmelser truffet i 1555 blev ændret senere,<sup>63</sup> er det berettiget at sige, at klemmebrevens bestemmelser på dette punkt stort set blev ført ud i livet.

Bestemmelserne om sogneannektationer er dog ikke entydige. For det første forekommer der tilfælde, hvor hidtidige annektsforhold bringes til ophør, som da det blev beordret i det sjællandske klemmebrev, at Boeslunde med øjeblikkelig virkning skulle frigøres fra sit hidtidige tilhørsforhold til Slagelse og gøres til et selvstændigt pastorat. For det an-

<sup>62</sup> Til kontrolmateriale kan anvendes: Sjællands Stifts Landebog; Jacob Madsens Visitatsbog; Wulff, Statistiske Bidrag, (præsteindberetningerne for 1571 og 1625); præstelisten for Viborg stift 1568 og for Ribe, Viborg og Aarhus stifter 1584 i Kirkehist. Saml. 3. rk. V, s. 325 og 3. rk. II, s. 210.

<sup>63</sup> Se således DKL I, s. 411, anmærkning til nr. 429 om kapellanen ved Odense St. Albanis annektsogn.

det opgav man ikke det principielle hensyn til den kirkelige betjening, idet det i en lang række tilfælde bestemtes, at der skulle holdes kapellaner i annekssognene, og i klemmebrevet for Lunde stift blev der endog indføjet en generel bestemmelse om at der overalt i tresognspastorater skulle være kapellaner.<sup>64</sup>

Endnu en nuance med hensyn til sogneannekserne skal omtales. Mens man kan hævde, at den generelle holdning til fænomenet var at det var et uundgåeligt onde, er der et område, hvor det ser ud til at man helt bevidst har kalkuleret med annekssogne som et middel i den fremtidige tilrettelæggelse af pastoraternes økonomi, nemlig ved aflønningen af købstadspræsterne. Allerede den 13/5 1541 blev der udstedt en forordning om forskellige forhold vedrørende de fynske præsters økonomi.<sup>65</sup> Det blev her blandt andet bestemt, at alle fynske købstadspræster skulle have et landsbysogn som anneks, endda uden at det blev fastslået at der skulle holdes kapellaner i disse anneks. Der er fra de følgende år flere eksempler på at denne bestemmelse blev ført ud i livet. Således blev Kærum 1/2 1549, netop under påberåbelse af denne forordning, atter gjort til anneks for sognepræsten i Assens, som sognet den 13/11 1536 var blevet løst fra.<sup>66</sup> Også de tre tilfælde i januarbrevene 1555 hvor fynske købstadspræster fik tildelt annekssogne må ses i denne sammenhæng.<sup>67</sup>

En egentlig forordning om landsbyannekser til købstadspræster kendes kun for Fyn, men det ser ud til at man med klemmebrevet har forsøgt at gennemføre en lignende ordning for Sjællands vedkommende, idet ikke færre end 11 købstadspræster, heriblandt også et par købstadskapellaner, fik tillagt annekssogne. Det blev dog her i de fleste tilfælde bestemt, at der skulle holdes kapellan i annekssognene.

For de øvrige stifter er der tilsvarende, omend svagere spor af at man har søgt gennemført en ordning som den fynske. Således fik den ene af Viborgs to sognepræster tillagt sognene Rødding og Løvel, mens den anden allerede 7/2 1545 havde fået sognene Asmild og Tapdrup.<sup>68</sup> Tilsvarende fik sognepræsten ved Aalborg Vor Frue i klemmebrevet for Vendelbo stift annekssognene Nørre og Sønder Tranders.

I oversigten over klemmebrevens indhold er angivet hvor mange sogne der i hvert stift blev berørt af reguleringerne, og hvor mange pro-

<sup>64</sup> Se f. eks. klemmebrevet for Viborg stift, DKL I, s. 447f.

<sup>65</sup> DKL I, s. 180f.

<sup>66</sup> DKL II, s. 15f.; Danske Kancellireg. 1535–50, s. 27f.

<sup>67</sup> Nyborg-Hjulby; kapellanen ved Odense St. Hans-Højby; ventebrevet til kapellanen ved Odense St. Albani på det første ledige af St. Knuds klostres sogne.

<sup>68</sup> DKL I, s. 230.



cent af stifternes samlede sogneantal de udgør. Formålet er at give et indtryk af, med hvilken grundighed man gik til værks. Det bedste havde nok været at benytte antallet af pastorater i stedet, men da dette tal kun vanskeligt lader sig opgøre, er sognetallet, der nemmere lader sig bestemme, anvendt. Som man ser, er der stor forskel på den dækningsprocent man når frem til. Højest ligger Aalborg stift med 38.9 ‰, lavest Aarhus stift med 12.3 ‰. Forklaringen på denne forskel kan ligge i to forhold: Enten gik man til værks med varierende grundighed i de forskellige stifter, eller også har problemernes alvor varieret fra stift til stift. Begge forhold har sandsynligvis spillet ind. Vi har set, hvorledes man i Vendelbo stift gjorde et stort arbejde for at få frigjort stiftets klostersogne, hvilket kunne tyde på at dette forhold har været specielt graverende i dette stift. Når på den anden side dækningsprocenten er høj på Fyn, falder det godt i tråd med, at vi på mange måder i det bevarede kilde-materiale finder spor af, at den fynske superintendent Jørgen Jensen Sadolin røgtede sit kald med stor nidkærhed. På samme måde, men med modsat fortegn, kan man fortolke det faktum, at der den 14/5 1555, altså kun 5 dage efter udstedelsen af klemmebrevene, blev sendt en befaling til stiftslensmanden Otte Krumpen, landsdommeren Axel Juul og superintendenten Kjeld Juel om sammen med yderligere to adelsmænd at tage problemet om flersognspastoraterne i Viborg stift op på ny og sørge for, at der enten blev revet nogle kirker ned eller ansat nogle residerende kapellaner i flersognspastoraterne.<sup>69</sup> Da disse forhold klart hører ind under dem der skulle have været behandlet i forbindelse med klemmebrevens udfærdigelse, kan man næppe fortolke brevet af 14/5 anderledes end som et udtryk for regeringens utilfredshed med den måde hvorpå man i Viborg stift havde løst den stillede opgave.

Tilbage i vurderingen af klemmebrevene står spørgsmålet om hvor store udgifter de kontante tilskud til præsterne m. m. påførte kronen. Da mange af tilskuddene ikke er specificerede, men kun angivet i hele tiender, landgilder etc. uden at man kender disses størrelse, kan man imidlertid ikke på grundlag af oplysningerne i klemmebrevene nå frem til et sikkert tal.

I Rigsarkivet findes imidlertid en opgørelse, der, omend den er udateret, dog lader sig henføre til udstedelsen af klemmebrevene.<sup>70</sup> Selve opgørelsen er som sagt udateret, men der er med en senere hånd i randen tilføjet to årstal, hver efterfulgt af et spørgsmålstejn, nemlig »1535?« og »1555?«. Selve opgørelsen ser således ud:

<sup>69</sup> DKL I, s. 480.

<sup>70</sup> RA, Danske Kancelli, B 46, D III, nr. 160 a.

Vngeferlig register paa hues ko. Matt. haffuer tillagt sogne prester schollemester oc lucater offuer alt riiget oc er nu ther met forbedret then løn saa ther nu aldels ingen haffuer behoff at klage.

<i>Vendelbo stigt</i>	
byg oc rug.....	10 lester
<i>Viiborg stigt</i>	
byg oc rug.....	
<i>Riiber stigt</i>	
byg oc rug.....	5 $\frac{1}{2}$ lester 1 $\frac{1}{2}$ pund 1 $\frac{1}{2}$ ørttu
<i>Aarhuss stigt</i>	
byg oc rug.....	4 lester
<i>Siellands stigt</i>	
byg oc rug.....	11 lest 1 $\frac{1}{2}$ pund
<i>Skone stigt</i>	
byg rug oc haffre.....	4 lester 7 pund
penninge.....	21 m. 4ß
<i>Summa Summarum</i>	35 lester 6 pund korn
penninge.....	21 m.

Her foruden register Viiborg stigt oc hues som er bebreffuit ad gratiam oc liiffs breff.<sup>71</sup>

At listen må høre sammen med udfærdigelsen af klemmebrevene fremgår af forskellige forhold. For det første omfatter den ikke Odense stift, svarende til at der ikke blev udfærdiget noget klemmebrev for dette stift. Endvidere har vi mulighed for at kontrollere listens opgivelser for Ribe og Aarhus stifter. I 1. koncepterne for de to stifter er der for hver af stifternes gejstlige jurisdiktioner opgjort hvor meget udgifterne beløber sig til. For Ribe stift er tallene: Koldinghus len: 2 læster, 9 ørtug; Riberhus len: 3 læster, 3 pund og 1 $\frac{1}{2}$  ørtug. Dette giver samlet for Ribe stift 5 $\frac{1}{2}$  læster, 2 pund og 1 $\frac{1}{2}$  ørtug.<sup>72</sup> Sammenholder man med listens opgivelse, finder man overensstemmelse på 1 ørtug nær, hvilket vel lader sig forklare som sammentællingsfejl, resultatet af afrundinger, eller af korrektioner foretaget efter udfærdigelsen af 1. koncept.

Tallene for Aarhus stift ser således ud: Aakær len: 1 læst 3 pund; Aarhusgaard len: 1 læst 4 ørtug; Silkeborg len: 1 læst 2 pund og 1 fjerding

<sup>71</sup> Alle almindelige forkortelser er uden videre opløst.

<sup>72</sup> Sammentællingerne er baseret på følgende omregningstal: 1 læst = 12 pund = 24 ørtug. Jfr. Svend Aakjær i Nordisk Kultur XXX, 1936, s. 200f. og Poul Rasmussen, Mål og Vægt, 1967.

smør. Lægger man hertil de 4 ørtug klemmebrevet opregner for Dronningborg len, får man for Aarhus stift  $3\frac{1}{2}$  læst og 6 ørtug, eller 6 ørtug mindre end opgørelsens 4 læster.<sup>72</sup> Omend afvigelsen her er større end tilfældet var med hensyn til Ribe stift, lader den sig vel forklare på samme måde, således er det sandsynligt at opgørelsens 4 læster repræsenterer en afrunding, i hvert fald er den fjerding smør der er omtalt under Silkeborg len udeladt i opgørelsen.

Endelig figurerer der i opgørelsen under Lunde stift et pengebeløb på 21 mark og 4 skilling. I stiftets klemmebrev er de to eneste pengebeløb der omtales to tilfælde hvor præster fritages for afgifter de hidtil havde erlagt til Bäckaskog kloster. Afgifterne var på henholdsvis 10 mark og 4 lødemark. Sættes 1 lødemark til 45 skilling<sup>73</sup> bliver de 4 lødemark lig med 11 mark og 4 skilling, hvilket sammenlagt med de 10 mark netop giver opgørelsens 21 mark og 4 skilling.

På baggrund heraf må det være rimeligt at sætte tidspunktet for udfærdigelsen af opgørelsen til et sted mellem påbegyndelsen af det endelige arbejde med klemmebrevene den 21/4 og arbejdets afslutning den 9/5 1555, og indenfor denne periode til efter udfærdigelsen af 1. koncept.

I de fem stifter opgørelsen omfatter udgjorde udgifterne 35 læster og  $5\frac{1}{2}$  pund korn, eller 851 ørtug.<sup>74</sup> Sættes udgifterne i Viborg og Odense stifter med forsigtighed til mindst 150 ørtug får man for hele kongeriget et minimumstal på 1000 ørtug korn. Ved udarbejdelsen af opgørelsen har kancelliet efter alt at dømme lagt den sjællandske læst til grund, og de samlede udgifter i forbindelse med klemmebrevene må følgelig anslås til omkring 2000 tønder korn.<sup>75</sup>

Det ville være ønskeligt at få sat dette tal i relation til rigets almindelige indtægter, men disse lader sig ikke bestemme med tilstrækkelig sikkerhed.<sup>76</sup> Derimod har Erslev i sin disputats beregnet krongodsets størrelse under Christian III til henved 300.000 tønder korn.<sup>77</sup> Selv om dette tal nok skal tages med forbehold, kan det dog i denne forbindelse give et rimeligt sammenligningsgrundlag.

Kansler Johan Friis udtalte i december 1557 som sin mening, at kongen havde sørget så godt for præsterne i riget, at de ikke havde

<sup>72</sup> Poul Rasmussen, *anf. værk*, s. 85.

<sup>74</sup> Se note 72.

<sup>75</sup> Medens den jyske læst for byg og rug normalt var på 24 tønder, Poul Rasmussen, *Mål og Vægt*, 1967, s. 69, var den sjællandske læst på 12 pund = 24 ørtug = 48 tønder byg og rug, Svend Gissel, *Bol og By V*, 1965, s. 36f.

<sup>76</sup> Astrid Friis, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 123 ff.

<sup>77</sup> Kr. Erslev, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, 1879, s. xxiii.

rimelig grund til at beklage sig,<sup>78</sup> en vurdering som svarer nøje til den der gives i kancelliets oversigt, hvilket ikke kan undre. I betragtning af at værdien af den ved klemmebrevene indførte forbedring af præster-nes økonomi må anslås til mindre end 1 0/0 af kronens jordebogsindtægt, kan det dog næppe siges at være noget meget tyngende offer regeringen havde bragt, omend det må ses på baggrund af den knaphed og stramme økonomi, som i øvrigt præger finansforvaltningen i Christian III's tid.

Som administrativt arbejde var udstedelsen af klemmebrevene af betydelige dimensioner, og man kan følge dette arbejde i alle dets faser i en grad som er sjælden når det gælder administrative foranstaltninger i det 16. århundrede. Klemmebrevene kaster lys over væsentlige principielle problemer og fremstår alt i alt som et af de interessanteste vidnesbyrd om den kirkepolitiske og administrative udvikling i Danmark efter reformationen.

## TILLÆG

### *Klemmebrevenes tekst*

Den normalt benyttede udgave af klemmebrevene er H. F. Rørdams aftryk i DKL I, s. 427–59. Denne er på grund af kvaliteten af de forlæg Rørdam havde til sin rådighed ikke uden problemer. I det følgende vil der derfor blive givet en gennemgang af de enkelte stifters klemmebreve med hensyn til deres overlevering, og med kommentarer til Rørdams udgave.

*Lunde stift.* Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter afskrifter af originalen i Ny Kgl. Saml. 1128 4.to og Langebeks Diplomatarium. Jeg har ikke kunnet opspore selve originalen, der dog kan ligge i Riksarkivet i Stockholm. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk, de to anførte afskrifter og 2. koncepten.

*Roskilde stift.* Rørdam aftrykker originalen efter udgaven i Hofmans Fundationes VIII, s. 549–56, med supplerende noter fra 1. koncepten. Selve klemmebrevet findes i dag i LA Sjælland, Pergamentsamlingen, og er fuldstændig bevaret. Rørdams aftryk stemmer overens med originalen på nær to punkter: Aftrykkets »St. Peders Kircke vdj Roskilde« er en fejllæsning for »Spedels Kircke vdj Roskilde«, dvs. St. Jørgensbjerg

<sup>78</sup> Udtalelsen stammer fra et brev fra Johan Friis til kongen, trykt i Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, s. 511f. Anledningen var en bøn fra universitetet om at ledige prælater og præbender ved kapitlerne måtte blive brugt til at pensionere gamle præster med. I brevet lægger Johan Friis i øvrigt op til den regulering og forbedring af superintendenternes lønninger som blev gennemført 1558–60.

kirke.<sup>1</sup> Artiklen om Karrebæk i Flakkebjerg herred er i klemmebrevet opført som sidste linie på pergamentets forside, mellem artiklerne om Søllerød og Farum i Lyngø herred. I begge koncepterne er artiklen om Karrebæk anbragt mellem artiklerne om Jellinge og Haldagerlille i Flakkebjerg herred. Forklaringen er givet den, at skriveren, da han udfærdigede klemmebrevet, glemte artiklen om Karrebæk, og derfor bagefter føjede den ind nederst på forsiden. Rørdam, der ikke stoler på sit forlæg på dette punkt, anbringer artiklen på dens rette plads, men med teksten fra 1. koncept. Klemmebrevets ordlyd er: »Presten tiill Karrebeck vdi Flackeberig herrit skall haffue aff wor og kronens part aff tienende aff Karrebeck sogen iiii pund kornn«. <sup>2</sup>

*Ribe stift.* Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter udgaven i Hofmans *Foundationes IV*, s. 559–62. Indholdet af 1. koncepten er, hvor den afviger fra selve klemmebrevet, angivet i noter. Originalen findes i dag i RA, Ribe kapitels arkiv, og er fuldstændig bevaret. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk og originalen.

*Aarhus stift.* Rørdam aftrykker 2. koncepten, med angivelse af indholdet af 1. koncepten som noter, hvor det afviger fra 2. koncepten. Originalen findes i dag i RA, Aarhus bispearkiv. Den er relativt dårligt bevaret, således at ca.  $\frac{1}{5}$  af teksten er gået tabt. Den bevarede del stemmer imidlertid fuldstændig overens med 2. koncepten, således at det er berettiget at gå ud fra at Rørdams aftryk er identisk med selve klemmebrevets tekst.

*Viborg stift.* Rørdam aftrykker originalen, der i dag findes i RA, Viborg bispearkiv. Dette klemmebrev er det bedst bevarede af dem alle, og er det eneste hvor seglet er fuldstændig intakt.

*Vendelbo stift.* Rørdam aftrykker 1. koncepten, med enkelte supplerende oplysninger fra 2. koncepten som noter. Originalen findes i dag i RA, Aalborg bispearkiv, og er på få og små lakuner nær fuldstændig bevaret. Da Rørdams aftryk på grund af det benyttede forlæg afviger betydeligt fra originalen, er denne gengivet i sin helhed i det følgende:<sup>3</sup>

Wij Christian mett gudz naade Danmarckis Norgis Vendis och Gottis konning hertug vdi Slesuig Holsten Sthormarnn och Dyttmarschenn greffue vdi Oldenborig och Delmenhorst. Giøre alle witttherligt och kenndis mett thette wort obne breff for oss och wore ephtherkommere konninger vdi Danmarck. At ephther-

<sup>1</sup> Jfr. DKL I, s. 437 note 1.

<sup>2</sup> Jfr. DKL I, s. 436 note 1.

<sup>3</sup> Alle almindelige forkortelser er uden videre opløst. De med ( ) markerede ord betegner lakuner i klemmebrevet hvor der er suppleret fra 2. koncepten.

thij wij thiitt och offthe ere kommenc vdj forfaring aff superintendenterne for stigtherne offuer allt wort rige Danmark, samledis aff sognepresterne store klagemoell, huorledis att en partt aff sogne presterne paa landzbyerne thisligeste vdj wore kiøbsteder icke findis att skulle haffue saa møgenn preste rente tiill aarlig indkomme, at the ther aff kunde haffue theriis nøttøfftige underholling. Tha paa thet at slig klagemoll motte en gang for alle affkomme, och ther motte tilleggis the sogne prestere en tilbørlige preste rente, som brøst hagde, haffue wij befallett alle superintendenterne huer vdj sin stigt mett wore lensmend som haffue the giestlige vdj befalling at omdrage och forffare endeligen, huad hucr prest hagde tiill rente att holle siig aff paa siitt embidz wegne, och klarligen opregne huilcke som brøst hagde, huilcket the och saa giort haffue. Och wij nu haffue hafft for oss alle superintendenterne och tisligeste wore lensmend som then leylighedt forffaret haffue. Och mett oss elskelige Jahan Friis tiill Hesselagger wor cantzeller, Her Othe Krumpen marsks vdj wortt rige Danmark Her Peder Skram tiill Vrup ridder, Byrge Trolle tiill Lilløe, Erick Krabbe tiill Bustrup, Claus Vrne til Beltheberig, Peder Oxte tiill Gislefelde och Holger Raassenkrantz tiill Boller wore mend och raad, som her tilstede ere, offuerweyett same sogne presters vnderholling. Och huilcke som brøst hagde, haffue wij vdj alle superintendenternes offuerwerrelse tilskickit och forordinerett thennom en tilbørlig sogneprestes rente som the nøttøffteligen kunde thennom vnderholle aff. Huilcken rente som skal bliffue alletiid her ephther tiill sognepresternis vnderholling. Och huilcke prester ssom haffue beclagit thennom vdj Vendelbo stigt haffue wij tillagt thenne ephther<sup>ne</sup> vnderholling. Først Vreløff och Hestrup sogneprest skall haffue en heell prestegaard och nyde ald preste renten och ingett ther aff giffuis tiill Vreløff closter som her tiill skeett er: Vndersted och Karup prest skall nyde och beholle the 2 pund korn aff Karup prestegaard som hand nu sielff vpeberer och skall hand nyde then prestegaard hand iboer mett ald thend jord ther bør tiill att ligge mett rette: Presten tiill Albeck och Vore kircker nyder thett byggested som er sat vdj Albeck preste gaardz marck och er bygget aff preste gaardz jord: Segelstrup kircke skall øddeleggis och sogne folckett att søge tiill Harrisløff kircke och Rackebye och Harrisløff kircker att vere vnder en prest: Sognepresten tiill (Veneberig) och Skallerup kircker skall haffue sin rette preste gaard (och) nyde ald preste rente som mester Henrick Giergkens nu haffuer. Och skall degene boelit vdj Veneberig soken vdleggis tiill degenes vnderholling ther samestedz: Presten tiill Temerbye och Lille soken vdj Han herett skall were quit fore the 15 pund korn en oben kellere och anden Vesteruig closters tyngse som presten tiill samme sogne her tiill ther aff giort och giffuit haffue: Presten tiill Øe kircke skal haffue en preste gaard som hand kand vdj boe och nyde ald preste rentenn aff samme soken: Presten tiill Horup kircke och Sundbye kircke skall nyde tredie parten aff wor och kronens part aff tienden aff for<sup>ne</sup> Horup och Sundbye sogne: Presten tiill Vadom skall nyde for<sup>ne</sup> Vadom kircke mett preste gaard och ald preste renten som hand nu haffuer: Prestenn tiill Hundzlund skall mue fange en preste gaard aff Hundslunds closters gaarde och thend alletiid at vere tiill en preste gaard och nyde ald preste renten och ingen affgifter ther aff att giffue tiill Hundslund closter: Presten vdj Nørrehoe i Hundborg herrit vdj Tøye skall haffue en preste gaard och nyde ald preste rentenn och ingen affgift ther aff att giffue tiill Vesteruig closter: Presten tiill

Villersløff och Hassing kircke skall haffue en preste gaard och nyde ald preste renten aff begge sogner: Presten tiill Agger skall haffue sin preste gaard fran Vesteruig closter och nyde ald preste renten aff for<sup>ne</sup> Agger sogen: Presten til Hellesøe och Getterup vdj Refs herriit skal haffue sin rette prestegaard fran Vesteruig closter och nyde ald preste renten aff for<sup>ne</sup> sogner: Vesteruig sogen skall haffue en sogne prest och same prest at nyde en preste gaard som hannom skal vdleggis aff Vesteruig closters gotz, och ther tiill nyde ald preste rentenn aff same Vesteruig sognen: Prestenn tiill Hyllersløff vdj Hyllersløff herrett skal vere quit for thend affgiffit som sogne presterne tiill for<sup>ne</sup> sogen pleye at giffue tiill Mariagger closter: Sognepresten tiill Solbierig och Sundbye kircke i Morts skall haffue sin rette preste gaard, som Hartuig Thomessen tiill seg skiffitt haffuer: Prestenn paa Jegensse skal haffue wor och kronens part aff tiendenn aff for<sup>ne</sup> Jegensse sogen och same Jegensse kircke icke att bessueris aff regenschaff prouesten nar kirckens regenschaff skall giøris, enten mett kornn eller penninge: Presten tiill Senbjerg och Vdbye sognen skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff Senbjerg sognen: Sogne prestend vdj wor kiøpsted Skaffuenn skall nyde wor och kronens part aff tienden aff Mosseberig sognen: Presten tiill (Raaberig) skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> (Raaberig) sognen, och bønderne vdj Garboe Fang att søge tiill Raaberig kircke, och thend holle for theris rette sogne kircke, och giffue presten och kircken theris tiende och anden rettighed som thennom bør att giøre: Aastrup kircke skall were annexe tiill Søndall och sognepresten at boe hoes for<sup>ne</sup> Søndall och epherthij hand haffuer ingen preste gaard haffue wij vnt hannom att beholle wor och kronens partt aff tiendenn aff Aastrup sognen: Hiørumsted kircke skall were annexe tiill Mosseberig och sogne prestenn ther tiill at nyde wor och kronens partt aff tienden aff Hiørumsted sognen: Och epherthij prestenn tiill Osted sognen skall sleppe Gierum sognen tha haffue wij tilstedt, att presten tiill Osted sognen maa beholle wor och kronens part aff tienden af Skierum sognen: Lendum kircke skall were annexe tiill Torslund kircke, och alletiid att were vnder en prest: Vulstrup och Høybye skulle vere vnder en prest: Sogne prestenn tiill Morup och Rubierig skall haffue aff wor och kronens partt aff tienden af Rubierig sognen  $1\frac{1}{2}$  pund rug och  $1\frac{1}{2}$  andet pund bygg (2. koncepten har her: » $1\frac{1}{2}$  pund rug och halff andet pund bygg«): Sognepresten vdj wor kiøpsted Seebye skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff Karup sogen: Prestenn tiill Skiffue sogen maa beholle wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> Skiffue sogen: Em kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Vroe sognen, och thend holle for theris rette sogne kircke: Hiorttelse kircke skall ødeleggis och sognefolckett vdj Hiorttelse och Hedegaard att søge tiill Kollerup kircke och Suenstrup och Torup mend at søge tiill Lerup kircke: Sogne prestenn tiill Vlsted kircke skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> Vlsted sognen: Naar Her Peder i Ørum er død och affgangenn, tha skall Hiellum kircke ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Hielleuad kircke och Hallum kircke skal vere annexe tiill Øster Bryndersløff kircke: Ørum kircke skall were annexe tiill Hielleuad kircke och altiit vere vnder en prest: Presten tiill Ørsløff sogen maa nyde wor och kronens partt aff tiendenn aff for<sup>ne</sup> Ørsløff sognen: Rackebye kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge till Torfringe kircke och for<sup>ne</sup> Rackebye kircke att komme Torfringe kircke tiill hielp tiill

bygnings behovf: Presten tiill Skallerup maa besidde Skallerup kirckes gaard vdj Gølbye och holle thend for en preste gaard, dog skyllen som ther bør aff att giffues att thend aarligen tiill gode rede ydes tiill Skallerup kircke: Presten tiill Galterup och Julbye nyder preste gaarden vdj (Juelbye) nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis och thend alletiid att (bliffue) tiill en preste residentze (2. koncepten har her: »Prestenn tiill Galterup och Juelbye nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis oc thend alletid at bliffue tiill en preste residentz«): Sognepresten tiill Sielsse kircke<sup>4</sup> maa nyde halff partenn aff wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> Sielsse soken: Loedtbierg kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Ørum kircke och for<sup>ne</sup> Loedtbierg kircke at komme Ørum kircke tilhielp och bygnings behovf: Presten tiill Bsted kircke skall nyde halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> Bsted sogenn: Presten tiill Haring och Stagstrup kircke skall beholle halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for<sup>ne</sup> Stagstrup soken: Presten tiill Hurup skall nyde aff wor och kronens partt aff tienden aff Hurup soken fire pund byg: Nar thend prest tiill Søndertrannes och Nørretrannes bliffuer forseett mett naagre andre sogne, tha skall samme kircker vere annexer tiill Wor Frue sogne kircke vdj wor kiøpsted Alborg, och sognepresten ther sammestedz, at holle ther en capellan tiill som kand giøre sognefolckett thend tilbørlige tieniste som thennom bør: Och wille wij att saa altiit her epther holles skall som forskrefuit staar och haffue ther fore her vnder ladet henge wortt indzegle. Giffuit paa wortt slott Kiøbenhaffinn torsdagen nest epther søndagen Jubilate som er thend niende dag vdj maij monedt aar etc. Mdl paa the femthe.

<sup>4</sup> Dvs. Sennels.

Christian

## SUMMARY

### *The 'Klemme'-letters, 1555*

Studies of the Economic Position of the Clergy under Christian III.

The Danish Crown's succession in 1536 to the riches of the Catholic Church entailed its taking over of the responsibility for the administrative machinery which had until then been under the management of the Catholic bishops. Under this administrative body the attention to the economic circumstances of the clergy, churches, schools, hospitals and the poor relief system belonged. Up to 1536 these institutions had sunk in neglect, and it was going to be hard work getting them straight again. The first years after 1536 were on the whole confined to providing a framework for the new church organization, and to attending to the most urgent individual cases. Gradually, however, the need for a general solution became more and more pronounced. After an unsuccessfull attempt in this respect in 1546, and a modest improvement in the diocese on Aarhus in 1553, finally, then, on October 4th, 1554, work was initiated which led to the issue of the *Klemme*-letters. Instructions were sent out to the prefects and the protestant bishops of every diocese to examine the economic situation of



each individual clergyman and church, and to make reports as soon as possible to the Chancellery about necessary improvements. The matter was followed up on March 20th, 1555, when those concerned were instructed to bring along to Copenhagen all their material on April 21st. After a comparatively short treatment in the Chancellery which can be followed in the surviving 1st and 2nd drafts the *Klemme*-letters were issued on May 9th, 1555. They are large, beautifully made parchments, sealed with the Great Seal of the realm (also called the *Klemme* of the realm, hence the name). They are interesting because they represent the greatest piece of work of that kind from the 16th century, and furthermore the work can be followed in its different stages to an extent which is rare in administrative work from the 16th century.

On May 9th, 1555, six *Klemme*-letters were issued, one for each of the dioceses of the country except the diocese of Odense where special circumstances were in force. Here, instead of a general letter for the whole diocese, a series of separate letters to clergymen in the three church jurisdictions in the diocese, Næsbyhoved, Nyborg and Lolland-Falster, was issued on January 7th and 9th, and April 11th and 12th, 1555.

The contents of the *Klemme*-letters have been treated in a table organized according to the different means that were employed to improve church economy. These means fall into two main groups: a) the cases of direct or indirect grants from the Crown to the clergy, either as subsidies from the Crown tithes, extra income, or ecclesiastical residences, or as reduction of or exemption from dues; and b) the cases where the improvement was achieved without Crown expenditure by regulating the size of parishes and benefices, by demolition of churches and amalgamation of parishes, and by creating parishes-of-ease. This latter main group in particular is interesting because it touches on the question whether the religious structure after the Reformation was a consequence of it or whether it dates back from the Catholic period. In the present work attempts have been made to prove that the latter possibility is the true one.

Finally the question of Crown expenditure in connection with the regulation has been treated. The *Klemme*-letters themselves give no exact information on this, but by means of an account rendered in the Record Office (*Rigsarkivet*) in Copenhagen it can be established that the expenditure was about 2000 *tønder korn* (one *tønde korn* is a Danish grain measure, equalling approximately 139 litres). In 1557 the King's Chancellor, Johan Friis, expressed his opinion that the clergy had been so well provided for that they had no cause for complaint. Considering that the Crown's annual revenue after the Reformation has been calculated to about 300.000 *tønder korn*, the expenditure in 1555 being less than one per cent, it is a matter of taste whether one wants to agree with Johan Friis; but the question must of course be seen in connection with the Government finance in general which was characterized by scarcity, particularly under Christian III.

In any case the *Klemme*-letters are interesting evidence of the development in Church and administrative history in Denmark after the Reformation.

In the appendix corrective notes on the edition of the *Klemme*-letters generally consulted: H. F. Rørdam, *Danske Kirkelove*, vol. I, 1883, have been given, together with the text of the original *Klemme*-letter for the diocese of Aalborg.

# *P. F. Suhms »Euphron«*

## EN NØGLEROMAN MED DENS NØGLER

AF

JENS MØLLER

DEN foreliggende afhandling er et supplement til »P. F. Suhms regeringsregler 1774« i Historisk Tidsskrift 1972. Det var oprindeligt min tanke at samle hele stoffet i een afhandling, men et forsøg viste, at overskueligheden derved gik tabt. Den stedfundne deling har medført, at gentagelser ikke helt har kunnet undgås.

I november 1774 afbrød Suhm midlertidigt sin litterære syslen med nordiske emner. Han vilde nu – ligesom det var sket i januar 1772, da han skrev sit »Brev til Kongen« – hæve sin røst mod skæbnesvangre tendenser i den politiske udvikling. For at undgå konflikt med pressereskriptet af 20. oktober 1773 (jfr. kabinetsordre af 27. november s.å.), der forbød i aviser og flyveskrifter at indføre noget, som angik staten og regeringen, og overlod bedømmelsen heraf til politimesteren, havde Suhm planlagt at knytte sine politiske grundsætninger, udformet i 42 »regeringsregler«, sammen med et skønlitterært værk, fortællingen »Euphron«. I sidste øjeblik før trykningen opgav han dog at realisere denne plan; han lod »Euphron« fremstille i to udgaver, hvoraf kun den ene, der var tiltænkt gode venner som gave, omfattede regeringsreglerne, medens den anden, der var bestemt til offentliggørelse og salg, alene indeholdt fortællingen. Samme linie blev fulgt 1779, da »Euphron« udsendtes i 2. oplag.

Det græske ord Euphron (ο: den velsindede) er ikke blot fortællingens titel, men også navnet på dens helt, en viis og fribåren patriot, Kongens rådgiver, som frygtløs hævder dydens og ærens krav. Kong Sapor, der er kommet under demoraliserende påvirkning af en fremmed yndling, ønsker at eje Euphrons datter, skønt dronningen endnu er i live, men Euphron modsætter sig ubøjelig hans efterstræbelser, falder derfor i unåde og fjernes fra hoffet. Da han senere, lydigt mod en kongelig befaling, vender tilbage til residensen, gør folket oprør og udråber Euphron

til Konge. Men han vægrer sig ved at modtage kronen, skaber forsoning mellem Konge og folk og trækker sig tilbage til sin beskedne bolig efter at have overrakt Kong Sapor sine regeringsregler.

Fortællingens handling er henlagt til »en ubekendt ø i Sydsøen«. Suhms indtryk fra Struenseetiden skinner dog jævnlige igennem dette slør og minder læseren om kendte egne og forhold, des tydeligere, jo længere fortællingen skrider frem. I hvor stor udstrækning Suhm har benyttet model, har jeg ikke nøjere undersøgt, men Guldberg har åbenbart fået tildelt en hovedrolle.

»Euphron« vakte røre ved hoffet og har en tid belastet det venskabelige forhold mellem Suhm og Guldberg. Krisens begyndelse og slutning afspejles i de nedenfor gengivne to breve. Det første, der er fulgt med et komplet »Euphron«-eksemplar fra Suhm til vennen Oeder, der var landfoged i Oldenburg, giver klar besked om årsagerne til Suhms harme. Det andet brev, fra Guldberg til Suhm, er vanskeligere at tyde – Christian Bruun finder endog, at adskilligt i brevet »må være utydeligt for andre læsere end netop Suhm«.<sup>1</sup> For at komme til bunds i sagen har jeg ment det nødvendigt at belyse forholdet mellem de to mænd gennem den halve snes år, deres venskab da havde været, og at underkaste en del af handlingen i »Euphron« tilligemed enkelte af regeringsreglerne en nærmere prøvelse, end der hidtil er blevet dem til del.

Brev fra Suhm til Oeder, dat. 28. decbr. 1774.<sup>2</sup>

Hvorledes lever Han nu så langt borte fra os? Hvad siger Han om vort system eller rettere asystema? Hvilken behandling med bønderne! I min iver (o: harme), som jeg tror at være retmæssig, har jeg skrevet nærværende fortælling Euphron, som og sælges her, dog uden reglerne; thi ellers havde man kommet i fortræd med vor nuværende censor politimesteren. – Vi er og bliver desværre dog et folk af slaver, og næppe har vi været større slaver end nu. Hvortil mon alt dette vil falde ud? Gud får at styre. Denne politimester vil ikke af mit hoved; og bønderne skriger på den anden side i mine ører. 80 bøndergårde er blevet nedlagt for at oprette hovmarker! – Dog, jeg vil afbryde denne fortrædelige materie.

Brev fra Guldberg til Suhm, dat. 17. maj 1775.<sup>3</sup>

Tak, kæreste ven, for lånet. Alt er nu ypperligt, da jeg ved, at jeg er her i tredje etage. Et par steder tror jeg at have fundet contradictioner, men kan nu

<sup>1</sup> Chr. Bruun: Peter Frederik Suhm, 1898, s. 145.

<sup>2</sup> R. Nyerup: Udsigt over P. F. Suhms levnet og skrifter, 1798, s. 75.

<sup>3</sup> Af Politik og Historie, 1820, bd. 2, s. 369. Brevet er atter trykt i samme tidsskrift 1821, bd. 4, men der er gengivelsen behæftet med et par åbenbare fejl. Det vilde have sin interesse at vide, hvorledes dette brev er kommet J. K. Høst i hænde. Den dobbelte publikation turde vise, at han har vurderet det højt.

ikke hitte de samme steder. Måske også stilen kunde slibes et lidet. Endeligen arbeid os, fædrelandet nu de to andre historier, og således kan De, bedste ven, mere end forsone Euphron, som af og til endnu meldes om. For alt i verden, og for alt det venskab, vi uryggeligen har vist hinanden, rør intet mere ved de sager. Kæreste ven kan fejle, som den, der fattes de første underretninger, og det vil jeg ikke: overalt er en ven i sådanne tilfælde i en forlegenhed, De ikke vil have mig i. Hold mig disse oprigtige erindringer tilgode, som flyder udaf et hjerte, der er Deres. Jeg er med den hjerteligste hilsen for Hendes Nåde og kære søn

Christ[iansborg] d. 17. maj 1775.

Totus tuus  
O. Guldberg.

Guldberg betragtede utvivlsomt Suhm som sin ven. I et langt takkebrev fra 1789 mindes Guldberg Suhm som den eneste, han nu har tilbage af gamle venner; »vi to er af vennerne 1763 hartad ene tilbage«, gentager han.<sup>4</sup> Til den fælles vennekreds hørte Luxdorph,<sup>5</sup> hvis død netop har fremkaldt Guldbergs hjertesuk, Hjelmstjerne<sup>6</sup> og nordmanden Benjamin Dass,<sup>7</sup> vel også Gerhard Schøning. På grundlag af et par Suhmske dagbogsoptegnelser fra 1766 og 1767<sup>8</sup> nævner Chr. Bruun Guldberg som en af dem, der »kom meget hyppigt til Suhm«. <sup>9</sup> Materialet synes mig for spinkelt til denne slutning, men det er jo sandsynligt, at den fælles syslen med historiske studier har ført de to mænd nærmere sammen – Guldbergs verdenshistorie udkom 1768–72. Når vi kommer frem til Struensee-tiden, taler dagbogsoptegnelserne i hvert fald med

<sup>4</sup> Chr. Bruun: anf. værk, tillæg s. 24–26. Bruun mener, at 1765 snarere er det rette årstal, thi da kom Suhm og Schøning tilbage fra Norge (s. 185, note 2).

<sup>5</sup> »Fælles store indsigter gjorde ham og til en fortrolig ven af Guldberg« (Suhm i Characteren af Luxdorph, Saml. skr. VI, s. 67).

<sup>6</sup> I et brev af 11. juli 1775 (Hist. Tidsskr. 1. r. IV, s. 330–31) skriver Hjelmstjerne til Jacobi: »Hav den godhed at formelde vores kære Et. R. Guldberg min flittigste hilsen«. Og efter en omtale af forskellige udnævnelser, som han er utilfreds med: »Således raisonnere vore Jyder; jeg tror, at de har ret, og at vor gode ven Guldberg mener det samme; men han kan ej gøre eller hindre alt, hvad han gerne vilde«.

<sup>7</sup> Dass kalder allerede i et brev til Suhm af 19. december 1761 (Suhms saml. skr. XV, s. 287) Guldberg »min særdeles gode ven«. I et brev af 9. oktober 1763 (smst., s. 301) omtaler han sig selv som den, der har opmuntret Guldberg til at oversætte Plinius' lovtale til Trajan for derved »at prøve det danske sprogs styrke«. I sin Character af Gerhard Schøning, skrevet 1783, fortæller Suhm (Saml. skr. VI, s. 34), at Dass indtil slutningen af 60erne »udi København havde ideligen omgang med de lærdeste og bedste mænd«, deriblandt Harboe, Hjelmstjerne, Luxdorph og Guldberg »en overmåde lærd og skarpsindig mand, forfatter til adskillige ypperlige skrifter i historie, theologi, politik og de smukke videnskaber«.

<sup>8</sup> R. Nyerup: Magazin for rejseagttagelser I, 1820. Under 10. januar 1766 anfører Suhm: »besøgte professor Guldberg«, og under 14. maj 1767: »Middag Dass. Aften spiste jeg selv 5. hos Guldberg«.

<sup>9</sup> Anf. værk, s. 98.

umiskendelig tydelighed. Der er oplysningen hos Luxdorph 1. juli 1771 om, at han sammen med Suhms har spist hos Guldberg på Fredensborg, og – rimeligvis i forbindelse hermed<sup>10</sup> – meddelelsen 14. juli (dagen før Struensees udnævnelse til geheimekabinetetsminister) om, at han i en bevæget tid har givet sin ven Ove Guldberg Det nye Testamente. Og der er Suhms dagbogsoptegnelser af 17. og 18. januar 1772, efter Struensees arrestation:<sup>11</sup>

»Den 17. januar 11 kørte jeg til hove, talte med Prinsen, med Guldberg . . . med fru Hjelmstjerne ud at bese illuminationerne og den mængde folk, som var drukne af glæde over cabalens nedtrækkelse. Siden til Guldbergs, og komme hjem 9.

D. 18. Efter middag gjorde jeg visiter og spiste selv 5. hos Guldberg . . .«

Begge disse bevægede dage var Suhm altså Guldbergs gæst. Hadet til Struensee og hans regime og glæden over »Kabalens« fald var et stærkt bindeled, ligesom videnskaben havde været det. Den ligefremme tone både i brevet om »Euphron« og i noterne til Suhms fædrelandshistorie<sup>12</sup> vidner i mine øjne om, at Guldberg vedblev at betragte Suhm som sin ven. Det samme viser småtræk som Guldbergs gravskrift ved den unge Suhms død<sup>13</sup> (januar 1778) og fra firserne de stadige hilsener til Suhm i brevene til Thorkelin.<sup>14</sup> Det er heller ikke noget ringe udtryk for tillid, når Guldberg i brev til Thorkelin af 4. oktober 1785 blandt de venner og bekendte, der skal have forfattereksemplarer af Tidstavlen til Ny Testaments bøger, først og uden forbehold nævner Suhm; thi det lå åbenbart Guldberg meget på sinde, at forfatternavnet ikke blev røbet, og selv til Luxdorps diskretion tør han ikke nære fuld tillid.<sup>15</sup> – Derimod er det nok muligt, at det efter omvæltningen 1772 kneb for den impulsive, frisindede Suhm at holde fodslag med den sindige, autoritetsbundne Guldberg, og at Suhms følelser derfor kølnedes i Guldbergs statsmandstid. Selvom Chr. Bruun vistnok har taget et par udtryk i Suhms »Hemmelige Efterretninger« for højtideligt, når han skriver, at »Suhm havde ikke fuld tillid til Guldberg, som ikke altid holdt, hvad han havde lovet ham«,<sup>16</sup> så kan det ikke nægtes, at disse optegnelser

<sup>10</sup> Luxdorps dagbøger, udg. ved Eiler Nystrom, I, 1915–30, s. 431, note 4.

<sup>11</sup> Magazin for rejseagttagelser I, s. 438; jfr. Chr. Bruun: anf. værk, s. 116.

<sup>12</sup> Et uddrag trykt i Suhmiana, 1799.

<sup>13</sup> Chr. Bruun: anf. værk, s. 203.

<sup>14</sup> Personalhist. tidsskr. 9. r. VI, s. 242 med note 31.

<sup>15</sup> Smst. s. 243.

<sup>16</sup> Anf. værk, s. 353.

røber bekymring hos Suhm for den påvirkning, Guldberg var udsat for, og usikkerhed overfor hans udviklingslinie.

Til belysning heraf gengives et uddrag af »Hemmelige Efterretninger«<sup>17</sup> for tidsrummet 1772–74.

Januar 1772. »Guldberg er en lærd, modig, indsigtfuld og eftertænsom mand, som elsker sit fædreland, men for meget indtaget af den absolutte regeringsform« (s. 69).

»Guldberg havde sagt mig, at der arbejdedes på at få 2 regimenter på det gode parti; at jeg skulde være med, og een til, og at han betids skulde lade mig det vide. Men Guldberg holdt ei ord. Måske han frygtede for, at jeg ved den lejlighed skulde indføre republikanske principper« (s. 69–70).

Mellem skildringer af aftenen den 17. januar og den følgende nat (jfr. dagbogsoptegnelserne foran) indfletter Suhm: »Jeg leverede Guldberg min dom om regeringens forandring; men han forkastede den, vant til slaveri« (s. 72).

Februar 1772. »Dronningen og Prinsen foretager sig ei let noget uden Guldbergs råd, en ærlig, flittig og indsigtfuld mand, men ei vant til affærer og at omgås med snedige folk; dømte dem efter sig selv og står derfor fare for at bekræftes af Rantzau . . .« (s. 74).

December 1772. »Jeg talte med Guldberg. Han syntes nu at have fået langt mildere tanker om adel og proprietærer end forhen. Omgang med dem kan forandre mennesker; måske han og selv bliver snart optaget i deres orden; dog dette er kun en mistanke af mig« (s. 78).

Januar 1773. »Schumacher fik uformodentlig sin afsked, både fra Kancelli og Hof. Den sande årsag er, at han har stødt adelen og proprietærer for hovedet ved at fægte for bondens frihed. Schack [Rathlou] havde altid vist sig hans ven . . . og nu var han det fornemste instrument til at få ham bort; man havde altid vidst, at Schack havde nogle adelige nykker og var meget stolt; men nu åbenbarer sig efterhånden, at han er meget falsk og overmåde ærgerrig . . .

Schack, fru Nummsen og Schimmelmänn holder sammen og regerer det ganske rige. Enten fører de Guldberg bag lyset, eller og er han ved lykken blevet forandret og sigter til høje ting. Jeg tror snarest det første . . .« (s. 79).

Februar–Marts 1773. »Høyer kom af Kancelliet, fordi han holdt med bonden. Jeg forestilte Guldberg, at det var ikke godt, at flere forandringer skete i Kancelliet; han svor mig til, at hverken flere skulde gå af, eller nogen forandring ske i Kancelliets form; og i Martio gik Dons af . . . Hvad skal man tænke om en Theologus, som sværger falsk?« (s. 80).

Efteråret 1773. »En hoveriforordning kom ud, hvorved alting blev sat på gammel fod og i visse måder værre . . .; man kan ret se, at adel og proprietærer nu regerer . . . Juel i Kammeret er en af de fornemste ophavsmænd hertil.

Kollegierne er nu meget vrede på Guldberg,<sup>18</sup> thi de siger, at alting skal gå igennem ham. Skandskrifter er blevet kastet ind til ham, hvorudi står,

<sup>17</sup> Ved Julius Clausen, 1918. Særtryk af Vor Fortid II.

<sup>18</sup> Jfr. Luxdorps optegnelse 29. decbr. 1773 (I, s. 486): »Udlæst Guldbergs åbenbarede Theologi. Det er skade, at den grundlærde mand, der skriver ellers så fyndig, ikke er bedre Filosof og Jurist«.

at han er den samme som Struensee undtagen at han ei tilegner sig hans ærestitler« (s. 82).

»I december<sup>19</sup> [1773] fik politimesteren magt at mulctere alle ugeblade, hvorudi noget fandtes imod regeringen, offentlige foranstaltninger og partikulære personer, fra 50 til 200 rdl. uden appel. Trykkefriheden er altså ophævet og vi værre slaver end forhen. Herover blev Doctor Friborgs ypperlige afhandling om tallotterierne konfiskeret . . .« (s. 82).

Oktober 1774. . . »Alting sker ved cabale; Guldberg blev gehejme-kabinetsekretær. Gid det kun ej være en begyndelse til videre avancement – da er han snart vippet.

Nu søger man at ødelægge selvejerne på Hirschholm og at tvinge dem til at afstå deres frihed, for at udrydde alle spor af almuens frihed udi Danmark . . . På Antvorskovs og Vordingborgs solgte godser er 80 bondegårde udlagt til hovmarker, tværtimod loven . . .« (s. 83).

Sådan skriver Suhm intime. Skuffelsen over udviklingen træder klart frem på baggrund af de lyse forhåbninger fra 1772. I Brevet til Kongen, der udkom nogle dage efter 17. januar, er Suhm selv som »drukken af glæde«: »Så længe danske og norske helte er til, skal Julianes, Friderichs ros vedvare, men ej forøges, thi det er umuligt«. <sup>20</sup> Og i samlingsappellen »Til mine landsmænd og medborgere« s.å. kan han umuligt længere dølge sin glæde, når han sammenligner den nys overstandne nød og elendighed med »den lyksalighed, som vi nyder i år og med rette kan håbe at ville mere og mere tiltage«. <sup>21</sup> Suhm peger på forskellen mellem før og nu og roser den store »langsomhed og betænksomhed – tvende uadskillelige ting –«, hvormed man forandrer kollegiernes indretning og udskifter embedsmænd. <sup>22</sup> Betænksomhed er også grundlaget for den indledte reform af Struensees alt for hastigt gennemførte hoveriforordning; den skal differentieres efter det praktiske livs behov, for det er ikke meningen at kuldaste ting, blot fordi Struensee har gjort dem. Trykkefriheden står også endnu, og »da vor nuværende regering er klog og billig, så bliver den vist altid stående . . . hvi skulde retsindige og kloge mænd frygte for, at deres opførsel bliver offentligen undersøgt, ja dadlet, når en Struensee ej har frygtet derfor; nej, sådan nedrig og fejg tanke kan ikke komme op i ædle gemytter«. <sup>23</sup>

Suhms tro både på landboreformer og på trykkefrihedens opretholdelse var rokket i efteråret 1774. Men han havde dog ikke mistet håbet.

<sup>19</sup> Formentlig skrivefejl for oktober eller oktober–november.

<sup>20</sup> Suhmiana, s. 8.

<sup>21</sup> Suhmiana, s. 53.

<sup>22</sup> Suhmiana, s. 67.

<sup>23</sup> Suhmiana, s. 71–72.

Hvad hjertet er fuldt af, løber munden over med, og i Suhms hyldestdigt ved arveprinsens formæling<sup>24</sup> lover rigernes skytsengel at ville lære prinsen, at for ham den største visdom er og bliver:

Indfødtes gunst at vinde sig, på sandheds vej at vandre;  
Beskytte usle bondes flid, hvis arbejde er for andre;  
Oplive videnskabers ånd, som op til æren driver,  
Når hver kan tænke, som han vil, og skrive det han tænker,  
Og dyd, fornuft og vittighed ej bundne er med lænker.

Emnet til »Euphron« har Suhm lånt hos Marmontel, og Hakon Stangerup vil have selve fortællingen opfattet som udelukkende abstrakt-moralsk, medens reglerne er aktuelt politiske: »Euphron bevæger sig i ingen henseende på statsromanens grund«. <sup>25</sup> Det er for kategorisk en dom. I den gamle Konges afskedsord til Euphron (s. 56) <sup>26</sup> findes f. eks. et sammendrag af regeringsregler, hvoraf flere utvivlsomt har forholdene i det danske monarki for øje, Phocas' tale (se ndfr.) kunde næppe tænkes holdt uden for netop en dansk rådsforsamling, og yndlingen Cosrou, en fremmed Mansurer (s. 50), som ved dronningens hjælp vinder Kongens øre (s. 68–69), som ringeagter sproget (s. 50) og krænker lovene og religionen (s. 84), har været Suhm i frisk minde. Idelige stiklerier til hof, hofmænd og hoftone (s. 60, 76, 98 og 104) og et skarpt sidehug til ministre (s. 103) vækker også forestillingen om konkret sigte. Det er vel sådanne træk, der allerede fik anmelderen i Nye Kritisk Journal nr. 49 og 50 til at kalde »Euphron« en statsroman <sup>27</sup> og til at beskyldte den anonyme forfatter for at have fristet læseren til at søge herhjemme efter modellerne til de forskellige »opstillede karakterer af statsmænd«. Anmelderen kan ikke tilråde en sådan efterforskning på hjemlig grund, da den formodentlig vilde være forgæves – »så megen anledning forfatteren også kunde synes at have givet dertil«; men at han selv er faldet for fristelsen til at spejle efter danske modeller og derved har fået øje på Guldberg, tør man dog måske udlede af, at han karakteriserer Euphrons statsmaksimer som »en Azans forfatter (: Guldberg) værdige«. Suhm, hvis »kærlig hårde« udtryksmåde i Brevet til Kongen let genkendes i Euphrons formaningstaler, blev i anmeldelsen afsløret som forfatteren.

<sup>24</sup> Adresseavisen 4. novbr. 1774.

<sup>25</sup> Hakon Stangerup: Romanen i Danmark i det 18. århundrede, 1936, s. 282f.

<sup>26</sup> Henvisningerne gælder overalt optrykket i Suhms saml. skr. III, s. 47–118.

<sup>27</sup> Nyerup bruger udtrykket »denne fortræffelige politiske roman«.



I lyset af Suhms åbenhjertige udtalelser i »Hemmelige Efterretninger« vil vi nu forsøge at gennemskue pseudonymet Phocas, som gør sin entré ret sent i »Euphron«, men er den mest levende karakteriserede skikkelse i fortællingen. Han præsenteres således (s. 83):

»Udi næste rådsforsamling hos Kongen rejste Phocas sig, en mand, til hvilken almuens tarv var overladt, en sagtmodig og from mand, men som i mange ting havde været af andre grundsætninger end Euphron, iblandt andet troet, at det var tjenligt for staten, at bønderne blev i den tilstand, og den undergivenhed mod deres herskaber, som de da befunde sig udi, og at man ej kunde forandre det uden at ryste statens grundpiller; da Euphron derimod vilde, at man efterhånden skulde forandre det, men overlade tingenes fuldkomne iværksættelse til Kongens myndige år. Og af denne årsag var Phocas vedblevet sit embede, såsom man holdt ham for Euphrons fiende; da han dog var intet mindre, men ærlig, åbenhjertet og sine grundsætninger tro.«

»Det er, som om man her hørte Guldberg tale«, indskyder Chr. Bruun efter referatet af Phocas' horoskop for bonden.<sup>28</sup> Vilhelm Andersen genkender også Guldbergs stemme, og ligheden er jo så slående, at man skulde tro, det var et citat efter hukommelsen af den berømte – vel at mærke senere – note til Suhms fædrelandshistorie om, at bøndernes åg »ikke kan afkastes, uden at staten i alle sine grundvolde skal bæve«. Forklaringen må vel være, at Guldbergs tanke om bondens uafrystelige åg var blevet et mundheld hos ham. Men det er ikke blot røsten, der er Guldbergs, også hans karakter har Suhm her tegnet. »Sagtmodig og from, ærlig, åbenhjertet og sine grundsætninger tro«! Det er netop disse træk, der er overleveret som hovedlinier i Guldbergs fysiognomi. I Suhms »Hemmelige Efterretninger« fra januar og februar 1772 finder vi Guldberg skildret som eftertænsom,<sup>29</sup> ærlig og modig. Bernstorff kaldte ham mild, dydig og uegennyttig<sup>30</sup> og fremhævede gentagende hans bravhed og redelige sind<sup>31</sup> – også Schimmelmann<sup>32</sup> og Oluf Worm<sup>33</sup> har prist hans retskaffenhed – og ingen har vel kraftigere end Bernstorff

<sup>28</sup> Anf. værk, s. 139.

<sup>29</sup> Der ligger måske heri en hentydning til Guldbergs valgsprog, hentet fra Romerbrevet 12, 3: »tænke med besindighed«.

<sup>30</sup> Brev til Ditlev Reventlow 9. novbr. 1773, Bernstorffske papirer, udg. af Aage Friis, III, 1913, s. 237.

<sup>31</sup> Breve til samme 11. april 1775 og 16. jan. samt 2. marts 1776, smst. s. 380, 447, 455.

<sup>32</sup> Brev til Schack-Rathlou 5. novbr. 1773, Udvalgte breve, betænkninger og optegnelser af J. O. Schack-Rathlous arkiv 1760–1800, udg. af Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen, 1936, s. 403.

<sup>33</sup> Christian Høegh-Guldberg: Et par ord om Ove Høegh-Guldberg, 1841, s. 32.

understreget Guldbergs principfasthed, om ikke just for det gode.<sup>34</sup> At han var en from mand behøver ikke dokumentation.

Phocas talte således:

»Oftentimes har jeg og Euphron været på dette sted af ulige tanker. Adskilligheden af vore meninger er undertiden blevet udtrykt noget hæftig; jeg gav ikke alle hans sætninger bifald. Indtaget af menneskenes lighed, af frihed, syntes han mig undertiden at fornærme ejendomsretten, at forringe den forskel, som bør være imellem stænder. Imidlertid har dog dette ikke svækket vor indbyrdes højagtelse for hinanden; da vi begge, hvorvel på ulige veje, sigtede til statens bedste.«

Dette turde være en træffende skildring af den belastningsprøve, som forholdet mellem de to gamle venner havde været udsat for i det sidste par år: Temmelig skarpe meningsudvekslinger, bundende i modsætningen mellem Suhms overmåde liberale og Guldbergs konservative syn, uden at den gensidige »højagtelse« – dette ord er Suhms – dog derved havde lidt skår.

Tråden knyttes så atter til fortællingens handling, men flettet ind i et væv, hvor andre tråde fører tilbage til Struensees ophøjelse, hans hensynsløse afskedigelser, begunstigelser af fremmede, ringeagtelsen for lands lov og skik, krænkelsen af religion og moral, med et udtryk af Guldberg: hele den »skændselens afgrund«, hvorfra han havde villet frelse fædrelandet.

»Vel beklagede jeg [Phocas], at sådan mand skulde afsættes<sup>35</sup> og ej lønnes således som hans redelighed havde fortjent; men dog taug jeg. Da en fremmed, en Mansurer, blev ophøjet til den øverste værdighed, beklagede jeg, at ingen Carmaner skulde hertil findes bequem; dog beklagede jeg det for mig alene. Mange indfødte blev derpå afsat, nogle forvist, og Mansurer til dels igen indsat. Endnu taug jeg: thi jeg vilde først se, om staten blev herefter bedre eller slettere forvaltet end forhen. Men nu, da vore love, vore skikke, vor religion skal sættes til side . . . hvo kan da tie? Vore love råber, religionen skriger i vore øren, folket er oprørt . . . og dine tro tjenere skulde tie?«<sup>36</sup>

I talens næste afsnit, om Kongernes ansvar over for deres folk og over for Gud, er ordvalget vel ikke Guldbergs – det er forfatteren af »Brevet

<sup>34</sup> Breve til Ditlev Reventlow 9. novbr. 1773 og 15. novbr. 1774, Bernstorffske papirer III, s. 237, 338.

<sup>35</sup> Der sigtes formentlig til afskedigelsen af I. H. E. Bernstorff.

<sup>36</sup> Sammenlign hermed Guldbergs ord i fortalen til Den åbenbarede Teologi (1773): »Også hos os selv har vi set ryggesløshed at spotte sandheden, trods lovene, tiltrænge sig herredømmet, kalde forfærdigheden til hjælp, og væbnet med den og den ranede myndighed at true religion, sæder, dansk tænke måde med den skræksomste undergang«.

til Kongen«, der taler – men tankegangen dækker ganske den, som Guldberg havde givet udtryk i sin af Suhm så beundrede »Azan«. <sup>37</sup>

»Du vilde siden kalde os utro, o Konge! for sildig vilde du beklage, når . . . folket vilde anse sig løst fra sine pligter, siden det så, at Kongen mente ingen at have. Det er kun et politisk foregivende, at Kongen, at rådet siges at regere. Det er dog folket, mængden, som regerer; det lyder, så længe de andre regerer vel, tålelig, ikke alt for ilde; det tåler . . . såre meget, men ikke alt; hvad formår een, få, imod alle? Guds trone er eene ubevægelig. Alle Kongers, alle rådsherrers, al adels . . . grundsætninger nedstiger med dem i graven, og da dømmes de af folket . . ., af historien. Og ve dem! når de skal stilles for Guds dom, om de da ej forud har dømt sig selv. Derfor, o Konge! . . . frygt nu for dit rygte; så vil du ej have nødig siden at frygte for det.«

Lykkeligvis går Kongen i sig selv, den fremmede yndling dræbes, Euphron vender tilbage til landlivets ro, og Phocas – ja, han erklærer sig rede til nu at følge alle Euphrons sætninger; »thi i henseende til landvæsenet har han endog bragt mig på sine tanker, og dette ene var vi forhen uenige om«. Symbolsk udtrykkes det således: Euphrons datter ægter Phocas' søn; han elskede bønderne på sit landgods som en fader sine børn og »havde givet dem alle deres frihed«.

Suhm har åbenbart næret tvivl om, hvilken retning Guldbergs statsmandsgerning kunde tage. Vilde han falde i kløerne på »adel og proprietærer« og blive ført bag lyset af »snedige folk«? Eller vilde han måske »sigte til høje ting«, en personlig lynkarriere? Fordærvelig påvirkning har Suhm tidligt befrygtet fra regeringens mægtigste mand på den tid (1772–74), adelsmanden og godsejeren statsminister Schack-Rathlou, modstander af både landboreformer og pressefrihed. I januar 1773 karakteriseres Schack som »meget falsk« og som det fornemste instrument til fjernelse af den bondevenlige Schumacher fra kancelli og hof. En månedstid senere »kom Høyer af kancelliet, fordi han holdt med bonden«. Ved Oeders bortrejse til Oldenburg (juni 73) har vennen Suhm nok fra allerbedste kilde erfaret Schacks afskedssalut: Oeder havde været Danmark en skadelig mand. I august knæsatte hoveriforordningen princippet: hoveri efter hovedgårdens fornødenhed, i oktober-november fulgte trykkefrihedsindskrænkningen. Overhovedet tør det vel

<sup>37</sup> Her siger Guldbergs talerør med rene ord, at folket ikke er til for fyrstens skyld, men han for folkets, og at dets vel bør være hans eneste øjemed; selv om fyrsten har den mest uindskrænkede magt, har han dog aldrig ret til at krænke noget menneskes rettighed og endnu mindre til at gøre et helt folk ulykkeligt. »Lad ham være herre, Gud er overherre, og de, fyrsten regerer over, var mennesker, førend de blev undersåtter«.

siges, at Suhms forhåbninger om en frugtbar reformpolitik er dalet proportionalt med Schacks vækst i enkedronningens og arveprinsens bevågenhed. – Schack har for øvrigt også næret antipati mod Suhm; derom foreligger et par vidnesbyrd fra lidt senere tid. 4. septbr. 1779 betror Luxdorph sin dagbog, at han med Suhm er rejst fra Øverød til Fredensborg og har besøgt Schack, »som heglede Suhm stærkt igennem (for det han havde skrevet om landvæsenet)«. Det andet vidnesbyrd er Schack-Rathlous brev til Johan Bülow af 8. maj 1784,<sup>38</sup> hvori han opregner sine betænkeligheder ved at give Suhm »det hvide bånd«; disse betænkeligheder er for en del futile, og man kan i det hele vanskeligt unddrage sig indtrykket af partiskhed hos brevskriveren og af en almindelig uvilje mod Suhm.

Forholdet Guldberg–Schack-Rathlou har udviklet sig efter en herfra helt forskellig linie. I begyndelsen har de to mænd taget mål af hinanden.<sup>39</sup> Til de modsætninger, der kunde hidrøre fra forskellen i stand og uddannelse, kom dette, at de var konkurrenter om hoffets gunst, som den ene vilde bruge til at styrke sin stilling i statsrådet, den anden til indflydelse gennem kabinettet. Der havde også været kurrer på tråden. I Schack-Rathlous første, for øvrigt særdeles affable brev til Guldberg af 30. april 1774<sup>40</sup> er baggrunden for det indledende afsnits vedkommende en divergens af fundamental karakter – formentlig om kabinetsstyrets omfang. Afsnittet slutter dog med det udtalte håb, at »vi i flere samtaler kan med den fortrolighed, som følger med venskab, og med koldt blod søge at oplyse og at overbevise hinanden«. Hen på sommeren har de fundet hinanden på den danske linie ved udarbejdelsen (sept. 74) af arveprinsens instruks for Schacks ærefulde sendefærd til Mecklenburg efter prinsens brud; den proklamerer omsorg for dansk sprog og uvilje mod fremmedes ansættelse ved hoffet – en hof-indfødsret. Ved årsskiftet 1774–75 er omgangstonen fortrolig og hjertelig. Netop samtidig med, at Suhm skrev sit bitre brev til Oeder, ser vi Schack-Rathlou anråbe sin »kære og oprigtige ven« Guldberg om at fri ham for det hverv som præsæs i Videnskabernes Selskab, som Guldberg vel sagtens selv havde tiltænkt ham. Schack, der kalder sig »en tendre ven af Dem«, skal da på sin side gøre alt i verden for at afværge, hvad der kunde være Guldberg ubehageligt.<sup>41</sup>

<sup>38</sup> Hist. Tidsskr. 6 r. I, s. 800.

<sup>39</sup> Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg, 1899, s. 81.

<sup>40</sup> Af J. O. Schack-Rathlous arkiv, s. 239.

<sup>41</sup> Smst. s. 241. Brevet er dateret 29. december 1774.

I foråret 1774 har Suhm nok haft ført af en tilnærmelse mellem Guldberg og Schack-Rathlou, forberedelserne til modtagelsen af arveprinsens brud har forvisset ham om deres kontakt. Hans poetiske hyldest til brudeparret, som er et lille regeringsprogram, priser omsorgen for indfødte, men påmindrer også om bondens usle tilstand og en lænkebundet ytringsfrihed.

Luxdorph fortæller i sin dagbog den 30. novbr. 1774, at han har »læst Euphron, ej slet skrevet«, og den 14. decbr.: »Suhm ... gav mig Euphron forbedret« – d. v. s. *med* regeringsreglerne. Guldberg har utvivlsomt fået både den beskårne og den fuldstændige udgave; Suhm og han udvekslede deres skrifter, og ingen læser kan have været mere interesseret i dette værk end Guldberg. Under læsningen af selve *fortællingen* har Guldberg sikkert rynket pande ved de stadige udfald mod hofatmosfæren. Kulminationen nås i følgende advarsel af Euphron mod at tro hofsproget: »Det er altid hykle-sproget ... penge, fordel, ærestegn – foragtelige tegn, når de bæres af uværdige – vellyst, nedrigheid styrer dette sprog« (s. 60). Karakteristiken må kaldes grovkornet, ikke mindst i en nysudnævnt kammerherres mund, og den er tillige malplaceret, da hofets tone og moral var blevet en anden end i Struenseetiden. Pseudonymet Phocas har Guldberg let kunnet afsløre, og han har nok med en vis spænding imødeset, hvad Suhm vilde lægge ham i munden. Skildringen af deres meningsudvekslinger, af Guldbergs tøven med indskriden, før både stat og religion var i fare, og af hans hævde af fyrstens ansvar overfor folket har næppe kunnet virke foruroligende. Derimod har Guldberg naturligvis ikke kunnet sanktionere Phocas' af Suhm postulerede en bloc-garanti for Euphrons sætninger – i virkeligheden også et *tilbud* af Suhm om samarbejde på et vidtspændende reformprogram med indfødsret, presse- og bondefrihed som de nærmeste mål. Alt i alt er Guldberg vel blevet ilde berørt af fortællingen, men isoleret har den dog næppe formået at bringe ham i affekt; romanformen tilslører konturerne, udfaldene har almindeligt sigte, ikke tydelig specialadresse, og identificering af Phocas samt forklaring af hans forhold til personen Euphron har kun været mulig for en snæver kreds af indviede. Heri sker der en forandring, når regeringsreglerne bliver knyttet til fortællingen. Så demaskeres de før på »en ø i sydsøen« formummede skikkelser: Euphron, som har forfattet de regler, ved hvis hjælp Konge og folk altid kan blive lykkelige, træder åbent frem med Suhms træk, hof og ministre bliver danske, og Phocas' udbrud, at han nu er rede til at følge alle Euphrons

sætninger, får utvetydigt indhold, når hele regeringsprogrammet kommer for dagen. Det bliver da lokkende at finde frem til denne mand og en smal sag at udpege Guldberg, da Phocas er kendetegnet som en statsmand, der er Suhms ven.

*Situationen* ved »Euphrons« fremkomst kan vække mindelser om de hektiske dage omkring 17. januar 1772, da Suhm, optændt af harme over krænkelser af sprog, religion og moral, overrakte Guldberg skitsen til en ny regeringsform og fremførte folkets klagemål i »Brevet til Kongen«. Nu, i 1774, er det især bøndernes usle kår, der får ham til at appellere til arveprinsen – »den værdigste« af Kongens rådgivere, som han kaldes i nævnte brev – og til på ny at engagere Guldberg (Phocas) som mellemmand.<sup>42</sup> Et sådant engagement var jo nærliggende, når det drejede sig om nationale og kulturelle emner – dansk sprog, indfødsret, undervisning, videnskab – hvor Suhm og Guldberg havde samme grundsyn. Men også hvor deres principielle indstilling var forskellig – og Guldbergs bekymring for skrivefrækheds demoraliserende virkning har hindret ham i at dele Suhms ønske om skrivefrihed for både Loke og Thor – har de to mænd dog kunnet komme på talefod, som det også havde vist sig året før i doctor Friborg-sagen og ved den efterfølgende suspension af politimestrenes overvågen af pressen. Meningsforskel om landbo-reformer har Suhm jo åbent vedstået, og han har sikkert været for rask til at konstatere, at Phocas nu erkendte rigtigheden af alle hans sætninger; men både fra Guldbergs »Azan« og fra hans imødegåelse af Philopatreas har Suhm vidst, at divergensen mindre angik reformernes idéindhold end tempoet for deres iværksættelse, og hans 7de regeringsregel om vejene til bondens frihed er et påfaldende vidnesbyrd om mådehold, om sindighed og fredsommelighed i fremgangsmåder og en indskærpelse af respekt for ejendomsretten.

Et net af *regeringsregler*, der dækker størstedelen af statsstyrelsens virkefelt, har naturligvis måttet påkalde Guldbergs interesse. Adskilligt har også kunnet vække hans bifald. Guldberg har dog næppe fordybet sig i stoffet med det formål at prøve, hvad der kunde danne grundlag for et fremtidigt politisk samarbejde med Suhm. Allerede ved læsningen af den 4de regeringsregel har han nok fået et chokerende indtryk af, at der her blev spillet et højt og for ham farligt spil, og den fortsatte læsning har kunnet fæstne den opfattelse, at det nu først og fremmest gjaldt for ham om at holde skindet på næsen.

<sup>42</sup> Den 11. oktober 1774 var Guldberg blevet udnævnt til gehejmekabinetsskretær hos Kongen.

Den 4de regel tilsiger enhver frihed til at tænke, tale og skrive, som han vil. Begrundelsen er, at Kongerne derved bedst får sandhed at vide. Hertil knytter Suhm følgende postulat: »Ministrene er bange herfor, thi de frygter oplyste Konger, og vil ej, at folkets klager skal komme lige ind for Kongen, eller ved andre uden ved dem selv«.

Denne sigtelse mod ministrene for at ville hindre folkets røst i at nå Kongens øre gentages hypotetisk i nr. 39. Her åbnes adgang til Kongen for enhver på dertil bestemte tider (petitionsret). Men Suhm regner med den mulighed, at en minister hindrer et ønsket foretræde eller fordølger et memorial, og fastsætter straffen herfor til afsættelse uden nåde.

I nr. 36 opfordres Kongen til at lade sit råd bestå af personer af alle stænder. »Hvorfor alene af adelen« spørger Suhm udfordrende, og han motiverer sin mistro således: »Denne stand misunder dig mest din magt, og synes den at udbrede den, da sker det kun, når den mærker, at du er svag, for under dit navn at herske«. Derfor bør også gejstlige og borgere have sæde i rådet; Suhm vil heller ikke udelukke bønder.

Den bebrejdelse for manglende samfundssind, som her rettes imod adelsstanden, leder tanken tilbage til en dialog i fortællingen, hvor samme anke vender brod mod ministrene. På en bemærkning af Kongen om, at ministre aldrig kan få pension stor nok, svarer Euphron: »Derfor er de og kun ministre, og ikke borgere; deres egne og ej landets tjenere«.

Skønt anklagerne for at skjule folkets klager og ønsker for Kongen og pleje egeninteresser på statens bekostning stadig rettes mod »ministrene«, tror jeg flertalsformen ene er brugt for at sløre, at angrebene i virkeligheden rettes mod et enkelt af statsrådets medlemmer. Denne enkeltmand er nu hverken den gamle Thott eller den skrøbelige Rømeling eller den uklanderlige Bernstorff eller den både af »Herskerne« og Guldberg højt værdsatte Eickstedt; nej, målet er den storgodsejer, som Suhm i januar 1773 kalder adelsstolt og »overmåde ærgerrig«, som den engelske gesandt i sommeren s. å. ligefrem betegner som førsteminister, og som i efteråret 74 nåede zenit i enkedronningens og arveprinsens bevågenhed, altså Schack-Rathlou. Hans karakter vurderes af Suhm så lavt som »meget falsk«.

Ved årsskiftet 1774–75 kappes Schack-Rathlou og Suhm om at vinde Guldbergs venskab og politiske indflydelse. I sit julebrev lover Schack at ville gøre sit yderste for at afværge, hvad der måtte være Guldberg ubehageligt; til gengæld beder han blot om at blive fri for posten som præses i Videnskabernes Selskab. Et meget beskedent vederlag, skulde

man synes; ønsket om godt samarbejde på realisation af indfødsrets-tanken har nu vist også strejft hans bevidsthed. – Suhms rids af Phocas-kikkelsen i »Euphron« er præget af sympati for Guldberg, både når mindet om fælles grundsyn og godt kammeratskab i kampen mod Struensee drages frem, og når hæftig meningsudveksling lægges for dagen. I mine øjne strækker Suhm sig næsten over evne for at få afstanden mellem sit eget og Guldbergs syn på iværksættelse af landboreformer til at svinde. Han giver i regeringsregel nr. 35 Guldberg en betydelig cadeau ved kravet om borgerlig repræsentation i Kongens råd; omvendt lastes sammesteds de adelige rådsmedlemmer på det groveste. Man bør måske også mærke sig, at der i skrivefrihedsparagraffen ikke krummes et hår på Guldberg, medens »ministrene« sættes i gabestokken. Det ene med det andet virker, som om Suhm vil beskæmme den ledende statsmand og frigøre Guldberg for hyklers påvirkning. Selv *hoffets* adfærd spares ikke for kritik i regeringsreglerne, idet nr. 34 advarer skarpt imod at søge popularitet ved letsindig forvaltning af *nådesbevisninger* – et hovedområde for hoffet.<sup>43</sup> »Del ej titler ud i blinde eller for at vinde penge. De svækker ære og vindskibelighed, som er statens grundvolde ... Enhver uværdig tituleret vanærer dig«.

Suhm var impulsiv, og han har undertiden givet sin henrykkelse eller forbitrelse så frit løb, at det har medført påtale for skamros eller – dadel. Brevet til Kongen rummer eksempler på eksalteret skrivemåde. Også i »Hemmelige Efterretninger« kan man støde på løssluppen pen. Der har Suhm jo haft frit slag, men det kan se ud, som om dagbogens kategoriske domme overføres ret uretoucherede til de litterære værker, i »Euphron« således ved kritikken af hoffliv og ministermoral. Suhm må naturligvis have regnet med den direkte virkning af en attack; derimod tror jeg ikke han har forestillet sig dens mulige indirekte følger, f.eks. at Guldbergs position derved kunde blive sat i fare.

Medens Suhm altså så langt fra har tænkt at volde Guldberg gene, at han tværtimod ved sin Phocasskikkelse har søgt at bane vej til nærmere kontakt med ham, har Guldberg utvivlsomt ved læsningen af »Euphron« følt, at Suhm med den havde gjort ham en bjørnetjeneste. Suhms pile sårer nemlig det hof, der var Guldbergs ståsted og basis for hele hans statsmandsgerning, og de truer med at kvæle den nys lagte spire til et betydningsfuldt samarbejde med Schack-Rathlou. Hvordan i al verden skulde Guldberg kunne bortforklare Suhms helt igennem nedsættende omtale af hoffivet eller overfor enkedronningen undskylde

<sup>43</sup> Aage Friis: anf. værk, s. 61.



hans respektløse kritik af ødslen med titler og ordner! Det var vel oven i købet Guldberg selv, som var ansvarlig for Suhms erhvervelse af kammerherrenøglen. Men det, der frem for alt må have givet Guldberg gåsehud, er tanken på, hvad der ved velunderrettede rapportører<sup>44</sup> kunde komme Schack-Rathlou for øre om regeringsreglernes hadefulde sigtelser imod ham, om Phocas' identitet og hans påståede tilslutning til et radikalt politisk program med brod mod både ministre, adel og godsejere. Kilden til de sidstnævnte oplysninger var jo ikke en hr. hvem-somhelst, men en anset og hædret mand, kendt som Guldbergs ven og medarbejder. Måtte ikke netop det nære forhold til Suhm svække Guldbergs pålidelighed i Schacks øjne og kompromittere hans »kære og op-rigtige ven« som loyal makker.

»Euphron« kan ikke have frembudt et reelt politisk alternativ for Guldberg, hvis hovedmål for den nærmeste fremtids politik har været at fortsætte det så vel indledte samarbejde med Schack-Rathlou om at tilsikre indfødte landets embeder. Men Suhm har med »Euphron« stukket en kæp i hjulet. Det er ganske vist lykkedes for Guldberg at fjerne denne kæp og genoprette status quo, men det har krævet tid og voldt besvær. Herom giver Guldbergs brev til Suhm af 17. maj 1775 god besked.

Det er værd at begynde en kommentar til brevet med at mærke sig dateringen: der er forløbet næsten et halvt år, siden »Euphron« udkom, og 5 måneder, siden uddelingen af de komplette eksemplarer fandt sted. Når der da går dønninger i maj [»Der meldes endnu af og til om Euphron«], tør man nok slutte, at der er gået høj sø i december.

Brevet kan deles i 3 afsnit. I 1ste afsnit takker Guldberg for lånet af et historisk værk, som Suhm har skrevet (jfr. ndfr. »de to andre historier«), sikkert »Skilderi af Verden«, hvis hefte 1 er anmeldt i Lærde Efterretninger for 22. juni 1775. Guldberg må forud have kendt dette værks eksistens og emne, men han har først læst det nu, formentlig i korrekturaftræk. Til sin tak føjer han glad: »Alt er nu ypperligt, da jeg ved, at jeg er her i tredie etage«; »her« sigter til det foreliggende værk, »i tredie etage« opfatter jeg som jargon med betydningen »udenfor rækkevidde«. Guldberg har altså nu ved læsningen opnået en tryghed, som han ikke før besad, og som det åbenbart har ligget ham på sinde at erhverve.

<sup>44</sup> Det påtænkte skarpe skel mellem salg af en beskåret og bortgIVEN af en fuldstændig Euphron-udgave har ikke kunnet gennemføres. Hertil har formodentlig bidraget, at titelbladet i begge udgaver enslydende kundgør, at Euphron er »tilkøbs«. Allerede 1776 forelå bogen i en komplet tysk oversættelse.

Hans ord gælder direkte »Skilderi af Verden«, men bag dem anes letelse over, at Suhm ikke der som i »Euphron« har tillagt ham anskuelser, som han ikke kan vedkende sig, og hvortil Suhm muligvis kunde have fundet stof i Guldbergs værker af nyere dato, f.eks. Verdenshistorien (1768–72) og »Den åbenbarede Theologi« (1773).<sup>45</sup> Her findes årsagen til Guldbergs bekymring. Fjernelse af »contradictioner« og slibning af stil overlader han i kammeratlig-skødesløse vendinger til Suhms egen omsorg.

2det afsnit. Guldberg har nok glædet sig over Suhms tilbagevenden til historien, men han vil helst have Danmarkshistorie. Den sag har han tidligere drøftet med Suhm, og med udtrykket »de to andre historier« sigter Guldberg til den da påtænkte deling af Danmarkshistorien i et større og et mindre udtog. Siden har planen ligget brak. Guldberg tilskynder nu Suhm til at realisere den, idet han stiller i udsigt, at Suhm dermed kan mere end forsones »Euphron«.

I 3die afsnit søger Guldberg at rense luften efter Euphron-ujejret og at forebygge en gentagelse ved åbent at sige sin mening om konfliktens årsager og forløb. Han besværges Suhm om »ikke mere at røre ved de sager«, men vise det hensyn, som urokkeligt venskab pålægger, og den forsigtighed, som savnet af første hånds kundskab dikterer. Guldberg lægger ikke skjul på, at han som følge af »Euphron« har været »i forelegenhed« – i dag vilde vi vel snarere sige: i et dilemma. Dette betyder, at han på den ene side gerne har villet vedstå sit venskab med Suhm, på den anden side har været ude af stand til som hof- og statsmand at honorere veksler, som Suhm ved denne lejlighed har trukket på venskabet konto, idet han har stillet Guldberg i falsk lys ved at pådutte ham en politisk holdning, som han ikke kan godkende.

Nyerup har i levnedstegningen af Suhm (s. 76) givet den oplysning, at når Suhm undlod at offentliggøre regeringsreglerne, beroede det på, at han ikke vilde risikere at støde sine embedsmands-venner »en Luxdorph, en Stampe, en Guldberg, en Thot, en Osten« for hovedet ved åbenlyst at vende sig imod »hine dages underkuelses- og aristokrat-system«. Det er muligt, at et sådant vennehensyn har været bestemmende

<sup>45</sup> Det kan vække forundring, at Guldberg reagerer overfor et skrift, der spænder over det fjerne tidsrum »fra Syndfloden til Abrahams Kald«. Men sagen er – som Chr. Bruun oplyser anf. værk. s. 178 – at Suhm ofte i sine skrifter drager paralleller mellem en længst svunden tid og den nyere eller nyeste tid og resonnerer over udviklingen. Blandt flere eksempler herpå anfører Bruun et fra det omtalte hefte 1, hvori Kaldæernes anvendelse af geometrien sammenstilles med Chr. Wolfs metode. Wolfs filosofi var en af bærepillerne for Guldbergs teologiske anskuelser.

for Suhm, da han opgav at publicere »Euphron« med regeringsreglerne; men derved fjernes ikke ethvert ansvar hos Suhm for hans adfærd overfor Guldberg i denne sag. Forholdet mellem de to mænd får nemlig en særegen og afgørende personlig karakter derved, at Suhm i blind ophidselse over den politiske udvikling har vakt mistro ved hoffet til Guldbergs pålidelighed og således bragt ham i pinlig klemme. Der er virkelig ikke noget at sige til, at Guldberg under indtrykket af denne Suhms taktløshed beder ham – glad, men ikke uden selvfølelse – om at holde sig fra hans affærer. Brevet er *ikke* udtryk for nogen slags myndighedskontrol med ytringsfriheden, en under venskabs maske tildelt mundkurv.

Alligevel er det netop et sådant overgreb, Guldberg har fået skyld for i Høsts kommentar til brevet af 17. maj. Her bliver brevet til et dokument i presselovgivningens historie, der bekræfter det vanry, som Guldberg i så henseende har pådraget sig.

Udgangspunktet for denne kommentar kan findes i ytringer af Suhm selv. Han har i efteråret 1773 skrevet i sin dagbog, at »trykkefriheden er altså ophævet«, og i brevet til Oeder af 28. december 74, at han ved [publicering og] salg af »Euphron« med reglerne vilde være »kommet i fortræd med vor nuværende censor politimesteren«. Nyerup foretager i sin levnedsskildring af Suhm (s. 73–75) et par små »forbedringer«. Til oplysningen om, at politimester Fædder var censor, har han nemlig føjet: »og statssekretæren [c: Guldberg] obercensor«, og i registeret meddeler han summarisk: »Guldberg [udhævet her] ophæver skrivefriheden«. – Høst har ret i, at brevet af 17. maj danner et supplement til beretningen om »Euphron«s skæbne, idet det viser hoffets reaktion og desuden belyser Guldbergs karakter – utvivlsomt ikke ment som en ros. Men Høst tilføjer: »Af hvilken ånd Guldberg i henseende til ytringsfrihed var besjælet, derfor *havdes allerede afgørende bevis* [udhævet her] i hans bemærkninger over Suhms udtog af den danske historie – de bemærkninger, som Nyerup i registeret til Suhms levned har karakteriseret med udtrykket: Guldberg »castrerer« det Suhmske udtog. Læseren får det indtryk, at Nyerups dom over Guldberg som skrivefrihedens banemand, hvad regeringsreglernes tilbageholdelse allerede havde indiceret og Guldbergs kritik af Suhms lille Danmarkshistorie klart bevist, nu *stadfæstes* af Høst på grundlag af Guldbergs *egen tilståelse*, formentlig ved ordene »rør ikke mere ved de sager«.

Hvordan har Suhm selv reageret på Guldbergs brev? Han har formodentlig glædet sig over at modtage et venskabeligt brev fra en gammel ven, hvis ærlighed han stolede på, med forsikring om, at et for dem begge

pinligt intermezzo nu var lykkeligt overstået, og at tiden var inde til at fortsætte deres samarbejde i folkeoplysningens tjeneste. En sådan reaktion vilde stemme godt med Suhms 29. regeringsregel: »Hold den for din ven, som siger dig sandhed«. Vist er det, at »Euphron« blev det sidste skrift med politisk indhold, som Suhm udsendte, og at fædrelandshistorien forbavsende hurtigt så dagens lys, medens verdensskildringen standsede med hefte 3. Med andre ord: Suhm har akcepteret både Guldbergs afvisning af samarbejde på det *politiske* område og hans indbydelse til fornyet indsats på det *kulturelle*. Grunden til brevetts indtrængende anmodning om fremtidig diskretion har Suhm måske anet; ellers har Guldberg kunnet fortælle ham, at arbejdet på indfødsretslovens udformning<sup>46</sup> gerne skulde foregå i hemmelighed, for at utidig kritik fra verdensborgerligt synspunkt (den Bernstorffske kreds) ikke skulde bringe loven i fare.

I 1779 kom »Euphron« i 2det oplag. Fremstilling og distribution viser, at skellet mellem en komplet og en beskåret udgave her er fæstnet. Medens titelbladet på den beskårne del nemlig er som i 1774, blot med tilføjelse af »Andet oplag«, er titelbladet på den komplette udgave, der betegnes som »Nyeste oplag«, forandret ved, at det der fejlagtigt placerede »til købs« er fjernet, og at der efter ordene »En fortælling« er tilføjet: »tilligemed nogle regler til Sapor«, så at det straks måtte stå enhver klart, at regeringsreglerne ikke var henvendt til Christian VII! Herved skulde forveksling ved ekspeditionen af de to udgaver vel være tilstrækkelig forebygget; men til yderligere betryggelse i så henseende kan det have sigtet, at man denne gang har benyttet to trykkerier, idet trykningen af den komplette udgave har været overdraget Gyldendals forlag, medens Simmelkiær stadig har trykt den beskårne.<sup>47</sup>

Man tør vist gå ud fra, at Guldberg og Suhm har næret et fælles ønske om, at der ved denne lejlighed ikke blev hvirvlet støv i vejret, men at alt gik stille af. For Guldberg har sagen i øvrigt ikke længer haft den store personlige interesse; Indfødsretten var for længst i hus, og Guldberg havde indtaget Schack-Rathlous plads som hoffets første tillidsmand. Og Suhm havde vistnok allerede opnået, at regeringsreglerne var kommet mange virkelig interesserede læsere i hænde; efter Chr. Bruuns skøn

<sup>46</sup> Schack-Rathlous første udkast til Indfødsretten er dateret 17. oktober 1775.

<sup>47</sup> Det typografiske udstyr lader formode, at satsen til regeringsreglerne er overført til Gyldendal; i så fald kan trykfejl (f.eks. i nr. 5 »fremmed« i stedet for »førnærmed«, i nr. 39 »uden måde« i stedet for »uden nåde«) hidrøre fra, at satsen har lidt skade ved transporten.

(1898) var »Euphron« uden reglerne den af udgaverne fra 1774, der var sjældnest.<sup>48</sup>

Det var en skuffelse for Nyerup, at Suhm ikke var trådt offentligt frem som »sandheds og friheds djærve og urokkelige talsmand« ved at publicere regeringsreglerne; en bøde på et par hundrede daler kunde han jo let have betalt. Hævdelsen af trykkefrihedens idé ligger ene Nyerup på sinde, og Guldberg betragter han som fjenden. Han synes helt at have negligeret de fortrædeligheder, som publiceringen af regeringsreglerne kunde have voldt Guldberg, skønt man skulde mene, at Phocas-kikkelsens lighed med modellen må være faldet ham i øjnene. Nyerup har heller ikke hæftet sig ved »Euphron«-affærens *faktiske* forløb. Han fastslår nemlig lige ud, at disse »guddommelige« regler »kunde den gang ikke publiceres«. Men de *blev* publiceret, om end ikke ved Suhms foranstaltning.

Det er først Chr. Bruun, som har oplyst, at der 1776 fremkom en anonym tysk oversættelse af »Euphron«, vistnok trykt i København.<sup>49</sup> Den var foretaget af student, senere dr. med. Justus Zadig de Meza (1754–77), og det er formodentlig et pirat-tryk, som Suhm ikke har haft lod eller del i. Oversættelsen skæmmes af trykfejl, men både »Euphron« og dens forfatter blev anerkendende omtalt i et fransk tidsskrift, udgivet i Holland.<sup>50</sup> Også herhjemme blev oversættelsen anmeldt, nemlig i *Ny kritisk Journal*<sup>51</sup> 1777, s. 125. Ikke mindre end 12 af regeringsreglerne blev aftrykt, deriblandt så markante som nr. 4–7 (menneske- og borgerrettigheder), nr. 36 (rådets sammensætning) og nr. 39 (petitionsret); også nr. 13 (skarp indsigelse mod lotterier) og nr. 34 (advarsel mod at dele titler ud i blinde) har fundet plads i den skønsomt sammensatte kollektion. Men der blev ikke skredet ind hverken mod salget af den tyske oversættelse eller mod udsendelsen af det pågældende nummer af *Ny kritisk Journal*. Det sidste er særlig bemærkelsesværdigt, fordi tidsskriftet klart omfattes af pressereskriptet af 20. oktober 1773.

Hvordan kunde det gå til, at der ikke blev rejst sag? Man må huske på, at »politimesteren« allerede 1774 blev faktisk suspenderet som reskriptets vogter, og at tilsynet med pressen blev overtaget af Guldberg. Han har nok anset det for almentjenligt, at det røre, som »Euphron« ved sin fremkomst havde vakt, ikke fik tilført ny næring, men så vidt muligt forblev sænket i glemsel.

<sup>48</sup> Anf. værk, s. 143, note 2.

<sup>49</sup> Anf. værk, s. 144.

<sup>50</sup> Bibliothèque des Sciences et des Beaux-Arts XLVI, La Haye 1776, s. 430–37.

<sup>51</sup> Ikke *Ny kritisk Tilskuere* som anført af Chr. Bruun.

## ZUSAMMENFASSUNG

P. F. Suhms »Euphron«

Ein Schlüsselroman mit seinen Schlüsseln

DIE vorliegende Abhandlung ist ein Supplement zu den »Regierungsregeln P. F. Suhms 1774« in »Historisk Tidsskrift« 1972 S. 123–155. Beide handeln von Suhms Erzählung »Euphron«, aber während die erste beabsichtigte, die jetzt 200 Jahre alten an die Erzählung geknüpften Regierungsregeln aus der Vergessenheit hervorzuziehen, ist der Gegenstand der vorliegenden Abhandlung eine Darstellung der durch »Euphron« verursachten Krise in dem Verhältnis zwischen Suhm und seinem Freund, dem Staatsmann Ove Guldberg.

In der Einleitung erinnert der Verfasser daran, dass Suhm ursprünglich eine Veröffentlichung der Regierungsregeln zusammen mit der Erzählung geplant hatte, vermutlich in der Hoffnung, das ganze Werk dadurch vor dem Pressreskript von 1773 schützen zu können, aber kurz vor dem Druck änderte er seinen Plan. Er liess nämlich den »Euphron« in zwei Fassungen drucken, der einen *mit* den Regeln, der anderen *ohne* dieselben, nur die kürzere Fassung war für den Verkauf bestimmt, die kompletten Exemplare wollte Suhm seinen Freunden schenken. Ähnlich verfuhr er, als die zweite Auflage im Jahre 1779 erschien.

Das Motiv der Erzählung ist von Marmontel übernommen, ihre Handlung ist an »eine unbekannte Insel in dem Südsee« verlegt. Der Held, ein Staatsmann namens Euphron (d. h. Der Redliche), ist ein weiser Patriot, der furchtlos die Forderungen der Tugend und der Ehre behauptet gegenüber dem König, der Euphrons Tochter begehrt, obwohl die Königin noch am Leben ist. Als das Volk aufbegehrt und Euphron zum König ernennen will, weigert er sich, die Krone zu empfangen, versöhnt den König mit seinem Volk und zieht sich in eine bescheidene Wohnung zurück, nachdem er dem König seine Regierungsregeln überreicht hat.

»Euphron« erregte Aufsehen am Hofe und hat eine Zeitlang das gute Verhältnis zwischen Suhm und Guldberg belastet. Anfang und Ende der Krise spiegeln sich in zwei Briefen ab, dem einen von Suhm an den Landvogt in Oldenburg Georg Chr. Oeder, dem anderen von Guldberg an Suhm (S. 496–97).

Die Seiten 497–501 beschreiben die Entwicklung der Freundschaft zwischen Suhm und Guldberg, die in einem Kreis von bedeutenden Wissenschaftlern und hohen Beamten gegründet und durch die gemeinsame Verbitterung und Widerstand gegen das Regime von Struensee befestigt wurde. Nach dem Sturz Struensees sah Suhm eine Zeitlang der Zukunft zuversichtlich entgegen (S. 500), aber in den »Geheimen Nachrichten« (S. 499–500) kommt seine Sorge über die elenden Verhältnisse der Bauern und die Einschränkung der Pressfreiheit zum Ausdruck, auch Unsicherheit gegenüber Guldbergs Haltung und Misstrauen gegen den Staatsminister Schack-Rathlou. Es geht jedoch aus Suhms Vers S. 501 hervor, dass er im Herbst 1774 immer noch die Hoffnung auf landwirtschaftliche Reformen und Pressfreiheit hegte.

»Euphron« wurde von der damaligen Zeit als ein Staatsroman aufgefasst.

Die Zusammenfassung einiger Regierungsregeln, eine Reihe Anspielungen auf Struensee und eine auffallende Kritik der Atmosphäre am Hof lassen vermuten, dass Suhm politische Ziele verfolgte. Vor allem aber wird die Aufmerksamkeit von Phocas' Rede in Anspruch genommen (S. 502–04). Hier wird Guldberg nämlich porträtiert. Gleich am Anfang begegnen wir einer Guldbergischen Redensart. Suhm charakterisiert Guldberg und beschreibt das Verhältnis der beiden Männer untereinander, ohne ihre scharfen Diskussionen zu verschweigen. Die gegenseitige Hochachtung blieb jedoch bewahrt, und schliesslich erklärt sich Phocas bereit, allen Euphrons Sätzen zu folgen (d. h. Suhms Regierungsregeln), »denn was die Landwirtschaft betrifft hat er mich von seinen Gedanken überzeugt, und über diesen einen Punkt stritten wir uns früher«.

Es gibt einen markanten Unterschied in Suhms und Guldbergs Verhältnis zu dem Staatsminister Schack-Rathlou. Die »Geheimen Nachrichten« zeigen, wie wenig Suhm von seinem Charakter hält. In den Regierungsregeln (Nr 4: Pressfreiheit, Nr 36: die Zusammensetzung des Rats, Nr 39: das Petitionsrecht) erhebt er die grössten Beschuldigungen gegen die Minister und den Adelsstand, will sagen gegen den Grossgrundbesitzer und Gegner der Pressfreiheit Schack-Rathlou (S. 508 vgl. S. 504). Dass Schack auch seinerseits Antipathie gegen Suhm gehegt hat, geht aus den Zeugnissen S. 505 hervor. Dagegen hat sich das Verhältnis zwischen Guldberg und Schack, das am Anfang reserviert war, im Laufe des Jahres 1774 günstig entwickelt, so dass sich Schack am Beginn des neuen Jahres »einen tendre Freund« von Guldberg nennt (S. 505).

Diesen Gegensatz muss man im Auge haben, wenn man sich ein Urteil über den Eindruck bilden will, den »Euphron« auf Guldberg gemacht haben mag. Er hat sicher verstanden, dass Suhm einen Kontakt mit ihm wünschte, aber er wird die Stirn gerunzelt haben über die vielen Angriffe auf das Leben am Hof, und die gehässigen Beschuldigungen gegen Schack-Rathlou müssen ihn erschüttert haben. Guldberg lebte und wirkte am Hof, und mit Schack-Rathlou hatte er vor kurzem eine bedeutende Zusammenarbeit eingeleitet. Seine ganze auf Vertrauen beruhende Position drohte zu wackeln, wenn Suhms Zeugnis, Guldberg stimme jetzt allen Sätzen Euphrons zu, bei der Königinwitwe, dem Erbprinzen und Schack Glauben fand (S. 509–10).

Die Seiten 510–12 enthalten einen Kommentar zu dem Brief Guldbergs vom 17. Mai 1775 und eine Kritik von Høsts Kommentar zu demselben. Auf Seite 512–13 wird Suhms mutmassliche Reaktion auf Guldbergs Brief behandelt. Die Seiten 513–14 schildern die Umstände bei der Erscheinung der 2. Auflage von »Euphron«. Zum Schluss (S. 514) erwähnt die Abhandlung eine anonyme deutsche Übersetzung von »Euphron«, die in einer französischen Zeitschrift und zugleich in »Ny kritisk Journal« rezensiert wurde, in dem Journal sind einige der wichtigsten Regierungsregeln wiedergegeben. Es wurde keine Anklage erhoben.

# Småstykker

MOGENS THOMSEN KAAS-AFFÆREN 1521-23

EN KRITISK STUDIE

AF

ERLING LADEWIG PETERSEN

I DET fuldmagtsbrev, de oprørske jyske råder 21. december 1522 medgav landsdommer Mogens Munk til forhandlingerne med hertug Frederik, anføres blandt hovedårsagerne til sammensværgelsen mod Christiern II, at »Danmarkes riges raad, tesligesthe Sweriges, Norges ffor-scriffwis tiil wenlighe herremodhe, tages wed theres halls, affliiffwes vdhen dom och alle brødhe, tesligist riddermendts mendh, kiøbstemend, bønder oc almwe, och theris arffgotz ganger vnder kronen, oc aldrig the mue høres tiil ordtz, men dødis som hwndhe oc vskellighe creature, berøffwendis thennem liiff, ere oc gotz, oc tesvær theres siele skrøftemoel oc sacrament«. <sup>1</sup> I den iøvrigt tidligt standardiserede propaganda mod Christiern II indgår denne hovedankepost med sin fulde vægt; den udbygges og specificeres omhyggeligt, således at en af hovedtendenserne netop gik ud på – ganske behændigt – at dokumentere det kongelige styres lovløshed, privilegiestridighed og vilkårlige retskrænkelser. Det er umiddelbart indlysende, at anklagerne først og fremmest tager sigte på det stockholmske blodbad og de øvrige *causes célèbres* fra Christiern II.s stormfulde regeringstid; til de umiddelbart mindre opsigtsvækkende, men lige makabre, hører affæren omkring Mogens Thomsen Kaas til Damsgaard (på Mors), som Christiern II lod opgrave af graven i dominikanerkirken i Århus og ophænge i galgen på byens torv.

Sagen angår en nordvestjydsk herremand, som i kraft af arv havde erhvervet en position som godsejer af jævnt format; slægtsnavnet (her knyttet til det fædrene våben, en mur) antog han fra sin første hustru,

<sup>1</sup> Det københavnske Selskabs Skrifter III, Kjbh. 1747, s. 65f.; M. Venge, Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523, Odense University Studies in History and Social Sciences 6, Odense 1972, s. 190.



der var datter af en jydsk rigsråd og landsdommer og søster til viborg-bispen Erik Kaas.<sup>2</sup> Om hans plads i den nørrejydske lokaladel vidner det allerede, at han i 1519 var villig til eller gik med til at købe sig hjemlov, »da han ikke gerne vilde med på den Sverigesrejse«, med ti færdige øksne, en takst der langt overstiger tilsvarende frikøb.<sup>3</sup> Ved beskatningen af de kirkelige institutioner og den menige adel i vinteren 1520 havde man takseret ham for en årsindtægt af 300 gylden og indehaver af ni læster kornskyld; af Hans Tolders bidske kommentarer til listen over Vendelbo stifts menige adel fremgår det, at Mogens Thomsen klassificeres blandt »thy ryddermendz men, som wel for maa at hielpe eth(ers) n(ade)«, udtrykkeligt distanceret fra »thy fatyge ryddermends men, som er ické taxerit effther theres ffor mowe«. <sup>4</sup> I den nidkære Ålborglensmands øjne havde den hjemmesiddende lokaladel – og deriblandt Mogens Thomsen – i det mindste rygdækning for at yde sin skærv til krigsfinansieringen, om ikke andet så under trudsler om be-kostelig tvangsgarnisonering i København.

Det kan naturligvis ikke på forhånd udelukkes, at den makabre af-straffelsesaffære fra regeringens side har indeholdt et moment af irritation over den adelige vrangvilje; under alle omstændigheder vidner Hans Tolders registrering af den menige adel om, at samtiden på lokalt plan har tillagt Mogens Kaas en vis velbjergethed, men også kun på det lokale plan. Udover en vis tilknytning til parvenurigråden Niels Clementsens kreds synes Mogens Thomsen aldrig i levende live at være nået udover sit begrænsede millieu; hans færden afspejles hyppigst som brevvidne i lokale godstransaktioner, hvorimod der er levnet os yderligt få spor af hans private aktivitet.<sup>5</sup> Hans effektfulde sortie lader sig end

<sup>2</sup> Jf. A. Thiset, Stamtavler over danske Adelsslægter IX, Kbh. 1918, s. 203 ff.; om Mogens Thomsen s. 205. Først efter sin faders død skriver han sig konsekvent til Damsgaard.

<sup>3</sup> RA. Langebeks diplomatarium 1519 8/5; De ældste danske Arkivregistraturer V. 1, udg. ved Wm. Christensen, Kbh. 1910, s. 57.

<sup>4</sup> Hans Bartholomæussen t. Christiern II 1520 4/3 med bilag; RA. D. kanc. B 38. Indlæg til registrarer og henlagte sager 1471–1533; H. Behrmann, Kong Christian den Andens Historie II, Kjbh. 1815, s. 125–30, specielt s. 128. Ved sammenligning med rostjenestetaksationen 1525 (Nye da.Mag. V, Kjbh. 1827, s. 53) synes Hans Tolders liste at røbe en relativ korrelation. Om adelsbeskatningen, se C. F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie . . . 1497–1536 III. 1, Kjbh. 1867, s. 116 f., 121 f., 377 note 5. – 1511 skulde Mogens Thomsen til et planlagt Sverigestogt stille to mand; Da.Mag. 4. r. II, Kjbh. 1873, s. 299; Danske middelalderlige regnskaber 1. r. I, udg. ved G. Galster, Kbh. 1944, s. 130.

<sup>5</sup> Jf. f.eks. Rep. 2. r., udg. ved Wm. Christensen, V, 1933, nr. 9180, 9881, 10167, 10197; VI, 1934, nr. 11492; J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af gamle danske Domme I, Kjbh. 1842, s. 33; Dueholms Diplomatarium, udg. af O. Nielsen, Kjbh.

ikke datere præcist; Hans Tolders omtale i marts 1520 er det sidste sikre livstegn fra Mogens Kaas, og først i adelens og gejstlighedens store manifest mod Christiern II (fra sommeren 1523) beskrives sagen mere udførligt:

Item loedt handt (*Christiern II*) taghæ welbyrdughe mandt Maghens Thamesen wtaff kirkcæ och closter, hwilckenn død hæ wtj alle sacrament, och ey handt wor thillthaledt eller skylt wd tj hanns lewends liif for nogher werlighæ sagh och loedt hanns kropp ophenghæ i Aarss paa thorritt och loedt szaa thaghæ bodhæ hanns och hanns hwstrwes goetsz oc lagdæ wnder kronen wthenn aldt dom och reeth emoedt hanns koningliche eedt etc.<sup>6</sup>

Allerede den foreløbige håndfæstnings synderegister over Christiern II.s misgerninger havde nævnt affæren; men her hedder det blot, at kongen

mod dom och rett loed . . . ighen opgraffue vdtaff swarthebrødhre kircke i Arss welbyrdwg mannd Moghens Thameszenn, som døde mett sine skell og sacrament som en chrestenn mannd bwrde att giøre, og loed hannom siden henge szom en thiwff vdhen ald domm och rett och tog aldt hanns goedz oc hanns hwsstrwes goedz vnder kronen.<sup>7</sup>

Som vi senere vender tilbage til indeholder disse to versioner af anklageposterne en bemærkelsesværdig forskel; i denne sammenhæng kan vi nøjes med at konstatere, at det blev håndfæstningens kortere version af sagen, som blev formidlet videre til det 16. århundredes historieskrivning. Den reproduceres omtrent ordret (men med tilbørlig betoning af, at personen havde fået kirkens sakramenter) af Poul Helgesen i Skibbykrøniken,<sup>8</sup> og den refereres i vendinger, som helt ensidigt understreger sagens moralske forkastelighed, af Frederik I.s tyske råd Peder Svave i dennes hadske stridsskrift mod Christiern II, vistnok fra 1526.<sup>9</sup>

1872, s. 81 og 96; De ældste danske Archivregistraturer III, Kjbh. 1865, s. 189 og IV, Kjbh. 1885, s. 55; Fru Elline Gøyes Jordebog, udg. af A. Thiset, Kbh. 1892, s. 351; Diplomatarium Vibergense, udg. af A. Heise, Kjbh. 1879, s. 357.

<sup>6</sup> RA. D. kanc. B 10. Frederik I.s danske registre 1524–32, fol. 349 v.

<sup>7</sup> Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, udg. af C. F. Wegener, Kjbh. 1856, s. 68.

<sup>8</sup> Skrifter af Paulus Helie VI, udg. af M. Kristensen og H. Ræder, Kbh. 1937, s. 91.

<sup>9</sup> RA. Kongehusets arkiv: Sager vedr. Frederik I.s overtagelse af magten og forholdet til Christiern II 1523–27: Pius Severinus Ligurinus (dvs. Peder Svave), *Defensio principis Friderici regis . . . in immodestiam et maledictiam Christierni regis quondam Danorum: . . . Thomam a Camessis (sic), virum ordinis equestris nobilem, mortuum et sepultum, exhumati mortui cadauer refossum publice in foro Arusij suspendisti, bona insuper illius hereditaria, tu pessimi, eripuisti omnia, et coniugem eius iam viduam nudo etiam muliebri expoliasti . . .*

Mest interesse blandt de sekundære kilder knytter sig til Arild Huitfeldts fremstilling, som længe har været normgivende, i 'Christiern den andens krønike' (1596). Vi kender i dette tilfælde nemlig bag den trykte udgave rigskanslerens manuskript med hans egenhændige rettelser.<sup>10</sup> Kernen i teksten hviler udover manifest-materialet på en ordre fra Frederik I, hvorved denne forbyder nogen at krænke enkens besiddelser af det tilbagegivne, konfiskerede jordegods.<sup>11</sup> Men allerede i første version har Huitfeldt tillige indføjet dels en præsentation af Mogens Thomsens personlige forhold, dels – og vigtigst – motiveret den dramatiske hængning ved, at den fandt sted »for nogen ordt, handt skulde thaledt hans mai:tt forner«, altså regulær majestætsfornærmelse.

I sine senere rettelser har Huitfeldt – måske med kansler Niels Kaas som hjemmelsmand – dels indføjet en korrektion af Mogens Thomsens geografiske placering og nogle data angående hans børn, dels foretaget enkelte redaktionelle eller udfyldende rettelser, og endelig mest bemærkelsesværdigt ladet motivet for hængningen: majestætsfornærmelsen erstatte med »nogen wrett, han schulle haffue giortt hans bonder, huorffuer de klagede«. Selvom den centrale rettelse også kan bero på familietraditionens forsøg på at kaste et forsonende skær over Mogens Thomsens skæbne eller at diskriminere Christiern II.s vilkårlighed, er den samtidig absolut fældende for Huitfeldt. Selv overfor et temperament som kongens vilde krænkelser af nogle bønders rettigheder under ingen omstændigheder have betinget den vanærende dødsstraf; Huitfeldt har overset den modsigelse, der opstod ved hans rettelse, og selv hans første forklaring beror næppe på andet end hans personlige gætværk for at tilvejebringe sammenhæng; rettelserne har medført, at den oprindelige konsistens i Huitfeldts betoning af misforholdet mellem forbrydelsens art og straffen er gået tabt. Majestætsforbrydelsen strider – som vi senere vender tilbage til – endelig mod det samtidige kildestofs oplysninger, men den havde til gengæld altså en helt elementær funktion i Huitfeldts tendentiøse fremstilling af Christiern II.s rædselsregimente.

Arild Huitfeldts behandling kan således uden videre skydes til side; allerede Allen, der af indre sandsynlighedsgrunde påpegede dens urimelighed, fremdrog imidlertid tillige af Münchenersamlingen en bevid-

<sup>10</sup> Arild Huitfeldt, *Historisk Beskriffuelse om hues sig haffue tildragit under Kong Christiern den Anden*, Kjbh. 1596, s. 236f. – Oplysningerne om manuskriptrettelserne skylder jeg arkivar Grethe Ilsoe og kandidatstipendiat Harald Ilsoe. – Jf. også Allen, *arb. arb. III. 2*, Kjbh. 1867, s. 470f.

<sup>11</sup> Jf. nedfr. s. 525.

nellesakt fra 15. marts 1521, som lod formode, at Mogens Thomsen havde gjort sig skyldig i dokumentfalsk.<sup>12</sup> Allen, der benyttede affæren i sin karakteristik af Christiern II, betegnede kongens fremfærd som 'tyrkisk retfærdighed', men mente dog, at den ikke havde været malplaceret. Han accepterede bevidnelsesaktens fremstilling som dokumentation for, at Mogens Thomsens brøde bestod i dokumentfalsk; bristen i Allens argumentation ligger da i, at han uden videre identificerede bevidnelsens og rådsmanifesternes sagsfremstilling, og i at han uden forbehold godtog aktstykkets samtidige, men ensidigt kognitive fremstilling.

I dette aktstykke bevidner fire mænd, at de har overværet en husundersøgelse, som Rasmus Clementsen efter kongens ordre foretog på Damsgård; man fandt i et skrin »v blyde indsil« (formentlig seglstamper), som ikke tilhørte Mogens Kaas, og nogle ubeskrevne breve, som var beseglet, men uden »mærcke hæller waben i« seglene. Videre forsikrer de fire vidner, at Rasmus Clementsen ikke beskæftigede sig med andre af Mogens Thomsens breve, og at han ikke »ffor ande lwnne aff sted, en hand sa samme breffwe, som hand haffde breff oc beffalinge aff wor kereste, nodige herre«.

De fire mænds retsgyldige indsats består da kun i, at de med deres segl bevidner, at de har overværet husundersøgelsen. Vidnefremstillingen sikrer formentlig procedurens, men næppe indholdets autenticitet, som tværtimod lader sig anfægte – omend ikke kuldkaste – på anden måde. For det første er det naturligvis iøjnefaldende, at aktstykket i noget usædvanlige vendinger så stærkt understreger, at Rasmus Clementsen ikke overskred sine beføjelser, et træk som formentlig kun kan skyldes hans eget ønske eller udtrykkelig kongelig ordre. Rasmus Clementsen – kendt som én af Christiern II.s håndgangne mænd – havde i almindelighed ry for sin voldsomme og ubeherskede adfærd, og hans villige nidkærhed i kongens tjeneste havde pådraget ham den jyske adels inderlige aversion.<sup>13</sup> For det andet må den ejendommelighed utvivlsomt tages i betragtning, at han (såvidt vi ved) har været Mogens Thomsens sviger-

<sup>12</sup> RA. Münchenersamlingen H 30 nr. 9; C. F. Allen, Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, Kjbh. 1854, nr. 4 og s. 4 note 2; E. Ladewig Petersen, Historiske tekster til brug for undervisningen i historieforskningens metodelære, Kbh. 1972, s. 93 (med enkelte tekstrettelser); jf. Allen, De tre nord. Rigers Hist. III. 2, s. 326f. og 470 note 83. – Allen synes dog ikke at have indset, at Huitfeldts fremstilling er sekundær.

<sup>13</sup> Jf. Allen, Aktstykker, nr. 11 og s. 23 note 1; A. Thiset (Henry Bruun\*) i DBL<sup>2</sup> V, Kbh. 1934, s. 340.

søn.<sup>14</sup> Det stred – selv efter datidens normer – naturligvis mod alle forvaltningsretlige krav til uvildighed, og der kan næppe være tvivl om, at kongen har overdraget Rasmus Clementsen dette delikate hverv efter dennes egen anmodning; sagen lå i hvert fald udenfor hans kompetenceområde som lensmand.

Aktstykkets ægthed lader sig næppe anfægte, men dets vidneverdi belastes unægteligt umiddelbart af ophavssituationen, og affærens reelle indhold sikres på ingen måde af dets fremstilling. Brevet rejser imidlertid tillige en række problemer af juridisk art udover de kritiske vanskeligheder, som allerede er nævnt. For en umiddelbar betragtning indeholder det ved sin opbygning en ejendommelig – omend ikke uforklarlig – dobbelthed. Udover dokumentationen for udfaldet af ransagningen betoner det jo påfaldende stærkt, at Rasmus Clementsen ikke beskæftigede sig med andet end de kriminelle breve og seglstamper, og at han kun konstaterede disses tilstedeværelse i henhold til den kongelige ordre. Den meget nærliggende slutning, at bevidnelsesbrevet – ikke mindst i betragtning af hans personlige habitus – gjaldt Rasmus Clementsens egen person, støder dog på visse vanskeligheder, først og fremmest fordi brevet er overleveret os gennem kongens arkiv, hvor dets anbringelse ikke umiddelbart kan forudsættes at bero på tilfældigheder.

Sagens proceduremæssige kerne ligger formentlig andetsteds. Af bevidnelsesakten fremgår det nemlig indirekte, at der er tale om en ransagning, som ifølge Jydske lov (II 95–100) krævede særlige forudsætninger. For det første tager lovens forskrifter kun sigte på tyverisager (over en vis minimumsgrænse), og for det andet kunde den bestjålne under normale omstændigheder kun foretage husundersøgelsen efter tinglysning overfor granderne af tyveriet og i overværelse af ombudsmanden (eller af vidner). Fandt man mod den sagsøgte benægtelse tyvekosterne i hans varetægt eller hans gemmer, dokumenterede det forbrydelsen. Hertil kan føjes, at husbondeansvaret – hvor hustruen eller børnene ikke var direkte impliceret – alene gjaldt hans hals og hovedlod.<sup>15</sup> Da påkendelsen af falsknerisager forud for denne periode er meget slet oplyst, og da strafudmålingen for falsk synes at have været arbitrær, vil det umiddelbart

<sup>14</sup> A. Thiset i *Hist. tidsskr.* 5. r. I, 1879, s. 633–35; A. Thiset og V. A. Secher i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 2. r. I, 1886–88, s. 179f. – Endnu Thiset karakteriserer (påvirket af Huitfeldt) Mogens Thomsen som en ‘berygnet bondeplager’.

<sup>15</sup> Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene, udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, II, Kbh. 1933, s. 309ff.; jf. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller før Christian V.s Danske Lov, Kbh. 1940, s. 89 ff.

være mest nærliggende at antage, at det har været muligt ved analogi at sidestille tyveri og falsk i berigelsesøjemed og at ligestille procedure og retsvirkninger i begge sagstyper.

Er denne tolkning korrekt medfører den, at Rasmus Clementsen som den forurettede part med hjemmel i en kongelig ordre – ligestillet med ombudsmandens bemyndigelse – og i overværelse af vidner, men uden beslaglæggelsesfuldmagt har kunnet foretage denne ransagning på Damsgaard. Konstateringen af tilstedeværelsen af de midler, hvormed forfalskninger er begået eller lod sig udføre, må da tolkes som materielt fuldgyldigt bevis for at Mogens Kaas havde midler ihænde til at begå dokumentfalsk; den materielle forfalskning selv nævnes ikke. Denne tolkning ved analogi af retsanvendelsen udelukker naturligvis ikke, at bevidnelsesbrevet har skullet tjene Rasmus Clementsen til personlig dokumentation, men den sandsynliggør, at han har taget initiativet som sagsøger og har opnået den offentligretlige bemyndigelse, som forudsættes, til at foretage ransagning af Mogens Kaas' gemmer. Eksekutionen tilkom derimod givetvis kongemagten, eller mere korrekt – når vi stadig henholder os til lovens forskrift – et nævn, der skulde påkende falsk. Afgørende i denne henseende er det da, at dette bevidnelsesbrev har været blandt de akter, Christiern II bragte med sig i sit eksil. Udvælgelsen har som bekendt ikke været tilfældig,<sup>16</sup> og aktstykkets tilstedeværelse i original i Münchenerarkivet sikrer formentlig den retlige identitet mellem bevidnelsesaktens og rådsmanifesternes sagsbeskrivelser. Arkiveringsomstændighederne lader sig kun forklare ved, at aktstykket har skullet tjene Christiern II til retfærdiggørelse under de forestående juridiske konflikter og pennefejder for et internationalt forum med de nye magthavere i Danmark. Brevet vilde da uomstødeligt kunne dokumentere Mogens Thomsens brøde og dermed gendrive rådets fremstilling af sagens retsstridighed.

Vender vi tilbage til det danske råds fremstilling af sagen i manifesterne mod Christiern II, er det umiddelbart iøjnefaldende, at medens indledningen til Frederik I.s håndfæstning i marts 1523 anker over, at kongen uden dom og ret lod Mogens Thomsen, der havde fået sine sakramenter på behørig vis, hænge som en tyv, udtrykker manifestet sig langt mere raffineret. Det understreger meget tydeligt, at der i levende live ikke havde været rejst tiltale for uærlig sag mod Mogens Thomsen; tildelingen af kirkens sakramenter – et motiv, der fremtræder meget prægnant i propagandaen som helhed – borger for sandheden heraf. Uden

<sup>16</sup> Jf. Emilie Andersen, Lidt om dokumenterne i Christiern 2.s udenlandske arkiv, Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, Kbh. 1964, s. 9–21, passim.

at manifestet gør sig skyldig i nogen direkte usandfærdighed må vi da nødvendigvis af formuleringen slutte modsætningsvis, at rådet, da det lod manifestet affatte, har været fuldt på det rene med, at Mogens Thomsens vandel ikke havde været pletfri, og at der efter hans død var blevet rettet anklage mod ham for uærlig sag.<sup>17</sup>

På den anden side rummer rådets postulater utvivlsomt tillige indsigelse mod kriminel retsforfølgelse af en afdød person (med påfølgende godsconfiskation), måske mod bedre vidende, men i hvert fald ikke uden fortilfælde i dansk (og norsk) retshistorie. I det mindste hjemlede østdansk ret udvej for fredløshedskendelse af afdøde personer.<sup>18</sup> Retsforfølgelsen af Poul Laxmand lod sig ikke direkte bringe ind under dette forhold; kong Hans' søgsmål fik civilretlig karakter og gjaldt erstatningen for den dræbte rigshofmesters forseelse, her opfattet som vitterlig gæld, for hvilken hele fællesboet hæftede.<sup>19</sup> Ikke desto mindre fæster Poul Helgesen og den afdøde rigshofmesters datter – næppe indbyrdes uafhængigt, forsåvidt som Skibbykrønikens tendens røber tilknytning til frændernes eller rådets synspunkter – sig med påfaldende styrke ved, at der ved Poul Laxmands død ikke var rejst uærlig sag mod ham, og at straffen, der her omtales som konfiskation, ulovligt ramte sagesløse arvinger. Else Laxmand påberåbte sig endelig at være i besiddelse af dokumentation for sin faders uskyld i forræderi, og både hendes og Poul Helgesens hovedpåstand går derfor ud på, at der var tale om uærligt drab og at retsforfølgelsen af den afdøde var lovstridig.<sup>20</sup> Det vil næppe være uberettiget at drage den konsekvens både af Mogens Kaas-sagen og af den langt mere vidtrækkende Laxmand-sag, at der i adelige kredse har bestået en principiel animositet mod domfældelse af afdøde, forsåvidt konsekvenserne berørte arvingernes materielle interesser. I hvert fald understreger samtlige de kilder, der blev til i 1523, Poul Helgesen og iøvrigt endnu Arild Huitfeldt lovstridigheden af kongens konfiskation af begge ægtefællers gods og løsøre. Forsåvidt som enken kan forudsættes at være uskyldig, er retseffekten da også på dette punkt vitterligt lovstridig.

<sup>17</sup> Hvornår han er død, ved vi ikke; jf. ovfr. s. 518 f. Den manglende omtale heraf i vidnebeviset ('salig') dokumenterer i dette tilfælde næppe noget som helst, da der foreligger uærlig sag. At Huitfeldts kronologi er fordærvet har Allen godtgjort, anf.arb.III.2, s. 470.

<sup>18</sup> Jf. Stig Iuul, anf.arb., s. 100; P.-E. Wallén, Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht, Rättshistoriskt Bibliotek 5, Lund 1958, kap. 3 og passim.

<sup>19</sup> Stig Iuul, anf. arb., s. 100f.; Aksel E. Christensen og Stig Iuul i Hist. tidsskr. 11. r. VI, 1960–62, s. 377 f., 386 ff.

<sup>20</sup> Skrifter af Paulus Helie VI, s. 67 f.; Hist. tidsskr. III, 1842, s. 607 ff.

Manifestets fremstilling er således på det afgørende punkt groft tendentiøs, men overskrider ved sin velberegnete pointe ikke sandheden. Ganske den samme tendens finder vi i det åbne brev, hvorved Frederik I 30. marts – få dage efter udstedelsen af den foreløbige håndfæstning i Viborg – påbyder, at ingen må hindre Mogens Thomsens enke, fru Elline Pedersdatter Friis i hendes retmæssige besiddelse af sit gods.<sup>21</sup> Brevets meget udførlige *narratio* redegør for Christiern II.s fremfærd, men føjer til sagsfremstillingen det nye træk, at kongen efter hængningen havde ladet Mogens Thomsen udføre »i marchen i heden jord som et uchristelig creatur« (atter én af klichéerne i den antikongelige propaganda). Pointen ligger ligesom i manifestet i, at Mogens Kaas havde modtaget kirkens sakramenter inden sin død, og at der »stod aldellis ingen klage eller kiere paa hannom, the tiid han døde«. Kongebrevet oplyser endelig, at rettertinget – formentlig på dette formelle grundlag – har »dømt forn. Mogens Tomissens krop igien at komme i wied jord« og har restitueret enken og hendes børn besiddelsen af deres gods. Rettertinget udnyttede således anklagen *post mortem* til underkendelse af Christiern II.s afstraffelse og – måske vigtigst – godsconfiskationen, som iøvrigt også måtte komme Rasmus Clemmentsen tilgode.

Den kongelige ordre og manifestet repræsenterer naturligvis på ingen måde indbyrdes uafhængige kilder; de udgår begge fra den samme personkreds og under tilblivelsesomstændigheder, der trods formelle uligheder har meget tilfælles.<sup>22</sup> Vi har kun at gøre med ét kildekompleks; men både dettes tilsnigelser og Peder Svaves pamflet, som udelukkende anlægger en moralsk fordømmelse, viser, at de nye magthavere overfor det internationale forum, for hvilket debatten foregik, trods al tendens ikke har dristet sig ind på sagens reelle juridiske aspekter. Der foreligger ingen grund til at underkende rådets fremstilling af affærens ydre forløb. Rent bortset fra, at sagens forløb selv ikke i den politiske propagandas tjeneste lod sig forvandle til ukendelighed, er rådets veltilrettede manøvre i sig selv et tungtvejende vidnesbyrd om, at det har haft kendskab til sagens sammenhæng. Manifestet modsiger åbenbart bevidst bevidnelsesaktens sagsfremstilling. Og endelig er kongebrevets retsstiftende ordrer om Mogens Kaas' begravelse og restitutionen af godset til enken

<sup>21</sup> Nye da. Mag. I, Kjbh. 1794, s. 121f. Brevet er ikke (som udgiveren anfører) et domsbrev, men en ordinær kancellickspedition; dets retsstiftende passus har *sanctio*-karakter.

<sup>22</sup> Sandsynligvis har manifestet endda kunnet støtte sig til brevet eller den forudgående domskendelse.



helt afgørende for troværdigheden af dette kildekompleks' fremstilling af sagens ydre forløb.

Disse kendsgerninger afgør derimod naturligvis ikke det reelle skyldsspørgsmål, bevidnelsesaktens påstand om, at Mogens Thomsen Kaas havde gjort sig skyldig i dokumentfalsk; dertil er aktstykkets ophavsomstændigheder for usikre. Inddrager vi imidlertid den barbariske afstraffelsesmetode som et levn i kildeundersøgelsen bliver det klart, at Christiern II i symbolsk form har straffet Mogens Thomsen på en måde, som forudsætter uærlig sag. Med hensyn til sagens indhold lader proceduren sig umiddelbart forene med påstanden om dokumentfalsk. Jydske lov (III. 64–65) behandler falskneri sideordnet med mordbrand;<sup>23</sup> den har formentlig først og fremmest sigtet på falsknerier, som krænkede kronens højhedsret (f. eks. falskmøntneri), men også dokumentfalsk synes efterhånden at være blevet omfattet af denne lovforskrift, formodentlig blandt andet fordi retsstiftende adkomstbreve fik en helt central samfundsmæssig funktion. Medens falskneri af denne art oprindelig vistnok havde været straffet arbitrært, betingede denne forbrydelse fra senmiddelalderens domspraksis dødsstraf; undertiden optræder dog også kagstrygning.<sup>24</sup> Med hensyn til eksekveringen af dødsstraf skelnede man som bekendt nøje mellem adelige, hvis personlige privilegier fordrede halshugning, hvorimod vanbyrdige mandspersoner blev ikendt 'galge og gren, høj og hedensk jord'; sondringen indebærer således en omhyggelig graduering af vanærende og ærlig afstraffelse uanset forbrydelsens uærlige art.<sup>25</sup>

I det foreliggende tilfælde tør vi af proceduren med sikkerhed slutte, at Christiern II bevidst må have valgt den vanærende henrettelse *post mortem*; allerede det danske råds samtidige propaganda fremhæver jo iøvrigt, at kongens fremfærd indeholdt en oplagt krænkelser af adelens personlige privilegier, og det samme synspunkt fastholder Huitfeldt. Den procedure, kongen valgte, får derved karakter af politisk demonstration af betydeligt større rækkevidde, end sagen i sig selv havde kunnet

<sup>23</sup> Danmarks gamle Landskabslove II, s. 492–98.

<sup>24</sup> H. Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret III: Strafferet, Kjbh. 1895, s. 140f. – I det kgl. sagesfaldsregister 1522 hedder det dog om en person, at »wor n.herre lodt tage hwden aff hannum i Aars for eth falst widhne, han wandt«; Da. middelalderl. Regnsk. 1. r. I, s. 171; jf. også Kolderup-Rosenvinge, anf. udg. I, s. 83 og 309.

<sup>25</sup> Poul Meyer art. dødsstraf i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder III, Kbh. 1958, sp. 455–59. – Afstraffelsen *post mortem* rejser i dette tilfælde næppe juridiske komplikationer, før rigsrådets kendelse udnyttede dette træk; jf. ovfr. s. 523 f.

betinge. Vi tør endvidere af kongens fremgangsmåde med fuld vished slutte, at han på grundlag af i hvert fald Rasmus Clementsens husundersøgelse på Damsgård har fundet det godtgjort – eller mere korrekt: i det mindste har valgt at finde det dokumenteret – at der forelå bevis for at Mogens Thomsen havde begået dokumentfalsk. Den barbariske afstraffelse må have været eksekveret på grundlag af de indicier, der forelå i bevidnelsesakten.

Men hverken den raffineret tendentiøse fremstilling fra rigsrådets side eller bevidnelsesakten godtgør med ubetinget sikkerhed Mogens Thomsens skyld. For det første bevidner husundersøgelsen strengt taget kun, at han har haft midler ihænde til dokumentforfalskning; den komplette mangel af konkrete falske eller omtale heraf udelukker verifikation. Kun Rasmus Clementsens sandsynlige initiativ til, at sagen er blevet rejst, kunde tale for at Mogens Thomsen har omsat sin kriminelle hensigt i reelle forfalskninger. Vigtigere er det for det andet trods den umiddelbart nærliggende sandsynlighed for falskneri, at rigsrådets viden om sagen i første instans formentlig hviler på, hvad Rasmus Clementsen og fru Elline Friis har kunnet berette. Som part i sagen, som interessant i dens udfald og som ansvarlig for husundersøgelsen har hans vidnesbyrd da næppe afgørende vægt. Selv var det lykkedes Rasmus Clementsen i rette tid at skifte over til de nye magthaveres parti; 22. januar 1523 meddelte han sin broder, at han ved sin ankomst til Viborg – under trusler om at komme til at dele skæbne med Hans Tolder fra Ålborg – var blevet tvunget over i den oprørske lejr og derfor »icky lengier kan gjøre hans nade myn troff thienist«. <sup>26</sup> Allerede 30. januar rejste han overfor rådet klage over, at Christiern II uden ret og dom havde frataget ham en del af hans gods og en sum penge. Rigsrådet tildømte ham – med en enkelt undtagelse – det tabte gods, og føjede uvist hvorfor til, at det ikke vilde antage nogen ny konge, uden at denne stadfæstede rådets kendelse. <sup>27</sup>

Sagens ydre omstændigheder – og specielt Rasmus Clementsens manøvrer – sikrer altså ikke fuldtud, at Mogens Thomsen virkelig har begået dokumentfalsk, skønt al sandsynlighed kan tale derfor. Men dens forløb underbygger derimod ved den konsekvente anvendelse af tyveri-procedure antagelsen af dens reelle enhed fra 1521–23, og forløbet viser

<sup>26</sup> Allen, Aktstykker, nr. 13.

<sup>27</sup> Kong Frederik den Førstes danske Registarnter, udg. af Kr. Erslev og Wm. Møllerup, Kjøbh. 1879, s. 5; jf. s. 17 og 198; jf. A. Thiset og V. A. Secher, anf.arb., s. 176 ff.; Venge, anf.arb., s. 31, 101 f., 141 ff.

tillige med fuld sikkerhed, at Christiern II har straffet denne person på en måde, der forudsætter falskneriet, og som tillige indeholdt en ganske alvorlig politisk demonstration. Og forløbet godtgør endelig, at rigsrådet har lagt sin behandling af sagen således til rette, at også den forudsætter Mogens Kaas' brøde. I sig selv er sagen vel af ret ubetydelige dimensioner; men den har først og fremmest stadig sin interesse ved det meget konkrete lys, den kaster over konflikten mellem de oprørske, jyske råder og Christiern II, og over den bidske, men særdeles behændige propaganda, der fulgte i konfliktens kølvand. I hvert fald havde affæren vakt tilstrækkelig opsigt til, at Poul Helgesen i sin rimkrønike 1523 lod Christiern II sige: »Jeg loedt ophenge leffuindes och døde, fordij kom ieg ij thenne møde«. Og endnu fire år senere hentyder han i sit svar til Hans Mikkelsen til, »huor store een synd thet wor, ath brwge grwmhed mod been och døde kroppe«. <sup>28</sup>

## SUMMARY

### *The Mogens Thomsen Kaas-affair 1521–23*

#### A critical Study

THIS paper concerns itself with a minor, but obscure affair during the last years of the turbulent reign of Christiern II (1513–23): At an unknown date the king had Mogens Thomsen Kaas, a middle-size noble of Northern Jutland and politically insignificant, unburied and hanged at Århus. The manifests of the state-council (*rigsråd*) issued upon the expulsion of Christiern II in 1523 reproach the king for this procedure towards a person, who died unconvicted of any crime after having received his sacraments, for having violated the noble privileges and for having this person's and his wife's estates confiscated. On the other hand a testimony, issued by four persons in 1521, and preserved in the king's archives, informs us that Rasmus Clementsen, a semi-noble upstart and royal official, had found during an investigation (authorized by the king) of Mogens Thomsen's manor house false seals and other means of forging documents.

Evidently, the council's manifests are tendentious in stressing the fact that Mogens Thomsen died unconvicted; on the other hand the testimony of 1521 cannot be absolutely trusted, seing *i. a.* that Rasmus Clementsen was a son-in-law of Mogens Thomsen, whose guilt is probable, but not proved. An analysis of the legal procedure applied seems to demonstrate that the king has prosecuted the trial and the execution according to the theft-prescripts of the Jutland law (*Jydske lov*), analogized here to forgery. The barbarian execution *post mortem*,

<sup>28</sup> Skrifter af Paulus Helie I, s. 174 og II, s. 81.

notoriously and demonstratively violating noble privileges, can lay claim to political significance, but the main interest of this study lies in the fact that, methodologically, the reconstruction cannot, immediately, build upon the information of the narrative sources available, at least not beyond the naked bones of facts. Obviously, the reconstruction of this obscure affair, and particularly of the motives of the royal procedure, can be based, only, on exploitation of the sources in their capacity of survivals of the events: on the legal procedure applied and on the tendencies of the manifests, the normative attitude of the sources towards the affair and its implications. Finally, the reconstruction seems possible, only, by fitting the legal procedure, actually applied, to the prevalent system of criminal law.

# OM F. C. DANKWARTS »MEDLEMSKAB« AF ARVEFØLGEKOMMISSIONEN 1845-46

AF

HOLGER HJELHOLT

CHRISTIAN VIII.s nedsættelse af nævnte kommission i begyndelsen af 1845 foranledigedes, som bekendt, af begivenhederne i Roskilde- og Itzehoe-stænderforsamlinger i andet halvår 1844. Jeg henviser herom til den grundige redegørelse i 2. bd. af Hans Jensens værk »De danske stænderforsamlings historie 1830-1848« (1934). Det hedder her, s. 399f.: »28. febr. 1845 udnævntes kommissionen, der kom til at bestå af udenrigsminister Reventlow-Criminil, direktør i udenrigsministeriet Fred. Dankwart, gesandt ved forbundsdagen i Frankfurt F. v. Pechlin og kabinetssekretær J. G. Adler med legationsråd Bernhard v. Bülow som sekretær«. Samme medlemmer optræder i Carl Boysens afhandling: »Der offene Brief in seiner Auswirkung auf die Berliner Politik« (Zeitschrift. LXVII. 1939).

I det kgl. reskript 28. februar til Reventlow-Criminil nævnes Pechlin imidlertid ikke. (Kabinetsprotokol 1842-56). Der er kun tale om 3 medlemmer: Criminil selv, Dankwart og Adler. Først ved kgl. reskript 21. marts 1846 bestemmes, at Pechlin skal deltage i det hverv, som ved reskriptet af 28. februar var overdraget de tre andre. Om begrundelsen herfor henvises til mit arbejde »Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede« (1973).

Fra en tre-mands kommission var altså opstået en fire-mands. Derfor virker det overraskende ved kommissionens slutning at se den igen skrumpet ind til tre. Dankwart er gledet ud. Carl Boysen udtrykker i nævnte afhandling (s. 296) også sin forundring over, at Christian VIII i et brev af 3. august 1846 til Frederik Vilhelm IV af Preussen om kommissionsundersøgelserne kun nævner Criminil, Pechlin og Adler, ikke Dankwart, »dessen Zugehörigkeit doch feststeht«. Ligeledes forundrer Boysen sig over, at Dankwart ikke var med i statsrådsdrøftelserne om det åbne brev: »möglich, dass er sich nicht mehr so ganz der königlichen Gunst erfreute«. <sup>1</sup>

<sup>1</sup> Boysens påstand om, at Carl Moltke deltog i drøftelserne, skyldes vel en forveksling med A. W. Moltke?

Boysens udtalelse om, at Dankwarts medlemskab af kommissionen »står fast«, bekræftes jo nok formelt af begge de anførte reskripter. Endvidere anføres han som nærværende ved kommissionens møde den 28. marts 1846, men i alle følgende møder deltog han ikke, og han havde intet med undersøgelserne at gøre. Selvsagt underskrev han derfor ikke kommissionsbetænkningen. Nogen begrundelse for, at han således trak sig ud, har jeg ikke set, han har givet, ejheller foreligger nogen officiel meddelelse om hans udtræden.

Den virkelige grund til Dankwarts passive »medlemskab« af kommissionen må man søge i hans afgjorte misbilligelse af den vej, man – kongen, regeringen – var slået ind på i arvefølgesagen. Et oplysende vidnesbyrd herom finder man i et længere brev af 1. sept. 1845 til kongen, navnlig når man sammenholder dette med et bevaret udførligt udkast hertil. Udkastet beror i diplomaten Chr. Høyer Billes privatarkiv. Det er på 8 foliosider, har vistnok først været dateret 1. sept., men datoen er, uvist hvorfor, rettet til den 4. Hvordan det er havnet blandt Dankwarts breve til Bille, ses ikke. På et eller andet tidspunkt har han formodentlig villet orientere ham om sin egentlige indstilling og derfor vist ham udkastet. At dette på grund af den voldsomme kritik, det indeholdt, var uegnet til i den form – og i den udførlighed? – at tilstilles Majestæten, har Dankwart været klar over, derfor forkortet og omarbejdet det. Adskillige passager er dog helt enslydende. Brev som udkast er skrevet på tysk.

Dette, ligheden, gælder således indledningen, hvor Dankwart takker for kongens brev af 28. aug. med meddelelse om hans samtale med hertugen af Augustenborg ved dennes besøg hos ham på Før. Den bekræfter, skriver Dankwart, den overbevisning, han altid har næret, at hertugen nat og dag er gennemtrængt af ideerne om hans hus'es fremtidige herskerstorhed. »Hver ærlig, sin konge og sit fædreland i troskab hengiven mand her og i hertugdømmerne må betragte monarkiets sønderlemmelse som den største ulykke«. Det er en hellig pligt at modarbejde dette. »Men regeringens skridt må være omhyggelige«.

Dybt har jeg, udtaler Dankwart i brevet, beklaget, »de fleste statistiske og publicistiske diskussioner«. De har ikke og kunde ikke føre til andet end til yderligere ophidselse.

Det konkrete grundlag for denne almindelig holdte beklagelse findes i udkastet. Det er en kritik af de af kongen protegerede publicister (Ostwald, Dirckinck-Holmfeld). Udkastet fortsætter nemlig med følgende: »materien [arvefølgen] tilhører en gammel historie, og de for-

ældede dokumenter, der tjener den til basis, siger ofte hinanden imod og yder ingen afgørende overbevisning. De mænds personlighed, der har skrevet i regeringens ånd (im Sinne der Regierung), er desværre ikke egnet til at give deres fremstillinger den moralske vægt, som formåede at udfylde mangelen eller utydeligheden i det retslige«.

Den foretagne drøftelse af lensforholdene [Ostwald], fortsætter udkastet, kan aldrig føre til et tilfredsstillende resultat. De indtager en underordnet plads. »Schwankend in ihrer Begründung, entkräftet durch die Geschichte und in unseren Tagen nach so vielen Wechselln der Geschichte der Staaten einer allgemeinen Anwendbarkeit entblösst – bieten sie indes Elementen, die zur gehörigen Zeit als günstige zu Ausgleichungen benutz werden können«. Traktatretten er baseret på dem, og den må være udgangspunkt. Spørgsmålet er, som Deres Majestæt så rigtig har behaget at sige, et europæisk, afhængigt af staternes ligevægtsprincip, og det må forhandles med de pågældende magter. Dankwart omtaler derpå forhandlingerne herom i Frederik VI.s sidste år. Hvad skulde begrunde en afvigelse fra denne politik? Der var ingen periculum in mora. »Jeg besværges Deres Majestæt om at modstå de indflydelser, som sigter mod et andet system«.

Denne udkastets passus er i brevet trukket sammen til en noget lignende afvisning af lensundersøgelsernes betydning og en kort betoning af traktatretten, spørgsmålets europæiske vigtighed og forhandlingerne herom med magterne. Den indtrængende henvendelse til Majestæten faldt bort.

Efter beklagelsen i brevet om den publicistiske virksomhed gik Dankwart over til at drøfte, om regeringen kan følge Roskilde stænders, »bei oberflächlichen Ansichten«, udtrykte ønske om at afgøre arvefølgesagen ved et »magtsprog«. Det finder han politisk ugørligt; regeringens skridt må bygge på den fulde ret, ellers vil protester, selv fra kongens »bedste venner«, ikke udeblive.

En anderledes skarp bedømmelse af Roskilde stænders henvendelse giver udkastet. Den er, hedder det, opstået under indflydelse af den af »en utålelig, antimonarkisk og radikal presse skabte såkaldte offentlige mening«. Deres Majestæt ved, at udenrigsdepartementet ikke har haft mindste kendskab til disse højst vigtige andragender, som kommissæren [Ørsted] har påhørt med tilslutning (beyfällig angehört). »Alle derfor udviklede grunde vidner om en stor overfladiskhed og påfaldende ukendskab til de politiske forhold, der kommer i betragtning«. Derefter følger som i brevet udtalelserne om det politisk ugørlige i et magtsprog.

Men, fortsætter udkastet, der er gode muligheder ved forhandlinger om spørgsmålet i betragtning af det bestående statssystems betydning og ved »den agtelse, som Europas suveræner har for Deres Majestæts visdom og karakter«. »Hvorfor ikke først slå ind på eller fortsætte denne vej og så, efter at man har tilbagelagt den, udtale, hvortil man kan anse sig bemyndiget efter at have betrådt den?«

Udkastets to sidste sider indeholder en række betragtninger over følgerne af at gå ind på stændernes råd samt over den politiske stilling i monarkiet i det hele. Alt dette er udeladt i brevet.

Pressen, konstaterer Dankwart, er skyld i uroen og bekymringerne i Danmark. Danmarks brave folk og stænderne deler sikkert ikke pressens egentlige hensigter, men tror »i deres begrænsede politiske overblik« at støtte kongen i hans bestræbelser ved at tilråde et »magtsprog«. Men de vil bevirke det modsatte og gøre alt vanskeligere. Den danske »nationalpolitik« indeholder altid noget patriotisk, men den er i skæbnsvangre epoker tilbøjelig til at overvurdere egen kraft og betænker ikke »rigets relative stilling til andre stater«! Som eksempel herpå omtaler Dankwart, hvor sørgeligt det gik landet i Napoleonskrigene.

Pressens hovedformål, fortsætter han, er en konstitution. For at opnå denne er alle midler den lige gode. Den undergraver pieteten mod herskerhuset, skildrer vore tilstande som nærmest barbariske, vækker anti-pati mod suveræner og folk, der følger andre systemer [Rusland], og skader regeringen i dens politiske og diplomatiske virksomhed. Den er »upatriotisk, radikal og antimonarkisk«. Den politiske skandinavisme, der nu begejstrer den, får den til at blande sig i hertugdømmernes forhold, til opofring af det ene og til kravet om deres adskillelse. Det indtryk, denne indblanding har frembragt, er i højeste grad sørgeligt. Nationallidenskaberne drives til usete højder. Giver Deres Majestæt nu ved at følge stændernes råd ligesom sanktion til denne indblanding, kan resultaterne ikke forudses. »Slesvig hører utvivlsomt under alle eventualiteter til den danske krone«. Men man bør ikke skuffe sig m. h. t. de der rådende stemninger. Århundreder har skabt og grundlagt dem. Navnlige i Sydslesvig er man ikke sindet at gå ind for en løsning af de nuværende forhold. »Sie sind nicht für Dänemark. Es ist nun einmal so«.

Kongen fulgte jo ikke Dankwarts råd. Som resultat af det kommissionsarbejde, fra hvilket Dankwart holdt sig fjernt, og af de følgende statsrådsdrøftelser udstedtes Det åbne brev af 8. juli 1846. Noget »magtsprog« var dette dog ikke. Det lod spørgsmålet om arvefølgen i Holsten



stå åben og indeholdt beroligende forsikringer om bevarelsen af hertugdømmernes indbyrdes forbindelse. Men ophidselsen hos slesvig-holsterne udeblev ikke – og gav gjaldende ekko i Tyskland. Agnaterne protesterede; forbundsdagen forbeholdt sig sin kompetence i sagen.

Hvor sørgelige er ikke vore forvirrede tilstande, skrev Dankwart den 9. jan. 47 til Bille: Nu kan kun en arving løse knuden. Efter min inderste overbevisning er der ganske vist ikke begået nogen uretfærdighed, men en stor politisk dumhed. Gud være lovet, at jeg har en frelst samvittighed. Danmarks konger har altid brændt sig, når de ikke tøjlede nationalpolitikken, selv om denne også stedse bar præg af en vis patriotisk retfærdighed (Rechtlichkeit). Kongen havde altid tidligere lovet at følge sin forgængers politik i successionssagen: først sikre sig diplomatisk og så udtale sig. Men pressen og stænderne har revet ham med. I grunden hersker et par kandidater. [Giødvad, Ploug?].

## ZUSAMMENFASSUNG

*Von der »Mitgliedschaft« F. C. Dankwart's in der Sukzessionskommission 1845–46*

Im voranstehenden Aufsatz wird gezeigt, dass, obschon Dankwart, Direktor des dänischen Aussenministeriums, im Februar 1845 formell zum Mitglied der genannten Kommission ernannt wurde, war er faktisch nicht als solches tätig. Er nahm nicht Teil an den ausführlichen Erörterungen der Kommission und unterschrieb auch nicht das Gutachten der Kommission, das dem Offenen Brief vom 8. Juli 1846 vorausging. Er muss als tatsächlich, wenn auch nicht formell, aus der Kommission ausgetreten betrachtet werden.

Diese Tatsache erklärt sich durch Dankwart's kritische Stellungnahme zum Vorgehen des Königs in der Sukzessionsfrage. Er war der Ansicht, dass wissenschaftliche Erörterungen alter Lehnsverhältnisse und verstaubter Dokumente für die Sache der Erbfolge ohne Bedeutung seien, und statt dessen wünschte er eine Lösung durch diplomatische Verhandlungen mit den betreffenden Mächten, namentlich Russland.

Dankwart's Anschauungen werden durch Zitate aus seinem Brief an den König vom 1. Sept. 1845 und einem späteren Brief vom Jan. 1847 an den dänischen Diplomaten Chr. Hoyer Bille näher erläutert.

# *Teori og metode*

## DEN MARXISTISKE HISTORIEOPFATTELSE EN INTRODUKTION\*

AF

NIELS FINN CHRISTIANSEN

FRA midten af 1960erne har der i de fleste vestlige lande været ført en intensiv debat om videnskabernes stilling i og til den omgivende verden. Fra mange studenter og en del læreres side er det blevet anført, at specielt, men ikke udelukkende samfundsvidenskaben og de humanistiske videnskaber har et politisk indhold og udøver en politisk funktion i samfundet, hvadenten dette er bevidst eller ubevidst for udøverne. For en betydelig del af debattens vedkommende har den teoretiske baggrund for disse påstande været overordentlig uklar, men i stigende grad har studenter og lærere sat deres videnskabsopfattelse i sammenhæng med den marxistiske teori. Det gælder også for mit vedkommende. En sådan opfattelse kræver dels, at man forklarer sig, dels at man går ind i en debat med videnskabsmænd, der har andre anskuelser. Det må anses for en nødvendig konsekvens af en marxistisk historieopfattelse, at man deltager i en sådan debat med repræsentanter for det, der her bredt og unuanceret vil blive betegnet som den borgerlige historieopfattelse.

Ved fremlæggelsen af den marxistiske historieopfattelse kan der vælges mellem flere fremgangsmåder. Dens indhold og aktuelle betydning kunne have været belyst gennem en diskussion af et konkret, væsentligt historisk emne. Der findes imidlertid kun relativt få historiske undersøgelser af nyere dato, der på tilfredsstillende måde har anvendt den marxistiske metode, og da det er mit indtryk, at mange er usikre over for en række centrale elementer og begreber i den marxistiske teori, har jeg valgt en mere almen form. Fremstillingen prætenderer ikke nogen originalitet,

\* Artiklen er – med en del ændringer – identisk med et foredrag holdt i Historisk Samfund i oktober 1971.

men jeg vil forsøge at behandle nogle efter min mening aktuelle og akutte problemer for historikere.

Endnu en bemærkning må jeg forudskikke. Marxismen udgør en integreret helhed af filosofi, socialøkonomi og politik, som kun kan forstås i sammenhæng. Dog er det nødvendigt her at udskille enkelte dele af helheden, og jeg må da forudsætte en række af de grundlæggende teorier især af socialøkonomisk karakter bekendt.

Det er vist åbenbart for alle, at der er sket en betydelig udvikling i tolkningen af den marxistiske historieopfattelse, siden den første gang blev formuleret omkring midten af forrige århundrede. Den har også blandt marxister været genstand for temmelig divergerende fortolkninger. Til en vis grad kan dette forklares ved det forhold, at nogle af de skrifter, hvori Marx mest indgående har forklaret sine synspunkter på historien, først er blevet publiceret i løbet af 1920'erne og 30'erne og derfor først indgår i debatten i bredere sammenhæng efter 1945. Det gælder f.eks. en hovedkilde som »Den tyske Ideologi«. For en placering af marxismen i en historisk sammenhæng er dette dog af mindre betydning, da den i det store og hele udgør en organisk udviklet helhed uden større skel.<sup>1</sup>

Der er efter min opfattelse tre hovedudviklingstendenser fra den foregående epoke, der danner baggrund for Marx's teori. Det er 1. den kapitalistisk-industrielle revolution, 2. de borgerlige revolutioner i en række vestlige lande og 3. det, man kan kalde »den intellektuelle revolution«.

Den første revolution, den kapitalistisk-industrielle, betød blandt andet, at de hidtidige skranker for en tilsyneladende ubegrænset materiel produktion og behovstilfredsstillelse blev nedbrudt. Den kolossale vækst i den produktive formåen og de muligheder for frihed, den gav, kom til at spille en betydelig rolle for Marx's opfattelse af det historiske forløb og mulighederne for frihed i et kommunistisk samfund, ligesom overgangen fra feudalisme til kapitalisme blev central for hans studium af de faser, den historiske udvikling gennemløber.

De borgerlige revolutioner indebar, at den klasse, borgerskabet, som

<sup>1</sup> Med denne vurdering tager jeg uden argumentation i nærværende sammenhæng stilling til et af de problemer, der har været heftigst diskuteret i den internationale marxismedebat i det sidste årti. Den franske strukturalistiske skole har med betydelig styrke argumenteret for, at der indtraf et brud i Marx' intellektuelle og teoretiske udvikling omkring 1845-48, hvilket især skulle manifestere sig i en fuldstændig frigørelse fra den hegelske tænkning. Se f.eks. Louis Althusser, *Før Marx*, Stockholm 1968, s. 47 ff. og samme, *Politics and History*. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx, London 1972, s. 161 ff.

var bærer af den nye kapitalistiske produktionsmåde, i en ganske vist noget ujævn proces erobrede den politiske magt, og de borgerlige revolutioner blev leverandører af de politisk-soziale frihedsbegreber, der prægede det 19. århundrede, og som Marx dels analyserede som skinfriheder i et kapitalistisk samfund, dels ønskede realiserede i et fremtidigt samfund. Endelig spillede disse revolutioner en vis rolle som modeller for den marxistiske revolutionsopfattelse.

Den intellektuelle revolution, der næppe var tænkelig uden de to første, betød blandt andet, at Marx kom til at leve i en periode, hvor man ikke syntes at anerkende nogen grænser for viden og erkendelse. Det meget komplekse sæt af ideer, der ledsagede borgerskabets opstigen i de vestlige lande, havde som fællestræk et opgør med den irrationalitet, der havde karakteriseret den tidligere epoke, feudalismen, ideologisk. Gennem empirismen, oplysningstidens filosofi og Kants kritiske rationalisme, kulminerede disse ideer i den tyske idealisme med Hegel som den foreløbige fuldender af udviklingen.<sup>2</sup>

Hos Hegel opfattes historien som ideens udvikling i tid henimod en stadig større forståelse af sig selv. I vor sammenhæng har Hegel interesse ved hans erstatning af den klassiske formallogik med en materiel logik, hans konsekvente anvendelse af et dialektisk udviklingsbegreb og dermed sandhedsbegreb. For Marx bliver det væsentlige hos Hegel dennes betoning af, at sandheden er helheden, og at helheden kan erkendes og forstås. Ethvert historisk fænomen må betragtes som et led i helhedens udvikling og ikke isoleret. Denne helhed har imidlertid på ethvert historisk stadi været bestemt af, at den er en modsætningsfyldt totalitet. Ethvert fænomen, ethvert samfund må forstås som en enhed af positivt og negativt, der er i en bestandig konflikt. Almindeligvis beskrives den hegelske dialektik ved begreberne tese-antitese-syntese, som tre adskilte størrelser. Hegel har aldrig selv brugt disse begreber, og de er egentlig mere vildledende end vejledende. Som nævnt må ethvert objekt karakteriseres ved både at indeholde positivt og negativt. Sandheden må ikke blot søges i tingenes blotte ydre fremtræden, men deres væsen er karakteriseret ved en forening af positivt og negativt. Modsætningen mellem disse elementer udgør drivkraften i den historiske udvikling. Samfundformer opstår, forandrer sig, nedbrydes i en uafbrudt proces, hvor disse elementer er snævert forbundne. Modsætningerne ophæves og hæves

<sup>2</sup> For denne redegørelse for baggrunden for marxismen se bl.a. E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, paperback udg., New York 1962 og Johny Leisner, *Europas historie i det 19. århundrede I*, København 1967.

samtidig op i en ny enhed, der igen karakteriseres ved enheden af positivt og negativt.

Verdensåndens udvikling, den historiske udvikling er således sket gennem en bestandig kamp mellem modsætninger, der ophæves, og hvor elementer samtidig hæves med op i en ny sfære. I verdensåndsbegrebet er indeholdt alle andre fænomener, således også materien, men ånden er det overordnede begreb. Udviklingen har samtidig formet sig som en nødvendig udvikling, idet ethvert historisk stade må betragtes som et nødvendigt, af verdensåndens udvikling betinget, trin i historien. Med denne opfattelse kan Hegel da også nå frem til, at frihed er identisk med indsigt i nødvendigheden. De mennesker, som på et givet stadium har erkendt dets nødvendighed, har besiddet en relativ frihed. Den absolutte frihed opnås først på Hegels egen tid, fordi Hegel i kraft af sin filosofi har opnået den absolutte indsigt i nødvendigheden. Derfor kan hans samtidige statssamfund tilsyneladende fremtræde som et frihedens rige, hvor der synes at være sket en endelig forsoning af de modsætninger, som har drevet den historiske udvikling.<sup>3</sup>

Forholdet mellem Hegel og Marx har helt fra revisioniststriden omkring århundredeskiftet til vore dages Marxdebat været et centralt problem i diskussionen mellem forskellige retninger inden for marxismen. Marx anerkendte selv sin gæld til Hegel og især til dennes udvikling af dialektikken således: »Den mystifikation, som dialektikken undergår i Hegels hænder, forhindrer på ingen måde, at han var den første, der fremstillede dens almene bevægelsesformer på omfattende og bevidst måde. Hos ham står den på hovedet. Man må vende den om for at opdage den rationelle kerne i den mystiske skal«. <sup>4</sup> Dette udsagn forstås ofte således, at Marx blot erstatter den idealistiske dialektik hos Hegel med en materialistisk, men efter min opfattelse sker der noget langt mere radikalt i denne overgang. I stedet for verdensåndens udvikling bliver historien hos Marx til samfundenes udvikling på grundlag af den materielle produktionsmåde, det hegelske begreb om udvikling gennem modsætninger bliver til udvikling gennem modsætninger inden for produktionsmåden og kamp mellem samfundsklasser med den dialektiske

<sup>3</sup> G. W. F. Hegel, *Recht, Staat, Geschichte. Eine Auswahl aus seinen Werken*, Kröner Taschenausgabe, Stuttgart 1964, s. 343 ff. og *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Reclamudgaven, Stuttgart 1961, s. 39 ff. samt Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*, paperback udg., New York 1968, s. 224 ff. og *passim*.

<sup>4</sup> Karl Marx, *Efterskrift til andet oplag af Kapitalen*. Dansk oversættelse i *Kapitalen I*, 1. red. Johs. Witt-Hansen, København 1970, s. 105.

negation i proletariatet og den dialektiske syntese udfoldet i den proletariske revolution og overgangen til et nyt og højere historisk udviklingstrin. Der sker således i hvert fald tre afgørende brud med Hegel: 1. Marx indsætter materien som det overordnede begreb, 2. han indfører den menneskelige praksis som en afgørende faktor i den historiske udvikling og 3. han bryder med den hegelske rationalitet og forestilling om frihed i samtidens stat, fører hans dialektik videre og etablerer en negation i et krav om at virkeliggøre filosofien ved menneskenes endegyldige frigørelse. Jeg skal kort omtale disse tre elementer hos Marx.

Almindeligvis fremhæves som nævnt materialismen som det fundamentale punkt, hvorved Marx adskilte sig fra den hegelske idealisme. En af Hegels væsentlige filosofiske landvindinger er imidlertid, at han i sit system nedbryder dualismen mellem ånd og materie og ophæver dem i overbegrebet verdensånden. Det indebærer, at materien er indeholdt i verdensånden, dog i en klart underordnet, afhængig position.<sup>5</sup> Gennem først og fremmest Ludwig Feuerbachs materialisme nåede Marx frem til sin filosofiske materialisme, som indebærer en forkastelse af adskillelsen mellem ånd og materie, og af den opfattelse, at den materielle verden kun eksisterer i kraft af menneskets bevidsthed herom. Marx anerkendte ikke en »åndelig« sfære løsrevet fra den historiske og samfundsmæssige sammenhæng. Alle retslige, politiske, filosofiske, religiøse og kunstneriske forestillinger, hele den såkaldte bevidstheds indhold er for Marx samfundsmæssige bevidsthedsformer, forbigående produkter af en uafbrudt udvikling, tilhører til en bestemt historisk epoke og en bestemt økonomisk samfundsformation. For alle retsforhold, statsformer o. s. v. gælder, at de ikke kan forstås ud fra sig selv eller, som idealisterne mente, ud fra den menneskelige ånds almene udvikling. Tværtimod, de har rødder i den givne samfundsformations materielle livsforhold. Marx har sammenfattet sin opfattelse således: »Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt, deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed.«<sup>6</sup>

Marx's filosofiske materialisme adskiller sig afgørende fra de hidtidige materialistiske retninger som de f.eks. kendes fra det 17. og 18. århun-

<sup>5</sup> Jvf. Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1969, s. 5 ff.

<sup>6</sup> Karl Marx, Forord til kritikken af den politiske økonomi. Marx/Engels, *Udvalgte skrifter I*, København 1952, s. 356.

drede. Det karakteristiske for disse var, at materien betragtedes som et dødt element, der udgjorde en uforanderlig basis for den menneskelige tilværelse, også uforanderlig ved menneskets indgriben. Mennesket var uafvendelig afhængigt af denne døde materie, og bevidstheden var blot en mekanisk genspejling af den. Denne opfattelse gik igen hos Feuerbach i hans »antropologiske materialisme«.

Heroverfor opfattede Marx det materielle grundlag som naturen, med alle dens facetter og ressourcer, som en kategori, der på den ene side er uafhængig af mennesket, og på den anden side indgår i menneskets materielle produktion. Naturen, materien, opfattes som »historisk modificeret natur« eller snarere som den materielle produktions historiske og samfundsmæssige udvikling.<sup>7</sup> Naturen, den rene materie, griber ikke umiddelbart ind i det historiske forløb, men virker formidlet ved menneskets materielle produktion, der bestemmer ikke blot forholdet mellem menneske og natur, men også forholdet mellem mennesker indbyrdes. »Den første forudsætning for al menneskelig historie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. Det første sagforhold, som må konstateres, er altså disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur. ... Al historieskrivning må gå ud fra dette naturlige grundlag og dets modifikation i historiens løb i kraft af menneskenes aktivitet.«<sup>8</sup> Og videre: »Denne betragtningssmåde er ikke forudsætningsløs. Den går ud fra de virkelige forudsætninger, den slipper dem ikke et øjeblik. Dens forudsætning er menneskene, men ikke i en eller anden fantastisk afsondrethed, men i deres virkelige, empirisk anskuelige udviklingsproces under bestemte betingelser. Såsnart deres aktive livsproces fremstilles, ophører historien med at være en samling døde fakta – som hos de stadigvæk abstrakte empirikere – eller en indbildt handlingsgang med indbildte subjekter – som hos idealisterne.«<sup>9</sup>

Denne »samfundsmæssige« natur har specifikt forskellig karakter i forskellige historiske epoker, men den har først og fremmest i størstedelen af det historiske forløb haft klassekarakter. Den er fremtrådt for menneskene, og er af filosoffer, økonomer og historikere blevet fremstillet som en blind, uforanderlig kraft. For Marx derimod adskiller den fremtidige udvikling sig fra den hidtidige ved, at her omstyrtes grundlaget for disse produktions- og samfundsforhold og for første gang behandles alle natur-

<sup>7</sup> Jvf. Karl Korsch, Karl Marx, Frankfurt a/M 1969, s. 127 ff.

<sup>8</sup> Karl Marx, Den tyske ideologi. Ungdomsskrifter. Udvalg og indledning ved Villy Sørensen, København 1962, s. 97.

<sup>9</sup> Ibid., s. 100.

givne forudsætninger som skabt af bevidste mennesker, berøvet deres naturgivethed og underlagt de forenede individers magt. Men det er altså fremtiden.

Snævert forbundet med den marxske materialisme, eller snarere som en nødvendig del heraf, er begrebet praksis. Også dette begreb gled ind i marxismen fra den venstrehegelianske kreds, bl. a. fra den polske filosof Cieskowski og fra Moses Hess. Senere skal jeg antyde dets betydning for den marxistiske videnskabsopfattelse og her blot omtale dets forbindelse til opfattelsen af den materielle omverden. I en af sine teser om Feuerbach fra 1845 siger Marx således: »Hovedmanglen ved al hidtidig materialisme – Feuerbachs medregnet – er, at tingene, virkeligheden, sanseligheden kun opfattes som *objekt* eller beskuen; derimod ikke som menneskelig sanselig virksomhed, praksis, ikke subjektivt... Han (Feuerbach) forstår derfor ikke betydningen af den »revolutionære«, den praktisk-kritiske virksomhed«. <sup>10</sup> Dette synspunkt indebærer, at for en marxist er erkendelse af virkeligheden ikke et abstrakt, et filosofisk problem, men et praktisk. Gennem sin virksomhed i samfundet og omgangen med naturen når mennesket til erkendelse af virkeligheden, og forbundet med en helhedskonception bliver denne udmøntet i en generel samfundsteori. Mennesket er altså på en gang et tænkende/anskuende væsen og et handlende. Forsøg på at isolere tænkningen fra praksis vil føre til gold abstraktion.

Ikke alene er mennesket et tænkende og handlende væsen, det er også et socialt væsen. Det kan ikke forstås som et isoleret individ. Det menneskelige væsen er, som Marx siger det et sted »indbegrebet af samfundsforholdene«, <sup>11</sup> og det kan kun forstås historisk som et produkt af hele det menneskelige samfunds udvikling og socialt som et led i de totale samfundsmæssige relationer på et givet tidspunkt. Men da disse relationer er bestemt af, at de er modsætningsfyldte, må forholdet mellem mennesker også være modsætningsfyldt, d. v. s. at mennesker står over for mennesker i en kamp bestemt af det materielle udviklingsforløb.

I sit velkendte »Forord til kritikken af den politiske økonomi« har Marx givet en koncentreret og skematiseret redegørelse for sin opfattelse af, hvilke kræfter der bestemmer den historiske udvikling. <sup>12</sup> Her kan der skelnes mellem to lag af drivkræfter, et materielt-objektivt og et

<sup>10</sup> Karl Marx, Teser om Feuerbach I, anf. udvalg, s. 91.

<sup>11</sup> Karl Marx, Teser om Feuerbach VI, *ibid.*, s. 92.

<sup>12</sup> Karl Marx, Forord til kritikken af den politiske økonomi. Marx/Engels, Udvalgte skrifter I, København 1952, s. 354–57.



bevidsthedsmæssigt-subjektivt, der er konkret uadskillelige, men som her for et overblik skyld skal behandles hver for sig.

Produktivkræfterne er bestemt ved at være under konstant udvikling.<sup>13</sup> Til et givet stade af disse produktivkræfters udvikling svarer ganske bestemte produktionsforhold, det vil kort sige ejendomsforholdene til naturrigdomme og produktionsmidler og dermed de økonomisk-sociale relationer mellem producenter og ejere. Der er til enhver tid et vist spændingsforhold mellem disse to elementer, hvilket netop skyldes den stadige udvikling af produktivkræfterne under uændrede produktionsforhold. Der består et modsætningsforhold mellem menneskenes beherskelse af naturen ved de givne produktivkræfter og de produktionsforhold under hvilke denne naturtilegnelse finder sted. Overgangen fra en historisk samfundsformation til en ny indtræder, når de givne produktionsforhold ikke længere kan virkeliggøre de muligheder for frihed og behovstilsfredsstillelse, som produktivkræfterne indebærer. Så sprænges de samfundsmæssige rammer, og produktivkræfterne frigøres i produktionsforhold, der er i overensstemmelse med de materielle muligheder. Det må allerede her understreges, at denne udvikling ikke er en mekanisk forløbende proces. Som det fremgik af definitionen af produktivkræfterne (note 12), indgår menneskene som åndelige og materielle producenter som et uadskilleligt element heri, ligesom de produktionsforhold, der bestemmer den samfundsmæssige opbygning, er menneskeværk.

Det andet hovedelement i den historiske udvikling og dens tilspidsninger i de sociale og politiske omvæltninger er de former, hvori menneskene bliver sig spændingerne i den materielle basis bevidst og udkæmper disse konflikter – »ikke i betydning af individuel antagonisme, men af en antagonisme, der vokser frem af individernes sociale livsbetingelser«<sup>14</sup> – d. v. s. i form af det, der vel fremfor noget kendetegner den marxistiske historieopfattelse, klassekampen. Det blev ovenfor understreget, at mennesket opfattes som et socialt individ. Her kan nu det sociale lokaliseres som et tilhørsforhold til en klasse. Kort defineret bestemmes et menneskes klassetilhørsforhold af dets forhold til produktionsmidler, jord og naturrigdomme i den udstrækning, disse sidste er undergivet kamp om ejen-

<sup>13</sup> Begrebet produktivkræfter indeholder, kort udtrykt, følgende elementer: a) de eksisterende produktionsmidler (redskaber, maskiner, værktøj, transportsystem osv.), b) den viden og teknologi, som muliggør opretholdelse og udvikling af produktionsmidlerne, herunder også de menneskelige udøvere af videnskab og teknologi, c) menneskene som producenter, som brugere af a) og b) og som forarbejdere af produktionsbetingelserne, dvs. de givne naturforhold, jorden, råstofferne osv.

<sup>14</sup> Karl Marx, Forord . . . , anf. udvalg, s. 357.

domsforholdene. Det vil sige, at vi i den kapitalistiske produktionsmåde i hovedtræk kan operere med to klasser: de, der besidder produktionsmidler m. v., og de besiddelsesløse, borgerskab og proletariat. Det indebærer ikke, at der ikke forekommer andre klasser inden for en total samfundsformation, f.eks. selvejende bønder, godsejere, et småborgerskab af handlende og håndværkere, men hovedtendensen i enhver samfundsformation vil være en polarisering henimod en konfrontation mellem de to klasser, der er udtryk for spændingerne mellem produktivkræfternes udvikling og produktionsforholdene.

Klassekampen er en total kamp, som omfatter både økonomisk-sociale relationer og politisk-ideologiske forhold. Den er til stadighed sammensat af en række snævert forbundne elementer i produktionsprocessen, i det borgerlige samfund, inden for statsmagtens sfære og inden for bevidsthedens frembringelser. Vel er disse sidste politisk-ideologiske elementer bestemt af spændingerne i den materielle basis, men de er i lige så høj grad som disse realiteter både historisk og aktuelt og udvikler sig til en vis grad efter en indre autonomi.

For at illustrere det dialektiske i den marxistiske udviklingsteori vil jeg kort ridse de modsætninger op, som bestemmer det kapitalistiske samfund og konsekvenserne heraf. Som andre samfundsformationer er det modsætningernes enhed. Det drives frem af disse modsætninger, indtil produktivkræfterne er så højt udviklede, at de rammer, som produktionsforholdene og den politiske organisation udgør, må sprænges. Den grundlæggende modsætning består mellem den sociale produktionsform og det private ejerskab, mellem den kollektive værdiskabelse og den individuelle tilegnelse af værdierne, i det forhold, at kapitalismen skaber frihed for nogle ved udbytning af andre. Hvert eneste element i kapitalismen, i den økonomiske såvel som den politiske proces, skaber sin bestemte negation. Denne negation er samtidig noget konstruktivt idet den skaber forudsætningen for overgangen til en ny samfundsform. Det kapitalistiske samfunds modsætninger vil blive ophævet – i den hegelske forstand – ved at de positive momenter, de kolossalt udviklede produktivkræfter, føres med op i en ny samfundsformation af det borgerlige samfunds negation, proletariatet.

Et af de mest intrikate spørgsmål i forbindelse med den marxistiske historieopfattelse er, om den skitserede udviklingsmodel indebærer, at det historiske forløb er determineret. Det har altid været et hovedangrebepunkt for marxismens modstandere, fra de banaleste til de mere raffinerede, at marxismen var deterministisk, at den skildrede en histo-

risk udvikling, som var forløbet og ville forløbe uafhængigt af menneskets vilje og indsats, med en naturkrafts nødvendighed. Det skal villigt medgives, at adskillige fremstillinger af den marxistiske historieopfattelse, også af erklærede marxister, har kunnet efterlade et sådant indtryk, men jeg vil samtidig understrege, at denne opfattelse har haft og kan få fatale politiske konsekvenser, som lå Marx fjernt.

I den flere gange omtalte skematiserede fremstilling af den marxistiske udviklingsteori i »Forord til kritik af den politiske økonomi« findes begrebet nødvendighed blot i en sammenhæng, hvor det hedder, at menneskene i den samfundsmæssige produktion af deres liv indtræder »i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold ...«. <sup>15</sup> Hvad der her siges er vel ikke andet, end at menneskene fødes ind i samfundsformer, hvis opbygning og karakter de nødvendigvis ikke har haft indflydelse på. Resten af fremstillingen er derimod præget af opfattelsen af et bestandigt vekselvirkningsforhold mellem menneskene og deres erkendelse af materielle forhold, således som det forekommer overalt, hvor Marx ytrer sig om disse problemer.

Mennesket er ganske vist et produkt af ganske bestemte sociale forhold, men det er menneskene selv, der skaber disse forhold, jævnfør også definitionen af produktivkræfterne, hvori mennesket indgår som et afgørende element. Set i historisk perspektiv er der således et vekselvirkningsforhold mellem mennesket som skabende væsen og mennesket som genstand for de forhold, det fødes ind i og selv er med til at skabe. – »Menneskene skaber deres egen historie, men de skaber den ikke efter forgodtbefindende, ikke under selvvalgte forhold, men under forhold, som de umiddelbart forefinder, som er umiddelbart givet og overleveret«. <sup>16</sup>

Historien er ikke en upersonlig kraft, der uafvendeligt udvikler sig i en bestemt retning. Tværtimod: »Historien er intet. Den »ejer ikke umådelige rigdomme«, den »udkæmper ikke slag«! Det er mennesker, virkelige levende mennesker, som gør alt dette, som ejer ting, som udkæmper slag. Det er ikke »historien«, som bruger menneskene som middel til at opnå egne mål – som om den var et individ. Historien er intet andet end menneskers aktivitet, når de forfølger deres mål«. <sup>17</sup>

På den anden side er det åbenbart, at spørgsmålet om nødvendighed over for bevidst menneskelig aktivitet ikke er uproblematisk. I den marx-

<sup>15</sup> Anf. udvalg, s. 355.

<sup>16</sup> Karl Marx, Louis Bonapartes attende brumaire, *ibid.*, s. 240.

<sup>17</sup> Fr. Engels og Karl Marx, Die heilige Familie, Werke bd. 2, Berlin 1970, s. 98 (forfatterens oversættelse).

istiske historieopfattelse indgår også en erkendelse af, at det historiske forløb er undergivet visse lovmæssigheder. Således synes samfundene i store træk at skulle gennemløbe identiske faser eller epoker, og i alle disse samfund opererer de dialektiske love, således at gamle kvaliteter negeres, ophæves og indgår i ny, højere samfundsformer. De dialektiske love er nødvendige i den forstand, at de forskellige samfundsformationer må gå til grunde som følge af deres indre modsigelser. Men denne nødvendighed overskrider stadig ikke menneskenes indsats, idet den samfundsmæssige nødvendighed er resultatet af menneskelig praksis, og netop indsigten heri ophæver nødvendigheden. For eksempel vil overgangen fra et kapitalistisk til et socialistisk samfund være afhængig af både en række materielle betingelser og af en bevidst, organiseret arbejderklasses indsats. De revolutionære betingelser bliver først realiserede, hvis der bag dem står en bevidst, målrettet menneskelig aktivitet, forstået ikke som individuel praksis, men som en klasses praksis, idet kun klassen kan ophæve den samfundsmæssige nødvendighed. Overgangen fra en samfundsformation til en anden er således ikke garanteret af en automatisk virkende nødvendighed. Et samfund, der skal realisere menneskenes frihed, og en tilværelse, der skabes i en fri kollektiv proces, kan ikke udvikles uafhængigt af bevidste mennesker. Vi må acceptere, at den historiske udvikling forløber i et permanent spændingsforhold og en hårfin balance mellem nødvendighed og frihed.

SOM det blev påpeget ovenfor bliver menneskene sig konflikterne mellem produktivkræfterne og produktionsforholdene bevidst i ideologiske former. Det er jo uden videre klart, at historien og historikeren fungerer inden for denne sfære. Vi repræsenterer alene i kraft af vort arbejde en del af de spændinger, der findes i samfundet.

Begrebet ideologi anvendes i marxistisk terminologi oftest som identisk med den herskende klasses ideer, mens den revolutionære klasses ideer betegnes som teori. Begrebet ideologi får da en negativ ladning i den forstand, at det er knyttet til en klasses idémæssige hegemoni i samfundet, et hegemoni, som af dets bærere postuleres at repræsentere helheden, hvor det i realiteten dækker over en klasses partikulære interesser. Derimod er det indeholdt i den marxske tankegang, at det er nødvendigt for den revolutionære klasse ikke alene med sin teori at foregive at repræsentere helheden. Den gør det også i realiteten. Enhver ny klasse, som vil erobre magten fra en, der herskede før den »er nemlig – allerede for at gennemføre sit mål – nødt til at fremstille sin interesse som fælles interesse for

alle medlemmer af samfundet, og det vil ideelt udtrykt sige: at give sine tanker form af det almene, at fremstille dem som de eneste fornuftige og almengyldige. Den revolutionære klasse optræder fra første færd – allerede fordi den står over for en *klasse* – ikke selv som klasse, men som repræsentant for hele samfundet; den fremtræder som hele samfundets masse over for den eneste herskende klasse. Dette kan den gøre, fordi dens egen interesse i begyndelsen virkelig hænger nøje sammen med alle øvrige endnu ikke herskende klassers fælles interesse og under de hidtidige forholds pres endnu ikke har kunnet udvikle sig til en særlig classes særinteresse«. <sup>18</sup>

I denne opfattelse af forholdet mellem klasser og ideer rummes et oplæg til fortolkning af ideernes og dermed historieopfattelsens udvikling, og jeg skal i det følgende forsøge at opstille en præliminær skitse af udviklingen inden for historieforskning og -skrivning i det, vi kan kalde den borgerlige epoke.

Enhver klasse former historien i sit eget billede. Den klassiske borgerlige historieskrivning fra det 16., 17., 18. og første halvdel af det 19. århundrede repræsenterer noget nyt og originalt i kraft af dens udspring i en idéverden, der var knyttet til en klasse, borgerskabet, der stod i en frontstilling over for det feudale aristokrati og dets ideologi. Borgerskabet var bærere af en ny produktionsmåde med udløsning af hidtil ukendt og uanet udvikling af produktivkraft i de vestlige samfund. Det var den klasse, som var den progressive, den revolutionære klasse, og som i løbet af disse århundreder etablerede sig som herskende klasse i de fleste af disse lande.

Som netop anført fremstiller enhver revolutionær klasse sine ideer som hele samfundets ideer og fremtræder som repræsentant for alle klasser i samfundet. For den borgerlige historieskrivnings vedkommende udløste denne helhedsopfattelse en universalhistorisk tendens, som vi kender til et stykke ind i det 19. århundrede, med store synteser, kulminerende hos Hegel, men med en lang række eksempler fra faghistorikere og med enkelte pessimistiske efterslæt i vort århundrede. Det borgerlige univers fremstilledes som identisk med samfundets, og historieskrivningen var snævert knyttet til en classes revolutionære samfundsmæssige praksis. I denne sammenhæng må også historiseringen af den borgerlige bevidsthed ses, ligesom udvidelsen af spektret både i rum og tid for historisk forskning kom til at dække nye geografiske og kronologiske områder.

<sup>18</sup> Karl Marx, *Den tyske ideologi*, anf. udvalg, s. 126.

Omkring midten af det 19. århundrede indtrådte der en kritisk fase for denne totale historieopfattelse. Det faldt stort set sammen med udtømmingen af borgerskabets revolutionære kraft og begyndende ideologiske frustration, forårsaget dels af en række autokratiske regimers tilbagevenden og dels af proletariatets massive optræden på den sociale og politiske arena med en selvstændig revolutionær teori. Borgerskabet mistede det sikre præg af legitimitet som herskende klasse, der havde gjort dets ideologi så relativt vital indtil da. Dets krav på at repræsentere helheden blev undergravet af den historiske udvikling, og inden for historieskrivningen illustreres dette ved den opløsning af universalhistorien i historiske individualiteter, der trods den fortsatte eksistens af eksempler på borgerlige helhedsopfattelser bliver dominerende fra anden halvdel af det 19. århundrede både i teori og praksis. Dette sker helt parallelt med den samtidige politiske tankegang, at med konsolideringen af det borgerlige samfund skulle behovet for totale samfundsendringer ophøre. Tilbage bliver et reformarbejde på detailområder – *piecemeal social engineering*, som K. R. Popper har kaldt det.<sup>19</sup>

Gennem ophøjelsen af det unikke til genstanden for al historisk forskning sker der en fragmentation ikke alene af historien, men også af menneskenes historiske bevidsthed. Med en lidt grov parallel kan det hævdes, at den industrielle arbejdsdeling finder sit spejlbillede i den historiske forskning, med opdeling af denne i mindre enheder, der studeres detaljeret, men oftest løsrevet fra helhedsbetragtninger. Det ligger mig fjernt at underkende det værdifulde i positivismens strenge krav til empiri og eksakt forskning, men den på mange måder frugtbare kritiske indsats, der indledes i løbet af det 19. århundrede ledsages af en eksklusion af filosofien fra historien eller snarere opløsning af den enhed, der tidligere havde bestået i borgerlig historieskrivning. Der skete en »professionalisering« af historien, den blev en »videnskab« på linje med andre videnskaber og forsøgte løsrevet fra en samfundsmæssig funktion ved dogmet om historikeren som iagttagende og ikke handlende individ. Tilmed hentes til historien væsentlige kriterier for videnskabelighed, objektivitet, sandhed i andre videnskaber, specielt de såkaldte eksakte videnskaber og de nye samfundsvidenskaber. Det kunne se ud som om historien skulle bukke under for den antihistoriske eller i hvert fald ahistoriske tendens, der prægede megen samfundsvidenskab indtil de seneste årtier og dermed blive et udtryk for den manglende historiske bevidsthed, der har sat sit

<sup>19</sup> K. R. Popper, *The Poverty of Historicism*, paperback udg., London 1961, s. 64 og *The Open Society and its Enemies*, bd. 1–2, London 1945, passim.

mærke på den ideologiske udvikling i det 20. århundrede. Endelig synes også den ældre sociologis opfattelse af samfundene som fundamentalt bestemt som harmoniske enheder med konflikter som det atypiske *til en vis grad* at have vundet indpas blandt historikere.

Over for disse tendenser står marxismen som en klar eksponent for en historisk helhedsopfattelse og en konfliktteori. Dens opfattelse af den samfundsmæssige totalitet er, at denne er modsætningsfyldt. Dens sandhedsbegreb er det fra Hegel videreudviklede dialektiske, at et fænomen, et samfund ikke alene er bestemt ved dets ydre fremtrædelsesform, men også af dens negation. Sandheden er så at sige disse modsætningers enhed. Hos Hegel harmoniseredes de til slut, men Marx fører opfattelsen videre i et krav om at virkeliggøre filosofien, d. v. s. at skabe en ny virkelighed.

Historikeren, hans genstand og hans produkt er momenter i den samme helhed, er en del af den samme virkelighed, hvilket vil sige, at historikeren alene i kraft af sit fag har en samfundsmæssig funktion og er udøver af en samfundsmæssig praksis. Det er han med eller mod sin vilje, bevidst eller ubevidst.

Karakteren af denne samfundsmæssige praksis bestemmes i sidste ende af historikerens klassetilhørsforhold. Hans virksomhed kan enten være et led i den ideologiske reproduktionsproces i samfundet, dvs. et led i den herskende klasses bevidste og ubevidste forsøg på at legitimere sit herredømme, eller han kan knytte sit virke til den klasse, som er negationen af den herskende klasses krav på at repræsentere den samfundsmæssige totalitet, og som er den progressive, revolutionære klasse. Det vil sige, at historikeren groft sagt kan befinde sig inden for en af to normative sfærer. De to former for historisk praksis har grundlæggende forskellige konsekvenser. Den historiker, der arbejder inden for det borgerlige ideologiske hegemoni, vil erkende fortid og samtidig ud fra den borgerlige klasses hovedopfattelse og vil være ude af stand til at forstå samfundet som bestemt af klassemodsatninger, hvorimod den historiker, der arbejder inden for den revolutionære klasses teori, i sin negerende praksis forstår samfundet som bestemt af klassemodsatninger og erkender, at hans arbejde har betydning for udviklingen af disse modsætninger på det idémæssige plan. Hvor videnskaben i traditionel forstand oftest betragtes som et mål i sig selv, er den for marxister et middel, der indgår som et integreret led i klassekampen. Historikeren er således partisk og må nødvendigvis være det. Svaret på kravet til upartiskhed, objektivitet osv. må være en demonstration af, at alle udøver en eller anden form for praksis, der påvirker den historiske udvikling.

Det her anvendte praksisbegreb er af central og afgørende betydning for den marxistiske opfattelse af videnskab og videnskabelighed. Kort udtrykt er spørgsmålet om den menneskelige tænkningens sandhed ikke blot et teoretisk, abstrakt spørgsmål, men også et praktisk. Det er i praksis, dvs. i klassekampen, at tænkningen må bevise sin sandhed.<sup>20</sup> En teoris sandhedsværdi ligger i dens betydning for en klasses praksis. Den verificeres eller falsificeres ikke ud fra et eller andet abstrakt »videnskabeligt« kriterium, eventuelt hentet fra andre videnskaber, men af den funktion den har i skabelsen af en klasses historiske bevidsthed.

Derfor får vi, skematisk udtrykt, mulighed for at iagttage to »objektiviteter« i vore dages samfund: en objektivitet bestemt af den herskende klasses normer og praksis og en objektivitet bestemt af arbejderklassens behov for en revolutionær teori og praksis. Disse to objektiviteter er ikke ligestillede i sandhedsværdi, idet den progressive klasses teori overskrider de erkendelsesmæssige grænser, der eksisterer for borgerlig videnskab i kraft af, at den producerer viden egnet til at reproducere kapitalen. For alle klasser er historien nødvendig for at skabe et virkelighedsbillede, der markerer et alternativ til andre klasses opfattelse af deres funktion i historien. For alle klasser må afgørelsen af, hvad der er væsentligt og uvæsentligt, udspringe af denne fundamentalt politiske bestemmelse.

Med denne deling af sandhedsbegrebet vil jeg selvfølgelig ikke hævde, at alle borgerlige historikere er enige, eller at alle marxister er det. Det er åbenbart, at der inden for de forskellige normative sfærer gives et utal af nuancer, en pluralisme, der dog ikke overskrider de grundlæggende fælles værdier. Såvel i den ene som i den anden hovedretning kan vi finde betoning af bestemte elementer fremfor andre. Også en marxistisk historiker er præget ikke alene af sin klasse-mæssige basis, men også af specifikke sociale, kulturelle og personlige forudsætninger. Der ligger heller ikke i konstateringen af denne eller hin historikers borgerlige observans fordømmelse eller en anklage for at indtage en bevidst apologetisk holdning over for det bestående system, eller at han til stadighed har forsvaret af magthaverne i tankerne. Der er tale om et fællesskab i samfundsopfattelse i bred forstand, som præger hovedparten af historieforskning og -skrivning. Heri indgår blandt andet den tidligere nævnte opløsning af den borgerlige helhedsopfattelse af den historiske udvikling, således at et fællestræk er enighed om, at historikeren retter sit arbejde mod det, som H. P. Clausen har kaldt »udsnit af den historiske virkelighed«. <sup>21</sup> Derved bliver historien opløst i en ansamling af historiske indi-

<sup>20</sup> Jvf. Teser om Feuerbach II, anf. udvalg, s. 91.

<sup>21</sup> H. P. Clausen, *Hvad er historie?*, København 1963, s. 115.



vidualiteter med selvstændige, næsten uafhængige kvaliteter over for andre dele af helheden. Historikerens arbejde er at verificere eller falsificere hypoteser på begrænsede områder og ikke generelle teorier. Herunder tilstræbes en relativ objektivitet på disse begrænsede områder. En endelig sandhed kan aldrig opnås.

Heroverfor må en marxist hævde, at man ikke kan forstå de enkelte udsnit til bunds uden at kende det dialektiske forhold mellem delene af helheden. Den samfundsmæssige praksis, som en marxistisk historiker udøver, har til formål at bidrage til en ændring af virkeligheden. Den første forudsætning herfor er, at virkeligheden kan erkendes, thi man kan ikke ændre den uden at kende den og kende den i sin helhed både historisk og aktuelt. Det er klart, at også en marxistisk historiker i sin konkrete forskning må beskæftige sig med begrænsede udsnit af historien og må anvende en metode og teknik, der tillader ham at forstå disse udsnit, men samtidig må han stadig anskue dem på grundlag af en helhedsopfattelse. Problemet for og det bestandige angrebspunkt mod marxister er sammenhængen mellem disse enkeltundersøgelser og helhedsopfattelsen, og det skal villigt medgives, at der ofte har været solid basis for anklager for at ville bøje resultaterne af konkrete undersøgelser, således at de passede ind i et formodet skema for den historiske udvikling. Problemet er så vidt min viden rækker utilstrækkeligt belyst af marxister og kan vel kun løses gennem en konkret forskning, hvor helhedsteori og detailstudier indgår i et stadig mere forfinet vekselvirkningsforhold.

Marxismen er ikke et filosofisk-historisk skema, der kan presses ned over historien uafhængigt af kildematerialets udsagn og resultaterne af konkrete studier. Derfor må marxismen indeholde de strengeste krav til kritisk empirisk forskning og en stadig raffinering af metode og teknik. Erkendelsen er heller ikke for en marxist en afsluttet proces og helhedsopfattelsen ikke et system, der er lukket for optagelse af ny erkendelse. Tværtimod må det logisk set være indbygget i et sandhedsbegreb, der defineres i forhold til praksis, at enhver forandring i samfundet, enhver ny landvinding i historisk viden må indarbejdes i den generelle teori. Det ville være en politisk uanvendelig teori, der indebar, at summen af viden til dato var den absolutte, den endeligt opnåelige sandhed. Dette betyder ikke, at det marxistiske sandhedsbegreb er relativistisk. Principielt indebærer marxismen, at det er muligt at opnå en sand erkendelse af den historiske og aktuelle virkelighed, forstået ikke blot som en række unikke fænomener, men som en integreret helhed. Forståelsen heraf er imidlertid betinget af erkendelsen af ens egen position i det nuværende samfund.

# Nekrolog

KNUD HANNESTAD

28. 6. 1915–26. 9. 1972

KNUD HANNESTAD var barnefødt i Århus. Hans fader var trafikassistent ved statsbanerne; selvom faderen blev stationsforstander i Skanderborg, kom sønnen til at gå i Århus Katedralskole, hvorfra han blev student i 1934. Blandt hans lærere var den senere Horsensrektor Aksel Strehle og direktøren for det danske institut i Rom Per Krarup. Det er forståeligt, at en opvakt elevs anlæg for historie her fra første færd kom under kyn- dig røgt og pleje. Da han påbegyndte historiestudiet ved Århus Univer- sitet, mødte den modtagelige og for faget »motiverede« student i middel- alderhistorikeren Johan Plesner og i oldtidshistorikeren Adam Afzelius inciterende lærere. Allerede i studietiden lagde Hannestad videnskabe- lige evner for dagen: i 1942 fik han universitetets guldmedaille for en afhandling om *ægyptisk provinsforvaltning i romersk kejsertid*. Han påviste, at den Nil-ofring, som den romerske præfekt på kejserens vegne årligt foretog i maj måned, og om hvis rituelle karakter vi er vel underrettede takket være Seneca, hverken er mere eller mindre end de romerske be- sættelsesmyndigheders videreførelse af traditioner fra Faraonernes og Ptolemæernes tid. Den unge forfatter havde her løst et kulthistorisk pro- blem på forbilledlig vis. Et resumé af afhandlingen blev trykt i tidsskriftet *Classica & Mediaevalia* VI 1944 p. 41–59. Om kejser *Septimius Severus i Ægypten* handler en knapt så morsom, men lige så samvittighedsfuld studie fra samme år.

Disputatsen om *De tredive tyranner* (1950) er en udførlig monografi om et af den græske histories mest spændende kapitler. Bogen samler sig om den hovedtese, at Kritias og hans kreds, den hårde kerne i den junta der tog magten i Athen i 404, havde et ganske bestemt politisk program, nemlig at omdanne den athenske forfatning efter spartansk mønster. Denne tese, der vel nok var inspireret af samtidens politiske erfaringer, forfægtes med mange gode argumenter. Det lå dog i sagens d. v. s. mate-

rialets natur, at bevisførelsen ikke kunne blive fuldstændig, og visse forskelle mellem den spartanske og den athenske samfundsorden vedblev at bestå; således findes i kildematerialet til revolutionen i 404 intet der tyder på at besiddelsen af et bestemt jordareal, der i Sparta var afgørende for at kunne høre til de fuldt berettigede borgere, skulle have haft en tilsvarende betydning i de tredives planer. Men Hannestad havde held til at fremdrage tydelige paralleller mellem spartanske samfundsforhold og de 30 tyranners intentioner. Eksempel herpå er rådets rolle som domstol svarende til den spartanske gerusias (ældsteforsamlings) kompetence i kapitalsager og forholdet til metøkerne, der med rette sammenlignes med den spartanske apartheidspolitik overfor ikke-spartiatier. Afhandlingen, der desværre kun foreligger på dansk, vil have blivende værdi som følge af den grundighed, hvormed såvel det antike kildemateriale som den moderne forskning, også den idéhistoriske, behandles. Hvis man stiller sig det futile spørgsmål, om historisk behandling af et klassisk emne som de 30 tyranner er nutidsrelevant, må svaret nok blive, at det er lærerigt at se, hvordan en revolution fungerer, og hvilke faktorer der bestemmer dens levetid.

Hannestads næste større arbejde udkom i Det kongelige danske Videnskaberne Selskabs skrifter under titlen *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du 4ème au 6ème siècle* (1962) og yder et internationalt anerkendt bidrag til forståelse af Italiens landbrug i kejsertiden. Italien var som bekendt i republikkens tid og den tidlige kejsertid ikke selvforsynende med brødkorn, men afhængigt af import udefra, navnlig fra Nordafrika. I 6. århundrede e.K. er Italien imidlertid selvforsynende. En italiensk forsker de Robertis havde antaget en gradvis forbedring af det italienske landbrug allerede i 4. århundrede e.v.t. uden at påvise årsagen hertil. Hannestad hævder nu i sin afhandling, at det er Vandalernes erobring af Nordafrika i 429, der tvinger Italien til selvforsyning. Han dokumenterer sin teori ved hjælp af senantikke litterære kilder, bl.a. det lille skrift *Expositio totius mundi*, der skildrer den italienske halvøes landbrug i blomstrende farver. Dette skrift formodedes tidligere at stamme fra 4. århundrede, men sproglige grunde taler afgjort for, at det er fra 5. eller 6. århundrede. Hannestad slutter sig til den af Norberg og Klotz fremsatte sendatering af det anonyme skrift, der således får brikkerne i hans teori til at falde på plads. Men det var overblikket over hele middelhavsområdet historie, der satte Hannestad i stand til at kombinere Italiens forandrede situation som landbrugsland i senantikken med den katastrofale ændring for Italiens forsyninger, der var en følge af Vandalernes

erobring af Nordafrika. Hannestad støtter sig bl. a. til senantikke kristne forfattere som Salvian. Hans fortrolighed med den tids litteratur er beundringsværdig.

Han bevægede sig længere og længere ned i tiden og længere og længere mod øst: en lille afhandling om *Byzants' forbindelser med Transkaukasien og Centralasien i 5. og 6. århundrede* afslørede hans kendskab også til byzantinske kilder og til problemstillinger vedrørende Byzants' forbindelse mod øst. Om den tiltagende bredde i Hannestads orientering vidner også udgivelsen af *Guillaume de Rubruks beretning om sin rejse til Qara Qorum i 13. århundrede* (1957). Han oversatte Joan Husseys *The Byzantine World* til dansk (1962) og gav således sine landsmænd mulighed for at lære Byzants af kende. Intet var naturligere end at han blev et aktivt medlem af Association internationale des Études byzantines. Mere end almindelig evne til historisk fremstilling lagde han endelig for dagen i et lille skrift om *Korstogene, Et møde mellem to kulturer* (1963).

Hannestad, der havde været bibliotekar ved Statsbiblioteket fra 1946–60, blev lektor i middelalderens historie i 1947 og professor fra 1960. Hans forskning og undervisning var centreret omkring middelhavslandene, som han da også kendte særdeles godt ved selvsyn.

Det ville give et ufuldkomment billede af Knud Hannestads virke, dersom man ikke pegede på hans administrative indsats.

Der blev trukket store vekslers på hans administrative evner, han var medlem af sit universitets konsistorium og forretningsudvalg fra 1966–70 og medlem af Statens humanistiske Forskningsråd fra 1968. Arbejdet her engagerede ham levende, alsidig interesseret som han var fik han ikke mindst i sin egenskab af formand for det humanistiske forskningsråd mulighed for at have nøje føling med den humanistiske forskning her i landet. Det var berigende for ham at kunne mødes med historikeren og vennen Erik Lönnroth, der sad som formand for det tilsvarende forskningsråd i Sverige. Hannestad havde stået ham nær fra den periode, han tilbragte som docentstipendiat ved Göteborgs Universitet (1953–54). Han påtog sig administrative pligter i erkendelse af, at en videnskabsmand kan udrette nok så meget også for sit fag fra en administrativ post som ved at fordybe sig i sit speciale. Knud Hannestad var en udadventt natur, åben for mennesker i almindelighed, studenter og medarbejdere i særdeleshed. Det følte derfor urimeligt, at netop Knud Hannestad skulle rammes, da de studerendes jagt på professorer gik ind i slutningen af tresserne, og det blev naturligvis ikke bedre ved, at en lokal folketingsmand følte sig foranlediget til at deltage i klapjagten. Ikke alle havde

forståelse for, at en universitetslærers virke omfatter andet og mere end at holde timer og sørge for de studerendes trivsel. Men betegnende er det, at Knud Hannestad ikke bar nag til sine forfølgere.

I de senere år glædede han sig til at få mere tid til sin forskning. Dens teoretiske grundlag interesserede ham mindre end de positive resultater, man kunne nå frem til ved en sober metode og stor flid. Det der fængsler historikere af Knud Hannestads type er det evindelige spørgsmål 'wie es eigentlich gewesen' – og ikke, hvorledes det skulle have været for at stemme overens med dagsaktuelle krav. På deres frugter skulle I kende dem. Dette gælder vel også historikere, og når man ser på Knud Hannestads livsværk, må man glædes over, hvad han nåede i et kort, af sygdom plaget liv. Man kunne fristes til som motto over hans virke at sætte den indskrift, som en stridbar naturforsker af forrige slægtled lod sætte over sig: Til syvende og sidst gælder kun karakteren.

FRANZ BLATT

## Anmeldelser

JØRGEN STEEN JENSEN: Hertug Hans den yngre. Fra Als og Sundeved bd. 50, udg. af Historisk samfund for Als og Sundeved og Numismatisk forening for Nord- og Sydslesvig. Sønderborg 1971. 199 s. Ill. 46,00 kr.

Hertug Hans d.y. af Sønderborg har flere gange været genstand for videnskabelig behandling. P. von Langendorfs – ikke altfor dybtgående – dissertation 1924 beskæftigede sig mest indgående med de politiske og forleningsmæssige sider af hertugens tilværelse. Andre forskere (A. D. Jørgensen, Johanne Skovgaard, Troels Fink, Johan Hvidtfeldt og Jørgen Slettebo) har senere viet hans virksomhed på Als særlig opmærksomhed; og endelig kan der være god grund til at minde om Johanne Skovgaards indsigtfulde fremstilling i »Sønderjyllands historie«. <sup>1</sup> Alligevel har museumsinspektør Jørgen Steen Jensen formået at fremdrage et meget omfattende nyt materiale, specielt fra Tyske kancellis arkiv og Gottorparkivet. Forfatteren har meget naturligt valgt at hellige sig hertugens personlighed og hans aktivitet som administrator af sit – som det flere gange med rette understreges – privatgodsprægede hertugdømme. De ydre rammer begrænses åbenbart bevidst til de nødvendigeste konturer, undertiden måske endda af hensyn til den afsluttende helhedsvurdering for stærkt.

Bogen har – i positiv mening – i høj grad præg af at være et *specimen eruditionis*, men den tegner på den anden side også et ganske nuanceret billede af denne fjerdingfyrste, hans tyske baggrund og forbindelser og af hans mangeartede og nidkære forvaltning. Steen Jensen har utvivlsomt ret i, at der ikke kan tilmåles hertug Hans nogen storpolitisk betydning. Det nærmeste hertugen nåede i denne henseende var vel chancerne

<sup>1</sup> Selvom G. E. Hoffmanns fremstilling i *Geschichte Schleswig-Holsteins* V:1, Neumünster 1972 endnu kun strejfer hertug Hans d.y. (s. 62 ff.), kan der være grund til at anføre den allerede nu, fordi Hoffmann så stærkt understreger hertugernes opdragelse i og stærke forankring i reformationstidens tyske territorialfyrstetradition.

for at få anbragt en søn som koadjutor i Kurland 1575 (s. 58 ff.), et projekt der givetvis først og fremmest skal anskues under dynastipolitiske synspunkter, navnlig da kongehusets interesser i de sækulariserede stifter i Nordvesttyskland blokerede ambitioner i denne retning. Den samme territorialfyrstelige – og indirekte dermed også finansielle – horizont kan iagttages i hertug Hans' efter omstændighederne ganske vellykkede ægteskabspolitik (s. 19–41) og i hans rethaveriske kamp for andel i samforleningen og for landsstændernes hyldning; særligt værdifuldt er det, at Jørgen Steen Jensen supplerer Erslevs betoning af hertugslægtens fjerne arvemuligheder med de nærliggende finansielle fordele, hyldningen indebar i form af ret til frøkenskat osv. (s. 57).

På den anden side vil det efter samtidens normer næppe være berettiget at se bort fra de incitament, der kunde ligge selv i fjerne arvemuligheder. For sammenhængen er det næppe uden betydning, at hertugen – som det til overflod fremgår af brevtitulaturer og møntlegender – fra første færd og konsekvent smykkede sig med titel af »Erbe zu Norwegen«, hvorved han demonstrativt sidestillede sig med og åbenbart blev accepteret af de øvrige (suveræne) fyrster i deres egenskab af medlemmer af den oldenborgske mandsstamme og hertuger af Holsten. Karakteristisk nok fremhæver en engelsk gesandt i sommeren 1588 de tilsidesættelser, det nyudnævnte regeringsråd udsatte hertug Hans for ved at udelukke ham fra formynderstyret; englænderen har et ganske klart og sikkert blik for de fundamentale forskelle mellem den aristokratiske danske statsskik og de tyske territorialfyrsters arvekrav, som hertugen fandt tilsidesat.<sup>2</sup> Andre efterretninger lader formode, at hertug Hans har betjent sig ikke blot af sin slægtsadkomst, men netop også sin arveret til Norge som argument for at opnå sæde i formynderstyret.<sup>3</sup>

Tyske territorialfyrstelige doktriner af (proto)absolutistisk støbning og danske rådsaristokratiske principper tørner her sammen; konflikterne nåede endnu vel ikke altfor dybt, men de tjener ikke destomindre i høj grad til karakteristik af hertug Hans' territorialfyrstelige horizont, som formentlig havde fortjent en stærkere betoning end den, der bliver ham til del i forfatterens sammenfattende karakteristik (s. 90–93); hertug Hans var »en småfyrste – fjerdingsfyrste efter datidens sprog – der red på tidens strøm«, men uanset hvilken alen man anlægger, vil det næppe

<sup>2</sup> Calendar of State Papers, Foreign Series. The Reign of Elizabeth, vol. XXII, ed. by R. B. Wernham, London 1936, s. 77.

<sup>3</sup> Niels Slange, Kong Christian den Fierdes Historie I, Kjbh. 1749, s. 6f.; Ludv. Holberg, Danmarks Riges Historie II, ny udg. ved F. L. Liebenberg, Kjbh. 1856, s. 358f.; jf. også Hist. tidsskr. 12. r. VI, 1973, s. 456 med note 66.

være korrekt at affærdige ham som en inderligt ligegyldig person.<sup>4</sup> I kulturel henseende har hans færden efterladt sig så få varige spor, at den med rimelighed kan karakteriseres som betydningsløs eller endda negativ (s. 93), og det er ligeledes unægteligt fuldt korrekt, at hans færden præges af en så grov hensynsløshed (selv for den undrende samtid), at folketroen ikke kunde lade ham finde ro i sin grav (s. 90). Det for helhedsvurderingen centrale spørgsmål ligger dog i, om der ikke består en stærkere indre sammenhæng i hertug Hans' holdning, hans rastløse og ofte håndfaste aktivitet og i hans undertiden betagende påholdenhed, som Christian IV ikke undser sig for at skose ham for.

Hertug Hans' forvaltning og hans jurisdiktionskrav præges som Jørgen Steen Jensen fremhæver af krav på ubetinget autoritet. Hans administration varetages efter tyske territorialfyrstelige mønstre af borgerlige og lærde embedsmænd og fra slutningen af 1500-tallet også af uadelige fogeder på lokalt plan. Forfatteren betoner i denne forbindelse specielt Johannes Hildesheims rolle som højt betroet hertugelig råd fra 1592/93 (s. 36–39), en person der givetvis havde de bedste forudsætninger efter sin uddannelse som sekretær i den entreprenante markgreve Hans af Kustrins kancelli. På den anden side må den – konfessionelt begrundede – fordring på ubetinget øvrighedsmyndighed som forfatteren flere gange nævner utvivlsomt forbindes med fyrstemagtens utrættelige og ofte smålige anstrengelser for at sikre sine finansielle ressourcer og absolutte uafhængighed, et træk der påny røber hertug Hans' dybe forankring i tysk territorialfyrstelig tradition. At hertug Hans i denne retning hører til undtagelserne for hvem det lykkes er interessant; men vigtigere er det formentlig, at hans succes som fyrstelig kapitalist principielt sidestiller ham med så prominente personer som Christian IV og enkedronning Sofie, og at den iøvrigt påny fortsætter traditionen fra 1500-tallets måske mest betydelige fyrstelige kapitalist, markgreve Hans af Kustrin.<sup>5</sup>

Det mest grundlæggende element i periodens fyrstelige doktriner ligger formentlig i bestræbelserne for koordinering og maksimering af fyrstemagtens finansielle ressourcer, et træk som med al ønskelig tydelighed

<sup>4</sup> Således Ole Degn i *Historie X:1*, Århus 1972, s. 133 f.

<sup>5</sup> Jf. Ludw. Mollwo, *Ein fürstlicher Kapitalist im sechzehnten Jahrhundert*, *Festschrift für Hans Delbrück*, Bln. 1908, s. 185 ff.; F. Redlich, *Der fürstliche Unternehmer, eine typische Erscheinung des 16. Jahrhunderts*, *Tradition, Zeitschr. f. Firmengeschichte und Unternehmerbiographie III*, Mnch. 1958, s. 17–32 og 98–117. – Om territorialfyrsteideologien i almindelighed, se f.eks. F. Hartung, *Der deutsche Territorialstaat des XVI. und XVII. Jahrhunderts nach den fürstlichen Testamenten*, *Deutsche Geschichtsblätter XIII*, Hann. 1912, s. 265–84.



træder frem i hertug Hans' virksomhed. Forfatteren anfører med rette, at de hertugelige højhedsindtægter næppe har vejet tungest i hertugens budget (f. eks. s. 16),<sup>6</sup> og at den forholdsvis ringe likviditet, som de foreliggende regnskabsbalancer afslører, ikke er udtryk for armod, men tværtimod for hans utrættelige erhvervsvirksomhed og solide velstand. Både von Langendorf, Johanne Skovgaard og – meget stærkt – Jørgen Steen Jensen understreger med fuld ret hertug Hans' godssamling og hensynsløse storgodsdrift – om man vil: den hertugelige agrarkapitalisme – som det mest markante træk i hans fysiognomi som fyrste og også som hans vigtigste indtægtskilde. Hans udnyttelse af konjunkturforholdene og hans systematiske opbygning af erhvervsvirksomhed (handel, industri og pengeudlån) som knyttes til storgodsdriften fortjener utvivlsomt forskningens opmærksomhed. Selv betoner hertug Hans 1592 med god berettigelse, at han ved Glücksborg havde »ein uberaus drefffenlichen schönen viehtzucht und nutzliche sennerey erbaut, so er sein altkuemisterey nent, und im vil dausent dhaller nutzt« (s. 16 med note 60).

Jørgen Steen Jensen har selv leveret gode og veldokumenterede bidrag til belysning af hertug Hans' godsdrift (s. 16, 32f., 42ff.) og betoner (s. 47), at det bevarede regnskabsmateriale nok kunde være en mere udtømmende analyse værd. Det samme gælder formentlig hertugens kapitalinvesteringer på pengemarkedet i Kiel. Selv vier forfatteren meget naturligt hertugens udmøntning særlig opmærksomhed; foruden en meget omhyggelig og formentlig udtømmende gennemgang af det hertugelige møntvæsen (s. 66–75) aftrykkes en række hertil hørende akter som bilag (nr. IV–XII og XIV) og endelig bringes en moderne og teknisk fuldt tilfredsstillende »katalog over mønter og medailler fra Hans den yngre og hans sønner« (med gode afbildninger) samt en udførlig fundfortegnelse (s. 94–137). Fundkortene synes at dokumentere den hertugelige udmøntnings relativt ringe udbredelse, kongeriget, Nordvesttyskland og Nederlandene, iagttagelser der underbygger Steen Jensens betoning af hertugens afhængighed af de omgivende og toneangivende møntværksteder. Forfatteren formulerer sig da også meget forsigtigt med hensyn til spørgsmålet, om hertugen har ført en selvstændig

<sup>6</sup> Det er som forf. anfører (f.eks. s. 11 og 14) rigtigt, at hertugens deputat ved delingen 1564 fastsættes til 8.000 mr.lb.; af de kgl. omslagsregnskaber fremgår dog, at der regelmæssigt udbetales hertugen 6.666 2/3 dr.; fra 1594 udredes regelmæssigt 718 dr. i deputat. Hertugens andel i toldintraderne fra hertugdømmerne udgjorde normalt kun meget små beløb; f.eks. udbetaltes der ham 1620 ca. 312 dr. af samlede toldintrader på 1.896 dr. (altså 1/6). RA.Reg.108b.Rev.civile regnskaber.Kgl. kieleromslagsregnskaber 1563–1630, div. år.

møntpolitik; dens omfang har næppe kunnet motivere forsøg på i større udstrækning at profitere af møntretten, og trods både danske og hanseatiske – næppe helt uberettigede – kursnedskrivninger af den hertugelige småmønt har forfatteren sikkert ret i at påpege prestigemomentet ved udmøntningen som væsentligt for hertugen på Sønderborg. Dette argument var jo heller ikke ukendt i kongeriget, når rigsrådet kunne fraråde kongen en nedskrivning af den danske mønt under henvisning til, at den lødigere danske mønt, som vilde blive fortrængt fra riget, også vilde bringe kongens kontrafej udover rigets grænser.<sup>7</sup>

Som helhed synes kildematerialet da at aftegne konturerne af et ganske stærkt og skarptskåret territorialfyrsteportræt, som – målt med samtidens alen – hæver hertug Hans over ligegyldigheden; til portrættets facetter er det lykkedes Jørgen Steen Jensen at levere kyndige og værdifulde bidrag. Hvad man kunde savne er som det vil fremgå af anmeldelsen den syntese, der kunde forene de mange tråde til helheden. Selv har hertug Hans i sit testamente 1621 sammenfattet sit program på ganske karakteristisk måde; ved delingen af hertugdømmerne havde han erhvervet et »patrimonium und Erbtheil«, som han selv »mittelst Gottes reichen Segen durch Erhauffung vieler statlicher Höffe und Güther (so folgents wie viel wir daran gewandt und verspendiret, ausführlich specificiret und benennet werden soll) als auch eingezogene rahtsahme Hoffhaltung, Sparsahmkeit und fleißige Aufsicht zur Haußhaltung, Gott lob merklich vermehret und in einen viel beßern Stand gebracht«.<sup>8</sup>

#### E. LADEWIG PETERSEN

<sup>7</sup> Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid I, Kjbh. 1883–85, s. 252.

<sup>8</sup> Johs. Friedr. Hansen, Vollständigere Staatsbeschreybung des Herzogthumes Schleswigs, Flensburg 1770, s. 633f.

H. D. SCHEPELERN: Museum Wormianum. Dets Forudsætninger og Tilblivelse. Wormianum 1971. 435 s.

Denne vægtige afhandling om Ole Worm er paa een gang et lærd værk, der med rette har indbragt dets forfatter den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet,<sup>1</sup> og et *con amore*-arbejde, der udstraaler veloplagt forskerglæde. Det hænger sammen med emnet, den meget virksomme og mangefacetterede læge og forskers banebrydende samlervirk-

<sup>1</sup> Anmeldelsen gengiver hovedlinien i første officielle opposition ved afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad den 7. december 1971.

somhed, der naturligt nok har inspireret forfatteren, den moderne museumsmand, der som klassisk filolog som ønskeopgave paatog sig at gengive Worms omfattende latinske korrespondance paa dansk (*Breve til og fra Ole Worm* I–III, 1965–68). Oversættelsen af denne lærde brevvexling er i sig selv en videnskabelig bedrift. I den følger man i henved 2000 breve en rig og særpræget forskerpersonlighed i levende kontakt med fremragende lærde over hele Europa fra Italien til Island, og i stadig stigende omfang omhandler den indsamlingen af genstande og forstaaelsen af hver enkelt. Det er forstaaeligt, at emnet maatte friste den moderne museumsmand til ogsaa at placere denne museumspioner og polyhistor i hans aandshistoriske sammenhæng.

Bogens emne er nok samlingen og dens tilblivelse, men den er skildret med bred baggrund, som det synlige udtryk for en rig kulturpersonlighed i et europæisk og dansk nybrudsmilieu. Opgaven er nok at bestemme og beskrive de enkelte numre i forhold til tidens indsigt og viden og at skildre, hvorledes det lykkedes at faa saa meget bragt i hus, men alt dette er indordnet under eet stort og samlende synspunkt: Hvad var egentlig drivkraften for denne utrættelige praktiker og forsker, lægen og professoren Ole Worm?

Mange specialister – filologer, arkæologer, medicinalhistorikere og lærdomshistorikere fra naturvidenskabens mange grene – vil ved siden af almindelige historikere og litteraturhistorikere studere denne bog intenst. Det kan ikke undgaas, at de vil sætte anmærkninger ved dette og hint, ikke mindst fordi stoffet nu er lagt smukt til rette for specialisten. Det vilde heller ikke være svært for mig at fremsætte en række smaa noter til dokumentation af, at forf. ikke er historiker af uddannelse, men saadan petit-kritik kan hverken forfatter eller hovedperson være tjent med. Min anmeldelse skal i stedet koncentrere sig om hovedlinien i afhandlingen: opfattelsen af *samlers* personligheden – eller maaske snarere *forsker* personligheden bag samleren, universitetsprofessoren, lægen, runologen, antikvaren, som jeg hellere vil udtrykke det.

Forf. følger samleren Ole Worm (1588–1654) nøje skridt for skridt fra den første svage og hypotetiske impuls i drengæaarene, mens han indtil 1601 gik i Aarhus latinskole. Det formuleres forsigtigt, at »det kan dog ikke udelukkes«, at rektor Hans Pedersen Horsens, der ogsaa var lokalhistoriker, »har kunnet vække hans interesser for historisk samlervirksomhed« (s. 47). Motivet forfølges som en gryende interesse under vandreaarene ude i Europa indtil aar 1613, videre gennem en mere aktiv inter-

esse i de tidlige professoraar, til de systematiske indsamlinger sætter ind i forbindelse med universitetsreformen i 1621 og højnes gennem manddomsaarene for at kulminere med værket *Museum Wormianum*, det fornemme monument over samleren, der udkom i 1655 i Leiden, aaret efter hans død, saa han ikke naaede at give værket den sidste afpudsning i korrekturen. Trods Ole Worms testamente kom samlingen næppe heller til at fungere offentligt efter hans død; hurtigt gik meget til grunde, siden splittedes samlingen totalt og kun faa stykker har overlevet.

I den meget fine analyse af Worms to bevarede stambøger fra aarene 1605–1612, som forf. saa udmærket benytter til at opspore hans lærde kontakter og aandelige paavirkninger under vandrearene i det brogede europæiske universitetsmilieu, søger han ogsaa efter impulser og forbilleder for samlerinteressen, men maa indrømme, at man »kun sporadisk kan konstatere Worms vaagnende samlerinteresse« (s. 66). Endda er flere af eksemplerne tvivlsomme, for hvad beviser det, at Worm i 1609 under et kort ophold i Neapel har opnaaet den berømte samler Ferrante Imperato's autograf? Det forekommer mig lidt dristigt, naar forf. s. 65 polemiserer mod nevøen Thomas Bartholin, der i sin mindetale tilskrev denne rejse en almindelig interesse for oldtidsminder, og i stedet hævder, at den »i væsentlig grad (maa) tilskrives ønsket om at se Imperatos museum«. Det er et tyndt postulat, da samlerinteressen ikke paa forhaand er godtgjort, i særdeleshed fordi mindetalen sandsynligvis som foreslaaet (s. 42) beror paa Worms egne optegnelser.

Forf. har givet et levende og perspektivrigt billede af den unge aarvaagne og videbegærlige studerende paa hans *grand-tour*, men det er vanskeligt at finde eet eneste sted, hvor samlerinstinktet slaar igennem. Vidnesbyrden fra de unge professoraar vejer heller ikke tungt. Er der noget usædvanligt ved at en doktor udi medicinen viser interesse for »en papirmodel af det menneskelige øje« (s. 146) eller for det værk om hermafroditter, som hans lærer og ven professor Bauhin i Basel havde udsendt i 1617. Lidt mere hold er der vel i de botaniske ekskursioner, som han i selskab med sine ældre medicinske svogre Caspar Bartholin og Jørgen Fuiren foretog til Amager i 1616–17. Denne interesse for at samle frø og planter og udveksle erfaringer med Bauhin og andre lærde er nok aktiv, men den kan ikke bære konklusionen s. 144, at det »har været studieaarene hos Caspar Bauhin og Jacob Zwinger i Basel, der har gjort ham til aktiv samler«. For dels er der tale om lægeplanter og dels om en gentjeneste til en hengiven lærer og ven, der var pioner som plantesamler. Man skal være forsynet med en kraftig lup for at finde vidnesbyrd

om en særlig samleraktivitet hos Worm i de unge aar, eller rettere: det er alene kendskabet til hans senere samlervirksomhed, der forvandler uskyldige tilfældigheder til indicier herfor, gør det »paafaldende«, at Thomas Bartholins mindetale ikke omtaler den (s. 65), og fremkalder undren over, at man »kun sporadisk kan konstatere Worms vaagnende samlerinteresse« (s. 66). Fjerner man denne undren og indrømmer, at det ikke før efter 1620 er muligt at finde noget moment, der peger frem mod den store samler eller vidner om en særlig samlermentalitet, kan man give fuld tilslutning til forf.s levende og konkrete skildring af Worms udvikling som forsker. Kilderne vidner enigt om en aktiv og vaagen ung forsker, der i takt med det gryende frembrud i den europæiske lærdomsverden engageredes stærkt i den retning, hvis forskning fandt sted paa grundlag af iagttagelse og erfaring, men vendte sig mod nedarvede og nye logiske og spekulative teorier, der ikke lod sig verificere paa virkelighedens grund.

De ydre data i Ole Worms karriere som professor ved Universitetet er klare. Han blev professor i pædagogik i 1613, overtog to aar senere professoratet i græsk, i 1621 blev han professor i fysik og endelig i 1624 fulgte han sin svoger Caspar Bartholin, der blev professor i teologi, som professor i medicin som *secundus* og beholdt dette professorat indtil sin død i 1654. I begyndelsen fulgte Worm saaledes tidens praksis og arbejdede sig op fra de lavere til de højere fag, men da han havde naaet sit rette felt, forblev han der, hvad der ikke hindrede, at han fem gange blev valgt til Universitetets rektor og gennem lange tider var fakultetets dekan.

Det vil næppe blive fuldt opklaret, hvorledes den 25-aarige Ole Worm opnaaede professorat. Han havde kun studeret et enkelt semester i København, og trods den store lærdom han havde erhvervet ved fremmede universiteter, havde han formelt ikke meriteret sig saa meget, at han nogle aar senere var værdig at bestride dekanatet. Forf. nøjes med at henvise til »uforudsete ansættelsesmuligheder«, der forsommeren 1613 fik ham til at vende hjem fra England (s. 85). Hvilke anføres ikke, heller ikke at det strider mod mindetalen, der meddeler at han først »i juli maaned 1613 blev hjemkaldt af sine forældre og venner« (s. 46).

Noget nærmere kan man komme sagens kærne. Snarest under hensyn til Caspar Bartholin (jfr. s. 71) er der ikke tegn paa, at Worm tidligere har søgt at gøre sig bemærket ved Universitetet, og da man i konsistorium i januar 1613 drøftede besættelsen af et professorat i medicin, forekommer hans navn overhovedet ikke, heller ikke som eventuel efterfølger af

Bartholin, der takket være sin svigerfader Th. Fincke blev forfremmet fra professoratet i pædagogik. Til dette nævntes da tre navne, bl. a. Christoffer Dybvad, der endnu i april tør haabe paa at faa det. Men i et møde i konsistorium 12. juni skydes disse tre til side for Ole Worm, der gennem rektor havde ansøgt om at efterfølge C. Bartholin som professor i pædagogik, dersom denne blev professor i medicin. Den 24. juli 1613 befordredes Worm derefter *ad professionem pædagogicam* af et enstemmigt konsistorium.<sup>2</sup> – Hvad der er sket i mellemtiden fremgaar ikke. Der er næppe grund til at anfægte mindetalens ord, for ansøgningen er snarest indsendt pr. brev fra England. Hvad der har faaet Bjørn Kornerup til at pege paa indgriben fra kansleren Christian Friis-Kragerup,<sup>3</sup> kan ikke ses; snarere kan der peges paa Holger Rosenkrantz den Lærde, som Worm dog beviseligt havde været i forbindelse med.

Worms »systematiske indsamling« startede ifølge forf. aar 1621. Det er sikkert rigtigt, men motiveringen skal nok snarere søges i september end i maj maaned. For det konkrete indsamlingsarbejde er de faa maaneders forskel selvfølgelig uden enhver betydning, derimod ikke for tilskyndelsen. Denne mener forf. er kommet udefra, nemlig fra kravene i den nye forordning for universitetet, *Novellæ Constitutiones* af 18. maj 1621, men den skal snarere søges i Worms overgang til de demonstrative naturfag og ses som en indre tilskyndelse; den spores i hans tiltrædelsesforelæsning som professor i fysik, som forf. med rette tillægger udtryk for erfaringsmetode og selvsyn (s. 126).

Det er lærdomshistorikernes hævdevundne overvurdering og uklare opfattelse af den saakaldte universitetsreform af 1621, der har gjort dette til et grundmotiv i afhandlingen, saa forf. allerede i indledningen hævder, at der mellem Worms samlervirksomhed og *Novellæ Constitutiones* er »en sammenhæng, der mig bekendt ikke tidligere er paaapeget« (s. 10). Dette synspunkt, at det var »de nye veje«, kravene om »en udbygning af den demonstrative undervisning« og »nøgttern og virkelighedsnær undervisning« fra den nye universitetsforordning, som Worm paa fortjenstfuld maade førte ud i livet, gennemføres konsekvent (s. 121 f., 125, 134 f., 142, 318 m. fl.). Nu havde det nok været klogt, om forf. havde undladt at gøre sammenhængen med *Novellæ Constitutiones* til en hovedtese, for – som nedenfor skal paavises – var denne alt andet end en positiv reform, men det mindsker gennemgaaende ikke den konkrete redegørelse for Worms indsats. Tværtimod, for naar forf. s. 141 om »den demonstre-

<sup>2</sup> Danske Magazin 4. r. II, s. 220–25.

<sup>3</sup> Bjørn Kornerup, Hans Poulsen Resen, 1928, s. 138.

rende undervisning« fremhæver, at det blev Worm, »som inden for de eksisterende muligheds begrænsning førte dem ud i livet«, maa der tilføjes: ikke paa grund af, men paa trods af eller uden hensyn til regeringens anvisninger. Og saaledes bliver Worms fortjenester endnu større.

Den kongelige udfærdigelse af *Novellæ Constitutiones* af 18. maj 1621 forefindes som original i Universitetets arkiv. Da H. F. Rørdam i 1887 udgav den i Danske Magazin (5. r. bd. I), bilagde han den med nogle *Forarbejder* fra Gl. Kgl. Saml. 1073 fol., dels et »udkast«, som han henførte til Jesper Brochmand, og dels nogle latinske og danske »bemærkninger« hertil af Caspar Bartholin. Betegnelserne »forarbejder«, »udkast« og »bemærkninger« er i og for sig rigtige, deres forbindelse med forordningen ogsaa uomtvistelig, men deres nærmere forhold til denne og til virkeligheden uafklarede, og kun Bartholins haand synes sikker. Naar de derfor i vor lærdomshistoriske litteratur fremtræder som udtryk for kongens og regeringens reformer og reformiver – en linie, som forf. understreger – maa det konstateres, at det er en forhastet kombination, for det er alene udkastet, der rummer reformer, der lærdomshistorisk kan vurderes positivt. Dr. Schepelern synes snarest at opfatte »udkastet« som en slags ministeriel bekendtgørelse til udfyldning af en kongelig anordning, saaledes s. 157, hvor der tales om de medicinske professorers undervisning ifølge udkastets bestemmelser, idet det dog tilføjes, at disse »næppe nogensinde var helt autoriseret som forskrifter«. Med lidt formel kildekritik føjet til forf.s realitetssans var hans tvivl og vaklen sikkert endt med det rigtige resultat: der er her ikke tale om forskrifter, men om forkastede forslag.

Forordningen er udfærdiget i Danske Kancelli og her indført i brevbogen Sjællandske Registre i den samme form som den oversendte original; men om dens forhistorie er intet kancellimæssigt bevaret. Vor eneste viden stammer fra historieskriveren Niels Slange, der hundrede aar senere meddelte, at kongen i begyndelsen af 1621 befalede, at kansleren Chr. Friis-Kragerup, to rigsraader, bl. a. den lærde Holger Rosenkrantz, superintendenterne for Fyn og Skaane i forening med de ældste universitetsprofessorer skulde anstille en prøvelse af universitetets fundats. Der er ingen grund til at tvivle paa kommissionens eksistens, men om dens arbejde vides intet udover selve anordningen. De professorale udkast og antegnelser er ikke blevet til i kommissionen, hvor snarest teologen Resen og medicineren Fincke har været universitetets repræsentanter, og de har næppe heller været fremsendt til kommissionen. Der er tale om privatarbejder, der repræsenterer reformforslag fra yngre universitetslærere

med europæisk horisont, ved siden af C. Bartholin muligvis den jævnaldrende Brochmand (begge født 1585) og maaske ogsaa den 32-aarige Ole Worm, og de er overleveret via Universitetet, ikke i Kancelliet.

Forholdet mellem optegnelserne og forordningen er nok ukendt, men sikkert er det ogsaa, at anordningen er formuleret med kendskab til det bevarede udkast eller et nærbeslægtet forlæg. Begge er for saa vidt ogsaa reformatoriske, men med vidt forskelligt indhold og formaal. Professorernes udkast tilstræber en udbygning af Universitetet og en højnelse af undervisningen efter de bedste europæiske mønstre, som de har lært at kende paa deres lange uddannelsesrejser. Den kongelige forordning er derimod uden enhver form for modernisme, og i hvert fald alt nyt i det professorale forslag, der kostede penge, er udeladt, saaledes det anatomiske teater, en botanisk have med en urtegaardsmænd, nye læsesale og enhver antydning af demonstrationsundervisning. Regeringens reformkrav var af en ganske anden art. De kan alle samles i kravet om at præstere flere og bedre uddannede kandidater til embederne, og det skulde ske ved hjælp af det samme antal professorater (eller eet mindre) og for de samme midler. Der er ikke tale om at mindske terpe- og disputereundervisningen til fordel for demonstrativ eller anden moderne undervisning, men kun om, at der skulde indføres strenge (rigide) eksaminer.

Det er vel forordningens forbud mod professorernes »unyttinge dikteren«, der har forledt forskerne til at tro paa positive undervisningsreformer fra regeringens side. Den indgaar i § 9 og bør ses i sammenhæng. Den gengives nedenfor i et noget forkortet og lettere forstaaeligt dansk, dog saa nær teksten som muligt:

Eftersom vi (Kgl. Maj.) har erfaret, at en stor del af professorerne tilbringer den meste tid med dikteren af, hvad de har sammenflettet fra forskellige forfattere, for at spare deres egen umage, og tiden saaledes henslide, at de ikke i nogle aar kan fuldende (deres pensum), i den tid nogen student bliver ved Universitetet, da efterdi Universitetet ikke i synderlighed er til nogen professors ophold, men alene er Gud til ære og ungdommen til forfremmelse, vil vi naadigst herefter saadan unyttig dikteren dem befale at indstille, og deres pensum paa eet aar forrette og undervise deres auditorium fuldkomment klart at forstaa.

Det er, hvad der kom ud af universitetslærernes reformprogram i 15 udførlige paragraffer med modernisering af alle lærestole med gode og varierede studieprogrammer, herunder forslag om oprettelse af demonstrativ undervisning og appel om udarbejdelse af lærebøger (ogsaa paa dansk) samt med tillægsforslag om oprettelse af et privilegeret bogtrykkeri og en boghandler. Alt dette skal indføres for – som det hedder i ud-



kastets § 1 – ikke at spille Universitetets og ungdommens tid »med unyttige dictatis och auctoribus«. Der er ikke tvivl om, at denne formulering i udkastet har tjent som forlæg for anordningens § 9. Omformningen taler for sig selv. Men vil man til bunds forstaa regeringens opfattelse af universitetslærernes opgaver, maa man ogsaa inddrage anordningens sidste paragraf. Den lyder: »Skal ingen professor fordriste sig til paa egen haand at begive sig ud af byen og forsømme sine lectiones«. Dertil krævedes speciel bevilling i hvert enkelt tilfælde.

Regeringsreformen var altsaa ikke epokegørende: kortere studietid, mere effektiv manuduktion i eksamensrelevante kundskaber, flere studerende, men ikke større bevillinger.

Forordningen for Universitetet var sidste led i en mere almen reformering af højere undervisning og uddannelse, der var forberedt i de foregaaende aar. I 1620 havde man forsøgt at ophjælpe latinskolerne, navnlig ved i stiftstæderne at indrette gymnasier, hvor der skulde ansættes bedre uddannede og bedre lønnede lærere under titel af professorer; men da man havde vanskeligt ved at afse jordegods til investeringen, blev tankerne kun delvist og sent omsat til virkelighed. Noget bedre gik det med principbeslutningen om at udvide Sorø skole til et adeligt ridderakademi, idet det – gratis for staten – fik tillagt Maribo klostergods, mens det adelige jomfrukloster samtidig nedlagdes. Formaalet med akademiet var at begrænse de unge adelssønners uddannelsesrejser, »med stort pengespild og med ungdommens korrupsion« som følge, som det utvetydigt hedder i propositionen for dets oprettelse.

Da Universitetet skulde reformeres, var der intet jordegods at finde. Tværtimod kun nedskæring. Stipendierne til teologernes udenlandske studierejser blev inddraget – de var unødvendige eller skadelige; Regensen blev bygget, men udelukkende paa Kommunitetets bekostning; Universitetets bønder fik deres skattefrihed beskaaret, og en ansøgning om, at de højlærdes bønder maatte blive fritaget for soldatertjeneste paa lige fod med adelens blev afslaaet. Alene det teologiske studium blev noget forbedret, idet der blev lagt mere vægt paa eksegesi. Som inspirator til denne gratis reform har man kunnet pege paa Holger Rosenkrantz, der synes at have været den ildfulde sjæl bag alle planer om uddannelsesreformer.<sup>4</sup> Resultatet var pauvert; kansleren har maaske nok været velvillig, rigsraadet modvilligt bortset fra Sorø, og kongen uden interesse for den side af kulturlivet – og riget fattedes midler.

<sup>4</sup> J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den Lærde, 1896, s. 191 ff. – H.R.s forhold til uddannelse behandles s. 169–205, herunder s. 189 ff. universitetsreformen.

Selv om regeringen saaledes »foreskrev nøgtern og virkelighedsnær undervisning« (s. 318) af en karakter, der er væsensforskellig fra den, som forf. har fulgt efter gængs opfattelse, maa man give fuld tilslutning til, hvad han skriver om Universitetet i 1630'erne, nemlig at det »i forbavsende grad (var) paa højde med, hvad der ydedes andetsteds« (s. 134), og ligeledes at det blev Worm, der »fik hovedbyrden med gennemførelsen« af reformerne (s. 134f.) – dog ikke som anført i kraft af, men paa trods af de givne anvisninger fra konge og regering.

Iøvrigt er Ole Worm selv den bedste kilde, naar det gælder tidspunktet og baggrunden for, at hans demonstrative undervisning slog igennem ved Universitetet. Det er formuleret i fortalen til *Museum Wormianum*, af forf. smukt gengivet paa dansk s. 216. Efter at have opponeret mod Aristotelernes krav om, at lærlingene skal tro paa lærerne, og mod Pythagoræernes »det er mesterens ord« fortsætter Worm:

Ingen skal tvinges til at sværge sin lærer troskab, men tingene selv skal fæstne forstaaelsen, og til sin lærer skal man ikke fæste mere lid, end han med kendsgerninger har paavist, at den skyldes ham. Dette er filosofiens rette kongevej, og den, som bøjer af fra den, drives ud paa afveje og i afgrunde.

Denne smertelige erfaring gjorde jeg selv, da jeg mærkede, hvor tomhændede vi blev gennem den fremgangsmaade, hvorefter naturfilosofien sædvanligvis drives. Da begyndte jeg at ynkes over de kaar, der bydes de begavede, og at tænke over midler, hvorved en samling af de forskellige og smukkeste naturgenstande kunde tilvejebringes og bibringes ungdommen, for at den derved kunde drages op af vildfarelsernes almindelige morads og mørke og hensættes i klart dagslys og den skønneste betragtning af Guds værker. Fra det øjeblik jeg først begyndte at undervise i naturkundskab ved dette kongelige akademi, sparede jeg mig derfor hverken udgift eller møje, men begyndte at anlægge et ikke ubetydeligt skatkammer af naturgenstande. Min hensigt var at kunne fremlægge det til beskuelse for alle, der følte sig dragne mod naturen, og at forklare de enkelte genstande, saaledes at jeg gav besked om deres navne, natur, egenskaber, beskrivelse og anvendelse i det omfang det var muligt at udforske og udlede det af de bedste og paalideligste forfattere, og dermed at aabne dem en lettere vej til naturens andre lønkamre . . .

Fornemmere kan Worms indsats i universitetsundervisningens fornyelse næppe udtrykkes. I forkortet gengivelse og uden omsvøb staar der: Det er min personlige indsats som universitetslærer – ophavsretligt, arbejdsmæssigt og økonomisk – at den medicinsk-naturvidenskabelige undervisning i sin tid blev moderniseret; baggrunden, statens svigten, omtales derimod ikke med et eneste ord. Dr. Schepelern har nu med sin afhandling dokumenteret, at Worms ord fra 1654 træffer sandheden om, hvad der skete i aarene efter 1621; Worm tog hovedbyrden ved den

reformerede undervisning, men altsaa af egen tilskyndelse. Med rette understreger forf. ogsaa gentagne gange den nært beslægtede tankegang, der er udtrykt i Worms tiltrædelsesforelæsning som professor i fysik i 1621 og i fortalen til *Museum Wormianum* 33 aar senere (s. 125 f. og 322 f.). Med breve fra 1623 paa viser han yderligere, at Worm nu var begyndt en systematisk indsamling af naturgenstande (s. 141 f.); de anførte breve til Hans Skovgaard og Johan Rohde i Italien kan endda suppleres med breve til Niels Foss i Lund og Thorlak Skulason paa Holar, som han beder om at sende sig dels norsk glas og antimon og dels islandske antikviteter (breve nr. 146 og 144).

Hermed er vi tilbage ved spørgsmaalet om det dominerende træk i Worms personlighed: samleren og genstandsforskeren – men ogsaa ved problemet omkring denne dualisme: Var det samlerinstinkt, der gjorde Worm til forsker? eller var det modsat forskerens og universitetslærerens krav om selvsyn og erfaring ved kritisk behandling af naturvidenskabelige spørgsmaal, der gjorde ham til samler?

Ud fra forf.s indstilling er det naturligt, at den systematiske indsamling forfølges intenst i aarene efter 1621. Derimod forekommer det ret ejendommeligt, at der skulde hengaa 15 aar, før den sætter sig frugt i demonstrativ undervisning, i særdeleshed, hvis man med forf. tager Worms omtydning i tiltrædelsesforelæsningen fra 1621 af et Vergil-citat om forskerens »sammenhængende iagttagelser« som et samlende udtryk for hans hele lærdomsideal (s. 322 f.). Men spørgsmaalet er da ogsaa, om man skal vente indtil 1636 for at træffe det første »utvetydige vidnesbyrd« om »samlingens anvendelse i universitetsundervisningen« (s. 142; jfr. s. 162) eller til 1638, før indsamlingen »satte sig de første ydre spor i samlingens officielle anvendelse til undervisningsbrug« (s. 163). Forf. »fristes« til i forevisningen 1636 af kansleren Christian Friis' narhvalskranium med det afslørende enhjørningshorn at se »den første tilskyndelse« til, at Worm i 1637 anmeldte, at hans forelæsninger var forbundet med demonstration af hans museum, saa de studerende kunde faa deres viden forøget ved selvsyn – *autopsia* (s. 162 f. og 156 ff.). Allerede skildringen hos Charles Ogier om besøget i 1634 (s. 158 f.) tyder dog paa, at ikke blot diplomaten, men hele auditoriet fik samlingen forevist efter forelæsningen.

For den intense indsamling i de mellemliggende aar er Museumsbogen med rette brugt som hovedkilde for proveniensen, men for det samtidige syn paa indsamlingen med oplysninger om motiv og anvendelse

forekommer korrespondancen nok saa vigtig, og den godtgør, at samlingen fra første færd har været brugt til forskning, til demonstration (ogsaa for studerende) samt til fremvisning for interesserede og muligvis ogsaa til udlaan.

Det første kendte besøg i Worms samling skyldes hans antikvariske ven Steffen Stephanus, der i april 1626 (brev nr. 194) mindes, at han et par aar tidligere havde gennemgaaet hans »*pinakotek*« med dets »forskellige og sjældne sager«. Hermed tænker han sikkert – som den runologiske medarbejder Bertel Knudsen Aqvilonius i Løderup i 1628, da han forøgede Worms »*raritetskabinet*« med en arabisk mønt (nr. 250–51) – paa runekalendere og andre antikviteter. Selv kaldte Worm sin samling »*naturaliekabinet*« i 1628 og 1629, men havde ogsaa allerede i 1626 benyttet det blivende ord »*museum*« i et brev til sin medicinske kollega Niels Foss i Lund (nr. 208). I dette beklager Worm, at han ikke kan laane ham det ønskede menneskeskelet, da det er skænket af dr. Fr. Arnisæus til Universitetet og af det »overladt til mig til pyrd for mit museum samt til fælles nytte«. Altsaa: da Universitetet ikke havde faaet det ønskede anatomiske teater, har skelettet faaet sin plads i Worms private samling, hvor det anvendes til forskning og undervisning. At dette er meningen med udtrykket »til fælles nytte« fremgaar klart af breve fra 1640 og 1643 til nevøen Thomas Bartholin, der under sine studier i Leyden udsendte en ny udgave af faderen Caspar Bartholins lærebog i anatomi. Her fortæller Worm om sin egen anatomiske opdagelse, de smaa knogler i *sutura lambdoidea*, som Thomas Bartholin efter ham benævnte *ossa Wormiana*. Det skete, hedder det, »da jeg offentligt forelæste over din faders værk ud fra vort skelet ... Jeg fandt dem første gang i 1628, da din fader endnu var i live (han døde 1629); jeg viste ham dem ... og da vi var i tvivl om, hvorvidt det var noget særegent for dette kranium, undersøgte vi andre ...«. (Brev nr. 839; jfr. nr. 1122: »I aaret 1628, da jeg for en talrig kreds af tilhørere viste og forklarede knoglerne i det menneskelige skelet, fandt jeg ...«).

Af Worms flittige korrespondance med sine elever, der studerede ude i Europa, fremgaar det ogsaa, at han i hvert fald siden 1630 har anvendt anatomiske demonstrationer i sin studenterundervisning og forevist hjemlige og fremmede planter i sin urtehave. I vinteren 1630–31 har han saaledes dissekeret en hund og paavist mælkevenerne for studenterne. Ifølge et brev til Henrik Fuiren i 1634 (nr. 509) skal denne have overværet demonstrationen, der omtales som en nyhed i et brev til Jacob Svabe fra foraaaret 1631 i forbindelse med en løbende diskussion om

Harveys teori fra 1628 om blodets kredsløb, som hverken Worm eller de hollandske læger havde kunnet paavise ved iagttagelse. Worm formulerer her sit naturvidenskabelige syn saaledes, at hvor det drejer sig om menneskets anatomi, »bør vi have et øje paa hver finger for kun at tro paa det vi ser« (nr. 401 og 423; jfr. nr. 396 og 413). Her har vi ikke alene den offentlige demonstrationsundervisning, men vi ser den ogsaa i intim forbindelse med Worms *autopsia* som i lektionskataloget fra 1637; dette begreb ses iøvrigt udtrykt i forbindelse med museet i et brev til en hollandsk læge saa tidligt som i 1629: »Intet i mit naturaliekabinet skal visselig være saa sjældent og dyrebart, at jeg ikke glad og gerne fremviser det ... Blandt mine ting vil du ikke finde noget tilskrevet danskerne, uden at det er underbygget ved troværdige folks vidnesbyrd eller ved selvsyn« (nr. 268).

Vi ser altsaa, hvor vanskeligt det er at sætte skel mellem forskeren Worm og samleren Worm; de er organisk forbundne, udfylder og supplerer hinanden. Naar forf. først vurderer samlervirksomheden »som en stadig understrøm i hele Worms videnskabelige livsholdning« (s. 65), men siden hævder, at »det blot kumulative samlersynspunkt« havde været hans udgangspunkt (s. 197), maa man foretrække den første formulering. Worms samlervirksomhed har konstant været formaalsbestemt, og fra først til sidst har den været styret af hensynet til sammenlignende iagttagelser og teoriernes kritiske prøvelse gennem selvsyn suppleret med kyndiges konkrete erfaring. Hvad der her er sagt gælder især Worms første aartier som professor i fysik og medicin. Skal man finde en mere udpræget og dominerende samlermentalitet, maa man snarest søge den paa andre felter og i hans seneste aarti.

Det er forstaaeligt, at forf. har givet afkald paa at behandle Worm som samler paa alle felter. Hans indsats som runeforsker er beskrevet af Erik Moltke, mens den grundlæggende analyse af præsteindberetningerne og *Momumenta Danica* stadig savnes. Det virker lidt tilfældigt, at det mislykkede samarbejde med Bertel Knudsen Aqvilonius og den vellykkede guldhorn-bog er medtaget, mens *Fasti Danici* er udeladt, skønt flere runekalendere indgaar i *Museum*, og Museum-værkets fjerde bog om *Artificiosa* næsten kun findes registreret som bilag, skønt det dog var i denne afdelings sjældenheder og mærkværdigheder samlerinstinktet skulde aabenbare sig. Iøvrigt samlede Worm jo ogsaa paa breve, bøger og manuskripter, og i 1652 satte han sit mest fantastiske indsamlingsprojekt igang, idet han fik udvirket en kongelig befaling til lensmændene om at indsende størsteparten af landets runestene, der skulle afleveres ved Rundetaarn mod hans personlige kvittering.

Det er derfor med rette, Worm bliver karakteriseret som »vor første fuldblods museumsmand« (s. 123), men spørgsmaalet er, om hans samlermentalitet viste sig mere udpræget og selvstændigt indenfor det antikvariske omraade, hvor han var amatør, end indenfor naturvidenskaben, hvor han var fagmand? Det foreløbige svar maa blive: næppe. For dels fremgaar det af brevvekslingen, at Worm kun modvilligt og efter at hans opfordringer til andre slog fejl, gik aktivt ind i oldforskningen, og dels fremgaar det, at hans indsamling af sager og indskrifter ogsaa her var motiveret, nemlig af iver efter at dokumentere sit fædrelands minderværdige fortid, og ligeledes her var indstillet paa haandgribelige oldsager, ikke paa teorier og spekulationer som hos de lærde historikere.<sup>5</sup>

I de første aartier var Worms samlerpersonlighed saaledes behersket af forskningshensyn, og hans indsamlede genstande formaalsbestemte redskaber. Under planlægningen af beskrivelsen til *Museum Wormianum* sker der en ændring, og i hans sidste tiaar motiveres der ogsaa med fuldstændighed og sjældenhed. Overgangen kan maaske dateres til 1643, hvor han i et brev til Arngrim Jonsson sætter *sjældenhed* foran *nytte* som motiv, mens han i et brev til nevøen Thomas Bartholin anfører, at tingene samles »dels for deres sjældenheds skyld og dels for deres fremragende nyttes skyld« (nr. 1136 og 1178). Paa den tid maa planen til den store samlende naturbeskrivelse ud fra samlingen paa grundlag af iagttagelser og erfaring være lagt. Forf. har givetvis ret, naar han fremholder, at de korte kataloger fra 1642 og 1645 ikke var beregnet som vejledning for besøgende, men snarere som et slags propagandaskrift til de mange korrespondenter, som Worm i det kommende aarti søgte at ildne til samlingens supplering (s. 166f.). Men naar det s. 207 hedder, »at planen om en tekstfremstilling første gang findes omtalt i et brev til Arngrim Jonsson i 1639«, maa denne ikke forveksles med det store Museum-værk; i brevets fortsættelse tales der nemlig om »at forelægge tilhørerne tingene selv at tage paa med hænderne og se med deres egne øjne, saa de selv kan dømme« (nr. 787). Der er aabenbart tale om et manuskript til demonstrationsforelæsninger.

Agitationen virkede. Allerede i 1643 fremhæver Worm, at »min bestand er vokset ikke saa lidt«, og navnlig efter 1650 strømmede genstan-

<sup>5</sup> Fra brev nr. 88 (til Bertel Knudsen Aqvilonius i 1621): opfordring til at publicere runeindskrifter, saa »ogsaa folk i udlandet kan indse, at vort Danmark ikke er blottet for oldsager« til nr. 1712 (til biskop Brynjulf Sveinsson paa Skálholt i 1651): »Intet skal være mig kærere end fornemmelsen af ved disse (rune)arbejder at have opvakt hellige aander til at generhverve fædrelandets tabte ejendom og til at holde nordboers hæder i hævd« . . . Jfr. *Museum Wormianum*, s. 121 ff.

dene ind, og motivforskydningen viser sig – som paaapeget s. 199f. – ved, at afdelingen *artificiosa* mere end tredobles fra 1642 til 1654, vokser fra 9<sup>0</sup>/<sub>0</sub> til 17<sup>0</sup>/<sub>0</sub> af hele samlingen. Men selv om samlermanien har faaet større magt med den stigende sans for fuldstændighed og fine numre, saa viser den intense korrespondance, at indsamlingsarbejdet stadig var et middel til maalet: den store og samlede naturbeskrivelse.

Forf. har indlagt sig stor fortjeneste ved denne lærdomshistoriske afhandling, der viser tidens danske videnskab i samspil med den europæiske, først og fremmest forskeren og samleren Worm i hans videnskabelige milieu. Paa mange maader er Ole Worm blevet rehabiliteret, men mere gennem de fremlagte redegørelser om ham som universitetslærer og lærdomsmotiveret samler end i de formulerede vurderinger. For forf. driver ikke heltedyrkelse. Tværtimod. Navnlig i det afsluttende kapitel VI (Museum og Kunstkammer) virker det grelt, at samleren Worm er skilt ud og overordnet forskeren. Kun ved understregning af samlersynspunktet kan forf. komme til den nedvurdering af Worm, som der efter min opfattelse har fundet sted, fordi han ikke kan staa maal med de fyrstelige og adelige storsamlere.<sup>6</sup> Denne sammenligning giver ikke »grundlæggeren af dansk samler- og museumsvesen« (s. 314), hvad der tilkommer ham, for han har aldrig ønsket at konkurrere med disse samlere og skal derfor ikke vurderes i forhold til dem, men som den formaalsbestemte forskerpioner, der samlede for at gennemføre en ny videnskabelig mentalitet omkring den induktive metode.

Naturforskeren Worm opfatter forf. positivt. Han understreger hans indsats med kravet til selvsyn og sansernes vidnesbyrd som prøvesten for videnskabelig erkendelse (s. 319), ligeledes anerkendes hans »sunde skepsis« og udprægede modtagelighed gennem hele livet (s. 141); men samtidig synes det jordnære og sansbundne hos Worm snarere opfattet som en indskrænkning end som en fortjeneste. Worm »tilstræber ingen større, sammenfattende naturerkendelse, men er i sin 'æstetiske' opfattelse lænket til den enkelte genstand og sansernes vidnesbyrd«, hedder det s. 311. Forf.s indsigelse mod den traditionelle anke om, at Worm saa længe tvivlede paa teorien om blodets kredsløb, indledes underligt spagfærdigt: »Det er vel rigtigt, at han ikke altid ses at have placeret

<sup>6</sup> S. 311: Worms oldforskning »tjener til at afrunde hans samlerpersonlighed, men bringer ham dog ikke op paa niveau med de højadelige og fyrstelige kunstsamlere«. – S. 314: »Resultatet blev i hvert fald, at det danske samlervæsen gennem Worms initiativ fik et stærkt borgerligt, næsten puritansk islæt«.

sig som forkæmper for enhver ny teori« (s. 141). Men denne stædige tvivl er jo netop storheden ved Worm, en fornem forskers empiriske krav til bevis, hvor »afgørelsen afhænger af anatomi og selvsyn«, som han skriver i 1643 (nr. 1141) under den intense diskussion med sine unge myndlinge i udlandet (se henv. fra »blodets kredsløb« i *Breve til og fra Ole Worm* III s. 734). Forf. taler s. 141 om Worms »nølenende anerkendelse«; man er tilbøjelig til at bruge samme udtryk om forf. vurdering af Worms placering blandt Europas lærde, der slutter: »Ogsaa storheden i Descartes nye filosofi synes han at have fattet«. Ja, det tør siges. *Discours de la Méthode* fra 1637 bestilte og fik han aaret efter og diskuterede dens ideer med sine myndlinge gennem mange aar og anbefalede endog i 1653 sin søn at undervise i hans filosofi. Worm vurderede Descartes overmaade højt, men maatte selvfølgelig ifølge hele sin videnskabelige indstilling stille sig afventende overfor visse af hans teorier.

I det hele taget indgyder den friskhed og energi, hvormed Worm langt op i tresserne diskuterer de aktuelle videnskabelige spørgsmaal med sine unge nevøer og myndlinge ude ved de europæiske universiteter, den allerstørste respekt, og man forstaar ikke, hvorledes oversætteren af disse breve om forholdet til den unge generation kan skrive: »blot det at iagttage enkeltgenstande har vel ikke længere været nok« (s. 303); det er en understatement af Worms »arbejdsprogram«; det forklares, men retfærdiggøres ikke af den rigtige tilføjelse, at »den direkte sanseagttagelse ikke slog til« for de unge fra midten af aarhundredet. Med understregning af betydningen af Worms strenge krav til verifikation af teorier og iagttagelser vilde der komme bedre perspektiv og balance i Worms forhold til hans elever og efterfølgere i anden halvdel af det 17. aarh.: Thomas og Rasmus Bartholin, Ole Borch m. fl., siden Steno og Rømer. Worms banebrydende demonstrative undervisning og empiriske holdning var nemlig ikke blot »udgangspunktet«, men ogsaa den afgørende, den absolutte forudsætning for dem og deres høje standard. Naar de opnaaede »de smukkeste resultater«, der »laa langt uden for, hvad Worm kan have anet« (s. 303f.), har disse næsten alle en tydelig og lige linie tilbage til Worms videnskabelige holdning og skoling, hvor sanseagttagelser var faste forudsætninger for verificerede teorier.

Forf.s noget forbeholdne anerkendelse af Worm som forsker beror paa den placering han giver hans naturvidenskabelige hovedværk *Museum Wormianum*. Med en vis ret kalder han det et »populærvidenskabeligt skrift« (s. 207, 234, 297); men naar han hævder, at Worm »fortæller naturhistorie, som mange gode pædagoger har gjort det efter ham«



(s. 293), ydes der ikke Worm retfærdighed. Worm karakteriserer selv sin indsats bedre i et brev fra 1653 til nevøen Thomas Bartholin (nr. 1734): »Det er visseligt stort at have gennemvandret hele naturens omkreds, at have undersøgt mineralers, metallers, planters og dyrs enkelte omraader, og at have erkendt deres kræfter og egenskaber til menneskehedens gavn«. *Museum* er den aldrende Worms grundbog, der opsummer resultatet af et langt livs virke som læge og universitetslærer, som forsker og samler; det er essensen af en forskerpioners videnskabelige livsværk. Som vor »første egentlige naturhistoriker i moderne forstand« har Worm – med Ragnar Spärcks ord om et enkelt afsnit – her præsteret »det første forsøg i egentlig zoologi«. <sup>7</sup> Der er faa forskere, for hvem det er lykkedes at skrive populærvidenskab i den klasse.

Med sin afhandling om Ole Worm som samler i forbindelse med oversættelsen af hans lærde brevveksling har dr. Schepelern udført en stor lærdomshistorisk bedrift, der ikke blot omfatter Worms vidtfavnende personlighed, men ogsaa hans hjemlige kreds og hans europæiske baggrund. Hans mangesidede samvirke med nordiske og europæiske forskere vil være et vigtigt udgangspunkt for fremtidige lærdoms- og aands-historiske undersøgelser. Min gennemgang af afhandlingen har været kritisk. Men jeg har blot forsøgt at sætte forskeren foran og over samleren for om muligt at skabe et mere helstøbt billede af mennesket Ole Worm. Denne omrokering snarere styrker end svækker det fundamentale i forf.s grundige og ædruelige redegørelse, der overalt har været mit faste udgangspunkt. Resultatet er blevet Ole Worm som forskeren, der med sin empiriske holdning og sin kritisk-systematisk beskrivende metode har ydet videnskabelig pionergerning i Danmark, som tildeler ham selv en storhed, der rager langt op over hans konkrete videnskabelige resultater, og som tildeler hans samlervirksomhed perspektiv.

AKSEL E. CHRISTENSEN

<sup>7</sup> Undervisningen i zoologi ved Københavns Universitet, Københavns Universitets Festskrift, Nov. 1962, s. 14.

POVL ELLER: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed. Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker. Dansk historisk Fællesforening. København 1971. 561 s. 120,00 (90,00) kr.

For dette omfangsrige værk erhvervede museumsinspektør ved Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg, Povl Eller, den 6. april 1971 den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet.<sup>1</sup>

Forfatteren giver i sin bog langt mere, end titlen lover, idet han, inden han tager fat paa sit egentlige emne, bringer en indledning paa smaa 100 sider, delt op i tre kapitler, hvoraf de to sidste giver en historisk og sociologisk baggrund for portrætmaleriets blomstring i Danmark i det 17. aarhundrede.

I første kapitel gennemgaar forfatteren kort, hvad der tidligere er skrevet paa dansk om de kunstnere, hvis portrætter han i det følgende vil behandle, og stiller derefter en række spørgsmaal op og antyder – lidt uklart – sin egen plan til forsøg paa en besvarelse (se s. 19). Der formuleres ikke nogen tese, men der opstilles et »formaal«: »Gennem så fyldig en viden som muligt om kunstens og kunstnernes vilkår søges et fast grundlag for opfattelsen af begivenhedernes forløb. Ved forsøg på at fastslå, hvilke billeder de enkelte malere har malet, må man lægge op til en bedømmelse af deres indsats, som er en kunsthistorisk opgave i snævrere forstand, der ikke skal angribes her«. Ikke desto mindre angriber forfatteren netop denne opgave i sin afhandling, men derom senere.

I andet kapitel, Samlingerne, der forekommer mig at være det bedst dokumenterede i bogen, gives en paa inventarier og samtidige beskrivelser bygget redegørelse for maleribestanden i Danmark i slutningen af det 16. og i det 17. aarhundrede. Det er en fortrinlig undersøgelse, der er god at have som grundlag for bedømmelsen af, hvor repræsentativt det senere behandlede billedmateriale kan siges at være.

Det tredje kapitel indledes med en nyttig undersøgelse af kunstnernes stilling i samfundet, lavsforhold, ansættelser og understøttelser. Endelig gives der i de sidste tre underafsnit oplysninger om nogle malere, der har virket før 1630.

Derefter gaar forfatteren over til sit egentlige emne, de kongelige portrætmalere i tiden 1630–82, delt op i tre hovedperioder: Christian IV's

<sup>1</sup> Nærværende dobbeltanmeldelse gengiver i noget forkortet form de to officielle opponenter's indlæg ved forsvaret af disputatsen.

sidste aar 1630–48, Frederik III's tid indtil ca. 1660 og Efter Enevældens indførelse. Hvert af disse hovedafsnit er igen delt op, saaledes at kunstnerne behandles hver for sig, først Karel van Mander, derefter Abraham Wuchters. Alle oplysninger vedrørende de to kunstneres personlige forhold og deres kunstneriske virksomhed præsenteres, hele tiden støttet paa en prøvning af kildematerialet (trykte og utrykte udbetalinger, regninger, omtale i breve etc.). Allerede her gøres der forsøg paa at knytte bevarede værker eller endog kopier af forsvundne værker til visse kildesteder. Ind i mellem præsenteres de kongelige personers og enkelte andre fremtrædende personers ikonografi, og i indskud behandles de to kunstneres rejser og ophold andetsteds. Endelig følger tilskrivninger til den ene eller den anden kunstner af de værker, der ikke tidligere har kunnet henføres til bestemte poster i regninger eller andre dokumenter.

Det er en meget stram disposition, der især giver et godt overblik over det forhaandenværende kildemateriale. Fremstillingen er kronologisk fremadskridende.

Den anvendte additionsmetode kan have sine fordele, men den har ogsaa visse uheldige følger. Det er saaledes uheldigt, at forfatteren derved tvinger sig til at tage stilling til, hvilke portrætter der eventuelt kan knyttes til bestemte kildesteder, før han endnu er naaet frem til en omtale af de portrætter, der med sikkerhed kan tillægges vedkommende kunstner. Lidt upraktisk er ogsaa den strenge opdeling af portrætmodellerne i konger og dronninger, herrer og damer af adel og borgerskab. Kun hvor der er tale om dobbeltportrætter, behandles ægtepar under eet. Paa samme maade optræder kunstnerne hele tiden enkeltvis paa scenen og skiftes til at gaa ind og ud af døre.

Der er næppe tvivl om, at det er lykkedes forfatteren at samle alt kildemateriale af betydning i bogen. Der forelaa allerede en del publiceret, men meget nyt er tilføjet, og forfatteren har med held udnyttet en del arkivalier, der er fremdraget af andre i de senere aar, og som, kombineret med de ældre, kendte dokumenter, faar en ny betydning.<sup>2</sup>

Det hører ogsaa til forfatterens gode gerninger, at han har skabt klarhed over Abraham Wuchters' afstammingsforhold, hans familie, hans ægteskab og hans ophold i Holland i 1630'erne, og ligeledes, at han har suppleret de tidligere publicerede dokumenter vedrørende Wuchters' processer med nye udskrifter af Højesterets dombog. Endelig har de nylig af forfatteren publicerede breve fra Laurids Ulfeldts datter, Anne Sophie

<sup>2</sup> Her tænkes bl. a. paa forfatterens udnyttelse af bespisningslisterne fra hofmesteren i Sorø, R.A. Sorø Klosters lens regnskab, a 3 (s. 268), og de af Olaf Olsen publicerede dokumenter vedr. Christian IV's Tugt- og Børnehus, Historiske Meddelelser om København, 4. rk. III, 1951–54, s. 257–356 (passim).

Ulfeldt, til Corfitz Anton Ulfeldt, kastet nyt lys over de Ulfeldt'ske portrætter, der i midten af halvtredserne blev erhvervet til Frederiksborg fra Tjekoslovakiet.<sup>3</sup>

Med hensyn til præsentationen af kildematerialet kan der rettes indvending. Forfatteren har valgt den fremgangsmaade, at han kun gengiver kildernes nøjagtige ordlyd, naar de ikke før har været publicerede. I alle andre tilfælde gives kun referater eller skematiske opstillinger. Især hvor det drejer sig om regninger og udbetalinger, er det uheldigt, at de ikke aftrykkes in extenso og med den originale ordlyd. Det vanskeliggør kontrollen af fortolkningerne, der ikke altid forekommer saa indlysende, som forfatteren synes at mene.

Det hænder ogsaa, at forfatteren læser mere ud af dokumenterne, end der staar skrevet i dem. Højdepunktet af dristighed naas, naar forfatteren vil mene, at et helfigursbillede af Christian IV af den type, der er afbildet paa bogens omslag, kan have været opført paa den af »en uforstandig kvindehaand« bortskaarne halvdel af en regning fra Karel van Mander for malerier leveret kongen i 1640'erne (s. 136–38).<sup>4</sup>

Forfatteren indrømmer selv s. 136, at den eneste post vedrørende Karel van Manders virksomhed i fyrreerne for Christian IV, der er fundet i rentemesterregnskaberne, er en udbetaling paa 400 rd. den 22. oktober 1640. Dette faktum og den omtalte halve regning, der paa et eller andet tidspunkt i sin helhed er kommet bort fra de kongelige regnskaber, rejser spørgsmaalet om, hvor stor værdi man tør tillægge regnskaberne for bedømmelsen af de enkelte kunstners virksomhed for kongen. Der er ingen tvivl om, at meget er forsvundet, og man tør ikke af manglende regnskaber slutte, at en kunstner ikke har arbejdet for kongen. Og det gør forfatteren i høj grad, især naar det gælder Wuchters.

Fremstillingen er ikke fri for at være en smule tendentiøs. Karel van Mander er forfatterens helt. Han fremstilles som den større og mere originale kunstner, som Wuchters endog skal have laant fra, en opfattelse der paa ingen maade ses at være dækning for i det overleverede materiale. At deres vilkaar var forskellige, er derimod bekendt.

I tre fyldigt dokumenterede kapitler om Karel van Mander i krigsaarene, Karel van Manders ry og Karel van Manders sidste aar har forfatteren gjort smukt rede for Karel van Manders centrale stilling i dansk

<sup>3</sup> Povl Eller, Arvestykker i Ulfeldt-Slægten, Danske Magazin, 8. rk. III, 3–4. hæfte, s. 269–300 (passim).

<sup>4</sup> Den bevarede halvdel findes indklæbet i Tycho de Hofmans eget eksemplar af hans *Portraits historiques des hommes illustres*, 1746, K. B. Ny kgl. Saml. 1289 d, 4<sup>o</sup>, ved side 13 i V. del.

kunstliv og tillige for hans betydning i det diplomatiske og politiske spil, der blev drevet i aarene under og efter svenskekrigene. Han har tillige givet et nuanceret billede af van Manders litterære og videnskabelige interesser og deraf følgende venskaber med fremtrædende mænd, og endelig har han, støttet paa det bevarede katalog over auktionen efter malerens død, givet indblik i hans samlervirksomhed.

Til Karel van Manders ry i udlandet bidrog i ikke uvæsentlig grad hans navn, der var gjort berømmeligt af hans bedstefader, mere kendt som forfatter af *Het Schilderboek* (1604), en samling kunstnerbiografier efter Vasaris mønster, end som maler. Som det fremgaar af senere samlinger af kunstnerbiografier, blev dette navnefællesskab aarsag til, at Karel III's virksomhed blev sammenblandet med faderens og bedstefaderens.

Men naar forfatteren (s. 265) siger, at Karel van Mander »måske har følt sig noget alene med sin kunst og har savnet den spore, hyppig kontakt med kunstfæller giver«, forekommer det mig, at han dermed uden grund undervurderer van Manders to samtidige kunstbrødre i Danmark, Abraham Wuchters og den ypperlige kobberstikker Albert Haelwegh.

Wuchters kom formentlig til landet i 1638, mens Karel van Mander endnu befandt sig paa sin udenlandsrejse; han introducerer sig med det monumentale helfigursbillede af Christian IV paa Frederiksborg, der er signeret og dateret 163[?]. Han bliver tegnelærer paa Sorø Akademi i 1639 og maler foruden kongen portrætter af flere af de kongelige børn i store helfigursbilleder, enten signerede eller paa anden maade dokumenterede. Han synes heller ikke at have været uden aandelige interesser. Han lod Søren Terkelsen oversætte og udgav selv Hollands mest folkekære forfatter, Jacob Catz's *Den christelige Hustru* i 1675, dediceret til Griffenfeld. Om han har været samler som van Mander, ved vi ikke, da kataloget over den auktion, der holdtes efter hans død, ikke er bevaret, men det ses af kammerregnskaberne, at kongen købte for 118 rd. »skildrier« paa auktionen, om af ham selv eller af andre vides ikke. Forfatteren kan heller ikke dølge, at Wuchters' klientel foruden af kongehuset udgjordes af det bedste selskab. Desuden var han som bekendt i et par aar udlaant til dronning Hedevig Eleonore af Sverige og til eksdronningen Christina. Endelig paatænkte Frederik III i november 1663 at sende Wuchters til England for at male Karl II's portræt, formentlig i forbindelse med Hannibal Sehesteds samtidige sendelse til London.<sup>5</sup> Der er ingen grund til at betragte Abraham Wuchters som en ringere kunstner end Karel van Mander, og der er intetsomhelst i arkivalierne, der taler imod, at han har haft et godt forhold til van Mander. Begge synes at

<sup>5</sup> C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested, II, Aarhus 1970, s. 348 ff.

have staaet paa en god fod med Albert Haelwegh, for Wuchters' vedkommende lige til bruddet i 1670 og den efterfølgende proces, som vi har fuldt oplyst.

Forfatteren gaar saa vidt i sin reducering af Wuchters, at han ligefrem antyder, at han har modtaget almisse. Det er s. 285, hvor han nævner, at Wuchters i 1665 fik en udbetaling af Christen Skeel den rige paa 15 rd. »uvist for hvilket arbejde«. Og saa tilføjer han: »Der kan være grund til at tro, at hans (Wuchters') tilværelse netop omkring 1665 ikke var helt let; maaske støttede de ham paa grund af det store arbejde, han havde udført for dem før sin Sverigesrejse« – nemlig det store dobbeltportræt af Christen Skeel og Birgitte Rosenkrantz paa Gl. Estrup.

Forfatteren sigter aabenbart her til den omstændighed, at Wuchters i 1664 havde mistet sin stilling som tegnelærer paa Sorø Akademi, men selv om han klager til kongen over denne formentlige uretfærdighed, synes han dog ingenlunde at være bragt til tiggerstaven. Netop omkring 1664–65 synes han at have haft hænderne fulde af bestillinger. I disse aar maler han Hans Svane, Christoffer Gabel, Erik Krag og Peder Reedtz; portrættet af Christiane Hannibal Sehesteds paa Frederiksborg maa i hvert fald være malet, før hun blev enke i 1666, og helfigursportrættet af Christence Lykke paa Overgaard maa efter mit skøn ogsaa dateres til mellem 1665 og 1667 paa grund af madame de Sevigné-frisuren, og ikke til 1650'erne, som forfatteren vil hævde s. 284 ff.

En meget væsentlig del af afhandlingen er viet bestræbelsen for at sætte de bevarede portrætter i forbindelse med den ene eller den anden af de behandlede kunstnere. Det er forfatterens hovedsynspunkt, at man kun bør knytte et kunstnernavn til et portræt, hvis der foreligger arkivalske eller andre troværdige oplysninger om, at den paagældende person er blevet portrætteret af denne eller hin kunstner, eller hvis der eksisterer en kobberstukket gengivelse af portrættet, forsynet med malerens navn. Han ser helst, at begge betingelser er opfyldt. Ved anvendelsen af den komparative metode har forfatteren dog yderligere foretaget en række tilskrivninger.

Til støtte for arbejdet med tilskrivningerne kræves et meget stort billedmateriale. Et saadant har uden tvivl staaet til forfatterens disposition under udarbejdelsen af bogen, men det færdige værk er underforsynet med illustrationer. Kun en brøkdelen af de portrætter, der omtales i teksten, er gengivet paa billedsiderne bag i bogen. Der gives ikke engang henvisninger i teksten til de afbildede portrætter, skønt billedstoffet udgør en væsentlig del af dokumentationen.

I betragtning af den betydning, der tillægges stikkene, er det for-

bavsende faa, der er afbildede. Hvis man ikke har Jørgen Sthyr's bog om Albert Haelwegh fra 1965 ved haanden under læsningen, er det meget svært at følge de lange udredninger om forholdet mellem maleri og kobberstik. Det er endvidere uheldigt, at en række vigtige portrætter, der tidligere er tilskrevet van Mander eller Wuchters, men som forfatteren af en eller anden grund har udstødt af disse kunstneres værk, ikke er gengivet i bogen. Det var dog særlig vigtigt at have reproduktioner af saadanne billeder, saa læserne selv kunne danne sig en mening om be rettigelsen af deres eksklusion. Det er særlig føleligt, hvor det drejer sig om nogle tidligere som hovedværker af Wuchters ansete værker, som f. eks. Det Holck'ske familie billede paa Holckenhavn, portrættet af Lisbet Høeg, ligeledes paa Holckenhavn, og den saakaldte »brune dreng« paa Rosenholm.

Forfatteren afslører en vis mangel paa kvalitetssans, naar han lader sig nøje med at afbilde ringere gentagelser, hvor der dog foreligger langt bedre originaler. Denne praksis gaar især ud over Wuchters. S. 475 gengives saaledes en tør gentagelse paa Skokloster af det langt mere glansfulde portræt af Frederik Hessen-Homburg paa Nationalmuseum i Stockholm, og s. 484 en ringe replik paa Frederiksborg af Ove Juulportrættet, i stedet for den signerede original paa Ravnholt.

Forfatteren kunne uden tvivl have gjort sig opgaven lettere ved at undlade tilskrivninger, der ikke kan understøttes med dokumenter, troværdige litterære kilder eller kobberstukne gengivelser. Da han imidlertid ikke har villet paalægge sig denne begrænsning, maa hans metode paa dette omraade underkastes en prøvelse. Det viser sig da, at forfatteren intet kendskab har til stilanalyse og male teknik, og heller ikke er fortrolig med kunsthistorisk terminologi. En forudsætning, for at tilskrivninger af værker til en kunstner overhovedet kan drøftes, maa være, at der paa grundlag af en række sikkert tillagte og daterede værker kan formuleres en karakteristik af vedkommende kunstners stil og malemaade i en eller flere afgrænsede perioder. De i en saadan karakteristik indeholdte kriterier kan derefter benyttes ved en nøje analyse af de værker, der kan komme i betragtning. Paa dette grundlag maa argumentationen bygges op, og det siger sig selv, at det her gælder om at give saa præcise og nuancerede sproglige udtryk som muligt for baade ligheder og forskelle i teknik og penselføring, for at det kan fremgaa med tydelighed, om en tilskrivning er berettiget eller ikke.

Forfatteren har intetsteds defineret sin metode til karakterisering af Karel van Manders og Abraham Wuchters' malemaade, men anvender lejlighedsvis mere eller mindre misforstaaede udtryk fra den kunsthistori-

ske terminologi som støtte for sine tilskrivninger. Da de ikke er fremgaaet af en virkelig dybtgaaende undersøgelse af teknik og malemaade, er de ganske intetsigende og kan paa ingen maade retfærdiggøre de vidtgaaende konklusioner, forfatteren drager.

Efter disse mere principielle betragtninger, vil jeg gaa over til at diskutere forfatterens stillingtagen til nogle af de problemer, der er behandlet i bogen.

I kapitel IV om Karel van Manders ungdom fremlægger forfatteren kilderne til van Manders virksomhed i 1630–35. Det fremgaaer af regnskaber og enkelte andre dokumenter, at Karel van Mander har malet flere portrætter af Christian IV og den udvalgte prins i denne periode, men desværre synes intet af disse værker at være bevaret. Det er meget uheldigt, at det netop er i denne ende af van Manders virksomhed, at værkerne svigter. Nu kommer forfatterens metode paa en haard prøve, for han har ifølge sin disposition endnu ikke kunnet give læserne noget indtryk af Karel van Manders stil og malemaade. Alligevel slutter forfatteren fra det, han ved om Karel van Manders senere værk, og bestemmer ad sindrige veje en række billeder som kopier eller gentagelser af forsvundne originaler.

Som eksempel paa Povl Eilers mærkelig bagvendte argumentation kan nævnes hans omtale af det store rytterbillede paa Valdemarsslot med Christian IV og den udvalgte prins (s. 122 ff., afb. s. 441), som allerede af Francis Beckett med god grund var tilskrevet Morten Steenwinckel. Forfatteren vil nu hævde, at dette billede er blevet til ved et samarbejde mellem Steenwinckel og den unge van Mander, som han tillægger autorskabet til nogle grønne planter i forgrunden og de staaende figurer. Han hæfter sig især ved »den maleriske udformning af den kraftige lys-skyggekontrast i dragten paa drabanten i forgrunden til venstre, som paa italiensk manér er stillet med ryggen til« (s. 117 og 124), skønt dette er det slettest tænkelige argument for Karel van Manders medvirken. Paa dette tidspunkt, ca. 1633–34, havde Karel van Mander ikke været uden for Danmarks grænser, siden han som dreng kom fra Holland med sin moder. Det havde derimod Morten Steenwinckel, han havde endog været i Italien. Den 28. september 1629 var han i Padova, hvor han skrev i lægen Johan Rodes stambog.<sup>6</sup> Det var dog mere nærliggende at tro, at Steenwinckel, der saaledes selv har haft lejlighed til at gøre sig bekendt med den netop da moderne italienske malerkunst, har malet ogsaa de paa-gældende figurer i et billede, som ikke engang forfatteren vil fratage ham.

<sup>6</sup> Johannes Rhodius' Stambog, K.B., Thotts Saml., 573, 8<sup>o</sup>, fol. 292.



Naar det er forfatteren saa meget om at gøre at konstatere van Manders medarbejderskab ved Valdemarsslotbilledet, er det fordi, han mener, at denne har overtaget Steenwinckels hest og har benyttet den i sit monumentale rytterbillede af Christian IV, kendt i to eksemplarer, et i Eutin og et paa Frederiksborg. Dertil er at sige, at Karel van Manders hest er adskilligt bedre formet og malet end Steenwinckels hest, og at saavel kompositionen som den anvendte gangart er almindelig for et fyrsteligt rytterbillede i samtidig europæisk malerkunst.

Skønt der ikke findes et eneste signeret billede af Karel van Mander, er en række af de portrætter, han udførte for Christian IV og den udvalgte prins i 1640'rne, saa vel dokumenterede, at vi har et ganske klart billede af hans stil og malemaade i disse aar. Derimod er der ikke noget-somhelst grundlag for at tilskrive van Mander et helfigursportræt af prinsesse Magdalene Sibylle paa Rosenborg (afb. s. 449), der paa grund af modellens alder maa være malet i 1630'rne. Det er iøvrigt saa fremmedartet i portrætopfattelsen og i behandlingen af baade klædedragten og landskabsbaggrunden, at det snarere maa anses at være malet af en kunstner, der har virket ved det sachsiske hof, hvorfra prinsessen kom i 1634 for at blive den udvalgte prins' gemalinde.

Abraham Wuchters' kunstnerpersonlighed træder klart frem i det første tiaar af hans virksomhed i Danmark takket være en række statelige helfigursportrætter, der alle er signerede og daterede eller paa anden maade dokumenterede som hans værker. Det forekommer derfor meget overraskende, naar forfatteren vil hævde, at brystbilledet af Christian IV paa Frederiksborg (tidligere Hofmuseum Wien, afb. s. 452), der er signeret AW f. (med W'et anbragt inden i et stort A), og som langt tilbage er tillagt Wuchters, ikke er malet af ham, skønt netop dette billede synes at opfylde de idealkrav, han selv har opstillet for kunstnertilskrivning, nemlig gode kilder og sikring gennem kobberstik.

I stedet antyder forfatteren den mulighed, at brystbilledet kan være malet af den hollandske maler Adrien van de Venne, eventuelt med Th. Mathams kobberstik efter Wuchters som forlæg, men rent bortset fra, at der ikke kendes billeder af van de Venne med en signatur af denne art, har dette billede ingensomhelst lighed med van de Vennes for det meste brunt i brunt malede genrebilleder.<sup>7</sup>

Lige saa urimeligt forekommer det, at forfatteren tilskriver Karel van

<sup>7</sup> Det i Adraen van de Vennes maleri af Christian IV som fredsstifter paa Rosenborg indeholdte portræt af kongen, der formentlig er malet efter et tilsendt kobberstik, viser en anden portrættype.

Mander portrættet af Ulrik Christian Gyldenløve paa Rosenborg (afb. s. 453), med den motivering, at stillingen »med den udstrakte venstre arm og højre albue stikkende frit ud« er van Mander'sk, skønt netop denne stilling allerede forekommer paa Wuchters' første (signerede) Gyldenløveportræt paa Statens Museum for Kunst, der viser modellen et par aar yngre (afb. s. 453), og stillingen med haanden i siden tillige paa Wuchters' portræt af Frederik III paa Amalienborg fra omtrent samme tid (afb. s. 454). Ogsaa draperiet vidner tydeligt om, at dette billede, som allerede Høyen skrev i 1831, »næppe har været andet end en god kopi efter Wuchters«. <sup>8</sup>

Forfatteren vil endog paastaa, at Wuchters har overtaget stillingen med haanden i siden fra Karel van Mander. Han har i det hele taget ikke nogen høj mening om kunstneres opfindsomhed. Wuchters' virkelig storlaaede portræt af Christian IV paa Frederiksborg, staaende i ensom majestæt i forgrunden af et øde landskab (s. 453), mener han har »en ikonografisk lighed« med et Carlo Dolci tilskrevet portræt af Matthias af Medici i Wien (s. 198), »der er saa stor, at der maa være en forbindelse af en eller anden art«. Matthias af Medici skal ganske vist »drejes en kvart omgang« for at komme til at staa som Christian IV. Forfatteren synes at have overset, at Ulrik Christian Gyldenløve fra Rosenborg til gengæld kun behøver at tage stokken i den anden haand for at komme til at indtage samme stilling som Christian IV, og han behøver slet ikke at røre sig for at komme til at indtage samme positur som paa Wuchters' første portræt af ham fra 164[5?] (afb. s. 453).

Der er forbløffende faa identifikationsproblemer i det store materiale, forfatteren gennemgaar. Med tre portrætter af personer af Ulfeldt-familien har forfatteren haft en heldig haand. Engel Rooswijcks helfigursportræt fra 1638 (afb. s. 442), der før gik for at forestille Laurids Ulfeldt, bestemmes overbevisende som et portræt af Corfitz Ulfeldt; til gengæld har et helfigursportræt, af Karel van Mander (afb. s. 465) skiftet navn fra Corfitz til Flemming Ulfeldt, hvilket der ogsaa gives gode

<sup>8</sup> I betragtning af at portrættet af Ulrik Christian Gyldenløve paa Kunstmuseet i det 18. aarhundrede blev anset for at forestille Valdemar Christian, Christian IV's søn med Kirsten Munk (Terkel Klevenfeldts auktionskatalog, 1777, no. 137), er det sandsynligt, at det er den forsvundne original for Rosenborgbilledet, der er nævnt i Inventariet over Jægersborg slot fra 1732 (F. R. Friis, Samlinger til dansk Bygnings- og Kunst-historie, Kbhvn. 1872-1878, s. 145): »Grev Valdemar imens han var ung, i rød Klædning, har den venstre Haand i Siden og en Stok i den høire, med et Bord bagved sig«. Paa kopien paa Rosenborg er Københavns Belejring tilføjet i baggrunden.

grunde for. Endelig har forfatteren identificeret et ovalt brystbillede paa Ovesholm, malet af Wuchters, der før blev anset for at forestille Hannibal Sehested, som et portræt af Ebbe Ulfeldt. Dermed har han givet Wuchters' meget smukke portræt af Ebbe Ulfeldts hustru, Hedeveg, Christian IV's datter, ligeledes paa Ovesholm, dets rette pendant tilbage (begge afb. s. 498).

Mindre overbevisende er forfatterens bestemmelse af det fornemme helfigursbillede af en purung kvinde, signeret og dateret af Abraham Wuchters 164[?], der var blandt de Ulfeldt'ske billeder, der kom her til landet i 1955 (se afb. på modstående side, fig. 1). Endnu paa udstillingen af disse og andre nyerhvervelser paa Frederiksborg i 1965 var dette ungepigeportræt forsynet med Terkel Klevenfeldts ejermærke og paaskriften: »Frk. Anna Cathrina, Franz Rantzaus forlofvede, C 4ti og Kirsten Munks datter. Or. af A. Wuchters«. <sup>9</sup> Paaskriften er senere fjernet.

Det var klart for enhver, at denne navnebetegnelse ikke kunde passe. Forfatteren mener (s. 214f., afb. s. 457), at Terkel Klevenfeldt har taget fejl af hende og en anden Anna Cathrine, nemlig Corfitz Ulfeldts og Leonora Christinas datter af samme navn (1639–1707), og at det skulde være derfor, at den østrigske legationssekretær von Metzburg paa Corfitz Anton Ulfeldts enkes vegne købte dette portræt paa Terkel Klevenfeldts auktion i 1777.

Til støtte for denne opfattelse anfører forfatteren en efter hans mening »paafaldende« lighed med Anna Cathrines to søstre, af hvem der ogsaa foreligger portrætter i den Ulfeldt'ske samling, dog malet langt senere i Brügge og af en anden maler, Jacob v.d. Oost. <sup>10</sup> Det er ikke noget godt argument, da de to søstre slet ikke ligner hinanden.

Da Anna Cathrine var født 1639, skriver forfatteren, at »det næsten vil forudsætte, at dateringen maa have lydt paa 1649«, selv om han maa indrømme, at det kan indvendes, at pigen ser »rigeligt voksen ud« af 10 aar at være. Nærværende anmelder forekommer det umuligt, at denne langbenede pige, der udfylder mere end tre fjerdedele af det 201,5 cm høje billede, kun skulde være ti aar.

Hvis dette portræt var blevet købt til Ulfeldt-familien i Østrig, fordi denne i forvejen vidste, at dette portræt forestillede Anna Cathrine Ulfeldt, som forfatteren antyder s. 214f., forstaar man ikke, hvorfor den saa har ladet Klevenfeldts fejlagtige betegnelse blive siddende paa bille-

<sup>9</sup> Frederiksborg Udstilling. Udvalg af nye erhvervelser 1954–1964, Frederiksborg 1965, s. 5, no. 12.

<sup>10</sup> Ibidem, s. 5, no. 13 og 14.



Fig. 1. Portræt af en ung pige, signeret af Abraham Wuchters. Frederiksborg A 7304. 201,5 × 111,5. Se s. 584 f.



Fig. 2. Portræt af Elisabeth Sophie Gydenløve, Christian IV's datter med Vibeke Kruse, gift 1648 med Claus Ahlefeldt. Privateje, Salzburg. Se s. 585 note 12.



Fig. 3. Christian IV. Udsnit af helfigurportræt, signeret af Abraham Wuchters. Frederiksborg A 2501. 204 x 110. Se s. 603.



Fig. 4. Christian IV. Kobberstik af Frans Brun efter Abraham Wuchters. Strunk 274 b. 34,5 x 27,3. Se s. 603.



Fig. 5. Christian IV. Maleri signeret »AW f«. Frederiksborg A 2642, tidligere Hofmuseum Wien. 71 x 53. Se s. 582 og 603.



Fig. 6. Christian IV. Kobberstik af Theodor Matham efter Abraham Wuchters. Strunk 275 b. 42,8 x 30,9. Se s. 603.

det. Det er sandsynligere, at det netop er paaskriften paa billedet, der bevidnede, at det forestillede Leonora Christinas søster Anna Cathrine, ligesom hun en datter af kongen og Kirsten Munk, der har fanget interessen. Som man ved, og som forfatteren ogsaa selv andetsteds fremhæver, var det i særlig grad legitimiteten, der betød noget for Corfitz Anton Ulfeldt og hans østrigske familie. Dette at have bevis for, at familien var af kongelig herkomst. Fra et anegalleri-synspunkt var det af større betydning at have et dokumenteret portræt af endnu en kongedatter, Leonora Christinas søster, end af en længst afdød datter af Corfitz Ulfeldt.

Der er en lille ejendommelighed ved indførslen af dette portræt i kataloget over Klevenfeldts samling fra 1777, der maaske kan føre tanken hen paa et andet spor. Portrættet af den formodede frøken Anna Cathrine er her opført som nr. 138. Nr. 137 er Ulrik Christian Gyldenløves portræt, nu paa Statens Museum for Kunst, af Klevenfeldt ganske vist fejlagtigt betegnet som Valdemar Christian, og nr. 139 er ligeledes et helfigursportræt, af Klevenfeldt betegnet som »Fru Vibeke Kruse, Christian IV's Maitresse«, der var moder til Ulrik Christian.<sup>11</sup>

Det kan være et tilfælde, at de tre billeder er opført lige efter hinanden, men det kan ogsaa skyldes, at de har været ophængt sammen i Klevenfeldts bolig, enten fordi de har passet sammen, eller fordi de maaske var erhvervet sammen. Vibeke Kruse havde imidlertid ogsaa en datter med Christian IV, Elisabeth Sophie (1633–1654), der i 1648 blev gift med Claus Ahlefeldt. Pigens alder paa Wuchters-portrættet vilde i hvert fald passe bedre paa Elisabeth Sophie, hvadenten aarstallet skal læses 1645 eller 1648 eller et af aarene derimellem. Den elegante kjole, der har flere træk til fælles med den, Sophie Amalie bar paa det billede fra 1645/46 (s. 455), der brændte paa Frederiksborg, vilde passe godt til en kongedatter. Hvis portrættet forestiller Elisabeth Sophie, maa man næsten tro, at det er malet før Christian IV's død i marts 1648. Som bekendt jog Corfitz Ulfeldt baade moder og datter bort fra Rosenborg lige efter kongens død, skønt Vibeke Kruse var dødsyg.

Det vilde i sandhed være et lune af skæbnen, hvis familien Ulfeldt var kommet for skade at indlemme et portræt af et medlem af denne af Corfitz Ulfeldt saa forhadte familie i dens anegalleri.<sup>12</sup>

<sup>11</sup> Museum Klevenfeldianum. Catalogus. Hafniae 1777.

<sup>12</sup> Den her fremsatte hypotese fik uventet støtte, da der nogen tid efter diputatshandlingen blev tilsendt Frederiksborgmuseet fotografier af to portrætter, forestillende Elisabeth Sophie og hendes ægtefælle Claus Ahlefeldt, begge tilhørende grev Segur i Salzburg. En sammenligning mellem Salzburg-portrættet af Elisabeth Sophie og Wuchters' maleri

Frederik III's ikonografi har forfatteren viet særlig indgaaende studier. Det smukke, højt særprægede billede af kongen, set i profil mod et vindue, der indtil for nylig var paa Ryegaard, har tidligere været tilskrevet Wuchters, sikkert med urette. Forfatteren gaar ikke videre end til at bestemme det som værk af en ukendt kunstner. Derefter omtales de to fortræffelige, gennemarbejdede portrættegninger i privateje af Frederik III og Sophie Amalie, som Karl Erik Steneberg saa overbevisende har tilskrevet David Beck, bl.a. paa grundlag af Jeremias Falcks stik af kongen af samme type. Povl Eller har oven i købet kunnet støtte den af Steneberg fremsatte hypotese, at David Beck kan have passeret Danmark paa vejen til Nederlandene, med nye arkivalske fund. Han paaviser (s. 237), at David Beck har opholdt sig i København i 11 uger – fra 26. januar til 9. april 1652, og at kongen har betalt for hans fortæring i hele denne periode. Det er derfor med god grund, forfatteren formoder, at David Becks virksomhed i denne lange tid ikke har været indskrænket til at tegne de to portrætter af kongeparret.

Det er beklageligt, at de to portrættegninger ikke er afbildet i bogen, saa meget mere som forfatteren paaviser, at der findes et malet pendant-sæt af beslægtet type, portrættet af kongen paa Adolphseck ved Fulda og et af dronningen paa Frederiksborg (afb. s. 461), der uden videre tillægges David Beck. Skønt dronningens portræt utvivlsomt gengiver David Becks type, er det dog næppe andet end en ret ringe kopi. Frisuren er mere udbygget paa siderne og har løsere hængende krøller, hvilket kunde tyde paa, at det er en senere udført kopi, og at kopisten har tilpasset frisuren til en nyere mode.

Man kan undre sig over, at forfatteren ikke har bemærket, at det ogsaa er de David Beck'ske typer fra 1652 af kongen og dronningen, der er anvendt i de to store helfigursportrætter paa Frederiksborg (s. 463), som han tilskriver Karel van Mander. Der er kun lavet lidt om paa armstillingerne, mens rustningen og selv den lille krave med helt tilsvarende folder, samt hermelinskaaben er de samme som paa Becks tegning af kongen. Dronningen bærer ogsaa den samme type dragt og har en frisure, der er helt identisk med den, hun bærer paa tegningen.

Selv om disse store paradestykker skulde være udført i van Manders værksted, hvilket forfatteren hævder paa grundlag af en regning fra

paa Frederiksborg (se afb. ovenfor ved s. 584, fig. 2 og 1) synes at udelukke enhver tvivl om, at det er den samme unge kvinde, der er portrætteret paa begge billeder. Dr. phil. Povl Eller har selv venligst gjort mig opmærksom paa de to Salzburg-portrætters eksistens og har tilstillet mig fotografier af dem.

maleren, hvori hele tre sæt helfigursbilleder af kongeparret er opført, kan man ikke komme uden om, at det er de David Beck'ske typer, der er lagt til grund for portræterne.

Med hensyn til bestemmelsen af brystbillederne af Frederik III og Sophie Amalie, der her alle tilskrives Karel van Mander, stiller sagen sig vanskeligere. I virkeligheden er det eneste af de ovale portrætter, der med sikkerhed kan tilskrives Karel van Mander, Frederiksborg-billedet af Frederik III med den lille morsomme hat (afb. s. 460), fordi det i ansigtstype slutter sig ganske nær til Haelweghs stik (Sthyr no. 129, afb. s. 460), og fordi det har den for Karel van Mander karakteristiske blaa baggrund. Selv om dragten er anderledes i maleriet end paa stikket, kan man ikke være i tvivl om, at dette portræt er et værk af van Mander.

Forfatteren vil nu hævde, at det ovale portræt paa Kunstmuseet af Frederik III (afb. s. 461), fremstillet i en enkel dragt med en lille hvid krave med kvaster og elefantordenen i blaat baand om halsen, en ringere replik paa Rosenborg og et ovalt portræt af kongen paa Gripsholm, hvor han er iført rustning og har en rosetagtig krave (afb. s. 462), er varianter af en og samme van Mander'ske type, nemlig den, vi kender fra Haelweghs stik (Sthyr 129).

Ogsaa de ovale brystbilleder af Sophie Amalie paa Rosenborg og Gripsholm, pendants til Frederik III's portrætter, tilskrives van Mander. Jeg kan ikke være enig med forfatteren i alle disse tilskrivninger til Karel van Mander af grunde, især stilkritiske, som det vil føre for vidt at komme ind paa her. Kun Gripsholmseksemplaret af Frederik III kan efter mit skøn med nogen ret tillægges van Mander paa grund af dets nøje overensstemmelse i type med det lille helfigursportræt af kongen (afb. s. 462), som Povl Eller nu med sikkerhed har bestemt som et værk af denne maler.

Naar forfatteren imidlertid vil hævde (s. 243), at de ovale brystbilleder af kongen og dronningen paa Gripsholm er identiske med de paa en regning under den 13. januar 1656 opførte »ovale« portrætter, maa man protestere. Af de to portrætter paa listen, der angives at være ovale, er det ene beskrevet som »... Ihr Ko:Ma: In ovall auff Copffer mit Septer, Cron vnd die Sundt ...« Det er altsaa af samme type som det ovenfor nævnte i helfigur af Frederik III paa Frederiksborg, og formentlig det samme. Det andet omtales som »Ihro Königl. Maytt auff den Schloss Gelieffert der hochlöblich Gedechnus herr König in ovall auff Kopffer ...« Her er næppe tale om et portræt af Frederik III, snarere er det et portræt af den afdøde konge, altsaa Christian IV, som van Mander har leveret kong Frederik paa slottet. Denne fortolkning synes at faa en in-



direkte bekræftelse af den næste post paa regningen, der lyder: »Ihr König Maytt: selbsten«, men hverken dette eller de næste to portrætter paa listen, det ene af kongen, det andet af dronningen, er betegnet som ovale, og det er heller ikke anført, at de er malet paa kobber, hvilket er tilfældet med de to Gripsholmportrætter.

Det er i det hele taget begrænset, hvor meget bevismateriale der kan udvindes af regnskaberne sparsomme oplysninger, naar det gælder portrætter af de kongelige, der er overleveret i talrige eksemplarer af forskellige typer. Anderledes stiller det sig, hvor der er tale om portrætter af enkelte fremtrædende personer, der formentlig kun er portrætteret een gang af den kunstner, der har modtaget udbetalingen. Dog kan der ogsaa i saadanne tilfælde forekomme gentagelser og ringere kopier.

Forfatteren daterer sikkert med rette en række krigerportrætter af svenske officerer, malet af Abraham Wuchters, til tiden mellem de to faser i svenskekrigene, hvor de paagældende endnu opholdt sig i Danmark. Han har desuden kunnet fremdrage en udbetaling til Wuchters fra landgreve Frederik af Hessen-Homburg, dateret den 29. juni 1660, modellen for et af de mest glansfulde af Wuchters' feltherreportrætter. Endvidere gør han opmærksom paa Wuchters' egen omtale i procesakterne af den betaling, han i juli 1660 havde modtaget fra fyrsten af Hessen-Darmstadt (s. 298). Dermed har han kunnet underbygge den allerede af Lars Rostrup Bøyesen i 1941 foretagne tilskrivning til Wuchters af portrættet af Georg III af Hessen-Darmstadt paa Gripsholm (afb. 475). Det er i saadanne tilfælde, at forfatterens grundige arkivalske undersøgelser har baaret frugt.

Den lange række portrætter, der med saa stor sikkerhed kan tillægges Wuchters, kunde have givet anledning til en mere nuanceret karakteristik af Wuchters som portrætmaler. Det er derfor lidt nedslaaende, at forfatteren kun konstaterer, at der er »noget seriemæssigt over produktionen« (s. 300). Denne dom skyldes formentlig, at forfatteren ikke rigtig interesserer sig for kvalitetsforskellen mellem de enkelte betydelige portrætter og andre med større eller mindre sikkerhed tilskrevne skabelonagtige billeder af rustningsklædte personer paa Gripsholm. Det samme forhold kommer ogsaa frem i billedudvalget. I stedet for det originale portræt af Hessen-Homburg, nu i Stockholms Nationalmuseum, der virkelig er et pragtstykke,<sup>13</sup> er som nævnt gengivet en svagere gentagelse;

<sup>13</sup> Afbildet i Lars Rostrup Bøyesens artikel, Abraham Wuchters i Sverige 1660–1662, Kunstmuseets Aarsskrift, 1941, s. 109. (Dengang var portrættet paa Gripsholm).

de to virkelig fremragende portrætter paa Skokloster af viceadmiral, greve Nils Nilsson Brahe og den ubekendte rustningsklædte mand, der har en saakaldt »mus« paa kinden, er slet ikke afbildede.<sup>14</sup>

Sammen med portrættet af Wrangel paa Gripsholm (s. 475) udgør de en række interessante varianter af det europæiske feltherreportræt. Det kan ogsaa undre, at forfatteren helt har overset den umiddelbare inspirationskilde for saadanne fyrste- og feltherreportrætter, nemlig van Dycks berømte »Icones Principium, etc.«, der gengiver portrætter af fyrster, feltherrer, lærde, kunstnere og nogle faa for deres skønhed berømte kvinder i kobberstik af forskellige kobberstikkere, som Paulus Pontius, Pieter de Jode og andre, de fleste efter forlæg af van Dyck selv.

Denne ikonografiske samling blev først udgivet i 1630'erne og derefter i forøget skikkelse i 1645, samt i flere senere udgaver i det 17. og det 18. aarhundrede.<sup>15</sup> Flere eksemplarer af værket samt løse stik findes her i landet fra gammel tid (Kunstakademiets Bibliotek, Det kgl. Bibliotek og Den kgl. Kobberstiksamling). Fra denne kilde har portrætmalere over hele Europa søgt ideer til stillinger og komposition og har saa selv, som ogsaa Wuchters, varieret skemaerne og har tilføjet moderne halsbind, manchetter og lignende. Netop for Wrangels portræt kan findes en nær parallel i ikonografiens portræt af Tilly, den store feltherre fra trediveaarskrigen. Samme stilling med haanden paa kommandostaven, samme type rustning med skærf.<sup>16</sup>

Takket være de forlængst fremdragne og publicerede regnskaber fra Griffenfolds bo og Otto Andrup's og Francis Becketts fortræffelige artikler i Kunstmuseets aarsskrift 1916 og 1918 er Wuchters' virksomhed for storkansleren vel oplyst. Forfatteren slutter sig til den ogsaa af Beckett fremførte opfattelse, at det mindre portræt af Griffenfeld i rød kappe paa Rosenborg (afb. s. 486) skulde være malet før 1671, da han ikke her bærer hverken det hvide eller det blaa baand. Forfatteren mener heller ikke at kunne finde dette portræt nævnt paa regningen, der kun dækker aarene 1672–76.

Jeg har allerede for aar tilbage dateret dette billede til ca. 1675,<sup>17</sup> dels af stilkritiske grunde, og dels fordi det i portrætstemning staar nær det storartede portræt af Griffenfeld paa universitetet, som ogsaa forfatteren mener kan identificeres med det paa regningen under 1675 opførte

<sup>14</sup> Begge afbildet ibidem, s. 105 og s. 107.

<sup>15</sup> For datering af stikkene og de forskellige udgaver se M. Mauquoy-Hendrickx, *L'Iconographie d'Antoine Van Dyck, Bruxelles 1956.*

<sup>16</sup> Planche 93 i det eksemplar af *Icones*, der findes i Kunstakademiets Bibliotek.

<sup>17</sup> I *Kunstmuseets Aarsskrift*, 1942, s. 85f.

eksemplar paa kobber (s. 360; afb. s. 486). Rosenborgbilledet er efter mit skøn et portræt af storkansleren intime, et slåbrokstykke af den type, der var paa mode i England og Frankrig ved denne tid (jvnf. John Hayls' portræt af Samuel Pepys fra 1664, National Portrait Gallery, London, og Mignards portræt af Molière fra ca. 1670–72, Musée Condé, Chantilly). Heller ikke dengang ansaas det for passende at bære ordener til slåbrok. Dette billede lader sig meget vel identificere med en post paa regnskabet. Her er iøvrigt et af de tilfælde, hvor man maa beklage, at regningen ikke er gengivet med den originale ordlyd (s. 360). I originalen staar følgende post under 1675: »Seiner Mutter Conterfait mit einem schönen Rahmen von Ebenholz . . .«. <sup>18</sup>

Dette er før blevet tydet, som om det var et nu forsvundet portræt af Griffenfelds moder, Maria Motzfeld, men det lader sig lige saa vel forstaa som Griffenfelds moders portræt af ham, og Rosenborgbilledet har netop tilhørt Maria Motzfeld, der i følge paaskrift bag paa træpladen har skænket det til provst Olivarius i 1684; <sup>19</sup> desuden er det indfattet i en smuk ibenholtssramme. Dermed stemmer ogsaa, at der udtrykkelig i den anden post under 1675 staar »Sein *eigen* Conterfay auff eine Kupfer-Plate ohne Rahmen . . .«, altsaa det, der tilhører Griffenfeld selv, og som nu er paa universitetet. I andre poster paa regningen, fra 1672 og 1674, staar der blot »Sein Conterfait . . .«. Den omstændighed, at portrættet var bestemt for Griffenfelds moder, forklarer ogsaa dets ukonventionelle karakter.

Der er endnu mange tvivlsspørgsmaal, man kunde have lyst til at drøfte med forfatteren. Det kan ikke undgaas, at der i behandlingen af saa stort et emne er mange paastande, der ægger til modsigelse. Det gælder ikke mindst de betragtninger, der er fremsat i det afsluttende kapitel (s. 403–08) om de mulige europæiske forudsætninger for Karel van Manders og Abraham Wuchters' værk. Her træder forfatterens mangelfulde kendskab til det europæiske maleri i det 17. aarhundrede grelt frem.

Alt i alt maa man dog være Povl Eller taknemmelig, fordi han saa dristigt har angrebet et stort og vanskeligt stof, som kunsthistorikerne i saa mange aar har ladet ligge. Det er mere end tyve aar, siden nogen dansk kunsthistoriker sidst har ladet høre fra sig om Karel van Mander

<sup>18</sup> Aftrykt af Otto Andrup i *Kunstmuseets Aarskrift*, 1916, s. 145.

<sup>19</sup> Jeg har nævnt denne mulighed i min artikel om Abraham Wuchters i *Weilbachs Kunstnerleksikon*, III, 1952, s. 570f.

og Abraham Wuchters. Ellers værk er baade et tilbud og en udfordring. Tilbuddet ligger i forfatterens præsentation af kilderne og i fremlæggelsen af det store portrætmateriale, udfordringen i hans opstilling af en række problemer, han selv kun delvis formaar at løse. – Men det er ogsaa vigtigt at sætte problemer under debat. Nu er det kunsthistorikernes sag at tage udfordringen op. Dertil kræves, at de besinder sig paa deres metode, forfiner det stilkritiske apparat, der trods alle de svagheder, det maatte være behæftet med, dog er uundværligt, naar der er tale om tilskrivninger, og inddrager den sum af erfaringer om det europæiske portrætmaleri i det 17. aarhundrede, der er nedlagt i publikationer af kataloger og specialundersøgelser fra de sidste tredive aar.

ELSE KAI SASS

Povl Ellers disputats er en meget smuk bog. Typografi og papir er af fornem kvalitet, klicheerne udmærkede, formatet stateligt. Den er kort sagt emnet værdig.

Det er ogsaa en omhyggeligt gennemarbejdet bog. Apparatet er i orden, og der er register, som der bør være. De udførlige notehenvvisninger vidner om en meget omfattende litteratur- og kildebenyttelse, hvortil svarer imponerende samlede fortegnelser. Kildefortegnelsen er endda ikke helt komplet; Peder Reedtz' arkiv, som citeres s. 159 n. 94, mangler i fortegnelsen s. 503. Når et nyt billede omtales, anføres museumsnummer og format, og der henvises til en publikation, hvor billedet er gengivet. Derimod henvises der ikke fra teksten til bogens egne plancher eller omvendt, hvilket er en mangel, men dog til begrænset gene, da plancherne følger teksten så vidt gørligt. Ved krydshenvisninger anføres kapitel og afsnit, men ikke side. Forf. har åbenbart ønsket at spare korrekturudgifter, idet man næppe kan antage, at bekvemmelighedshensyn skulle have gjort sig gældende.

Trods al udvist omhu har forf. overset et par uøjagtigheder i fremstillingen. S. 157 hævdes det, at Christian IV mistede sit højre øje ved Lister Dyb, hvad der er forkert m.h.t. stedet, der som bekendt var Kolberger Heide, og rigelig kategorisk m.h.t. skadens omfang. »Det højre øje fik skade, at jeg ser intet dermed, der dog øjesten ingen skade fik«, skriver Christian IV selv et halvt år efter begivenheden.<sup>1</sup> Det må

<sup>1</sup> Christian IV til Corfitz Ulfeldt 24.12.1644. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, V: 1641–1644, 1883–85, s. 550. I samme brev omtaler Christian IV, at hans øre »blev slagen i sønder«, hvilket dog næppe har ikonografisk interesse, da ørerne skjules af håret.

følgelig anses for tvivlsomt, om uheldet har påvirket kongens udseende i så høj grad som forf. mener. Det er heller ikke rigtigt, at Corfitz Ulfeldt var den første, kongen udså til svigersøn (s. 172) – Frants Rantzau har krav på prioriteten – og det er noget overdrevet at hævde, at den senere Frederik III i 1646 var suveræn fyrste som fyrstbiskop over Bremen og Verden (s. 205), al den stund svenskernes sejr i Torstensonkrigen havde berøvet ham disse områder, og alt hvad han havde tilbage var titlen, som han først gav formelt afkald på i 1647. Endelig er tidens sprogbrug fulgt i en grad der kan virke forvirrende, når den sydslesvigske herregård Gelting s. 239 n. 86 placeres i Holsten.

Bogen er behagelig at læse. Udstyr og omhu i gennearbejdelsen bidrager hertil, men også sproget. Der er stil over det, en diskret fremstillingskunst med talrige »understatements«. »Lidt« synes at være et af forf.s yndlingsord: »lidt arkitektur«, »lidt træbevoksning«, »lidt mere udførlig« argumentation. Den moderne fagjargon synes forf. at betragte med nogen skepsis: »Formålet med denne bog, problemstillingen om man vil ...« (s. 19). Eksempler på mindre velbetænkt formulering lader sig dog finde, som når det s. 91 hedder om Johan maler: »man har længe været opmærksom på, at nogle billeder hørte sammen i grupper, der lod ane en menneskelig virksomhed«. Men sådanne eksempler er sjældne undtagelser. Sproget vidner om samme gode smag som bogens udstyr.

Povl Ellers disputats er en historikers arbejde. Undertitlen »En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed« tjener til at understrege dette. Det har dog tydeligt nok voldt forf. kvaler at definere forskellen på historisk og kunsthistorisk metode, hvad der især kan iagttages i de ikke alt for klare overvejelser s. 19 (2. »Spørgsmålene og planen«, jvf. citatet ovenfor s. 575). Erhvervelse af »så fyldig en viden som muligt om kunstens og kunstnernes vilkår« og »forsøg på at fastslå, hvilke billeder de enkelte malere har malet« betragter forf. som opgaver, der er fælles for ham og forgængerne (især kunsthistorikere), hvorimod en egentlig bedømmelse af kunstnernes indsats betragtes som »en kunsthistorisk opgave i snævrere forstand, der ikke skal angribes her« – meningen må vel være: en vurdering af malernes værker *som kunst*. Heri ser forf. åbenbart forskellen på historikerens og kunsthistorikerens arbejdsfelt, men i praksis afholder han sig ikke fra hverken billedbeskrivelser eller bedømmelser, der må karakteriseres som kunsthistoriske i snævrere forstand, jvf. f.eks. karakteristikkene af Jacob van Doorts og Remmert Petersens billeder s. 83 og 90 og sammenligningen af van Doorts og Pieter Isaacs' billeder s. 84f. med note 61. »De to

ting i forening røber forhåbentlig noget om, hvordan de billedmæssige opfattelser forplantedes, og, måske mere underforstået, om den opfattelse, portrætterne blev mødt med i samtiden«, siger forf. videre. Men er dette dog ikke at vende tingene på hovedet? Er »den opfattelse, portrætterne blev mødt med i samtiden«, ikke en overordentlig vigtig side af »kunstens og kunstnernes vilkår«, som forf. netop har sat sig som mål at erhverve den fyldigst mulige viden om? Belysningen af dette problem burde efter min mening være en central opgave i et arbejde som det foreliggende og ikke blot fremgå som en endog »mere underforstået« konklusion, afhængig af bedømmelser, som forf. ikke ser det som sin opgave at foretage. Som bogen skrider frem, giver den da også meget mere på dette punkt, end de indledende betragtninger lader formode.

»I kulturhistorisk henseende ligger nøglen til forståelse i tilskrivningerne«, fortsætter forf. og indfører dermed et nyt begreb, som må antages at være bredere dækkende end »kunsthistorisk« og altså markerer, at andre argumenter end de »kunsthistoriske i snævrere forstand« er af betydning, når det drejer sig om at henføre bestemte billeder til bestemte malere. I det følgende opereres der med hele fire begreber: »Først gennem fordeling af billederne får det personalhistoriske stof om malerne kulturhistorisk betydning, og det billedmæssige får først en historisk, når billederne knyttes til dem, der har frembragt dem og til de mennesker, der har bestilt dem, og som de forestiller«. Ved nogen selvstændig tænkning kan man nok få mening i dette, men en mere udførlig redegørelse, hvoraf en nøjere begrebsdefinition kunne være fremgået, havde utvivlsomt været nyttig. På de følgende sider får man dog nogen støtte. S. 22 bruges »kulturhistorisk« åbenbart som betegnelse for noget samfundsrelateret, »hvad der kunne trives, og hvad der holdt det, der trivedes, oppe«. S. 21 sættes »historisk arbejde« op mod »betragtninger om ikonografisk sammenhæng«, og s. 22 omtales det, at artiklerne i Weilbachs Kunstnerleksikon »er bygget bl.a. på en del kilder, som ikke er offentliggjort«, et forhold, som efter forf.s mening »altid vil efterlade nogen usikkerhed og begrunde endnu et gennemsyn af de lettest tilgængelige arkivsager«. Altså: med det egentlige historiske arbejde mener forf. åbenbart studiet af de skriftlige kilder og især studiet af de utrykte og derfor vanskeligere tilgængelige skriftlige kilder. Det sidste synspunkt er en arkivar værdigt, men det holder næppe for en teoretisk efterprøvelse. Usikkerheden er stadig til stede, selv om en kilde bliver trykt, den tømmes ikke for information herved, men må studeres lige så omhyggeligt som den utrykte. Den taler ikke af sig selv.

Nu er studiet af såvel trykte som utrykte kilder jo ikke noget, der er kunsthistorikere fremmed, så det kan næppe anvendes til at karakterisere historisk arbejde i modsætning til kunsthistorisk. Derimod kan man med sindsro hævde, at de kunsthistorikere, der forud har beskæftiget sig med afhandlingens emne, ikke har udnyttet de skriftlige kilder tilstrækkeligt – for ingen kilder kan vel påstås at være tømte til sidste dråbe. Jeg vil imidlertid hævde, at der ikke kan siges at være nogen principiel forskel på kunsthistorie og almindelig historie, hvoraf kulturhistorien i vore dage betragtes som en vigtig bestanddel. Kunsthistoriens forhold til den almindelige historie kommer altså på mange måder til at svare til arkæologiens: en kulturhistorisk specialdisciplin, som har udviklet en særlig teknik og et særligt fagsprog – hvad der bl.a. har den virkning, at lægfolk holdes på passende afstand.

Povl Eller må vel nok siges at være autodidakt på kunsthistoriens område, men i betragtning af hans mangeårige beskæftigelse med kunsthistoriske emner vil det næppe være rimeligt at betegne ham som lægmand, og han anvender da også rask væk fagsproget og indlader sig som nævnt adskillige gange på kunsthistoriske beskrivelser og endog argumentation. Det tilkommer ikke mig at dømme om, hvorledes forf. er sluppet fra dette vovestykke, men det forekommer mig indlysende, at han har ret i at fremhæve, at det m.h.t. til tilskrivningerne, der er »nøglen til forståelse«, er nødvendigt »at klargøre sig, hvor og hvilke forskellige grader man har sikkerhed« (s. 19), og at det ved spørgsmål om ikonografisk sammenhæng er det vigtigste at afgøre, »hvor man mener, der er en nødvendig sammenhæng mellem to billeder . . . og hvor der ikke er« (s. 21). Og ikke mindst har kravet om formulering af bestemte argumenter vægt, navnlig i betragtning af de mange påstande, der tidligere er fremsat uden argumentation. Vigtigt og rigtigt er også kravet om at undersøge de bevarede billeders repræsentativitet (s. 22), der må »indledes med en undersøgelse af, hvad man kan få at vide om forekomsten af billeder og især portrætter i 17. årh.; kun herigennem kan man danne sig en opfattelse af, i hvilken grad de bevarede billeder giver et rimeligt udtryk for bestanden i datiden«. Dette krav lever forf. op til på smukkeste måde i det værdifulde kap. II, »Samlingerne«. At kildematerialet til belysning af malernes virksomhed, herunder bestanden af billeder, er skævt, fordi det vigtigste skriftlige kildemateriale fra 17. årh. om malerier drejer sig om billeder, der er udført for kongen eller det kongelige hus, er forf. opmærksom på. Løse det herved opståede problem kan hverken han eller nogen anden, men det sociale aspekt – som jo i denne sammenhæng

er en biting – skitseres interessant i afsnittet om de private malerisamlinger (s. 64–67). Til bemærkningen (s. 67) om, at portrætter af borgerlige, løsrevet fra de bibelske fremstillinger, først begynder 1616, kan dog anføres, at forholdet iagttages allerede i 1590'erne i Flensborg, hvor både borgmester Gert v. Mehrfelt og hustrus epitafium fra 1597 og alteret med Dietrich Nacke og hustru fra 1598 (begge i Mariekirken) har særskilte portrætter af ægtefællerne anbragt for oven.<sup>2</sup>

Begrundelsen for at afgrænse afhandlingen til kun at omfatte portrætterne giver forf. s. 20f. Det er sket 1) for at gøre opgaven overkommelig – »de malerier, som ikke er portrætter, er ulige vanskeligere at behandle«, 2) fordi portrætterne danner et større og mere sammenhængende materiale og kan dateres nogenlunde, og 3) fordi portrætterne havde langt den største interesse i datiden. Der var også behov for rent dekorativt maleri, indrømmer forf., men det er så godt som helt gået til grunde. Eller mener, at det især var i lavere – »relativt lavere« – sociale lag, at andre billeder end portrætter havde den store talmæssige overvægt i samlingerne, hvilket kan have bidraget til, at overleveringen er så svag (s. 21). Hvis dette er reglen, må dog i hvert fald en markant undtagelse noteres: af 496 malerier på Frederiksborg i 1636 var, oplyses det s. 34, de 78 portrætter.

De givne begrundelser for afhandlingens afgrænsning er egentlig kunsthistoriske. For en almindelig historiker forekommer den nærmest liggende grund til at vælge netop portrætterne som studieobjekt at være, at de i sig selv er vigtige historiske kilder. Svarende til skriftlige kilder kan de betragtes under to aspekter: 1) som levn af datidens malerkunst (herunder kopieringskunst) og – når stikkene tages med – af datidens kobberstikkunst, 2) som berettende kilder om datidens klædedragt, smykker, frisurer osv. samt navnlig: om en række fremtrædende personers udseende. Som levn er kilden autoritativ; den skal beskrives, analyseres og fortolkes, men den kan ikke lyve. Som beretning må den mødes med samme skepsis, som en historiker møder en berettende skriftlig kilde med; selve kildeudsagnets troværdighed må efterprøves, eller enkelt sagt: ligner billedet personen, som han eller hun så ud i levende live, eller ligner det ikke? At direkte sammenligning med den skildrede person er udelukket, er jo kun historikerens sædvanlige problem. Ved hjælp af en procedure, der stort set svarer til den, der anvendes ved kritik af skriftlige berettende kilder, er det muligt at nå frem til begrundelser for, at dette eller hint billedes vidneudsagn må foretrakkes fremfor andre. En førstehåndskilde

<sup>2</sup> Afb. i Flensborg bys historie I, 1953, s. 187 og 265.



(øjenvidneskildring, malt *ad vivum*) må foretrækkes for en andenhåndskilde (kopi, stik, evt. maleri efter stik), men hvis originalen er tabt, bliver kopien eller stikket primær kilde for os og får selvstændig vidneværdi. Evne til – og ønske om – at give en realistisk fremstilling må søges bestemt. Herfra kan man gå videre til at klargøre malerens tendens – og er hermed langt inde i det kunsthistoriske begreb »stil«. Dette er kun de groveste træk.

Jeg vil tro, at betragtninger af denne art har spillet en rolle for forf., selv om de ikke er fundet værdige til omtale i det indledende afsnit om opgaven. Rundt omkring i bogen møder man dog udtalelser om troværdigheden af kildernes udsagn, deres formodede overensstemmelse med virkeligheden.

Om Gaunø-billedet 213 af Christian IV (s. 446) hedder det således s. 145: »Den tro virkelighedsgengivelse var åbenbart en hovedsag for både bestiller og maler ... ansigtstrækkene gengives skarpt med hængende øjenlåg, indfaldet over kinden og af overlæben og med svært hageparti«. Billedets virkelighedstroskab begrundes altså ud fra dets uskønne træk, hvilket er forsvarligt, men vel at mærke kun, hvis trækkene er uskønne efter samtidens opfattelse. Om de er uskønne efter vor er selvsagt irrelevant, og på visse punkter, f.eks. m.h.t. fedme, er der utvivlsomt væsentlig forskel. Der må også tages hensyn til, at en malers fortolkning kan fremhæve enkelte træk, måske helt ud i hvad vi opfatter som karrikerende, for at opnå en bestemt virkning. Den af Eller givne begrundelse må anses for absolut utilstrækkelig.

I andre tilfælde savnes begrundelse overhovedet. Om Wuchters' portræt af en ung pige, som i bogen med udtalt tvivl antages at være Anna Cathrine Ulfeldt, men som nu efter det ovenfor (s. 585 med note 12) anførte med stor sikkerhed kan identificeres med Vibeke Kruses datter Elisabeth Sophie (gengivet af Eller s. 457 og ovenfor ved s. 584), siges det s. 215: »Ansigtet er gengivet med aldeles uforbeholden virkelighedstroskab«. Her fremtræder vurderingen som rent impressionistisk.

Langt bedre i metodisk henseende er det at sammenligne to forskellige maleres skildring af samme person, som det sker s. 202, hvor det om Wuchters' helfigurbillede af Christian IV (s. 453) konstateres, »at det hvad mund og øjne angår falder godt i tråd med Karel van Manders kun et par år senere skildring, og det må være fordi kongen virkelig havde disse træk«. Når to af hinanden uafhængige øjenvidneskildringer stemmer overens i sådanne detaljer, kan de med rimelig grund antages at gengive virkeligheden. Det er dog en regel, som ikke har ubegrænset gyldighed. I

visse tilfælde kan fælles tendens (»stil«) være tilstrækkelig forklaring på overensstemmelser. Den omstændighed, at Christian IV fremtræder »majestætisk« på såvel Wuchters' som van Manders helfigur-billede, beviser ikke, at kongens fremtræden var majestætisk i virkelighedens verden.

En systematisk redegørelse for spørgsmålet om billederne som kilde til viden om personers udseende havde været ønskelig, men spørgsmålet om portrætternes virkelighedstroskab har også et andet aspekt: i hvilken udstrækning kan man ud fra manglende overensstemmelse slutte, at to portrætter forestiller forskellige personer? Povl Eller har i anden forbindelse givet et principielt svar på dette spørgsmål: der er adskillige eksempler på, at to billeder forestiller samme person, »også selv om vi ikke kan se spor portrætlighed mellem dem«.<sup>3</sup> I disputatsen lader Eller imidlertid i et enkelt tilfælde manglende portrætlighed være afgørende kriterium for at afvise, at to i øvrigt meget ensartede malerier forestiller samme person. Det drejer sig om de to ovale mandsportrætter Frbg. A 1220 og Frbg. A 739 (gengivet s. 466), hvoraf det første med sikkerhed vides at forestille rigsadmiral Henrik Bielke, medens det andet betegnes »Ubekendt elefantridder«. Begrundelsen herfor findes s. 256: »En sammenligning mellem dem viser til fulde, at de forestiller to forskellige, blot malet i samme skema«, hedder det her kort og godt, uden at der redegøres for de afvigelser, der har ført forf. til denne opfattelse, og som i hvert fald for mig på ingen måde er indlysende. Frbg. A 739 er malet i begyndelsen af 1650'erne og må følgelig forestille en af de mænd, der fik elefanten i 1648, argumenteres der videre, og da Henrik Bielke var den eneste af slægten, som tilhørte denne kreds, kan billedet ikke forestille en Bielke. Denne konklusion forekommer mig urimelig. Frbg. A 739 hørte til en samling på 12 familieportrætter, som kammerherre, kommandør-kaptajn Johan Christian August Bielke skænkede kongen i 1844 (s. 254), og skønt fejltagelser ikke kan udelukkes, er dette dog i sig selv et ganske stærkt indicium for, at billedet forestiller et medlem af slægten Bielke. Men i så fald kan der på grund af elefantordenen kun være tale om Henrik Bielke, og afvigelserne mellem Frbg. A 1220 og A 739 forekommer mig ikke tilstrækkelige til at forhindre denne løsning.

At samtiden havde set i hvert fald nogle af de nævnte problemer påpeger forf. s. 43: »Det er klart, at man i videnskabelige kredse, hvor illustreringens problemer i disse år stod i centrum for opmærksomheden, både var klar over, at tolkning af billeder krævede den største skepsis, og at

<sup>3</sup> Povl Eller: *Historisk ikonografi*, 1964, s. 28.

vanskeligheden var af en særlig art, når det drejede sig om portrætter«. Med et velvalgt udtryk taler Eller om »trang til visuel dokumentation«.

Man kunne sikkert nå noget længere end forf. gør i afsnittet om portrætterier (s. 39–44) m.h.t. forståelse af de motiver, der var afgørende ved kongens og adelens valg af billeder. Den genealogiske interesse, som er nær forbundet med social stilling og arveret, er indlysende. Herfra er springet ikke langt til prestige-hensyn, som også imødekommes ved valg af Habsburgske kejsere – man markerer niveaue – eller eksotiske og antikke motiver, som demonstrerer vid horisont og dannelse. Herfra glider man videre til interessen for det mærkværdige, det kuriøse, som præger så mange samlinger i 17. årh. Og endelig er der det helt irrationelle: kunstglæde!

Povl Eller har været vidt omkring under sit arbejde med indsamling af samtidigt kildemateriale om billeder og malere, »den elementære opgave, som først og fremmest må søges løst«, som det hedder s. 22. Det er vel for optimistisk at tro, at forf. har haft held til at få øje på alt relevant kildestof, men det er hverken flid eller omhu det har skortet på. Det vil føre for vidt at gå ind på samtlige kategorier af kilder, som forf. har benyttet. Nogle få eksempler, som kan give anledning til overvejelser af kritisk art, må være nok.

Regninger og regnskaber udgør en vigtig del af fundamentet for afhandlingen. De specificerede malerregninger er uhyre vigtige, men unægtelig fåtallige. Ofte er de sikreste vidnesbyrd om en malers leverancer til kongehuset de udbetalinger, som er foretaget fra finanshovedkasserne, og meddelelser om udlevering af lærred fra Børnehuset. Oplysninger af denne art kan indskrænke sig til et nøgent tal, men kan også give mere, jvf. f.eks. afsnittet »Kilderne om Karel van Manders arbejde 1630–35«, s. 108 ff.

En gennemgang af udbetalinger og udleveringer af lærred i første halvdel af 1630erne giver forf. anledning til en ret optimistisk vurdering af kildeudsagnetens fuldstændighed (s. 111 f.): »... en beroligende sammenhæng mellem de forskellige kilder træder frem. Dette forhold er også en fristelse; man vil gerne tro, at alt eller i det mindste alt væsentligt afspejler sig i netop disse kilder. Mon ikke man må hævde, at hvis kongen havde fået malet portrætter i større tal af andre malere end de nævnte, var der en stor chance for, at et eller andet var blevet nævnt. Den egentlige fare ligger i, at hvis kongen en enkelt gang betjente sig af en særlig maler, kan betalingen være sket på en måde, som i øjeblikket unddrager

sig eftersøgningerne; men i så fald skulle der være en mulighed for, at sådanne enkeltstående portrætter skilte sig ud i portrætbestanden; gør de ikke det, er deres betydning også minimal.«

Det er fristende at slå sig til ro med denne konklusion, men en randbemærkning er nok alligevel påkrævet. Vi har regnskaber fra den vigtigste finanshovedkasse, Rentekammeret, men i Christian IV's tid mangler vi regnskaber fra den anden, Kongens eget Kammer. Først i Frederik III's regeringstid er de kongelige kammerregnskaber bevaret, omend ukomplet. Det viser sig, at de spiller en ganske betydelig rolle til belysning af kongens mellemværende med malerne, og forf. erkender, at de manglende kammerregnskaber for 1653–54 må antages at have indeholdt en række oplysninger herom (s. 225). Men må det samme så ikke antages at gælde kammerregnskaberne fra Christian IV's tid? Jvf. bemærkningen s. 136 om en regning fra Karel van Mander 1644, som er anvist til udbetaling på Rentekammeret, men må være betalt af en anden kasse, og omtalen s. 140 af vidnesbyrd om van Manders arbejde for Christian IV, også efter at betalingerne ikke mere kan findes.

Inventarierne har selvsagt været en hovedkilde for det værdifulde kapitel II om »Samlingerne«. Selv om forf. udtrykker sig forsigtigt, får man det indtryk, at han regner med, at inventarierne giver ret fuldstændige oplysninger om maleri-bestanden på vedkommende slot, således at man kan tillade sig at slutte negativt: »Flere af selv de vigtigere slotte var slet ikke udsmykket med malerier, at dømme efter inventarfortegnelserne. På Flensborghus nævnes ingen 1571, 1621 og 1649« (s. 28). Men kan man virkelig være så sikker på, at inventarierne giver fuldstændig orientering på dette punkt?

De berettende skriftlige kilder spiller en mindre væsentlig rolle, som naturligt er. Dog bemærker man, at den store bestand af privatbreve fra Christian IV's hånd og det ringe antal af tilsvarende breve fra Frederik III sætter sine spor.

En berettende kilde af helt speciel karakter er den spanske gesandt Bernardino de Rebolledos digt *Selvas Danicas*, der udkom i København 1655. Digtet beskriver Hørsholm Slot, hvor Rebolledo havde opholdt sig i peståret 1654, herunder ikke mindst malerierne. Gigas og Rosted har stillet sig tvivlende overfor troværdigheden. »Rebolledos skildring af Hørsholm slot må . . . betragtes som en poetisk fiktion«, skriver Rosted.<sup>4</sup> Eller er mere positiv, men hans argumentation indskrænker sig til rimelighedsbetragtninger: han finder det urimeligt, at Rebolledo skulle have

<sup>4</sup> H. C. Rosted: *Fra adelsborg til kongeslot*, 1957, s. 149.

opdigtet Sophie Amalies genealogiske serie, bl.a. i betragtning af, at en tilsvarende anerække vides at have eksisteret på Husum Slot (s. 47). At et par værelser var udstyret med billeder af de kongelige børn og af de danske konger finder Eller også meget sandsynligt (s. 48). Endelig er der scenerne af dronningens liv og de tre fremstillinger af klassiske sagn om jagt og jægere: den kalydoniske jagt, Actæon og Orion. De sidste siges udtrykkelig at være malet af van Mander, og efter forf.s mening »vil det være at gøre nar ad maleren ikke at tro digteren«.

Ingen inventarier fra Hørsholm er bevaret fra den tid, da Rebolledo opholdt sig på slottet. I de senere inventarier omtales billederne ikke, men de kan jo, som forf. siger s. 46, være forsvundet under Svenskekrigene. Alligevel må det forekomme noget besynderligt, at der ikke synes at være spor tilbage af disse billeder, heller ikke i Sverige, hvor så mange ting endte. Den billedsamling, som dronningen senere havde på Sophie Amalienborg, var ifølge Eller (s. 53) i sin kerne »et familiegalleri i snævrreste forstand« og svarede altså ikke til Rebolledos skildring. Her er ingen støtte at hente. Især vækkes dog ens skepsis, når man betragter Rebolledos skildring af Hørsholm Slots bygninger. De danner en ligesidet trekant, der er buet båret af kæmper, søjler af broget jaspis, som bærer pyramider og kugler, marmorbalustrader og tre åbne pladser, svarende til de tre facader, et pragtfuldt springvand, en bred trappe af jaspis og porfyr, og et spejlkabinet, der ser ud som et udhulet stykke stjerne – alt i alt en skildring af et barok-drømmeslot, som helt savner berøringsskud med det Hørsholm, der lader sig rekonstruere på grundlag af inventarier m.v.: en hvid længe i to stokværk, en rød i tre stokværk vinkelret herpå, en bindingsværkslænge og et porthus, på ingen måde et bygningskompleks over normalt dansk herregårdsniveau. Det må under disse omstændigheder nok være det rimeligste at henholde sig til Gigas' ord, som refereres af Eller s. 46: »Før positive Beviser for Existensen af v. Manders Pragt-billeder osv. bringes frem, tør man ialtfald ikke ret betragte Rebolledos digteriske Beskrivelse af det gamle Hørsholm som et historisk Aktstykke«. <sup>5</sup>

Til belysning af kunstnernes stilling i samfundet (s. 73–81) er kilde-materialet ikke meget givende, men Eller har udnyttet hvad der er at finde under jævnførelse med udenlandske forhold, og mere kan ikke forlanges.

Også de kilder, der kan tjene til belysning af kunstnernes personlige forhold, rinder sparsomt. Som eksempel kan nævnes vanskeligheden ved at fastslå Abraham Wuchters' oprindelse. Vanskeligheden ligger ikke i at

<sup>5</sup> E. Gigas: Grev Bernadino de Rebolledo, 1883, s. 217, n. 1.

finde en mand af dette navn i Nederlandene, men i at påvise, at det var netop denne mand, der kom til Danmark. Der er bevaret en fuldmagt, dateret 27.11.1637, fra en maler Abraham Wuchter i Amsterdam, og et af aktstykkerne herom bærer malerens underskrift, som er gengivet øverst s. 192 til højre – ikke til venstre, som den tilhørende billedtekst hævder.<sup>6</sup> Denne underskrift er efter Ellers mening af en sådan karakter, at den »ikke udelukker, at han er den rette mand« (s. 191). »Sagen viser«, fortsættes der med en forbløffende hastig vækst i kildestedets beviskraft, »at Wuchters kun godt et årstid før ansættelsen i Danmark levede under overordentlig beskedne forhold i Amsterdam«. Ja, hvis det er den samme mand! Andre kilder, især kirkebogen fra Zwolle 1635, der omtaler ægteskab mellem en Abraham Wuchters fra Antwerpen og en iøvrigt ukendt Christina Cornelissen, og oplysning fra Antwerpen om dåb af en Abraham Wuchters 28.11.1608, har ikke tilsvarende vægt. Alt i alt må det siges, at det her kun drejer sig om muligheder. Det vigtigste spørgsmål forekommer mig at være, om Amsterdam-underskriften, trods det manglende s i efternavnets slutning, med god begrundelse kan antages at hidrøre fra samme hånd som Sorø-underskriften og de bevarede malerisignaturer (gengivet s. 452 og 456), men her rejser anvendelsen af hollandsk gotisk skrift i Amsterdam-brevet vanskeligheder. Især det særprægede store A og vistnok også sammenskrivningen am i Abraham må dog siges at tale for identifikation og altså for Ellers opfattelse.

Langt vigtigere er det dog at følge forf.s forsøg på at identificere de billeder, der omtales i de skriftlige kilder, med de bevarede billeder. Dette må vel siges at være afhandlingens hovedemne. Fuldstændig sikkerhed kan sjældent opnås på dette punkt; som oftest vil der blive tale om hypoteser, hvad forf. åbent erkender (s. 141). Men hypoteser kan som bekendt være mere eller mindre velbegrundede.

Som eksempel kan nævnes rentemesterregnskabet 1640/41 (s. 136), der rummer en udbetaling til Karel van Mander på 400 rdl. for tre kontrafejer af Christian IV. Hannibal Sehested fik det ene med til Spanien, Corfitz Ulfeldt det andet til England, det tredje blev sendt til kongen i Glückstadt. Af disse tre kan det ene med rimelighed identificeres med helfigurbilledet på Hampton Court (s. 148, hovedet gengives s. 446), medens de to andres skæbne er ukendt.

Mere spændende er et andet eksempel på Povl Ellers identificerings-

<sup>6</sup> Dr. Eller har meddelt mig – og dokumenteret – at billedteksterne til de to autografer, der gengives s. 192, er byttet om. Denne korrektion har ændret mit syn på den fremførte argumentation i positiv retning.

arbejde. S. 226 ff. omtales en regning fra Karel van Mander til kongen, som bl.a. omfatter en række portrætter af udenlandske diplomater og admiraler, der blev leveret til Frederiksborg 10.6.1657. Serien blev splittet under Svenskekrigene, og hvad der var tilbage i den historiske portrætsamling på Frederiksborg brændte 1859. Forf. har imidlertid tidligt været opmærksom på, at nogle af disse billeder kunne være bevaret i Sverige (s. 231), og i 1968 opdagede han fem af dem på Skokloster, hvortil den svenske admiral Karl Gustav Wrangel havde ført dem som krigsbytte. I disputatsen kunne der kun gøres opmærksom på fundet i en note (s. 231 n. 50), men siden har forf. gjort billederne, der forestiller hollandske admiraler, Wrangels berømte modstandere, til genstand for indgående undersøgelse og ført bevis for, at den tidligere tilskrivning og i to tilfælde identifikationen af personerne har været fejlagtig, og at malerierne er Karel van Manders værk.<sup>7</sup> Det er et skarpsindigt stykke detektivarbejde, der her er udført, og uden intimt kendskab til van Manders kunst var det ikke lykkedes.

De skriftlige kilder giver sikker grund under fødderne, men rækkevidden af deres vidnesbyrd er begrænset. Den ikonografiske sammenhæng mellem de bevarede billeder må først og fremmest bestemmes ud fra billederne selv. Det sikkert placerede Hampton Court-billede af Christian IV kan også her indgå i en eksemplificering. Hampton Court-billedet repræsenterer den højrevendte type, som omtales s. 143 ff. Til den hører også det ovale portræt på Gaunø (nr. 213, gengivet s. 446), som Eller s. 145 karakteriserer som »det bedste af de bevarede portrætter af Christian IV«, præget af »tro virkelighedsgengivelse« (jvf. ovenfor s. 596). Forf. mener, at Haelweghs store stik (Sthyr 6) kan være udført direkte efter dette portræt, »men det kan være udført efter en knap så markeret gentagelse«, tilføjer han forsigtigt. Sagen er, at Haelwegh, som det konstateres s. 146, ikke helt har fulgt van Manders virkelighedstroskab – »det er ikke blot nuancer, der forsvinder i stikket, der gik simpelthen en hage tabt«.

Jeg vil foretrække en anden forklaring på disse afvigelser. Sammenholdes stikket med Hampton Court- og Gaunø-billederne, forekommer det mig påfaldende, at selve ansigtet på stikket knytter sig nærmere til Hampton Court- end til Gaunø-billedet, og det gælder ikke blot hagepartiet. Gaunø-billedet viser os i forhold til de andre en ældet

<sup>7</sup> Povl Eller: Fem søhaner. Et krigsbytte af Karel van Mander-billeder på Skokloster, Livrustkammaren, Stockholm 1971.

mand: ansigtet er mere indfaldent, overskægget tyndere og spidsere, håret ligeledes tyndere med en nydelig krølle ved øret, øjnene, især det højre, afviger i form og virker mindre i ansigtet, folden ved højre mundvig er ikke nær så markeret som på de to andre billeder. Forlægget for Haelweghs stik må have været et maleri med samme dragt som Gaunøbilledet, men med et ansigt, der mere svarede til Hampton Courtbilledet. Man kunne tænke på det billede, som Christian IV omtaler i et brev af 30.12.1644 (cit. s. 158), og som maleren – der nok, som Eller i lighed med Johanne Skovgaard mener, er Karel van Mander – havde stående hos sig »på det han efterhånden kunne gøre andre derefter«.

Et andet ikonografisk problem, som behandles af Eller s. 200–03, er sammenhængen mellem Abraham Wuchters' helfigurportræt af Christian IV fra 1638 (Frbg. A 2501), det fra de kejserlige samlinger i Wien stammende brystbillede af samme, signeret AW (Frbg. A 2642, jvf. ovenfor s. 582) og to stik af kongen, som ifølge påskriften begge er udført efter Wuchters og stukket af henholdsvis Frans Brun og Th. Matham (Strunk 274 b og 275 b). De fire billeder er gengivet af Eller s. 452 f. og ovenfor ved s. 585. Eller vender sig mod den tidligere fremsatte opfattelse, at Frbg. A 2642 skulle være forlæg for Mathams stik og hævder, at »der er en tydelig udviklingslinie i ændringerne fra helfigursbilledet til Bruns stik, fra Bruns til Mathams og fra det videre til brystbilledet« (s. 202). Denne udviklingslinie, som beskrives nærmere, har ført forf. til den konklusion, at et til A 2501 svarende brystbillede, som Wuchters bragte med til Holland i 1640, har været forlæg for Bruns stik, der atter har været forlæg for Mathams, samt – mest opsigtsvækkende – at A 2642 er malet efter de to stik, idet dragten svarer til Bruns, kroppens drejning og baggrundsdraperiet til Mathams stik. Maleren med signaturen AW kan følgelig ikke være Abraham Wuchters, som det har været antaget.

Ellers argumentation holder imidlertid ikke. Der er en forbindelse mellem A 2642 og A 2501, som ikke kan forklares ud fra stikkene. Ved nærmere betragtning vil man se, at båndbesætningen foran på kongens dragt er forsynet med små tunger på begge malerier, men ikke på Bruns stik, samt, hvad der er mere slående, at bortens forløb fra et bredere stykke for oven, der følges af et smalt, som igen fortsættes af et bredere, er ens på malerierne, men ikke kan iagttages på stikket. Stikkene kan følgelig ikke være forlæg for A 2642, men dette – eller et hermed nært beslægtet portræt – nok for Mathams stik. Der kan ikke på dette grundlag rejses tvivl om, at A 2642 er malet *ad vivum*, og at signaturen AW står for Abraham Wuchters. At et til A 2501 svarende brystbillede har været



forlæg for Bruns stik skal derimod ikke bestrides, men det må dog bemærkes, at dette forlæg hvad knapperne – og formentlig også kæbepartiets – udformning angår har stået A 2642 nærmere.

Signaturen AW, skrevet på samme måde som på A 2642, findes desuden på et hoftestykke af Frederik III (s. 469), som stammer fra Flensborg rådhus, og som ifølge forf. (s. 270) lige så lidt som Frbg. A 2642 kan være malet af Wuchters. Efter Ellers mening knytter det sig nærmest til Haelweghs stik fra 1649 (Sthyr 129, gengivet s. 460), der har et nu tabt maleri af Karel van Mander som forlæg (s. 239) – med andre ord en smuk parallel til teorien om A 2642's oprindelse. Men usikkerhedsmomenterne er rigtignok mange. Flensborgbilledet har en pendant i Anders Kieldsens helfigurportræt af Frederik III på Malmø rådhus, der stammer fra 1652–54 (s. 271), og bedre end til Sthyr 129 forekommer disse malerier mig at svare til Sthyr 133 (dat. 1648), hvor stillingen som på malerierne er mere frontal, og hvor kniplingskraven som her er udstyret med kvaster. Forlægget for Sthyr 133 er ikke oplyst, og sammenhængen er uklar; men at et kobberstykke brystbillede skulle være forlæg for et hoftestykke, hvis type genfindes i et helfigurbillede, forekommer mig ikke at være den mest sandsynlige løsning. Mere nærliggende må det være at placere Flensborgbilledet nærmest originalen – evt. med lighedstegn.

Kun få eksempler fra Povl Ellers stofmættede disputats har kunnet belyses i det ovenstående, og hovedvægten er lagt på steder, hvor den fremførte argumentation forekommer mig diskutabel. En redegørelse for de mange enkeltresultater, der er meddelt med tilfredsstillende begrundelse, vil være uoverkommelig, og nogle af de vigtigste er allerede nævnt i denne anmeldelses første del. Det er arbejde fra grunden af, der her er præsteret, og et sådant arbejde vil altid have blivende værdi.<sup>8</sup>

I sin afslutning løfter forf. imidlertid blikket højere og søger at placere de kongelige portrætmalere i Danmark i europæisk sammenhæng. I bogens sidste linier (s. 408) fremsættes den forsigtigt formulerede, men interessante tese, at der måske »siges noget væsentligere . . . ved at henvise til de strømninger, der udgik fra Rubens og hans elever, end ved at pege på Holland«, og det er sandt, som forf. siger, at der herved »vil

<sup>8</sup> I direkte tilknytning til disputatsen står foruden den ovenfor omtalte udgave af breve fra Anne Sophie Ulfeldt til Corfitz Anton Ulfeldt og fremlæggelsen af fundet på Skokloster af Karel van Manders admiralportrætter de to mindre afhandlinger Auro pretiosior. Om nogle malere og deres materialer i 17. århundrede, Kulturminde ny rk. VI, 1969 og Ikonographische Erinnerungen an die Porträtsammlung im Schloss Husum, Nordelbingen Bd. 39, Heide in Holstein 1970.

oprettes en lettere forståelig kulturhistorisk sammenhæng«. Her er spor, som synes værd at følge. Ellers bog er et vigtigt kapitel af den danske hofkulturs historie, og det er indlysende, at denne først får det rette perspektiv, når den betragtes i sin sammenhæng og sammenholdes med forholdene ved de europæiske hoffere, ikke blot de nærmestliggende, men også kejserhoffet i Wien, som lejlighedsvis dukker frem på bogens sider. Der er arbejdsopgaver nok på dette kulturhistorisk vigtige område.

SVEND ELLEHØJ

SVEND CEDERGREEN BECH: *Struensee og hans tid*. København, Politikens Forlag, 1972. 434 s. 36,00 kr.

Som alt, hvad Svend Cedergreen Bech hidtil har udgivet, henvender hans nye bog om Struensee og hans tid sig til en bred læserkreds, men det bør ikke forlede læseren til at tro, at han betragter den som populærvidenskabelig i den forstand, at den blot forholder sig medierende mellem den strenge historiske forskning og en kreds af interesserede lægmænd. Snarere betragter han den humanistiske historieskrivning, bogen repræsenterer, som medium for en erkendelsesform i sin egen ret, nøje knyttet til et udviklet dagligsprog og en kompositorisk kvalitet.

Karakteristikken af Struensee sker i intim forbindelse med skildringen af de miljøer, hvori han levede. Grundopfattelsen er den, at han ved smidig tilpasning, forbindelser og praktisk dygtighed nåede så vidt, en borgerlig læge kunne nå uden at bryde med, hvad der almindeligt ansås for muligt i samtiden. Situationen åbnede imidlertid videre udsigter ved kærlighedsforholdet til dronningen, men dette normbrud førte andre med sig, dels af nødvendighed, dels i et politisk set ubetænksomt udført forsøg på at realisere et ideal om den oplyste enevælde. Ved således at anfægte velerhvervede rettigheder og vante forestillinger blev hans stilling stadig mere isoleret. En offentlig mening aktiviseredes imod ham, og færre og færre vovede at knytte deres fremtidsudsigter til hans. Processen mod ham og Brandt betragtes som politisk bestemt, men med overholdelse af tidens retsnormer.

I uopløselig forening af autoritativt fremsatte vurderinger og impressionistisk viste person- og sædeskildringer har forfatteren tolket og vurderet sit datamateriale som kilde til en karakteristik af Struensee, hans personlighed, karriere og skæbne, i forhold til og tildels forklaret ved tidens normer, og omvendt har han belyst sin opfattelse af disse ved Struensees

eksempel. I sidste ende har han illustreret sin fornemmelse af forholdet mellem individ og gruppe, mellem handling og norm og personlighed og tid.

Skal bogen bedømmes på dens egne præmisser, må læseren i første række spørge, om forfatteren har tolket og vurderet de bevarede udtryk for og om sine personers psyke og deres selv- og omverdens forståelse rimeligt, og om han har karakteriseret miljøet på en måde, som belyser væsentlige træk ved tidens normer, således at begivenhedsforløbet bliver forståeligt, og tidsskildringen virker autentisk.

Fortolkningen forudsætter intimt kendskab til datamaterialet og evne til at vurdere det som tegn for mentale og sociale tilstande. Karakteristikken stiller krav om kritisk distance og perspektivering i lyset af, hvad forfatteren anser for forklarende og illustrerende i forhold til sin problemstilling. Den må ved komposition og formulering indgive læseren en anskuelig forestilling, altså for så vidt en illusion. Spørgsmålet om dennes autenticitet kan nok sammenlignes med problemet om et portræts eller genremaleris billedlighed.

Det er således en kompleks meningssammenhæng, der i forening med forfatterens publikumsfornemmelse og forlæggervilkår har været bestemmende for bogens komposition og for benyttelsen af datamaterialet.

En meget betydelig del af dette var gennemset og benyttet af historikere, ikke mindst Edvard Holm og Ludvig Koch, da Erik Arup i 1919 i den første af sine »Kritiske Studier i den nyere Tids Historie«<sup>1</sup> hævdede, at udforskningen af tiden efter det 16. århundrede endnu savnede metodisk stringens og fandt, at nu burde også kilderne til denne tids historie underkastes en detaljeret og kritisk prøvelse. Anledningen var en mindre betydelig disputats, men kritikken ramte i særlig grad Arups professor-kollega, Aage Friis. Det var således med forkærlighed, Arup havde valgt en af dansk historieskrivnings og Aage Friis' fredhellige skikkelser, J. H. E. Bernstorff, som emne for den første af sine studier.<sup>2</sup>

Arup ville gøre historievidenskaben positiv efter tidens bedste naturvidenskabelige mønster, og han mente, at det var en både mulig og nødvendig betingelse herfor, at forskningsprocessen klart deltes i to adskilte faser: en kildekritisk, faktaetablerende og en konstruktiv, faktaforklarende. Fra »kilderne« skulle sluttes til sikre kendsgerninger, som der-

<sup>1</sup> H. T. 9. r. I, s. 129–213.

<sup>2</sup> Jvnf. Jørgen Schoubye, J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning, H. T. 12. rk. I.

næst skulle forklares, uafhængigt af tradition og alskens fordom. Unægtelig et frejdigt og slagkraftigt program, utyngtet af teoretiske anfægtelser.

Men selvom man må fastholde problemstillingens overordnede funktion i forhold til kildekritikken, og selvom en mindre selvsikker holdning til traditionen nok er betimelig, betegnede hans kritik alligevel et frugtbart korrektiv til en idealistisk præget personlighedsopfattelse i samtiden. Den var især et mene imod naive forklaringer udfra de historiske aktørers formentlige personlighedstræk, og kildekritisk gav den sig bl. a. udslag i et krav om ikke at betragte breve som ret ukomplicerede udtryk for brevskriverens anskuelser og hensigter, men istedet at se dem som situations- og hensigtsbestemte handlinger. For så vidt en accentuering af »in order to motives« i forhold til »because of motives« for at tale Snyder'sk.<sup>2a</sup>

Hos Arup blev imidlertid metodiske principper og menneskesyn blandet sammen på en måde, som gjorde hans iøvrigt imponerende rationelle konstruktioner lidet overbevisende, og noget stort følge fik han ikke. Kritikken fulgtes af en længere polemisk fejde med Aage Friis, men hvad Struenseetiden angår, er der siden Arups første artikel kun udkommet to mere detaljerede kildekritiske studier, Axel Linvalds administrationshistoriske afhandling fra 1921<sup>3</sup> og Anne Riisings undersøgelse af forholdet mellem Rantzau-Ascheberg og Struensee fra 1953.<sup>4</sup> Og af disse har kun den sidste hentet en beskeden inspiration fra Arup. Derimod er Louis Bobés og Aage Friis' brevudgivelser blevet suppleret med Holger Hansens store udgaver af kabinetsordrerne og Inkvisitionskommissionens papirer.<sup>5</sup>

Det er ikke mindst disse centrale udgivelser, der har dannet grundstammen i Cedergreen Bechs datamateriale, men også Rigsarkivet har været hjem søgt. Men selvom der ligger en omfattende læsning af primært kildemateriale til grund for »Struensee og hans tid«, er der næppe tvivl om, at en detaljeret og kritisk analyse af det meget store datamateriale som kilde til vor forståelse af »who the guys were« og navnlig »how they consorted together«, som Namier i al gemytlighed har udtrykt det,<sup>6</sup> kunne bringe nye træk frem, som ville revidere og nuancere opfattelsen – også på Cedergreen Bechs præmisser. For en syntetisk, illusionsskabende

<sup>2a</sup> Smst. s. 545.

<sup>3</sup> Den danske Centraladministration, Kbh. 1921, s. 255–293.

<sup>4</sup> Jyske Samlinger, Ny Række II, s. 195–245.

<sup>5</sup> Jvnf. litteraturlisten hos Cedergreen Bech s. 424.

<sup>6</sup> Cit. John Brooke, Namier and Namierism, History and Theory, vol. 3, 1964, s. 333 og 335.

fremstilling som hans må naturligvis være i overensstemmelse med sådanne analysers resultater som en nødvendig, omend ikke tilstrækkelig betingelse for at nærme sig idealet om historisk autenticitet.

I mangel af sådanne undersøgelser har forfatteren i nogen grad måttet forlade sig på sin mere umiddelbare psykologiske fornemmelse, og det tidsindtryk en omfattende læsning af periodens breve, akter og litteratur kan give. Men selvom et nøjere studium af brevene utvivlsomt kunne bidrage yderligere til personkarakteristikken, hører dennes friskhed i det enkelte og konsekvens i det hele til det, der giver bogen dens selvstændige værdi, og det må indrømmes, at han uden at søge meget dybt i de politiske intriger har behandlet sine kilder med forsigtighed og menneskekundskab.

Klog er således hans benyttelse af Balthasar Münters bedstsælger, »Bekehrungsgeschichte des Grafen Struensee«, Kbh. 1772. Münter var Struensees konfessionarius i tiden inden henrettelsen, og bogen er et referat af deres ofte daglige samtaler. Men selvom Cedergreen Bech med al respekt for denne ambitiøse ærke-moralists digteriske fantasi i det væsentlige accepterer referatets pålidelighed og Struensees oprigtige vilje til at tale sandt, har han utvivlsomt ret, når han indirekte polemiserer mod den hidtidige forsknings benyttelse af beretningen som kilde til belysning af Struensees tidlige personlighedsudvikling.<sup>7</sup> Hertil er vor magre viden om hans handlinger og beskedne publicistvirksomhed i Altona-årene i forening med kendskabet til de miljøer, han færdedes i, sikrere kilder. At samtalerne på en mere subtil måde har bidraget til forfatterens opfattelse af Struensees personlighed og navnlig dennes begrænsninger er en anden sag. En af bogens ledelinjer er således hans jævnføring af den pietistisk prægede opdragelse og de senere puritanske træk i Struensees karakter, således som disse med størst tydelighed viste sig i fængselstiden, men af forfatteren fremhævet som konstituerende for Struensees karakter livet igennem. Således benyttet har Münters beretning virkelig kunnet udnyttes til at »tegne et mere nuanceret portræt af præstesønnen fra det pietistiske Halle« (s. 7).

Det vil ses, at Cedergreen Bech i sin tolkning af Struensees optræden i fængselstiden holder sig indenfor rammerne af »because of motives« forklaringskategorien. Men måske kunne man også tolke den som mere opportunistisk bestemt. En nøje sammenligning mellem Struensees forskellige skrifter og udtalelser fra denne tid skal nok vise, at han ikke var mere nedbrudt, end at han søgte at få det bedst mulige ud af en

<sup>7</sup> Se f.eks. Anne Riising, op.cit. s. 199f. et passim.

fortvivlet situation. Anne Riising har ikke ret i, at der intet var at vinde.<sup>8</sup> Selvom han muligvis knap turde håbe på pardon på retterstedet à la Griffenfeldt, var der i det mindste dødsmåden og eftermælet. Den indirekte selvkaraktærisering, som kan udledes af hans skrifter og refererede udtalelser fra denne tid, kan vel til dels ses som udtryk for et måske ikke fuldt bevidst ønske om at overbevise sine dommere – og sig selv? – om sit menneskeværd ved at tilpasse sig deres formodede moralske normer. Det var jo ikke blot hans politik, men også dette, der anfægtedes i anklagen.

Hvad han ved forskellige lejligheder skrev eller sagde, måtte være konsekvent, og disse kilder bør derfor ikke betragtes isoleret. Hans forsikringer om kongens aktive deltagelse i rigets styrelse i de afgørende måneder fra sommeren 1770 i beretningen om kongens sygdom bør således ses i lyset af hans tilsvarende påstand i forsvarsskriftet. Ganske sandt er det næppe.<sup>9</sup> Men hans oplysningers saglige rigtighed bestyrkes naturligvis i mange tilfælde af, at han overfor sine dommere og Münster gav udtryk for den mest hensynsløse oprigtighed og altså måtte tage så meget des mere hensyn til, hvad han mente, de havde mulighed for at kontrollere eller blot ville anse for troværdigt.

I kompositorisk henseende har forfatteren i de fire første kapitler originalt og elegant løst den vanskelige opgave kort og levende at bringe læseren et tidsindtryk samt levere præmisserne for den følgende fremstilling af Struensees virksomhed og skæbne. Men dette pædagogiske og litterære hensyn synes i nogen grad at have ført til en fortegning af de politiske konstellationer i afsnittet om Christian VII.s første regeringsår. Den politiske kamp omkring den svage konge og Bernstorffs vanskelige stilling i 1766–67 postuleres, men klarlægges ikke, og hans senere politiske afhængighed af Katharina II og hendes holstenske forhandler i spørgsmålet om den Gottorpske mageskiftetraktat, von Saldern, nævnes slet ikke.

En vigtig præmis til forståelse af den videre politiske udvikling er hermed udeladt. For ganske naturligt blev udenrigspolitikken og specielt Bernstorffs nye russiske orientering den foretrukne ideologiske kampplads for de stridende parter. Her kunne Bernstorff argumentere for sin egen uundværlighed, og snart kunne modstanderne til gengæld angribe

<sup>8</sup> Smst. s. 199.

<sup>9</sup> Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772, bd. I s. 20f.; bd. II s. 174. Jvnf. Reverdils erindringer s. 129f. i den danske oversættelse fra 1859 samt Viggo Christiansen: Christian den VII's Sindssygdом, Kbh. 1906, s. 57.

ham for den afhængighed af Rusland, hvori han havde bragt sig. Men denne konflikt om udenrigspolitikken må ikke skjule dens indenrigspolitiske dimension: spørgsmålet om Bernstorffs forbliven og dermed opretholdelsen af det politiske system, hvis vigtigste støtte han var. For nok var der »hårde realpolitiske grunde« (s. 64) for de Gottorpske forhandlinger og den efterfølgende orientering mod Rusland, men det er tillige åbenbart, at Bernstorff benyttede denne til at stabilisere det truede styre indadtil, klarest da han i 1767 – og muligvis igen i 1770<sup>10</sup> – modtog direkte russisk diplomatisk støtte for sin stilling. Men trods al bistand fra Katharina II og von Saldern var personspørgsmålet næppe i den grad afgørende. Rusland var utvivlsomt rede til at forhandle med enhver dansk udenrigsminister, der var villig til indrømme passende modydelse, men det foretrak naturligvis Bernstorff, bl.a. fordi hans indre stilling i nogen grad var betinget af russisk støtte.

Som følge af denne sammenhæng mellem udenrigs- og indenrigspolitikken måtte reformtilhængernes krav om et systemskifte i vid udstrækning formuleres som en kritik af den Bernstorffske udenrigspolitik. Deres kritik var derfor ikke nødvendigvis diletantisk, men bør snarere tolkes som bestemt af den politiske situation. Struensee videreførte da også siden den russiskorienterede linje som konsekvens af sin nye stilling.

Det følger af genrens karakter, at forfatteren må levere sine tolkninger og kildekritiske løsninger uden omstændelig afvejning af forskellige muligheder, og hans forsigtigt fremsatte formodning om, at Juliane Marie stod bag Carl af Hessens ægteskabsplaner med hendes steddatter i 1766, må vel trods mangel på vægtige indicier kunne karakteriseres som et kvalificeret gæt, og fremstillingsmæssigt giver det forfatteren lejlighed til at sætte hende i forbindelse med den frembrydende dansksindede borgerlighed (s. 76).

Hans opfattelse af selve sammensværgelsens tilblivelse er i kildekritisk henseende mere problematisk. De generelle betragtninger og den centrale placering af Guldberg (s. 316) kan jeg fuldt ud tilslutte mig, men den mere detaljerede beskrivelse beror i hovedsagen på en harmoniseret og ukritisk benyttelse af to sene og tildels uforenelige beretninger, nemlig Esaias Fleischers »erindring« om sin deltagelse i begivenhederne i 1772 og J. H. Schous langt senere optegnelse.<sup>11</sup>

Fleischer var Guldbergs mand og blev efter kuppet 1784 afskediget

<sup>10</sup> Bernstorffske Papirer, udg. af Aage Friis, bd. I, s. 623; se iøvrigt Edv. Holm, Caspar v. Saldern og den dansk-norske Regering, H. T. 4. rk. III, s. 126f.

<sup>11</sup> Meddelt af F. Schiern i H. T. 4. rk. II, s. 679–701.

som amtmænd. Med sin skrivelse ønskede han at bringe sig i erindring hos kronprinsen som en god patriot, der nok havde deltaget i en defensiv plan i januar 1772 til sikring af kongen, prinsens fader, mod et eventuelt kup fra Struensees side, men som intet kendskab havde til nogen offensiv plan vendt imod dronningen, prinsens moder. Beretningen formelig oser af falsk naivitet. Som svoger til Beringskjold og med midlertidig bopæl hos en anden svoger, P. H. Abildgaard, hvis hjem synes at have været et af komplotternes arnesteder, er det desuden i sig selv usandsynligt, at han skulle have været uvidende om de tidligere Struenseefjendtlige aktiviteter, således som han hævdede.

Schous optegnelse er næppe bevidst usandfærdig, men nedskrevet af en gammel mand, der ikke selv var førstehåndsvidne, men som år tilbage havde hørt andre fortælle om konspirationen, specielt en af deltagerne, N. J. Jessen. I hvilken udstrækning denne forhenværende kammertjener havde været indviet i planerne er uvist, men at han har fungeret som kurér mellem københavnske konspiratorer og Juliane Maries hof, inden dette i november 1771 flyttede tilbage fra Fredensborg, synes meddelelsens præcise detaljer at borge for. Oplysningen om vagtcheferne Köllers og Eickstedts deltagelse i komplottet på dette tidlige tidspunkt er mere tvivlsom og kan let forklares som en erindringsforskydning.

Skulle man på god Arupsk vis digte over de slutninger, som kan drages fra disse og nogle få andre kilder til vor viden om sammensværgelsens tilblivelse,<sup>12</sup> ville man kunne opstille flere hypoteser, men dårligt den, Cedergreen Bech har valgt i sit forsøg på at redde de flest mulige af beretningernes positive oplysninger (s. 316 og 322).

I betragtning af forfatterens kloge skepsis overfor den menneskelige erindring og psykologiske selvgennemskuelighed er det mærkeligt, at han i dette tilfælde har fulgt en ældre historieskrivnings eksempel, men det er tankevækkende, at en sådan uopmærksomhed netop flyder ham i pennen i en helt elementær kildekritisk situation. Det kan hænge sammen med, at hans særlige kvalifikationer som historiker snarere er knyttet til den formsans og kritiske følsomhed, en sideløbende virksomhed som litteraturfortolker har givet ham, end til erfaring fra traditionel historisk forskning.

I bogen om Struensee og hans tid har Cedergreen Bech på grundlag af et betydeligt mere omfattende samtidigt datamateriale end i sin tidligere behandling af samme periode i Politikens Danmarkshistorie bd. 9

<sup>12</sup> Oversigt hos Casper Syskind, *Sammensværgelsesplanerne mod Struensee 1771–72*, utrykt specialeopgave i historie, 1972.



vist sin evne til gennem indfølelse læsning og i overensstemmelse med sit menneskesyn at tolke en tekst og vurdere den som udtryk for skribentens psyke og normopfattelser. Og han har ved stadig at konfrontere sine aktørers afvigende meninger om hinanden og deres omverden formået at give en mangfoldig sædeskildring i en varieret, klichéfri fortællestil og indenfor en helstøbt komposition med opfattelsen af aktørernes psyke og tidens sociale, moralske og æstetiske normer som karakteristiske forklaringskategorier for begivenhedsforløbet.

KARSTEN THORBORG

STAFFAN SMEDBERG: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76.

Studia Historica Upsaliensia XXXIX. Scandinavian University Books. Läromedelsförlagen 1972. 234 s. 45,00 sv. kr.

Ikke mindst for en dansk er det en meget interessant afhandling. Den er det, fordi den indgående belyser »gammeldanske« landboforhold i Halland og til dels Skåne, på en række punkter sammenlignet med tilstandene i det øvrige (gamle) Sverige, specielt hvad angår bøndernes arbejdsydelser (*dagsverk*, hoveri) i 1700-tallets sidste årtier. Naturligvis er det for danske historikere utilfredsstillende, at oplysninger om samtidige danske hoveriforhold praktisk talt ikke udnyttes, antagelig fordi de trykte kilder (der til dato er ret sparsomme) forekommer spredt i tidsskriftafhandlinger eller i værker, hvis titler ikke giver formodning om speciel behandling af bøndernes (gårdfæsternes) hoveri. Påfaldende kan det dog synes, at der af utrykte kilder i Rigsarkivet, København, kun er benyttet diplomatdepecher (»Sverige 1772–73«), men ingen af de tusinder aktstykker, der vedrører hoveriforhold på danske godser i perioden 1768–73 og m. h. t. den følgende tid navnlig hoveriet i 1790erne. Anmelderen vil gerne straks tilføje, at dette naturligvis ikke er et krav, der skal stilles til forfatteren, som – opmuntret af professor Sten Carlsson og flere universitetslærere – på fortrinlig måde har gennemført studierne over det hallandsk-skånske emne. Men det må vel beklages, at mulighederne for et nordisk samarbejde ofte svigter, på videnskabeligt som på andre områder, og vi er nok mange der her har et medansvar.

Det fremgår af Smedbergs indholdsfortegnelse s. 232 ff., at afsnit II–V (s. 20–75) især belyser baggrunden for uroen blandt fæstebønder i det sydlige Halland (Halmstads og Tönnersjö herreder), det korte afsnit X (s. 155–64) almuerøret i Skåne 1772–74, mens de øvrige afsnit omhandler bondebevægelsens karakter og forløb, bøndernes, godsejernes og

myndighedernes holdning. En række bilag s. 192–211 belyser især nogle af retssagerne; der følger 10 sider engelsk resumé og såvel kortrids (Halland og Skåne) som sted- og personregistre. Det er navnlig II–V, i mindre grad X, der giver anledning til den sammenligning med hoveri-forhold vest for Øresund og Kattogat, som er så nærliggende for en dansk anmelder.

Staffan Smedberg gør til indledning (I) ganske kort rede for den tidligere, ret overfladiske behandling af det »missnöje bland allmogen«, især adelens fæstebønder (*frälsebönder*), som fulgte efter Gustav III.s statskup 1772, i landskaberne Skåne, Halland og det østlige Finland. Kildematerialet i såvel de centrale som de lokale myndigheders arkiver omtales, og der gives en oversigt over hændelsesforløbet i det, som S. S. med rette foretrækker at kalde *bonderörelse*, ikke noget med »oprør«. Kernen i sagen er fæstebøndernes klager og påfølgende retsforfølgning. Der var kun svage tilløb til voldsanvendelse, ganske som det var tilfældet, da den østdanske *bondebevægelse* udfoldede sig livligst i 1840'erne. Afgørelsen ved alle retsinstanser gik bønderne imod, skønt landshøvdingen i Halland, Olof von Nackreij, søgte at indtage en mellemstilling; i hans sted (fra 1774) støttede vicelandshøvding H. H. von Saltza fuldt ud de adelige godsejere, der med militær bistand (Göteborgs garnison) fik mange fæstere sat fra deres gårde.

Af særlig interesse er iagttagelserne m. h. t. de sociale forhold i de to sydhallandske herreder, hvor bonderøret var mest udtalt. En jordebog for Halland 1774 viser, at ca. 75% af jorden var fæstegods; kun i store dele af Stockholms len har *frälsejord* været lige så udbredt som i Syd-halland, hvor bondeselveje var næsten ukendt. Herredernes rigsdagsmænd repræsenterede et lille mindretal af bønderne, idet praktisk talt kun selvejere og kronens bønder havde valgret. Ikke-adelige ejede i 1774 godt 1/3 af fæstejorden. Men af større betydning for fæstebønderne var godsstørrelsen. Hoveri blev forrettet til hovedgårdenes land- og skovbrug; det var afhængigt af behovet for arbejdskraft, dog også i nogen grad af afstanden fra fæstegård til hovedgård ligesom i Danmark. Mærkeligt nok synes det ikke muligt at beregne, hvor mange gårdfæstere der »savnede hovedgård«. Problemet *strögods* er ikke helt klart defineret, men det kan fastslås, at ikke-adelige ejede forholdsvis meget spredtliggende gods og derfor i mindre udstrækning gjorde krav på arbejdsydelse. Det var dog ikke ensbetydende med, at adelens bortsalg af gods til »borgerlige« besiddere altid blev en fordel for bønderne. Ifølge jordebogen 1774 fandtes der i Halland kun 1 hus (*torp* med eller uden udsæd)

for hver 11 fæstegårde, det mindste antal i noget len syd for Dalarna. Men hvorfor omtales det ikke, at den øvrige husmandsbefolkning, bortset fra fiskerne, altså *backstugu- og inhysesklasserne*, i 1772 var næsten 3 gange så talrig som *torparklassen*? Tallene gælder ganske vist Blekinge, Kristianstads, Malmøhus og Hallands len under ét,<sup>1</sup> men det relativt lave torp-antal i Halland giver ingen grund til at formode, at indsidderbefolkningen har været tilsvarende fåtallig, snarere tværtimod. Selv om hoveriet ikke direkte havde megen forbindelse med den jordløse landbefolkning, er det indlysende, at arbejdskraftproblemet i høj grad vedkom denne befolkningsgruppe, der iøvrigt efter al sandsynlighed blev mere ufuldstændigt opført ved erhvervstællinger (*yrkesråkningar* efter 1751), end det var tilfældet med jordbrugerne.<sup>2</sup>

Den sydhallandske bondebevægelse omfattede navnlig hoveribønder på de større godser, men i ringe grad strøgodset og enligt beliggende fæstegårde i skovbygder eller langt fra hovedgårde (*säterier*). Derimod berørtes næsten alle adelens godser af hoveristrejkerne, men Smedberg påviser, at i hovedsagen kun *utsocknebönder* deltog, ligesom kun en enkelt husmand med sikkerhed vides at have vist opsætsighed. En del fæstebønder klagede iøvrigt over at have fået ordre til at udføre arbejde, som det tidligere var husmænds pligt at forrette. – Ialt ca. 210 bønder deltog i bevægelsen. Når i 1775 alene på godserne Arlösa og Skedala 40 bønder blev sat fra deres gårde, berørte dette 4–5 gange så mange personer. På enkelte godser deltog også *insocknebönder*, men andetsteds holdt mange sig udenfor; en del af dem støttede dog muligvis de strejkende bønder økonomisk. Som nærliggende årsag til, at nogle bønder gik med i bevægelsen, andre ikke, må anføres uensartet forøgelse af hoveriet (*dagsverkskyldigheten*), i nogle tilfælde muligvis også forhøjet landgilde (*ränta*, ordet »landgille« forekom en sjælden gang).

Smedberg fremhæver, at i Skåne og Halland bestod helt til 1800-tallet danske sædvaner, hvad angik hovedgårdsdrift og fæstebønders forhold. I det øvrige Sverige vidste man kun lidt om dette, og svensk litteratur har ikke beskæftiget sig indgående med emnet. Skønt *hoveri* meget vel kunne være bestemt, kom det i Sverige til at betegne en *ubestemt* arbejdspræstation (*oreglerad dagsverksbönda*), når talen var om forholdene i Danmark, Skåne og Halland. Forfatteren, der kender

<sup>1</sup> Nils Wohlin: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900, 1909, s. 80f. Regnet efter hovedpersoner var forskellen dog noget mindre.

<sup>2</sup> Urimeligt forekommer det, at den mandlige husmandsbefolkning i de fire len fra 1751 til 1795 skulle være mere end fordoblet, samtidig med at antallet af gårdmænd kun var svagt dalende (Wohlin, anf. værk, s. 80).

Hans H. Fussings, Gunnar Olsens og Hans Jensens disputater, slutter ud fra førstnævntes udførlige skildring af hoveriet især på danske adels-godser ca. 1600–1660, at hoveriforholdene var de samme i Halland i 1770erne. I Danmark gik ugedagstjernerens skattefrihed jo imidlertid tabt under enevælden, mens godsejerne stort set genvandt skattefrihed for hovedgårdsjorden mod at indestå for, at skatterne af deres bønder-gods blev betalt. Fæstebondens afgiftsydelser afhang i Halland som i Danmark af, hvad der stod i hans fæstebrev (*städjobrev*). Var hoveri-forpligtelserne ikke nærmere specificeret, måtte fæsteren »utföra dags-verken efter befällning, utan någon som helst begränsning« (s. 36). Så strengt formulerer Smedberg hoverisituationen i Halland, og teoretisk set var det sikkert rigtigt – overfor de strejkende hoveribønder var gods-ejerne her i hvert fald interesseret i at fastslå dette, og dermed udelukke al diskussion om ulovligt forøgede hoveribyrd. Men man bør næppe se bort fra, at hoveriet kunne have en naturlig, sædvanemæssig grænse, som bønderne og formentlig også adskillige godsejere fandt det urime-ligt at overskride. Skete det alligevel, havde hallandske (og skånske) gårdfæstere, måske takket være deres lov- og skrivekyndige hjælpere, en ganske klar opfattelse af forholdet mellem godsbesiddere og fæste-bønder: »I alla landsorter har frälset och bönderna sig emellan vissa kontrakter, på vad bonden bör utgöra och herrskaperna hava, men här finnes intet ... « Bønder i Halland måtte derfor »utgöra allt utan måtta«, som det hed i lagmansrättens protokol august 1774 (s. 37).

Hvor stor forskellen i virkeligheden har været, kan Smedberg ikke afgøre. Han citerer Ingers' udtalelse om, at der rådede »en ganska mar-kerad åtskillnad« mellem Skåne og Halland på den ene side og det øvrige Sverige på den anden, men anfører samtidig, at Utterström har adskil-lige eksempler, der tyder på »oreglerad dagsverksbörda«, altså ubestemt hoveri, også hist og her i de gamle svenske landsdele.<sup>3</sup> Det ville unægte-lig være af betydelig interesse at få blot nogenlunde sikker viden om hoveriets omfang og former i forskellige landsdele, som det utvivlsomt er muligt i Danmark, hvor væsentlige forandringer fandt sted i sidste trediedel af 1700-tallet, dog ikke – som vel de fleste historikere endnu er tilbøjelige til at tro – især en følge af landbolovgivningen.<sup>4</sup> For Hallands

<sup>3</sup> E. Ingers: *Bonden i svensk historia* II, 1948, s. 201. – G. Utterström: *Jordbrugets arbetare*, 1957, især I, s. 830–73 (kapitlet »Jordbrukets arbetsorganisation«).

<sup>4</sup> Et afsnit s. 225–29 i min disputats »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800« (1940) omhandler gårdmandshoveriet fra ca. 1770 til ind i 1790erne. Jeg var ikke blind for, at det omfattende statistiske materiale (især hoverireglementer og -efterretninger fra de enkelte godser) navnlig o. 1770 anførte

vedkommende er Smedberg meget forsigtig i sit skøn over, hvorvidt faktiske hoveriforøgelser var medvirkende til bondeuroen. Der savnes kildemateriale til belysning af, hvorvidt bøndernes og godsejernes opgivelser var korrekte. De første fremlagde lange fortegnelser vedrørende forskellige slags hoveri, men godsejerne hævdede, at en del opgivelser enten viste for stort hoveri eller var forældede, idet visse »dagsverken« var bortfaldet. Uheldigvis kunne arbejdet på hovedgårdsmarkerne i reglen ikke beregnes til et bestemt antal dage (i Danmark fremsatte hundreder af godsejere og -forvaltere samme påstand), hvad bønderne og en enkelt godsejer dog forsøgte. Ifølge bøndernes oplysninger varierede arbejdsydelse fra gård til gård. Ejeren af hovedgården Stjärnarp benægtede, at en bondes årlige hoveri kunne andrage 210–230 arbejdsdage (lidt mindre end sjællandske godsejeres gennemsnits-hoverioverslag o. 1770). Røgtning af kvæg, skovarbejde og lange kørsler, f.eks. til Småland efter tømmer, var også svært beregnelige ydelser. Godsejere havde i nogle tilfælde udlejet bønderes hoveri (især kørsler) til andre. Bønder fra flere godser klagede over, at de ofte langt fra hovedgården boende »utsocknabönderna« måtte gøre hoveri lige med de andre. Det forklarer, at netop disse bønder med særlig iver sluttede op i bevægelsen.

I et klageskrift anførte i 1775 bønder fra 9 godser overfor domstolene, at skatter og arbejdsydelse var mere tyngende end tidligere; dog havde ejeren af Plönninge lettet hoveriet, indrømmede de. Årsagerne til øget hoveri var flere: intensiveret hovedgårdsdrift (yderst almindeligt i Danmark ved denne tid!), at bønder måtte drive ødegårde, hvis jorder ofte blev underlagt hovedgården, og udføre ekstraarbejde ved nyopførelse af avlsbygninger ved hovedgårde. Endvidere klagede bønderne over, at nye afgifter blev pålagt eller deres *ränta* (landgilde betalt i

omtrentlige tal for hoveriets omfang og snarest var udtryk for godsejernes maksimumskrav. For Jyllands vedkommende forsøgte jeg en anden metode (se afhandlingen »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, Fortid og Nutid XIV, 1941, s. 19 ff.), idet jeg samtidig reviderede ældre historikers antagelser. De s.k. generalhoverireglementer fra 1769–71 gjorde det muligt med ret stor sikkerhed at skelne mellem 3 grupper fæstebønder: 1) de, der udførte »fuldt hoveri« (i reglen i rimeligt forhold til gårdens størrelse), 2) andre, hvis arbejdsydelse højst kunne taksæres til  $\frac{1}{4}$  af fuldt hoveri, og 3) gårdfæstere med ganske lidt hoveri, f.eks. kun nogle kørsler (meget få var fuldstændigt »hoverifrie«, men i reglementernes summariske hovedtal blev 2. og 3. gruppe ofte sammenregnet under denne betegnelse!). Hovedresultatet var, at af henvend 19.000 jyske bønder – ca.  $\frac{3}{5}$  af samtlige gårdfæstere – kunne knapt 58 % betegnes som fuldt hovgørende, mens 24 % var delvist hovgørende og 18–19 % næsten hovfrie. Egnsforskellene var meget store; i det tyndbefolkede Vestjylland var kun 43,5 % fuldt hovgørende.

kontanter) blev forhøjet; her var fæstebrevene ingen hindring.<sup>5</sup> Alt taget i betragtning anså adelens fæstebønder sig for hårdere tynget end kronens, der dog svarede mere i landgilde. Hoveriets tryk var utvivlsomt den væsentligste årsag til den hallandske bondebevægelse, men »att exakt väga kronböndernas onera mot frälseböndernas är omöjligt«, fastslår Smedberg (s. 63). Vigtigt ville det være, om man havde pålidelige oplysninger om bøndernes sociale og økonomiske kår, og her var det af interesse at gennemgå de synsforretninger (*bouppteckningar*), som blev foretaget i henhold til Göta Hovrätts beslutning jan. 1775 hos alle i processerne implicerede bønder, 182 i alt. 76 af disse havde ingen restancer, men flertallet af de øvrige skyldte både skat og landgilde, en del tillige aflønningsafgifter. Såvel aktiver som passiver var stærkt varierende, kun 4 var helt gældfri, mens 24 havde større gæld end formue. Blandt passiverne var »barnagods« (indestående arv) næppe særligt tyngende, men tjenestefolk havde betydelige løntilgodehavender. Ingen kender af danske bondeskifter vil undre sig over, at yderst få af bønderne ved synsforretningen var i besiddelse af rede penge! – Af flere grunde er en sammenligning med danske fæstebønders økonomiske kår vanskelig, men m. h. t. de 182 hallandske gårdbrugere må man vist samtykke i Smedbergs vurdering: »Det finns ingenting som säger att dessa bönder genomgående var fattiga«. Derimod gjorde det ubestemte hoveri dem afhængige af godsejerne; prygl kunne de også risikere (s. 67).

I henhold til svensk lovgivning var det almindeligt, at bondebrug blev bortfæstet eller -lejet på tid, oftest 6 år, mens *livsfæste* var normalt i Danmark og i stor udstrækning stadig bestod i de tidligere danske landsdele. 1734 blev det i Jordabalken (kap. 16) fastslået, at fæste på livstid ikke som fæste på en vis tid kunne afbrydes ved ejerskifte. Men opfyldte fæsteren ikke de i fæstebrevet anførte forpligtelser og vedligeholdte brug og bygninger, kunne han sættes fra gården. (I Danmark skete det navnlig i de talrige tilfælde, hvor store restancer, grov ulydighed – f.eks. i forbindelse med hoveriet – eller vanrøgt af fæstegården forekom; »armod« var ofte motivering nok). De hallandske bønder holdt afgjort på livsfæste. Det er Smedbergs fortjeneste at have påvist dette, idet flere svenske historikere har anset det for bondebevægelsens mål at bryde med livsfæsteaftalen ud fra den formening, at kun godsejeren kunne opsige denne aftale. Forholdet var lige det modsatte. Derfor kunne man under pro-

<sup>5</sup> I Danmark, hvor udviklingen snarest gik i modsat retning, er det takket være generalhoverireglementer fra o. 1770 muligt at få præcise oplysninger om vistnok halvdelen af samtlige fæstebønders landgildeydelse.

cesserne fra godsejerside spørge, hvad der vel havde hindret bønderne i at opsigte deres gårde, når de var så utilfredse med fæstevilkårene! Netop fordi gårdfæsterne »betraktade livstidsstädjan som en trygghetsfaktor« (s. 75), udtalte de sig ikke om deres opsigelsesret. Og det er karakteristisk, at da mange bønder var blevet sat fra deres gårde (de fleste p. gr. a. »hoveristrejker«, et klart brud på fæsteforpligtelserne), var der godsejere, som søgte at få de nye gårdbeboere til at fæste på tid (3 år). Sandsynligvis opnåede bønder, der tiltrådte gårde på Stjärnarp gods efter 1775, ikke livsfæste, og hoveriydelserne var uforandrede. Smedberg tør dog ikke på grundlag af et forbavsende svagt kildemateriale fastslå, at livsfæste i almindelighed afskaffedes (det kunne vel kun ske ved fæsteskitter), og han henviser til, at man på Trolleholm i Skåne i begyndelsen af 1800-tallet tværtimod gik over til fæste *på godsejerens livstid*.

Fra en række godser i Skåne blev der i 1773 indgivet klager. Såvel adelens som kronens bønder besværede sig over »hård medfart«, forøget hoveri m. m. »Dagsverksstrejker« og andre uroligheder forekom, på Övedskloster gik bønderne til angreb på bl. a. en ladefoged. Strenge straffe i henhold til en forordning af 1743 (endog dødsdomme) blev dog mildnet ved højeste instans; de dømtes hustruer og børn havde indgivet bønsskrift direkte til kongen. I Skåne var der ikke tale om en organiseret bondebevægelse som i Halland, selv om det i begge de tidligere danske landsdele især var fæstebønder, der klagede over hoveriet. I de gamle svenske landsdele var der åbenbart ingen bondeuro.

Sikkert med rette fremhæver Smedberg, at baggrunden for bondebevægelsen i Halland var »en situation av akut nöd« (misvækst 1771 og 72). Den kendte man også på Sjælland, hvor i disse år mere end  $\frac{1}{3}$  af fæsterne måtte gå fra deres gårde i utide. Men »den halländske bonderörelsen« fortsatte gennem flere år, trods godsejernes og retsinstanternes præventive forholdsregler: masseudsættelser fra gårdene, pastvang der kunne hindre bønderne i hovedstadsrejser, trusler om straf også for skrivere, der hjalp fæstebønderne med klager direkte til kongen (1773). Beundringsværdigt var det, at bønder fra flere godser, med en fast ledergruppe på 4 mand, kunne foretage fælles aktioner, øjensynligt uden påvirkning udefra, selv om de naturligvis måtte have skrivere til hjælp (af 16 navngivne koncipister var 2 à 3 iøvrigt bønder). Fæstebønderne mødte sympati hos andre af bondestand, men savnede rigsdagsrepræsentation, klagemål direkte til kongen var principielt forbudt, men bønderne havde mulighed for at føre deres sag op til højeste retsinstans.

Gustav III var ikke ufølsom overfor sociale problemer, men måtte efter kuppet 1772 være forsigtig og undgik officiel stillingtagen, selv om han ønskede en forbedring af bøndernes kår. Ængstelsen for, at bondebevægelsen skulle få politiske følger, medførte en skærpet kurs overfor uro-stiftere.

Staffan Smedbergs afhandling er systematisk udarbejdet. Den stærke opdeling i afsnit, hvis emner ofte må gribe ind i hinanden, medfører ikke blot talrige krydshenvisninger, men mange gentagelser, ofte næsten ordrette. »Sammanfattning« afsnit for afsnit letter naturligvis oversigten, men bekræfter den vel ikke mindst for historikere smertelige erfaring, at koncentreret fremstilling uundgåeligt fører til en ufuldstændig, i visse tilfælde skæv opfattelse. Hoveriforholdene i Danmark i 1700-tallets sidste decennier var ikke så enkle som antydnet i nogle linier s. 191 (med henvisning til Hans Jensens »Dansk Jordpolitik«). Men det skal ikke nægtes, at denne indgående skildring af begivenheder på et fåtal af hallandske og skånske godser 1772–76 vækker interesse for det langt større problem: hoveriet (*dagsværken*) på godser i alle dele af Sverige i 1700-tallet, gerne med særligt henblik på forholdene i tidligere danske og norske landsdele. Hvordan forholder det sig med kildematerialet?

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

TAGE KAARSTED: Påskekrisen 1920. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 23. Universitetsforlaget i Aarhus 1968. 426 s. Ill. 48,00 (40,00) kr.

Tage Kaarsted erhvervede i december 1968 den filosofiske doktorgrad ved Århus universitet på dette arbejde.<sup>1</sup>

»Påskekrisen 1920« er et centralt emne indenfor moderne dansk historie. I forordet til afhandlingen fremhæver Kaarsted dette med den vurdering, at da Christian X 29. marts 1920 afskedigede ministeriet Zahle, »udløstes den alvorligste politisk-parlamentariske krise, som vort folkestyre har kendt i dette århundrede bortset fra besættelsestiden«. Alle forskelle taget i betragtning kunne denne parallellisering måske nærmere dateres til begivenhederne i juni-juli 1940, hvor ikke-parlamentariske personers selvbestaltede indgriben i den politiske proces med kongens sympati og medvirken også førte til et ministeriums fald.

<sup>1</sup> Den følgende anmeldelse er i omarbejdet form min opposition ved denne lejlighed.



*Påskekrisen 1920* er et intermezzo i Tage Kaarsteds udarbejdelse af den store Ove Rode biografi, hvis første bind udkom i 1963 og andet bind i 1971. Rode skildrede selv disse begivenheder i bogen *Påskekrisen 1920*, der var et svar på en artikel i *Tilskueren* af professor Thorkild Roving, der af Rode med rette karakteriseredes som hørende hjemme i den politiske patologi. I sit indlæg fremdrog Rode som krisens hovedtema: samspillet mellem Danevirke-folkene, Flensborggruppen, Venstre-Konservative oppositionen mod regeringen Zahle og kong Christian X. Rode havde den opfattelse, at partiet Venstre og dets fører J. C. Christensen på grund af de verserende forhandlinger om en ny valglov var de virkelig ansvarlige for krisen, men »Kun ved det politiske taktiske Greb, der pludseligt forenede Flensborgbevægelsen og Venstres Valglovsmodstand, blev det muligt at fremkalde den Mentalitet, hvori Krisen kunne opstaa«. <sup>2</sup>

Påskekrisen er dernæst blevet behandlet i partihistorier, oftest med en tendentiøs slagside, i de få biografier, der foreligger om datidens politikere, samt i oversigtsværker, blandt hvilke Erik Rasmussen i *Velfærdsstaten på vej 1913–1939* (Politikens Danmarks historie, bd. 13, København 1965) giver den klareste fremstilling af kriseperiodens forskellige elementer: regeringen Zahles utilbøjelighed til at udskrive valg, inden spørgsmålene om valgloven og grænsedragningen var afgjort, Venstres opposition mod valglovsforslaget og mulighederne for et forlig herom mellem regeringen og de konservative, erhvervslivets voksende uvilje mod krigstidens restriktive lovgivning, den truende konflikt på arbejdsmarkedet samt endelig det slesvigske spørgsmål. Tage Kaarsteds afhandling er den første videnskabelige undersøgelse af den politiske krise og et forsøg på at trænge ind bag de ydre begivenheder, der er skildret i de foreliggende oversigtsværker.

Tage Kaarsted har klart opstillet og gennemført argumentationen for en hovedtese og mange underteser. Han har dermed opfyldt et elementært krav til en disputats, som undertiden ikke opfyldes. Dette gør *Påskekrisen 1920* til en ikke alene værdifuld videnskabelig indsats, men også til spændende læsning.

Afhandlingen er inddelt i tre hovedafsnit, der behandler krisens opvindelse, dens kulmination og afslutning. Af disse er det første både i sidetal størst og for forfatterens hovedtese meget afgørende. Om den ovenfor nævnte konklusion, som Ove Rode drog om påskekrisen, skriver

<sup>2</sup> Rode, anf. værk, s. 8.

Tage Kaarsted: »den lader sig dog ikke opretholde uden væsentlige modifikationer« (s. 22). Hans egen hovedtese går kort og godt ud på, at det nationale spørgsmål var hovedtemaet, som gik gennem kriseforløbet. Dette hovedtemas vigtigste satser kan også mere præcist formuleres således: skulle den nationale selvbestemmelsesret, udtrykt i et flertal og et mindretal ved en folkeafstemning, være afgørende for den kommende dansk-tyske grænse i Slesvig, efter at det tyske nederlag i 1918 havde muliggjort, at Wienerfreden 1864 kunne revideres, eller skulle den danske historiske ret til Slesvig eller strategisk-økonomiske hensyn fastlægge den nye grænse. Det er Tage Kaarsteds hovedopfattelse, at valget mellem disse to principper var afgørende for den holdning, som blev indtaget af kongen og ministeriet Zahle, af de politiske partier og deres førere og af de ikke-parlamentariske personer, man tør måske kalde dem klikere, der ved mere eller mindre dulgt virksomhed søgte at påvirke afgørelsen til fordel for det historiske eller subsidiært det økonomisk-strategiske princip. Efter forfatterens opfattelse lå dette problem til grund for og fremkaldte den politiske krise, der opstod ved kongens afskedigelse af ministeriet Zahle 29. marts, og som afblæstes med dannelsen af forretningsministeriet Friis den 4. april. Kaarsted inddrager naturligvis de øvrige faktorer i situationen: grundlovsrevisionen og forhandlingerne om en ny valglov, uenigheden om afviklingen af krigstidens reguleringspolitik, der af modstanderne blev betegnet som det Rodeske regimente – og først og fremmest den truende konflikt på arbejdsmarkedet, men disse elementer er for forfatteren de underordnede problemer, der domineres af den dybtgående uoverensstemmelse med hensyn til, hvorledes det slesvigske spørgsmål skulle løses.<sup>3</sup>

Med dette udgangspunkt skildrer Tage Kaarsted i afhandlingens første afsnit, hvad han kalder Danevirkekretdens opståen omkring personer som politikerne Aage Kidde, oberstløjtnant Erik With, lægen Valdemar Harsløf samt folketingsmand Jens Vanggaard og disse personers målbevidste og sekrete arbejde for at påvirke de beslutningstagere og opinionsdannere, der kunne influere på løsningen af grænseproblemet i den retning, som kredsen ønskede: et Danmark til Danevirke. En absolut forudsætning for gennemførelsen af denne plan var at få styrtet den radikale regering Zahle, hvis politik gik ud på at få lagt en grænse i streng overensstemmelse med flertalsafgørelsen, når den nationale selvbestemmelsesret var blevet udøvet. Denne politik var på linje med den

<sup>3</sup> Se diskussionen herom mellem Jørgen Weibull og Tage Kaarsted i Scandia bd. 37, s. 271–86 og 462–65.

næsten eenstemmige vedtagelse i rigsdagens hemmelige møde 23. oktober 1918. Danevirkekredsen og tilhængerne af et dansk Flensborg akcepterede imidlertid ikke en sådan løsning, og med fjernelsen af ministeriet Zahle for øje søgte de gennem indflydelsesrige personer ved hoffet at påvirke først og fremmest den villigt lyttende konge, de allieredes diplomater i København, oppositionspartiernes førere, hvis nøgleperson var J. C. Christensen og endelig den såkaldte »nationale« presse.

Tage Kaarsted har om disse manøvrer fremdraget meget nyt og interessant. Han følger minutøst dette arbejde bag kulisserne og skildrer nuanceret de forskellige hovedpersoners reaktioner på »aktivisterne« følere; det spagede spil med den parlamentariske situation på rigsdagen, hvor der ikke kunne skabes et flertal mod regeringen, og oparbejdelsen af den opfattelse hos kongen, at ministeriet og folketingsflertallet ikke repræsenterede »folkeviljen« og derfor måtte fjernes. Om nødvendigt måtte dette ske ved kongens afskedigelse af ministeriet og udskrivelse af et valg, hvis resultat forventedes at blive en ny regering, der over for de allierede magter ville gå ind for den »nationale« løsning af det slesvigske spørgsmål.

Da den parlamentariske opposition ikke ville gå direkte til aktion, fordi en sådan måtte antages at blive en fiasko, opstod tanken om et forretningsministerium med højesteretsadvokat Liebe eller professor Rovsing som chef. Kaarsted skildrer med passende ironi det politiske diletterteri, som dels udspillede i de hektiske dage mellem 10. februar og 14. marts, da afstemningerne i I og II zone i Slesvig blev afholdt, og dels da den internationale kommissions afgørelse af grænsedragningen nærmede sig. Dette første afsnit kulminerer med samtalen mellem kongen og statsminister Zahle 29. marts, der resulterede i, at kongen afskedigede sin statsminister, da denne nægtede at demissionere. Kaarsted fremdrager her det interessante moment, at Zahle selv lagde afskedigelsen i munden på kongen, som glemte at anmode ministeriet om at fungere videre, indtil et nyt ministerium var blevet udnævnt. Kaarsted rejser dermed implicit tvivl om, hvorvidt afskedigelsen var så planlagt, som det almindeligvis antages, med andre ord, hvorvidt der var tale om et »kup« eller om en af situationen affødt spontan handling fra kongens side. Kaarsted forklarer resultatet med den bemærkning, at »Både kongens og Zahles eruptionstærskel var altså stærkt nedsat«. Dette er næppe hele forklaringen, men Kaarsteds tese sandsynliggøres ved den afslutning, som denne første akt får på grund

af den let komiske situation, at ministerstormeren ikke – som formodet – havde en afløser parat, men i huj og hast måtte have sammensat et ministerium. Dettets leder, højesteretssagfører Liebe, havde i hvert fald ikke samme holdning til det slesvigske spørgsmål som kongen og hans vigtigste rådgivere – men var derimod indædt modstander af »det Rodeske regiment«. Under alle omstændigheder havde denne første del af krisen meget lidt at gøre med de former, hvorunder minister-skifter var foregået i det danske parlamentariske system siden 1901. Den mindede snarere om den måde, hvorpå en kabinetsminister blev styrtet under enevælden.

I næste afsnit marcherer imidlertid det 20. århundredes mere bastante og af hofintriger uimponerede kræfter frem, først og fremmest arbejderbevægelsen og dens politiske og faglige organisationer. Kaarsted skildrer, hvorledes Borgbjerg under parolen »statskup« proklamerer generalstrejken. Efter Kaarsteds opfattelse anvendtes et fagligt våben for at gennemtrumfe et politisk krav, nemlig ministeriet Zahles tilbagevenden. Denne efter Kaarsteds opfattelse impulsive handling mødte efter hans fremstilling betænkeligheder hos fagbevægelsens ledere og blev bragt under kontrol af Stauning, men resulterede dog i voksende uro først og fremmest i København. Denne vurdering er efter min opfattelse tvivlsom. Generalstrejken var af den europæiske arbejderbevægelse gennem årtier blevet proklameret som en politisk taktik, der kunne bringes i anvendelse over for det kapitalistisk-borgerlige samfund. I lang tid før 1914 var den blevet diskuteret som det våben, der skulle forhindre en europæisk storkrig, med andre ord en ganske vist uortodoks, men for de politiske arbejderpartier akseptabel lammelse af samfundene i en situation, hvor der efter deres opfattelse ikke var andre midler for hånden.

Det ville have udvidet perspektivet i generalstrejketruslens alvor, hvis Kaarsted havde undersøgt, hvorledes provinsfagforeningerne reagerede på generalstrejkeparolen.

Denne uventede eksplosion i arbejderbevægelsen førte derefter til de første forligsbestræbelser. Kaarsted skildrer minutøst disse, de forskellige personers indsats under forhandlingerne, hvis afgørende fase indtræder med borgerrepræsentationens henvendelse til kongen 3. april, drøftelserne mellem denne og partiernes ledere, samt igen ikke-parlamentariske personers indgriben, hvilket til sidst førte til ministeriet Liebes afskedigelse – på gråt papir er vist et mildt udtryk til trods for overrækkelsen af det kongelige portræt – og dannelsen af forretningsministeriet Friis,

der fik partiernes støtte og dermed en parlamentarisk basis i folketinget. Valget kunne udskrives, og dermed forudsætningerne skabes for det nye ministerium, som »aktivisterne«, kongen og oppositionen ønskede, men hvis politik, dersom Kaarsteds hovedtese akcepteres, viste sig at gå imod »kupmagerne«s motiver til at fremkalde krisen. Det er besynderligt, at Kaarsted ikke har taget dette problem op til analyse. Derimod gennemdrøfter han det hypotetiske spørgsmål, om der var – hvad han kalder »en revolution i svøb« – og i den forbindelse det spegede spil mellem socialdemokrater og syndikalister. Hovedpersonen – man fristes næsten til at skrive helten – i hele dette 2. hovedafsnit er Thorvald Stauning, hvis politiske gennembrud Kaarsted egentlig lægger her i påskekrisen. Han giver udtryk for den opfattelse, at Stauning reddede kongen om ikke uden skrammer gennem krisen, så dog med tronen og ansigtet i behold. Er dette rigtigt, kan det måske maliciøst hævdes, at Stauning fik takken i juli 1940, da den samme konge og igen med rådgivere uden for de ansvarlige parlamentariske instanser foreslog Stauning hans afgang som statsminister med bemærkningen: »De kan jo blive socialminister«.

Med beundringsværdig flid har Tage Kaarsted som forarbejde til sin afhandling ikke alene kulegravet det trykte materiale, men også fremdraget et stort antal hidtil ubenyttede og utrykte kilder, der har muliggjort hans energisk gennemførte analyse af påskekrisen. Det er dog ikke lykkedes Tage Kaarsted at få adgang til alle utrykte kilder. Dette gælder bl.a. Christian Xs arkiv og det franske udenrigsministeriums arkiv. Nogle af krisens hovedpersoner tilintetgjorde, hvad de besad af skriftlige vidnesbyrd, mens etatsråd H. N. Andersens arkiv ifølge Kaarsteds oplysninger (s. 357) intet indeholder om hans i visse henseender centrale stilling i krisedagene. Til trods for disse lakuner er forfatterens bestræbelse for at kortlægge begivenhedsforløbet næsten time for time og fremdrage nye sider heraf lykkedes. Kaarsted har for det første benyttet det utrykte materiale i de offentlige arkiver, først og fremmest det danske udenrigsministeriums, men også de norske og svenske udenrigsministeriers arkiver. Han er med sporsans endvidere gået på jagt efter private arkiver og har opsnuset en række af de i påskekrisen implicerede personers skriftlige efterladenskaber i form af breve, dagbøger og optegnelser. Kildefortegnelsen bærer vidnesbyrd om denne utrættelige forskerindsats. Bortset fra ganske enkelte er det lykkedes Kaarsted at finde frem til alle private arkiver. Desværre er i visse tilfælde anstrengelserne endt resultat-

løse, og først og fremmest må det naturligvis beklages, at en nøgleperson som J. C. Christensen ikke har efterladt sit arkiv, men tilintetgjort det før sin død. Hvilken nytte kakkelovnen i Hee ellers måtte have gjort, så har den i hvert fald gjort forskningen af dette århundredes danske historie uoprettelig skade ved at fortære de skriftlige spor af ejermandens politiske virksomhed. Men alt i alt har Kaarsted fået en rig høst, og det har på godt og ondt sat sig spor i afhandlingen. Det store udbytte har f. eks. muliggjort den minutiøse redegørelse for Danevirkekredsens virksomhed, først og fremmest takket være Valdemar Harsløfs og folketingsmand Jens Vanggaards arkiver. Men udbyttet i laden er også til en vis grad på flere måder kommet til at styre afhandlingen. Materialet har leveret forfatteren hans hovedtese, men også forledt ham til at reducere betydningen af vigtige sider af begivenhedsforløbet. Jeg kan derfor ikke fuldt ud acceptere Kaarsteds konklusion, når han skriver (s. 23) om sit materiale, at de kilder, som er blevet fremdraget, kan give »en dokumenteret og vist nok udtømmende redegørelse for krisens forhistorie, dens forløb og afvikling. De mange kilder gør det muligt i betydeligt omfang at forstå de skiftende situationer og hele påskekrisisens problematik, som den tegnede sig set ud fra hver enkelt komponents synsvinkel«. Det forsigtige forbehold »vist nok« tager naturligvis noget af breddens i argumentationen, men det havde måske været endnu forsigtigere i stedet for komponenter at skrive de skildrede personers synsvinkler. Materialet, som forfatteren med så stor flid har fremdraget, har til en vis grad også nedrustet hans kritiske sans og til dels lagt afhandlingen i en spændetrøje, således at andre og vigtige sider af påskekrisehistorien er blevet fortrængt.

Mange af de benyttede kilder er berettende og tendentiøse. Når derfor forfatteren (s. 25) skriver: »Intet af dette stof synes udarbejdet med henblik på vildledning af eftertiden som f. eks. C. N. David gjorde det i 1863 ... Tværtimod er disse kilder ret åbenhjertige og troværdige. De kildekritiske problemer har derfor ikke været uovervindelige, også fordi det i de fleste tilfælde har været muligt at finde verifikation i andre kilder«, opfordrer dette til kritiske bemærkninger og spørgsmål. Den første vurdering har forfatteren ikke bevist. Den anden vurdering er kun delvis rigtig.

Efter min opfattelse kan den anke rettes mod Tage Kaarsteds afhandling, at han ikke i en samlet analyse har gjort rede for de kritiske problemer, som dette materiale af berettende kilder har stillet ham overfor,

og hvorledes de er blevet behandlet. Forholdet er dog, at en række af forfatterne og bidragsyderne til disse kilder, der danner en så vigtig del af grundlaget for afhandlingen, er tendentiøse – dette gælder f.eks. Vanggaard og Valdemar Harsløf.<sup>4</sup> Kaarsted anfører selv, at Withkredsen og de mænd, der mere eller mindre snævert samarbejdede med den, var befængt af ønsketænkeri. Men dette ønsketænkeri afspejler sig netop i deres beretninger, gør dem tendentiøse, og når de benyttes så gennemgående, som tilfældet er, sniger deres tendens sig ind i undersøgelsens struktur og problemopfattelser. Det er acceptabelt, at forfatteren karakteriserer disse beretninger som åbenhjertige, men deres troværdighed forekommer mig diskutabel. I hvert fald ville afhandlingen og hovedtesen have vundet i vægt, hvis forfatteren havde taget troværdighedsproblemet op i dets helhed eller i hvert fald gjort sine læsere delagtige i den kritik af kilderne, som han har foretaget. Et enkelt eksempel illustrerer den tvivl, som opstår i en læsers hjerne med hensyn til en beretnings pålidelighed. Kaarsted benytter admiral Konows erindringer<sup>5</sup> som kilde til skildringen af en bestemt begivenhed ved dannelsen af ministeriet Liebe. Nu vil vel ingen, der har læst første bind af admiralens memoirer og derefter andet bind indtil side 174, hvor han begynder at fortælle om sin andel i påskekrisen og sin deltagelse i ministeriet Liebe, mene, at admiral Konow, hans andre fortjenester iøvrigt ufortalt, røber særlig stor politisk indsigt eller dømmekraft.<sup>6</sup> Han må vist snarere karakteriseres som politisk ignorant. Han beretter imidlertid, at da han mandag 29. marts kom hjem til sin bolig i Amaliegade, blev han mødt af en ung pige, der anmodede ham om at komme hen på højesteretssagfører Liebes kontor i anledning af en meget alvorlig sag, og admiral Konow fortsætter: »Min Forbavelse over denne Besked var stor, da jeg saa at sige ikke kendte Liebe personligt, og grundende paa, hvad det kunde dreje sig om, gik jeg straks derhen. Da jeg naaede Amalienborg Plads, slog det ned i mig, at Liebe ville opfordre mig til at træde ind i et Forretningsministerium, og da jeg traadte ind i hans Kontor, var jeg ikke i tvivl om, at jeg havde gættet rigtigt.

De hos Liebe paa Kontoret forsamlede Herrer, Professor Rovsing, Etatsraad Monberg og Oberstløjtnant With var mig nemlig Bevis for, hvad det drejede sig om«.

<sup>4</sup> Jvf. Jörgen Weibulls bemærkninger om Jens Vanggaards beretning i afhandlingen i *Scandia* bd. 37, s. 271–86. Det forekommer mig, at Tage Kaarsted ikke i sit svar smst. s. 462–65 afkræfter Jörgen Weibulls primære karakteristik af Vanggaards beretning.

<sup>5</sup> Dette afsnit af erindringerne er formodentlig skrevet i slutningen af 1920'erne. Se Admiral Henri Konows erindringer, udgivet af Tage Kaarsted, I, Aarhus 1966, s. 23.

<sup>6</sup> Jvf. Kaarsteds indledning til ovennævnte værk, I, s. 22.

Denne beretning er efter min opfattelse en efterrationalisering, for jeg kan vanskelig tænke mig, at en person, stående uden for det politiske liv og ikke særlig kyndig i politik, pludselig skulle forestille sig, at han ville få forelagt et forslag om at blive medlem af et forretningsministerium. Det spørgsmål melder sig uundgåeligt, hvorvidt Konow fortier en tidligere aftale med – skal vi kalde dem konspiratorerne – og i dette tilfælde bliver hans forbløffelse over deres tilstedeværelse i Liebes kontor ikke så stor, eller også har han deltaget i andre drøftelser, hvorom han heller ikke beretter, og i så tilfælde bliver hans forundretthed stadig konstrueret. Det virker overraskende, at Kaarsted slet ikke rejser spørgsmålet om denne kildes troværdighed. Det fremgår dog af Konows erindringer (II, s. 175 ff.), at han ikke var helt ukendt med de Withske manøvrer.

Tage Kaarsted benytter aktivisternes beretninger som kilder til deres forbindelser med ententediplomaterne i København og forsøgene på gennem dem at øve indflydelse på ententeregeringerne. Det kan næppe betvivles, at aktivisterne havde deres gang mere eller mindre opfordret hos de allierede diplomater for at påvirke dem med hensyn til deres grænsepolitiske ønsker og planerne om at få fjernet ministeriet Zahle. En anden sag er så, hvorledes man vil bedømme en relativt højtstående officer og embedsmand som oberstløjtnant Erik Withs opfattelse af, hvor grænserne bør trækkes for alle borgeres ret til politisk virke og en tjenestemandes loyalitet mod den siddende regering. For Withs vedkommende syntes grænsen øjensynlig at ligge flydende på det dunkle overdrev mellem »fædrelandskærlighed« og politisk stimandsvirke. I Kaarsteds fremstilling, med aktivisternes beretninger som kilde, fremtræder det, som om disse diplomater og deres regeringer var på linje med aktivisterne, fordi, som forfatteren skriver side 38, ententeregeringerne ikke var regeringen venligt stemt. Dette var naturligvis aktivisternes ønskedrøm, men var det rigtigt? Først og fremmest må vel hertil siges, at diplomater i almindelighed er affable personer, som med elskværdig interesse hører på, hvad deres indbudte eller selvindbudte gæster har at sige. Gæsterne går måske også fra dem med den tro, at de har overbevist værterne om, at deres synspunkter er rigtige. Dette skriver de i deres dagbog eller fortæller det til deres meningsfæller. Oplysninger af den karakter siger imidlertid intet om, hvorledes disse diplomater faktisk reagerede, eller hvorvidt de indberettede til deres regering om samtalen og i så tilfælde deres vurdering af denne. Den besøgendes beretning er i hvert tilfælde om dette forhold en andenrangs kilde, og den primære kilde er vedkommende diplomats indberetning til sin regering, og hans vurde-



ring af gæstens betydning, hvor repræsentative hans udtalelser har været og for hvem og endelig vedkommende regerings reaktion. Det forekommer mig, at Kaarsted fremstiller disse forbindelser mellem aktivisterne og deres diplomatiske bekendtskaber ukritisk, byggende på de berettende danske kilder. Sympatien for de danske aktivister var sandsynligvis rigtig for den franske gesandt Claudels vedkommende, men det ville have været interessant at have fået indblik i hans indberetninger til Quai d'Orsay, hvilket det som nævnt imidlertid ikke har været forfatteren muligt at opnå. Men var denne sympati også gældende for den engelske gesandt Marling og hans amerikanske kollega? Tvivlen er også for mig opstået derved, at With-kredsens forbindelser stort set synes at have været militærattachéerne.

Et par eksempler af Kaarsteds brug af dette materiale har yderligere vakt min tvivl. Side 37 skriver han, at oberstløjtnant With i marts 1919 udarbejdede et memorandum om det slesvigske spørgsmål, der overrakte til ententens delegationer, som i oversættelse sendte det til deres respektive regeringer.<sup>7</sup> Kilden til denne oplysning er rektor H. P. Hansen. Hvorledes kunne han vide, at legationerne i København videresendte dette memorandum til deres regeringer? Som nævnt er de franske akter utilgængelige, og ifølge de foreliggende oplysninger blev i hvert fald materialet angående Versaillestraktaten i 1940 efter Paris' erobring bragt til Berlin, hvor det senere gik til grunde. Nu dækker de publicerede engelske dokumenter *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series* ikke den periode, hvorunder Versailleskonferencen arbejdede, men dokumentet findes heller ikke i *Foreign Relations of the United States*. Det kan naturligvis med rette hævdes, at et så inferiørt dansk dokument næppe ville blive offentliggjort i dokumentsamlinger, der skal dække en stormagts hele diplomatiske virksomhed, men en undersøgelse i London og Washington af dette og aktivisternes forbindelser med de engelsk-amerikanske diplomater ville være betydningsfuld for placeringen af denne ikke uvæsentlige brik i Kaarsteds fremstilling af påskekrisen.

Et beslægtet eksempel på den uforbeholdne benyttelse af de berettende danske kilder er omtalen side 29-30 af kammerherre Julius Clans rejse til U.S.A. og den københavnske amerikanske militærattaché's løfte om, at Clan ville blive beskyttet af detektiver, som skulle finde ud af, hvad han foretog sig. Kilden hertil er aktivisten Jonas Collin!

En række andre eksempler kunne fremdrages på, hvorledes Tage Kaarsted tilsyneladende tager aktivisternes beretninger for gode varer

<sup>7</sup> Se herom Konows afslørende bemærkninger i erindringerne s. 177.

og drager konklusioner deraf, som må forekomme tvivlsomme. Der ville have været grund til at tage kritisk standpunkt til disse kilders værdi og i stedet for at fremstille det således, at aktivisterne etablerede forbindelser med de udenlandske diplomater, der sympatiserede med dem, ville det måske have været mere korrekt at skrive, at aktivisterne rendte disse udlændinge på dørene.

Påskekrisen og det slesvigske spørgsmål udspillede og løstes på en international baggrund. Man vil derfor på forhånd antage, at de implicerede fremmede magter, Tysklands og de allierede sejrherres arkiver måtte indeholde relevant materiale for denne afhandling. Tage Kaarsted har kunnet benytte Auswärtiges Amts arkiv, der på grund af den 2. verdenskrigs resultat er blevet åbnet for forskerne. Derimod var som nævnt det franske udenrigsministeriums arkiv endnu lukket på det tidspunkt, hvor denne afhandling blev udarbejdet. Af redegørelsen for kilder og litteratur fremgår det, at forfatteren har fået fotostater af visse dokumenter fra det engelske Foreign Office's arkiv. Derimod synes han ikke at have benyttet den amerikanske aktudgave *Foreign Relations of the United States*, der er enestående i den forstand, at den amerikanske regering løbende offentliggør sine diplomatiske dokumenter, ligesom den er overordentlig liberal med hensyn til at give forskerne adgang til materiale vedrørende endog meget samtidige begivenheder. Kaarsted har imidlertid ikke haft mulighed for at benytte State Department's arkiv og heller ikke de private amerikanske arkiver, der er tilgængelige. Men bortset herfra er det officielle hemmelighedsprincip fra regeringernes side blevet mere og mere urimeligt. For det første fordi andre kilder, rigtigt benyttet, indeholder væsentlige oplysninger om de samtidige begivenheder. Dernæst fordi historikeren nu engang benytter det materiale, der står til hans disposition. Når en stats dokumenter derfor er tilgængelige, vil skildringen af de øvrige regeringers politik uvægerlig blive farvet af de oplysninger, der foreligger i de åbne arkiver. Endelig kan man måske også mene, støttet på adskillige undersøgelser, at dette diplomatiske materiale ikke indeholder så betydningsfulde hemmeligheder, at den ansvarsbevidste forsker ikke kunne tillades at benytte det, om ikke af anden grund så for at verificere, hvad han eller hun har opsnuset andet steds. Den gældende 50 års regel hviler vel delvis på den myte, at udenrigsministerielle arkiver indeholder hemmeligheder, som må opbevares bag intellektuelt brand- og dirkefri stålskabe, som ingen historisk skærebrenner bør kunne trænge igennem. Det må derfor

af samtidshistorikerne hilses med tilfredshed, at den engelske regering har nedsat »spærretiden« til 30 år, et eksempel, som bl. a. den danske regering sikkert uden fare for statens sikkerhed kunne følge.

Når jeg i det forudgående så indgående har taget spørgsmålet op om kildegrundlaget for spillet mellem de udenlandske regeringer – aktivister – og den danske regering, skyldes det, at dette rejser et problem, som Kaarsted har ladet ligge, men som jeg mener er betydningsfuldt for at få sat påskekrisen i det rette perspektiv, nemlig den internationale baggrund for situationen i 1919–1920. Kaarsted berører dette enkelte steder i sin afhandling, men en baggrundsanalyse af stormagternes politik under og efter fredskonferencen, som bortset fra den franske nu kan skildres, ville have stillet det dansk-tyske grænseproblem og påskekrisis problematik på en bredere og mere realistisk baggrund.

Tysklands og dets allieredes nederlag rejste for de sejrende magter en række problemer af nogenlunde samme karakter som det slesvigske. Skulle – som præsident Wilson havde proklameret i de 14 punkter – folkenes selvbestemmelsesret være afgørende for de nye grænsedragninger, hvorledes man så ville fortolke denne selvbestemmelsesret, eller skulle strategiske, økonomiske og først og fremmest historiske rettigheder og interesser være bestemmende? Den store og omfattende litteratur om Versailleskonferencens forhandlinger viser, hvorledes delegationerne stredes om, hvorvidt præsident Wilsons realistiske, omend generelt formulerede politik skulle være ledende for afgørelserne, eller om den traditionelle europæiske magt- og balancepolitik skulle fortsættes i Versailles og dermed nye og konfliktskabende mindretals- og grænsepolitiske problemer skabes. Denne sidste politik var først og fremmest repræsenteret af Frankrig, hvis ønsker kort formuleret gik ud på at svække Tyskland så meget som muligt bl. a. ved at tildele dets naboer eller de nyoprettede stater store tyske områder, uanset befolkningernes ønsker og sindelag. Derved ville ikke alene Tyskland politisk og økonomisk blive svækket, men Frankrig samtidig få et række satellitter, hvis skæbne var afhængig af fransk hjælp og politisk målsætning efter den dag, da Tyskland atter var blevet stærkt. Danmark kunne utvivlsomt, hvis franskmændenes holdning var blevet afgørende, have fået ikke alene Slesvig, men også Holsten o. s. v.<sup>8</sup> Kaarsteds afhandling har i hvert fald fået denne læser til at drage et lettelsens suk over, at Danmark som den eneste af kreditorerne i det tyske bo begrænsede sig til en realistisk opgørelse af sine

<sup>8</sup> Se herom Harald Jørgensen, Genforeningens statspolitiske Baggrund, 1970, s. 222 ff.

krav. Men denne franske politik sætter Frankrigs Københavnsgesandt Claudels holdning til det slesvigske spørgsmål og regeringen Zahle og til de danske aktivister i et videre perspektiv end blot personlig sympati for en gruppe chauvinister. Forfatterens skildring af ham sandsynliggør denne, men det var ikke alene en personlig holdning, men udtryk for fransk politik, hvilket også fremgår af den engelske gesandt Marlings indberetninger om forhandlingerne i den internationale Slesvigkommission.

Den engelske politik var mere nuanceret, eller om man vil mere realistisk. Dette kommer frem på Versailleskonferencen i modsætningerne mellem Lloyd George og Clemenceau i det polske spørgsmål, og hvor Lloyd George af frygt for den tyske reaktion gennemtvinger modifikationer i den tysk-polske grænsedragning. Denne engelske politik med hensyn til fredsbetingelserne til Tyskland skærpedes mere og mere. Det er derfor sandsynligt, at den danske regerings Slesvigpolitik var i overensstemmelse med de engelske synspunkter, hvilket efter mit skøn også skinner igennem oplysninger, som kendes fra gesandt Marlings indberetninger og instrukser fra London.<sup>9</sup> Lignende vurderinger kunne måske findes med hensyn til U.S.A.s politik, sandsynligvis endog skarpere.

På denne baggrund forekommer Tage Kaarsteds skildring af de allierede magters holdning til aktivisterne og regeringen Zahle at være for snæver, men jeg skønner, at det er sket, fordi forfatteren i så høj grad har bygget på, hvad han selv kalder aktivisternes ønsketænkeri og ikke har været tilstrækkelig kritisk over for deres beretninger.

På et andet punkt ville efter min opfattelse Kaarsteds fremstilling også have fået klarere konturer, hvis han havde taget mere hensyn til de udenlandske begivenheder og den baggrund, de dannede for den danske påskekrise. Det gælder arbejderbevægelsens reaktion på Christian Xs afskedigelse af ministeriet Zahle og specielt den udvikling, som Borgbjerg i sin egenskab af *Socialdemokratens* redaktør satte i gang med anklagen for »kup« og proklamationen af generalstrejke. Side 218–19 citerer forfatteren Heinrich Schlebaum Larsens og H. P. Sørensens positive vurdering af Borgbjergs reaktion og aktion. Kaarsted er af en anden anskuelse og opstiller som modpol Staunings reaktion både på ministerieafskedigelsen, Borgbjergs artikler og hans følgende politik, og Kaarsted konkluderer: »Man kunne måske lige så vel mene,

<sup>9</sup> Se endvidere Harald Jørgensens antydninger om den engelske holdning i det nævnte arbejde.

at som kongen og Zahle havde tabt hovedet, gjorde Borgbjerg det også. Han var et voldsomt temperament, der ofte manglede evnen til at se på en sag med »gustent overlæg« og derfor i en så højspændt situation prædestineret til en overilet reaktion«. Jeg er ganske uenig med Kaarsted i denne vurdering af *Socialdemokratens* og Borgbjergs politik. Forklaringen på »kup«-beskyldningen og truslen om generalstrejke ligger efter min opfattelse i det tyske socialdemokratis og den tyske fagbevægelses aktion efter Kapp-kuppet i Tyskland, der var foregået 13. marts og de følgende dage, altså godt 14 dage før afskedigelsen af ministeriet Zahle. Kaarsted nævner naturligvis Kapp-kuppet i forbindelse med *Socialdemokratens* artikel om kongens »statskup«, men det er besynderligt, at han ikke har sammenlignet det socialdemokratiske partiblads behandling af Kapp-kuppet og af Christian Xs »kup«. En sådan jævnføring viser, at Borgbjerg, *Socialdemokraten*, det socialdemokratiske parti og fagbevægelsen kopierede det tyske forbillede. Følges referater og kommentarer i *Socialdemokraten* af de to begivenhedsrækker, forekommer det mig indlysende, at der er en klar forbindelse. I reportagen fra Berlin 14. marts omtales det tyske socialdemokratis opfordring til »arbejdere og partifæller« og »Generalstrejke over hele Linien«, underskrevet af de socialdemokratiske medlemmer af regeringen og bestyrelsen for partiet. Med andre ord det var partiet og ikke fagorganisationerne, der tog initiativet til generalstrejken som svar på frikorpsoptionen i Berlin og proklamationen af Wolfgang Kapp som kansler. I en leder 16. marts harcellerer *Socialdemokraten* derefter over *Berlingske Tidendes* og *Nationaltidendes* begejstrede holdning til Kapp og hans medsammensvorne, general Ludendorff og skriver: »Det maa i Sandhed give konservative danske Læsere noget at tænke paa«, og *Socialdemokratens* leder slutter med følgende: »Selv den blinde maa kunne se, at Fosterbroderskabet mellem Reaktionen og Militarismen i alle Lande er stærkere end enhver Nationalfølelse i de reaktionære Lejre.«

Springer vi så frem til 28. marts og de følgende dage, er det ganske klart, at *Socialdemokraten* bevidst trækker parallellen mellem Kapp-kuppet og den danske krise. I en reportage fra Rådhuspladsen 29. marts skriver journalisten således: »Idet vi passerede en Gruppe politiserende, hørte vi en Mand sammenligne Neergaards Kup med Kapp-Lüttwitz«. Hentydningen til venstrepolitikerens Niels Neergaard afspejler naturligvis den samtidige opfattelse, at bl.a. Neergaard var vidende om Christian Xs aktion og parat til at danne regering. I en artikel den samme dag med overskriften »Ned med Statskuppet og dets Mænd« drages en

sammenligning mellem den svenske regering, der havde sendt den tyske regering en lykønskning i anledning af Kapp-kuppets sammenbrud, og den danske situation, og artiklen fortsætter: »Her hjemme afskediger Kristian (sic) d. 10 uden videre det parlamentariske demokratiske Ministerium. Men Eksemplet fra Tyskland viser, hvorledes det i Aaret 1920, i Nutidens Europa, bør gaa Statskupets Mænd«.

Det danske socialdemokrati fulgte præcis den samme taktik som det tyske, da det derefter stillede kongen over for sit ultimatum om generalstrejke, og vil man endelig helt konstatere, at Kapp-kuppet lå bag *Socialdemokratens* og formodentlig Borgbjergs politik, fremgår dette af, at bladet bruger præcis de samme vendinger om de to begivenheder. I en artikel 18. marts om Kapp-kuppets sammenbrud hedder det om den tyske generalstrejke: »De korslagte Armes Revolution frelste den tyske Republik«. I en artikel 30. marts om det store møde i Fælledparken i anledning af den danske krise skriver *Socialdemokraten*: »Ved de korslagte Arme skal vi sejre. Kammerater, danske Arbejdere læg Armene over Kors« og endelig »de korslagte Armes Revolution skal afgøre denne Sag og ikke Kamp mod Politi og Husarer«. Under samme møde i Fælledparken sagde en taler med en henvisning til Kapp-kuppet: »Som et Eftersmæk af det, der skete i Berlin, kom Kongens Afskedigelse af Ministeriet Zahle«. Og endelig står der i en leder 2. april: »Generalstrejken blev i Tyskland det Vaaben, der paa to Dage fejede det prøjsiske Militærkup og dets Kanoner til Side«, hvorefter der gøres en sammenligning med udviklingen i Danmark.

Disse citater, og der kunne plukkes flere ud af *Socialdemokraten* med samme tendens, forekommer mig klart at indicere, at der var en nøje sammenhæng mellem den taktik, som det tyske socialdemokrati fulgte og den, der blev anvendt i Danmark. Den var fra Borgbjergs side ikke resultatet af et tabt hoved, men af overvejelser i en klar hjerne. Og endelig kan det vel argumenteres, at når Stauning i de følgende dage kunne gennemføre udmanøvreringen af kongen og ministeriet Liebe, så skyldtes det bl. a., bortset fra hans taktiske evner, det trumfkort, som Borgbjerg havde smækket på bordet 29. marts og, vil jeg mene, med sine tyske partifællers fremgangsmåde og sejr 14 dage tidligere i tankerne.

Tage Kaarsted skildrer klart, detaljeret og overbevisende, med fremdragelse af et væld af nye enkeltheder og oplysninger, begivenhederne under krisedagenes kulmination, som begyndte med borgerrepræsentationens march til Amalienborg og de derefter følgende natteforhandlin-

ger, der endte med et atter vredt ministeriums afgang. Jeg vil i forbindelse med disse dramatiske begivenheder fremdrage et eksempel, som forekommer mig belysende for forfatterens tendens til at overdimensionere det slesvigske spørgsmål. Overretssagfører Carl Becker, der tilhørte den borgerlige fællesgruppe i Københavns borgerrepræsentation, tilsluttede sig borgmester Kapers henvendelse til kongen 30. marts og hans støtte de følgende dage til pression på kongen for at få fjernet ministeriet Liebe, og Kaarsted konkluderer (s. 311) i forbindelse med den kritik fra visse konservative, der rettedes mod deltagerne i henvendelsen til kongen: »Adskillige af den borgerlige fællesgruppes medlemmer blev ikke genopstillet ved borgerrepræsentantvalget i 1921 som følge af deres mæglingsbestræbelser året før bl.a. Becker«. Den hertil hørende note indeholder følgende: »Om de borgerlige borgerrepræsentanters fald 1921 – Kilde mangler«. I fortegnelsen over kilderne og litteraturen, som forfatteren har benyttet, er i gruppen over »Forgæves efterspurgte arkiver« nævnt »Overretssagfører Carl Becker«. Et sådant arkiv findes imidlertid<sup>10</sup> og deriblandt en scrapbog med en samling presseklip fra slutningen af 1920, hvor *Berlingske Tidendes* kampagne mod overretssagfører Becker kan følges, og hvor ganske rigtigt hans holdning under påskekrisen tydeligt er et af motiverne til et endog ualmindelig groft journalistisk overfald. Men ud over sin indsats under påskekrisen angribes overretssagfører Becker lige så voldsomt for samarbejde med de radikale og socialdemokraterne under krigen om de økonomisk-soziale problemer, hvis løsning højesteretssagfører Liebe karakteriserede som det Rodeske regimente.

Som tidligere nævnt er Tage Kaarsteds hovedtese, at det indrepolitiske danske Slesvigproblem i dets forskellige afskygninger – Danmark til Danevirke, »Flensborg hjem«, internationalisering, engelsk protektorat o. s. v. – var det afgørende og gennemgående tema i påskekrisen. Forfatteren nævner ganske vist de øvrige forklarende momenter, men som helhed sigter Kaarsted mod at vise, at disse forhold var af sekundær betydning for krisens opståen, dens udvikling og forløb. Jeg vil naturligvis ikke blankt afvise denne hovedteses relevans og heller ikke, at Kaarsted med stor stringens og man fristes til at sige stædighed gennemfører dette hovedsynspunkt. Men det fremkommer jo også på grund af det kilde-materiale, der er fremdraget, og den måde, hvorpå det er anvendt. Derved kommer hovedtesen til at stå så klar og tilsyneladende overbevisende. Den anvendte teknik: den konsekvent gennemførte kronologiske opbyg-

<sup>10</sup> Venligst udlånt til mig af professor, dr. phil. C. J. Becker.

ning af afhandlingen underbygger også tesen, fordi dagsbegivenhederne jo så meget omend ikke udelukkende prægedes af det slesvigske spørgsmål. Men den tvivl lurer unægtelig, om Kaarsted ved at benytte denne fremgangsmåde, disse kilder og denne teknik virkelig er kommet frem til, hvad den franske historiker Pierre Renouvin kalder »Les forces profondes«. Som udgangspunkt for en kort omtale heraf vil jeg benytte indledningen til en af kilderne for afhandlingen: admiral Konows erindringer. I bind 2 side 173 skriver han: »Den såkaldte »påskekrise« må ses på baggrund af den lede, som store dele af befolkningen i årenes løb havde fået ved ministeriet Zahle. Årsagerne hertil var mange, handelsstanden følte sig irriteret over de overdrevne indgreb i næringslivet, de større jordbesiddere mente sig forurettede ved den, efter deres mening, grundlovsstridige lov om lensafløsningen og fæsteloven, og fremfor alt var misfornøjelsen i de borgerlige partier stor over ministeriets afhængighed af socialdemokraterne«. Den, for at sige det mildt, konservative admiral slipper jo her katten ud af sækken. Man kunne til hans liste føje andre spørgsmål, f. eks. de politiske om valgloven o. s. v., og jeg er ikke overbevist om, at J. C. Christensen indså Venstres i det lange løb uholdbare stilling til dette spørgsmål og blev fædrelandskærlig. I denne sag havde J. C. Christensen ikke alene den berømte ræv bag øret, men et helt kuld, og mon ikke han så på den øjeblikkelige valgsituation og fordelene for Venstre ved den gamle valgordning og mindre tænkte på den fjernere situation, hvor Venstre måtte miste mandater. Som medlem af folketinget indså han, at ministeriet Zahle ikke kunne styrtes, men ved en kongelig afskedigelse og udnævnelse af et forretningsministerium, med den opgave at udskrive valg ville den gamle valglov gælde og en Venstresejr være sandsynlig.

Der kunne nævnes den mulige betydning af andre »grundlæggende kræfter«, men også, at formodentlig et numerisk flertal af befolkningen f. eks. arbejderne, husmændene og forbrugerne ikke delte admiral Konows og hans meningsfællers opfattelse. Kaarsted nævner rundt om i sin afhandling disse faktorer, men reducerer dem mere eller mindre explicit og underbygger dermed sin hovedtese. Om ikke klart synes Kaarsted dog at have akcepteret mistilliden til ministeriet Zahle og ønsket om dets fjernelse. Efter min opfattelse var styrken i Tage Kaarsteds afhandling blevet øget, hvis det var blevet fastslået utvetydigt, at det slesvigske spørgsmål var den taktiske løftestang, der var nødvendig for at få nøglepersonen, kongen, med til at styrte ministeriet Zahle. Et dansk Slesvig til Danevirke eller Ejderen berørte Christian X emotionelt, det var



genvindelsen af den historiske provins, hvis tab i 1864 havde kastet en skygge over Christian Xs bedstefaders og det Glücksborgske hus' overtagelse af den danske trone. Genvindelsen af hertugdømmet Slesvig ville for Christian X utvivlsomt have været kronen på hans regeringstid. For mange danske ville det formodentlig have stået i samme lys. Tolket på den måde bliver det slesvigske spørgsmål naturligvis en af de »grundlæggende kræfter« i påskekrisen 1920. Til trods for alle de journalistiske krumspring og trapezkunster ville det vel have været umuligt uden dette at få Christian X med på det spil, der kunne føre til ministeriets fald. Det slesvigske spørgsmål var den katalysator, der kunne udløse de øvrige kræfter og give dem den vægt, som deres repræsentanter af forskellig observans mente, at de havde. Det slesvigske spørgsmål var den taktik, der skulle bruges, for at tropperne kunne komme i kamp. Men den konservative og »nationale« admiral Konow peger netop på de øvrige kræfter som krisens baggrund. Det forekommer mig nødvendigt, hvis det slesvigske spørgsmål skal blive krisens hovedspørgsmål, at foretage en analyse af valgkampen i 1920. For ser vi på valgets resultat: Venstre-regeringen Niels Neergaard, så følger den i det slesvigske spørgsmål den samme politik, som var ministeriet Zahles. Derimod var dets politik i økonomisk-socialt spørgsmål ganske anderledes. Den amerikanske historiker Arno J. Mayer har i bogen *Political Origins of the New Diplomacy 1917–1918* fra 1959, som i en senere udgave har fået titlen *Wilson vs. Lenin*, analyseret de kæmpende magters krigsmål. Han anlægger det grundlæggende synspunkt, at krigsmålene repræsenterede udenrigspolitikken »på krigsfod« og var bestemt af de indrepolitiske forhold og konstellationer i de enkelte stormagter. Mayer opstiller en »model« herfor, hvor på den ene side de konservative partier og grupper repræsenterer kravet om »orden« og territoriale erobringer, mens venstrepartierne kæmper for reformer og en fred uden annekationer. Uden iøvrigt at gå ind i en diskussion af Mayers analyser, der er irrelevante i denne forbindelse, kunne hans problemformulering måske være konstruktiv med hensyn til påskekrisen og placere den som krisen, der får en økonomisk-social konflikt til at eksplodere. Anskuet på den måde falder admiral Konows »grundlæggende kræfter« og arbejdsgivernes lock-out-politik samt ønsket om et Slesvig til Danevirke på plads over for arbejdernes lønkrav, regeringen Zahles valglovs- og kontrolpolitik og endelig en folkeafstemningsløsning i Slesvig. Tage Kaarsted har snarere uddybet end modificeret Ove Rodes forklaring på påskekrisen fra 1926.

Påskekrisens dramatiske begivenhedsforløb har Tage Kaarsted skildret med stor stilistisk evne, sans for den politiske dramatik og placeringen af begivenhedsforløbet. Personer og situationer falder i hans fremstilling på plads som brikkerne i et spil. Kaarsted har i *Påskekrisen 1920* gennemført en rekonstruktionsløsning af fin kvalitet, hvor hans viden om det politiske livs spilleregler og dets taktiske spil, som er blevet demonstreret i hans tidligere historiske arbejder, kommer til fuld udfoldelse. Situationerne udfolder sig logisk, personerne taler selv, og karakteristikerne af dem er nænsom og alle får tvivlens begunstigelser. Det er indlysende, at Kaarsted har indgået et lykkeligt ægteskab med statskundskaben, hvilket undertiden synes historikere besværligt.

Statskundskabsproblemstillingen har vel også inspireret afhandlingens sidste hovedafsnit, hvor Kaarsted søger at systematisere de forskellige gruppers holdning til og andel i påskekrisen. Læseren vil dog måske blive skuffet over afslutningen. Den munder ikke ud i konklusionen på undersøgelsen, som denne så indlysende lægger op til. Her kunne være foregået den præcisering af resultaterne, som den foregående udvikling af temaet opfordrede til, og her kunne forfatteren have foretaget den konfrontation mellem sin hovedtese og de andre muligheder, som krisens baggrund og forløb opfordrer til.

Disse indvendinger og kommentarer skal og bør dog ikke overskygge de mange og værdifulde resultater af Tage Kaarsteds afhandling. Den udbygger vor viden, og den ægger til modsigelse og trang til ny forskning, hvilket også er en disputats' funktion.

SVEN HENNINGSEN

# *Nyt fra historisk videnskab*

## HJÆLPEMIDLER

Historien. Gyldendals Opslagsbog. Redigeret af RUDI THOMSEN. København, Gyldendal, 1970. xiv s., 1376 sp., 47 s. reg. Kort. 235,00 kr. Indb. 275,00 og 295,00 kr.

Udgivelsen af større historiske opslagsværker hører til de mere sjældne begivenheder herhjemme, og foreliggende værk mødes derfor med store forventninger. Redaktionen er varetaget af professor Rudi Thomsen med bistand af et 11 mands ekspertråd; forfatterens antal er omkring 100, hvoraf næsten halvdelen er eksperter hentet uden for faghistorikernes kreds. Værket rummer i alt 516 artikler, der i størrelse strækker sig fra ca.  $\frac{1}{6}$  sp. over de større artikler på 20–35 sp. op til »Storpolitik« med 110 sp. Der er klogeligt givet afkald på at bringe andre illustrationer end kort, hvoraf der til gengæld er 144 (9 i farver), alle tegnet specielt til brug her.

Af forordet fremgår ikke udtrykkeligt, hvilket publikum der sigtes mod, selv om den alm. læser bl. a. synes at indgå deri; hertil må vel føjes elever/studerende på alle uddannelsestrin fra gymnasium og opefter, incl. universitetsstuderende samt kandidater. Det bibliografiske apparat, der berøres nedenfor, understreger sigtet på de højere uddannelser. Det synes også givet, at *Historien* – henset til studieordningen for faget historie – trods den koncentrerede form vil være til nytte på universitetsniveau, ligesom specialister vil kunne have nytte af den uden for deres særlig dyrkede interessefelter.

Værket dækker alle lande, områder og emner til alle tider dog med hovedvægt på nyere og nyeste tid; stoffet er i vid udstrækning behandlet i større sammenhængende artikler, og det vil derfor ofte være nødvendigt at gå til registret for at finde frem til stedet for et emnes behandling. Artiklerne om enkelte lande giver hovedtræk af udenrigspolitik og statsforhold, indenrigspolitik, økonomisk historie m. v., men rummer ikke plads til detaljer, og det kan således ikke nytte at søge enkeltheder om fx. Erik Menveds nordtyske politik eller Moskva-processerne. Den vanskelige balanceakt mellem de enkelte landes udenrigspolitik og artiklen »Storpolitik« er lykkedes godt. Enkelte sider af historien, bl. a. økonomisk, social og kulturhistorie samt hjælpevidenskaber og tilgrænsende fagområder er tilgodeset ikke blot ved hovedartikler, men også ved talrige artikler om emner derfra af central betydning. Nogle eksempler til belysning af spændvidden: Adel, Bibelkritik, Buddhisme, Deportationer, Forsikringsselskaber, Gotik, Hygiejne, Jagt, Kanaler, Kvindesagen, Luftvåben, Planøkonomi, Residensstæder, Søroveri, Udviklingslande.

Redaktionen af denne vældige stofmængde er en imponerende præstation, selv om nogle forhold nok kan anfægtes. Det er således lidt flot at lade kamarilla, junta og paladsrevolution optræde som selvstændige artikler, når der fx. ikke er fundet plads til en artikel om revolution. For Afrika og Latinamerika er staterne behandlet i to artikler om verdensdelene, mens der ikke har været plads til landeartikler, hvad der fx. er for Sydøstasiens vedkommende. Der er behandling af assyriologi og ægyptologi, men fx. ikke af byzantinistik. »Historisk periodedeling« (der i reg. ikke kan findes under periodisering eller periode-delning) gør kun lidt ud af fx. oldtid og middelalder, et savn der ikke mindskes ved, at der hverken i artikelform eller via registret kan findes frem til alm. behandling af disse perioder – registrets nærmeste tilbud er middelalderarkæologi. Der er kun medtaget få artikler om rent danske/nordiske forhold, men under almene emner er der ofte tilstræbt behandling såvel i alm. som for danske forhold, selv om nogle artikler (uden at motiveringen fremgår) har fået slagside i denne henseende, se fx. »Arkiver«, »Bebyggelseshistorie«, »Domæne« og »Topografi«. Helt forskellige falder afsnittene om kulturliv under »Danmark« ud for 1536–1848 og for 1848 ff. Overraskende er det unægtelig, at de danske vikingetidsborganlæg alene omtales i afsnittet om kulturliv (sp. 160).

Den koncentrerede form betyder, at der i en række af de mindre artikler ikke gives mere stof end indeholdt i et godt leksikon, men det er rigtigt skønnet, at de trods alt bør medtages i den korte form af hensyn til helheden. Mange steder meddeles begrebsforklaringer, men er dette aspekt det centrale for benytteren, må de specielle hjælpemidler hertil inddrages. Tilsvarende må han, hvis der ønskes detaljer eller mulighed for at anstille sammenligninger mellem flere lande, gå til de talrige kronologisk ordnede opslagsværker.

Udeladelsen af alle rent biografiske opslagsord har været en god disposition, selv om det naturligvis føles som et savn, ikke mindst, da der på dansk ikke findes et biografisk opslagsværk til verdenshistorien. På tysk findes fx. *Meyers grosses Personenlexikon*, der vil være et fortrinligt og nødvendigt supplement, da de talrige i artiklerne omtalte personer langt fra altid er omtalt med fulde navne eller data. Det nærmeste værket kommer i retning af biografisk stof, er medtagelsen af stamtavler over en halv snes af de vigtigste fyrsteslægter samt for de vigtigste stater lister over statsoverhoveder og regeringschefer; kriterierne for udvælgelsen af stamtavlerne er dog ikke helt klare.

Den svageste side ved *Historien* er de ret sparsomme og noget ujævne litteraturhenvisninger, der dels findes efter artikler og dels indgår i nogle opslagsord. I forordet meddeles, at der ved henvisningerne er lagt vægt på lettilgængelige værker, men i ikke få tilfælde anføres alene eller delvis fransksprogede værker, der næppe selv for universitetsstuderende uden videre kan anses for lettilgængelige. I artiklen »Bibliografi«, der rettelig burde hedde »Historisk bibliografi« (jf. »Historiske opslagsværker«), savnes den svenske årsbibliografi, den nye udgave af Dahlmann-Waitz og for Frankrig omtale af de øvrige dele af den historiske bibliografi. De under Østrig anførte værker, hvoraf det første foreligger i 4.–5. udg., kunne med fordel erstattes af E. Zöllner: *Geschichte Österreichs*; ved Polen savnes G. Rhode: *Geschichte Polens*, 2. udg., 1966 og ved personalhistorien det meget nyttige Robert C. Slocum: *Biographical Dictionaries and Related Works* fra 1967, hvortil et udførligt supplement nylig er udgivet. Opregningen skal ikke

fortsættes og naturligvis heller ikke tilsløre, at der i mange tilfælde er anført gode og dækkende titler, bl. a. til artikler i større leksika. Uden litteraturhenvisninger er dog henimod  $\frac{1}{6}$  af samtlige artikler, helt overvejende kortere begrebsafklaringer, men fx. også »Biblioteker«, »Historisk periodedeling« og »Kongedømme«.

Til hjælp ved benyttelsen findes dels henvisninger mellem artiklerne (herunder til kort), dels et meget omfattende register. Henvisningerne er ikke altid tilstrækkelige, fx. er det vanskeligt at finde frem til omtalen af fredsprojekterne for Europa før 19. årh., der er behandlet i »Europabevægelsen« (sp. 235), men uden henvisning fra »Fredsbevægelsen« eller fra denne i registret. Sædvanligvis yder det femspaltede register (over 12.000 indgangssord) dog glimrende støtte til fuld udnyttelse af værkets indhold; det er her glædeligt at møde et godt underinddelt register, selv om store henvisningsblokke ikke helt har kunnet undgås. Alfabetiseringsprincippet, der i teksten ikke volder besvær, kan her godt give overraskelser, indtil det er erkendt. Mod sædvanlig registerpraksis er der ikke konsekvent oplyst forbogstaver eller årstal på de optagne personer, men alene givet initialer, hvor de også findes i teksten. Måske en følge af manglende forbogstaver er det, at Primo de Rivera kun kan findes under Rivera og ikke på den rigtige plads under Primo de Rivera, Miguel. I enkelte tilfælde er relevante i teksten fremhævede begreber helt uden registerindgang, fx. bastard-feudalisme (sp. 251), Bill of Rights (sp. 742), enhedsværn (sp. 1338), public utilities (sp. 766), samtidshistorie (sp. 431) og Treuga Dei (sp. 311), ligesom der ved få indgange mangler henvisninger til alle de pågældende steder i teksten, fx. trekants-handel sp. 790, kultursystem sp. 496 og Bretagne sp. 1089.

Unøjagtigheder og trykfejl i et værk af dette omfang kan ikke helt undgås, men de er overraskende få i tallet – dog skal E. Meuvret (sp. 909, også således i reg.) være Jean Meuvret; Tolbert Lanston er fejlagtigt blevet til Landston, Chamorro til Chamorto og det internationale arkivtidsskrift omdøbt til »Archivium«; berigende er det at erfare, at biografi (reg. s. 5) skal være undergået en drejning i retning af personalehistorie.

Inden for de afstukne grænser er der trods de fremførte anker skabt et fremragende hjælpemiddel, hvis største svaghed er dets pris, der nok vil forhindre det i at få helt så stor udbredelse, som det fortjener, selv om den i forhold til omfang og udstyr næppe kan betegnes som urimelig.

KARL EVALD KRISTENSEN

Nordisk rättshistorisk litteratur 1956–65. En bibliografisk förteckning sammanställd av SIGNE CARLSSON. Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning. Ser. I. Rättshistoriskt Bibliotek. Bd. 19. Stockholm, Nordiska Bokhandeln, 1972. iv, 281 s. 50 sv. kr.

I fortsættelse af bibliografierne fra 1941–49 og 1950–55 har Institut för rättshistorisk forskning som bind 19 i serien *Rättshistoriskt Bibliotek* udsendt en ny, men langt mere omfattende fortegnelse over nordisk retshistorisk litteratur for 10-året 1956–65. Det øgede omfang skyldes ikke blot den naturlige accession som følger af stigende produktivitet, men også at flere emneområder end tidligere er optaget.

Fortegnelsen, som er sammenstillet af førstebibliotekar i Lund, fil. dr. Signe Carlsson, bygger videre på den af Hillevi Vretli rejste struktur. Der indledes med henvisninger til bibliografier, arkivvæsen, retskildepublikationer og samleværker samt skrifter med alment og blandet retshistorisk indhold. Derefter følger i traditionel systematik en gennemgang efter retsdiscipliner. Kataloget afsluttes med miscellanea om rettens kulturhistorie, person- og arbejdshistorie.

Fremhæves bør det, at recensioner både i nordiske tidsskrifter og aviser fortsat finder plads under de enkelte titler. Men når Signe Carlsson afstår fra at tage hensyn til avisartikler og kronikker om retshistoriske emner, må det alligevel noteres med en vis beklagelse.

Ingen, som arbejder seriøst med nordisk historie og retshistorie, bør undlade at have dette værk indenfor gribevidde, selvom enhver der får fat i det, som jeg med længsel og forventning vil se frem til den næste 10-års bibliografi.

INGER DÜBECK

Industriens historie i Norge. En bibliografi. Redigeret af T. A. HØEG og G. C. WASBERG. Norges Industriforbund. Oslo, 1972. 172 s.

Ved sit 50-års jubilæum i 1969 udsendte Norges Industriforbund et oversigtsværk, *Industriens historie i Norge*, forfattet af professor A. Strømme Svendsen og dr. G. C. Wasberg. Den sidstnævnte har nu i samarbejde med universitetsbibliotekar T. A. Høeg fremstillet et tiltrængt supplement til dette værk (der ikke har kilde- eller litteraturhenvisninger) i form af en norsk industrihistorisk bibliografi.

Bibliografien, der hverken er annoteret eller nummereret, er opdelt i to hovedafsnit: litteratur der behandler flere brancher (opstillet regionalt) og litteratur om enkelte brancher og virksomheder. Hertil føjer sig person-, firma- og sagregistre samt en oversigt over relevant litteratur på hovedsprogene. Forfatterne angiver ikke eksplicit deres udvælgelseskriterier – »...en del af den ganske omfattende industrihistoriske litteratur som foreligger« – men påpeger dog, at de har set bort fra visse emner (industripolitiske indlæg, fagforeninger, biografier, håndværk etc.) og nærmere angivne materialegrupper (avisartikler, artikler i lokalhistoriske tidsskrifter, visse offentlige publikationer etc.). På disse felter er den interesserede stadig henvist til at benytte Norsk bokfortegnelse, Norsk tidsskriftindeks, Norsk historisk bibliografi eller eventuelle andre specialbibliografier. En nærmere redegørelse især for forfatternes afgrænsning mellem håndværk og industri havde været ønskelig.

Mere betænkeligt forekommer det imidlertid, at selv en udenlandsk læser ret let kan finde bemærkelsesværdige og uforklarlige udeladelser (f.eks. E. Bull: »Industrialization as a Factor in Economic Growth. Norway«, *First International Conference of Economic History*, Paris, 1960, s. 261–272; K. Moen: *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*, Oslo, 1967; B. Lorentzen: *Norsk Næringsliv gennem tidene*, Oslo, 1969). Bibliografien vil således efter anmelderens mening afgjort kunne tilfredsstille behovet hos dem, der blot ønsker en tidsbesparende og lettilgængelig genvej til norsk industrihistorisk litteratur; dyberegående studier forudsætter dog fortsat en selvstændig gennemgang af grundmaterialet.

OVE HORNBY

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769–1807: 1–2. Ved OLE DEGN. Erhvervsarkivet. Århus 1971. xxxviii, 492 s. 69,00 kr.

Oprettelsen af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab i 1769 stod i nær forbindelse med de almindelige bestræbelser for fremskridt på landbrugets område, der prægede tidens ledende mænd, uanset hvor deres stilling var i henseende til spørgsmålet om forandringer i bondestandens kår og retsstilling. Formålet var fra begyndelsen »at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden i Hans Majestæts samtlige riger og lande«, men landbruget blev dog selskabets centrale arbejdsfelt og snart det eneste. Ved 150-års jubilæet skildrede H. Hertel, selskabets daværende sekretær, udviklingen indtil da i et stofrigt festskrift, et fortjenstfuldt arbejde, hvis brugbarhed blot er begrænset på grund af det manglende note- og andet videnskabeligt apparat. 200-års fødselsdagen blev markeret ved udsendelsen af Vagn Dybdahl (red.): »For fædrelandets bedre flor« (*Erhvervshistorisk årbog* 1968), der foruden en fremstilling af selskabets historie fra 1919 til 1969 indeholder en række artikler om emner og personer i tilknytning til dets historie.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab indtog indtil slutningen af det 19. århundrede den førende plads blandt de danske landbrugsorganisationer, hvilket dels beroede på medlemskredsens rekruttering, dels og ikke mindst på at selskabet stod som en halvofficiel institution overfor offentligheden, således administrerede det i 1890'erne den nyoprettede statskonsulentinstitution. Til dette halvofficielle præg i udkanten af centraladministrationen svarer selskabets oprindelige forretningsgang og arkiveringssystem, der anlagdes som en kopi af Rentekammerets. Det omfattende arkiv – henved 1750 bind og pakker – der er afleveret til Statens Erhvervsarkiv i Århus, rækker tilbage til stiftelsen i 1769, dog med lakuner. Således mangler bl. a. journalsagerne så godt som fuldstændigt fra 1769 til 1807 og også i brevjournalrækkerne er der huller. En del sager vedrørende selskabet findes, som det anføres af udgiveren Ole Degn, i Martfeldts efterladte papirer på Det kgl. Bibliotek, og det kan tilføjes, at »Konstkommissionen« sager for visse år i 1770'erne og 80'erne findes i Søetatens arkiv (Fabrikmesterens arkiv, pk. 100–01), hvor man blandt andre interessante projekter kan finde en norsk skrifters udførlige beskrivelse af en af ham konstrueret dykkemaskine! Sagerne hidrører fra Henrik Gerner, der i lighed med adskillige patriotisk sindede embedsmænd indtrådte i selskabet og som beklædte præsidentposten ikke mindre end to gange, 1774–79 og 1783–87.

Publikationen omfatter dels en udførlig registratur over det fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab modtagne arkiv, dels en såvel alfabetisk som topografisk opstillet fortegnelse over navnene i brevskriverjournalerne fra 1769 til 1807. Det er et vældigt navnestof, der er fremlagt i de to brevskriverfortegnelser (kunne man ikke have nøjedes med den topografisk opstillede?), og navnene sammenholdt med journalernes referat af de indkomne breve og de bevarede præmieprotokoller vil være af værdi for en bred kreds af historikere og historisk interesserede. Udgiveren henleder indledningsvis opmærksomheden på det stednavnehistoriske materiale i disse registre, og i *Personalhistorisk Tidsskrift* 15. rk. bd. 4 (1970) s. 1 ff. har han beskrevet disse registre som kilde til personalhistorien. En prøve på anvendelsen af registrene i landbohistorisk øjemed har Ole Degn

givet i *Fra Viborg amt* 1971 s. 119 ff. Selvom Viborg amt er et af de områder, der er dårligst repræsenteret i det topografiske register, er det mange værdifulde oplysninger om landbruget på reformatiden, der har kunnet hentes ud fra dette materiale. Det har yderligere den særlige interesse, at her belyses udviklingen set fra det praktiske landbrug, ikke fra central- og lokaladministrationens embedsmænd. Man mærker sig den betydelige plads, de to fynske amter indtager, og ikke mindst den socialt brede rekruttering af brevskriverne med mange gårdmænd og gårdfæstere fra hvert sogn foruden den lokale præst og evt. godsejer eller godsforvalter. Norge og bilandene tegner sig for henved en trediedel af navnematerialet, hvad der må vække interesse for denne publikation også udenfor landets grænser. Udgifveren har i *Heimen* 1972, s. 585 ff. beskrevet arkivets betydning for skildringen af udviklingen i Norge frem til 1814. Det topografisk opstillede register afsluttes med et i forhold til det øvrige materiale beskedent antal breve fra udlandet, hvor der er brugt nugældende statsgrænser og -betegnelser. Det svarer udmærket til det almindelige billede af den ringe kontakt over Øresund, at der fra Sverige kun er ganske få brevskrivere.

Denne publikation vil utvivlsomt blive stærkt benyttet – for lokalhistorien vil det topografiske register være en guldgrube. Og dette register rejser i videre perspektiv det spørgsmål, om den bearbejdede registrant ikke kunne være værd at have i tankerne, når man overvejer udgivelse af kildemateriale fra det 18. for slet ikke at tale om det 19. århundredes stærkt voksende arkivfunds.

CLAUS BJØRN

INA FRIEDLAENDER: *Peringskölds Diplomatarium. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 17. delen. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1971. 339 s. 70,00 sv. kr.*

I denne bog sammenfatter dr. Friedlaender resultaterne af tre års undersøgelser af de 20 foliobind afskrifter og udtog af dokumenter, som samledes af Johan Peringsköld i løbet af hans embedsperiode som chef for Antikvitetsarkivet (1693–1720) og udbyggedes under hans nærmeste efterfølgere, sønnen J. Fr. Peringsköld, J. Helin og C. R. Berch. Arbejdet blev sat i gang for at skaffe fuldstændig klarhed over, hvilke breve der var afskrevet i bindene, således at de enkelte afskrifter kunne indgå på rette måde i forberedelsen af de kommende bind af det svenske diplomatarium. Ernst Nygren, dennes daværende leder, fremhævede under sin behandling af Peringsköld i foredraget »Arkivariernas insats i Diplomatariearbetet« (*Kungl. Vitterhets Historie och Antikv. Akad.s årsbok* 1951), hvor omfattende opgaven var, og betegnede hans Diplomatarium som »svårbe-mestrat«.

Forfatteren gør i sin indledende håndskriftbeskrivelse rede for fasciklerne i Peringskölds samling og deres nummerering E 1–72 og 81–101 – de mellem-liggende E 73–80 er Hadorphs *Stora Copiebok* – som stammer fra 1750'erne; men de ældste dele var allerede anlagt inden branden på Stockholms slot i 1697. Ifølge Peringsköld selv skal 18 bind afskrifter af fortrinsvis kongebreve være brændt sammen med meget andet, herunder som bekendt også betydelige dele af Lunde-kapitlets arkiv. Det lykkedes dog i vidt omfang at genoprette de



lidte skader. Endnu en ildebrand skulle iøvrigt true samlingen – i 1802 brændte kammerrettens hus, som lå ganske nær ved Gamla Kungshuset på Riddarholmen, hvor samlingerne da befandt sig, men det lykkedes at bringe alt i sikkerhed – kun E 43–52 viser spor efter brandens virkninger. Den sidste katastrofe satte fart i overvejelserne om, hvordan man bedre kunne sikre de mange løse fascikler, og man besluttede sig til at indbinde dem, men med det uheldige resultat, at den oprindelige rækkefølge og sammenhæng i fasciklerne forstyrredes.

Peringsköld anlagde sine samlinger ud fra sine tre hovedinteresser: historie, kirkehistorie og slægtshistorie. Herudfra begyndte han personlig eller ved hjælp af sine medarbejdere at afskrive pave- og kongebreve foruden efterhånden en række gejstlige breve, fuldstændigt eller i udtog. Denne indsats og de enkelte personers andel skildrer dr. Friedlaender i kap. 3. Med kap. 5 begynder en systematisk gennemgang af hvert bind i samlingen. Pavebullen samledes i tre bind, nu E 1–3, rimeligvis med trykning for øje, men så langt kom det aldrig; kun otte pavebreve blev udgivet i *Monumenta Uplandica* i 1710. Det efterfølgende kapitel behandler afskrifterne af kongebreve, *Diplomata regum* E 5–27 samt 95–98. Afskrifterne er ordnet efter regenter og kronologisk i hvert bind og udgør med sine mere end 1600 breve en meget væsentlig afdeling; redegørelsen slutter med en nøjagtig opstilling over, hvilke medarbejdere der har bidraget til de enkelte fascikler og bind. 7. kapitel beskriver E 28–33, som indeholder afskrifter af kongernes testamenter, efterfulgt af gejstlige og verdslige testamenter iøvrigt. 8. kapitel, »Stadgar och privilegier«, behandler et andet vigtigt afsnit i Peringskölds system: ærkebispens og bispens statuter og diplomer af vidt forskellig karakter, og det kirkehistoriske stof fortsætter ind i kap. 9 med »Kyrko- och klosterbrev«. Mange af bindene i denne afdeling indeholder dog kun udtog, og selv om de ofte tilsyneladende optager dette eller hint sluttede kirke- eller klosterarkiv, har den tilbudsående undersøgelse nu vist, at kun de breve, der ikke er optaget i de øvrige tidligere nævnte afdelinger, blev indført her. Forfatteren gennemgår stoffet i stiftsrækkefølge og derefter klostrene, begyndende med Vadstena og afsluttende med Nydala.

I kap. 10 behandles miscellaneabindene E 69–72, som indeholder afskrifter af »knippa 1–4« af de af Hadorph dannede bundter af »werldslige bref«, d. v. s. kun en brøkdel af de 81 bundter, som denne havde ordnet, således som det ses af Johan Hadorph d. yngres summariske registraturer. Det efterfølgende kapitel behandler de 10 E-nr., som indeholder afskrifter af endnu bevarede middelalderlige og eftermiddelalderlige kopibøger, heriblandt i E 67 også af Iver Bertelsens kopibog i Linköping, jf. s. 280–82.

I det sidste kapitel gennemgås de 11 grupper afskrifter af adelige adkomstbreve, som samledes under slæghistoriske synspunkter. På nogle få nær findes originalerne stadig i det svenske rigsarkivs kronologiske rækker af pergament og papirbreve, men de Peringsköldske afskrifter har stadig deres betydning ved bestemmelse af brevenes proveniens.

For sin tid var Peringskölds indsats imponerende – den kan bedst sammenlignes med hans danske samtidige, antikvaren Thomas Bartholins, der inden sin død 1690, 37 år gammel, nåede at opbygge sine collectanea bd. A–K og udnytte dem ved udarbejdelsen af sine håndskrevne *Annales*. For begge gælder det, at

de kun nåede at få forholdsvis lidt trykt af deres arbejder, men eftertiden har kunnet drage nytte af deres indsats på mange måder.

Den systematiske gennemarbejdelse af *Peringskölds Diplomatarium* gav som resultat, at 252 af de heri optagne tekster kun kendes herfra, og at disse afskrifter må lægges til grund ved en udgivelse. Samtidig er det nu blevet muligt præcist at finde frem til netop den afdeling i afskriftsamlingen, man i en given situation måtte have brug for. Bogen afsluttes med fortegnelse over skriverhænder, embedseder, forkortelser, benyttet utrykt og trykt kildemateriale samt en udførlig litteraturfortegnelse, men der savnes registre.

HERLUF NIELSEN

Folia diplomatica I = Opera universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 158. Curavit SÁSA DUSKOVÁ. Brno 1971. Også med tjekkisk titel.

Dette bind, som er det første af en ny underafdeling, som med et bind hvert 5. år skal indgå i Brno-universitetets filosofiske fakultets publikationer, er samtidig et festskrift til ære for professor Jindrich (Henrik) Sebánek, der nylig fyldte 70, og som siden 1937 har varetaget undervisningen i de historiske hjælpevidenskaber i Brno og ligeledes har haft held til at genoplive udgivelsen af *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. 24 forskere fra Tyskland, Italien, Tjekkioslovakiet, Schweiz, Østrig og Polen har leveret bidrag, der i de fleste tilfælde falder inden for Sebáneks interesseområder. Her skal nævnes Henrich Fichtenaus bidrag om Genesis, Karl den Stores notar. Fire afhandlinger beskæftiger sig med problemer fra kejser Karl 4.s tid. Nu afdøde Herbert Grundmann nåede at offentliggøre Karl 4.s brev 1358 21. april til de hedenske fyrster i Litauen – det er overleveret i original i en tilfældig arkivalsk sammenhæng i Czartoryskibiblioteket i nationalmuseet i Krakow sammen med kejserens brev af 1366 23. april (*Dipl. Dan.* 3. rk. VII nr. 378), monteret i et bind, der samledes 1850–1900 – og han påviser, at brevet kan sættes i forbindelse med kejserens dynastiske planer og spekulationer vedrørende Polen og Ungarn. Brevet var hidtil kun kendt gennem et ældre tryk efter Johannes von Gelnhausens formelbog. Til dels samme dynastiske problemer berøres i Manfred Hellmanns bidrag, »Karl IV und der deutsche Orden in den Jahren 1346–1360«. Manfred Kobuch fra Dresden fører beviset for at et registerfragment på eet blad i Weimar har tilhørt det bind, der gik forud for det i Dresden bevarede Karl 4.s register, som allerede offentliggjordes af A. F. Glafey i 1734 og som dækker året 1360–61 (»Zur Überlieferung der Reichsregister Karls IV«), og endelig behandler J. Spevácek spørgsmålet, hvornår Karl blev markgreve af Mähren. Bidrag til tjekkisk diplomatik leveres af G. Battelli (om tjekkiye segl i Vatikanarkivet), J. Bistricky (»Urkunden des Olmützer Generalvikariats«), S. Dusková (»Rudigerius notarius«), I. Hlavácek (de böhmiske regenters itinerarier indtil 1253), Francis Pall (udgivelse af 6 brevfragmenter, benyttet som bogbind). Endvidere behandler P. Acht på grundlag af materiale i München »Kanzleikorrektur auf Papsturkunden« og viser, hvem der har foretaget dem, og på hvilket tidspunkt de bliver foretaget under pavebrevets tilblivelse. Endelig fremlægger R. Marsina, hvilke former for *arengae* der anvendes i ungarske breve indtil 1235. Festskriftet afsluttes med en fortegnelse over Sebáneks forfatterskab i tiåret 1960–70 med henvisning til en tid-

ligere fremkommet for årene 1919–59 i *Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské university IX*, C 7 s. 289. Som appendix følger 14 tavler med reproduktioner af en række af de dokumenter, der er omtalt i de ovennævnte bidrag.

HERLUF NIELSEN

## ALMINDELIG HISTORIE

DITLEV TAMM og JENS ULF JØRGENSEN: Dansk Retshistorie i Hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted. I. Kilder til Dansk Retshistorie. Universitetsforlaget i København 1973. I kommission hos G. E. C. Gad. 323 s. 86,25 kr. II. Oversigt over Retsudviklingen. Universitetsforlaget i København. Skrifter udgivet af Retsvidenskabeligt Institut 13. 182 s. 18,40 kr.

Det bør ikke kun være de juridiske studerende bekendt, at faget retshistorie fornylig blev beriget med to glimrende publikationer. Udvalget af *Kilder til Dansk Retshistorie* grupperes om de traditionelle juridiske discipliner, kronologisk opstillet inden for hvert område. Udgiverne har imidlertid ikke villet nøjes med et udvalg af danske love og domme, men meget til forøgelse af samlingens værdi medtaget dels udenlandske kilder i dansk oversættelse, som har haft indflydelse på dansk ret og retstænkning, og dels et spændende udvalg af dansk og udenlandsk litteratur fra det 17. til det 19. århundrede. Jeg nævner i flæng Montesquieu, Beccaria, Henrik Stampe og A. S. Ørsted.

Bind II, *Oversigt over Retsudviklingen*, følger i det hele samme systematik som bind I. Forfatterne har valgt at give en kortfattet, men på mange måder selvstændig og ny indføring i de vigtigere retsinstitutters udviklingshistorie på bekostning af en dyberegående stillingtagen til de mere omstridte problemer i retshistorien. Også bind II er udarbejdet med en åben og varm interesse for forholdet mellem dansk og fremmed ret, hvilket især har manifesteret sig i kap. 7 om dansk retsudvikling på europæisk baggrund. Det bryder på værdig vis med ældre teoriers ensidige nationale holdning.

Som det bemærkes i forordet, har savnet af en fremstilling af dansk retshistorie til universitetsundervisningen længe været føleligt. Man kunne tilføje, ikke blot undervisningen, men alle, der på en eller anden måde arbejder med problemer, der tangerer retshistorien, har savnet en moderne og lettilgængelig fremstilling, som rummer henvisninger til den vigtigste nyere danske og udenlandske retshistoriske litteratur. Svaret er her!

Det i mine øjne måske mest værdifulde ved disse publikationer, som jeg iøvrigt medgiver min varmeste anbefaling, er den valgte periodeafgrænsning. Henning Matzen, som systematisk byggede sin fremstilling af *Den danske Retshistorie fra 1893–97* på i det væsentlige samme grundstruktur som nu Tamm og Jørgensen, opfattede kun det, som lå forud for Danske Lov af 1683 som retshistorie. I nærværende arbejder medtages det 19. århundredes jura, hvilket betyder, at de og dermed faget retshistorie øger i samfundsmæssig relevans. At man måske tillige ved en senere revision burde medtage en god bid af det 20. århundrede som retshistoriens genstand, er en anden sag, som ikke skal drøftes her.

Bind I er forsynet med omfattende noter og forklaringer, medens bind II er suppleret med navne- og sagregister.

INGER DÜBECK

AAGE RASCH: *Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre.* Skrifter udgivet af Jysk selskab for historie 22. Universitetsforlaget i Aarhus, 1968. 219 s. Ill. 40,50 kr.

Den sidste bog, overarkivar Aage Rasch naaede at udgive, ligger et godt stykke uden for den emnekreds, han havde gjort til sin – dansk handels- og kompagnihistorie i den florisssante periode. Ved læsningen af *Staten og kunstnerne* faar man uvilkaarligt det indtryk, at netop denne bog stod sin forfatters hjerte overordentligt nær, og i forordet hedder det direkte, at inspirationen var »den overraskende voldsomme diskussion i presse og offentlighed, som opstod efter de første stipendieuddelinger fra Statens Kunstfond...«

Er bogens ydre skolebogsagtigt kedeligt, er teksten til gengæld fængslende og tankevækkende. Naar undertitlen meddeler, at ogsaa enevældens kunstpolitik skal behandles, maa det dog tages med forbehold, idet tiden inden 1848 overstaaes paa 30 sider, der nærmest virker som en ouverture. Det er emnets aktualitet, der har interesseret Rasch, og derfor er det hovedsagelig perioden efter juni-grundloven med rigsdagsdebatter, diskussioner i finansudvalget og ministeriets dispositioner, som gøres til genstand for undersøgelsen.

Det første kendte eksempel paa kongelig støtte til en kunstners uddannelse stammer fra 1549, da tegneren Melchior Lorck sendtes ud i Europa; med enevælden blev uddannelsesrejserne hyppigere, for hoffet i København havde direkte behov for kunstnerne. Allerede under Struensee erfarer man, at kunstnerstøtten er et yndet spareobjekt. »Det synes jo at være en grundlov her i landet, at naar der skal spares, begynder man med de kulturelle udgifter« (s. 15). I Guldberg-perioden er der tendens til at fremme den nationale kunst; ydelserne kunne ogsaa anvendes til at lokke berømt heder som Thorvaldsen og I. C. Dahl hjem til fædrelandet. Folkestyrets skabere fandt, at enevoldsfyrsterne havde været for ødsle, og støtten til kunstneriske formaal blev i 1848 beskaaret med ca. 35% – nu havde man jo heller ikke direkte brug for kunsten. Administrationen af statsydelserne centraliseredes i undervisningsministeriet, men det var dog i den første tid finansudvalget, som i praksis afgjorde til hvem og efter hvilke principper rejsestipendier, faste og midlertidige understøttelser skulle uddeltes. Med dannelsen af Det forenede venstre naaede debatten ind i begge Rigsdagens ting, og oppositionen kritiserede, at de samme hæderkronede kunstnere aar efter aar modtog »temporær« støtte – i stedet burde nogle folkelige skolelærerforfattere nyde godt af midlerne. Da Christen Berg fik kontakt med Brandeskredsen, øgedes forstaaelsen for kunsten betydeligt, men der var kræfter, som søgte at dæmme op mod »de moderne«. En voldsom protest mødte i 1879 Holger Drachmanns optagelse paa finanslovsforslaget, hvorfra han burde slettes paa grund af manglende moralsk holdning. Paa et tidspunkt, hvor I. P. Jacobsen havde hovedværker som *Marie Grubbe* og *Niels Lyhne* bag sig, nægtede man at tildele ham støtte, mens ti ubetydelige forfatterinder modtog understøttelse. I provisorietiden gik det ofte saaledes, at man i finansudvalget delte midlerne ligeligt mellem regerin-

gens og oppositionens kandidater. Det var navnlig kultusministeren Jacob Scavenius (1880–91), der mestrede denne kunst; paa den anden side øgede han summen til kunstneriske formaal ganske betydeligt. Et meget usmageligt træk ved tildelingssystemet var den offentlige debat paa Rigsdagen, hvilket fortsatte helt op til 1930'erne; ansøgningerne behandledes med navns nævnelse, og hele landet kunne saaledes deltage i »slagets gang«, som kunne være ret penibel, da mange ordførere var blottet for finfølelse. Eksempelvis karakteriseredes en bog af Agnes Henningsen i 1919 saaledes: »den spreder forargelse og aandelig gift ud over landet, ja kunne lægge spirer til forbrydelser og sindssyge« (s. 119).

I 1915 var man slaaet ind paa en heldig vej, idet det nu blev fast praksis, at Forfatterforeningen raadspurgtes, men da finansudvalget var meget umedgørligt, nedsattes i 1930 et »principudvalg«. Dets betænkning gik fortsat ind for sondringen mellem livsvarige og midlertidige ydelser, og den fastholdt, at disse skulle betragtes som belønninger og ikke erstatninger. Det understregedes endvidere, at kunstnerstøtten var en samfundsinteresse, og at det ikke primært var Rigsdagen, men et ikke-politisk organ, som skulle varetage uddelingen. De politisk-økonomiske konjunkturer kunne dog ikke undgaa at præge bevillingerne til kunstneriske formaal, og som følge af verdenskrisen blev denne post beskaaret med 10% – en reduktion, som først ophævedes i 1939. Krigen havde saavel positive som negative konsekvenser for kunstnerstøtten, idet den nationale vækelse naturligt kom denne til gode, mens forfattere som Martin Andersen Nexø, Hans Kirk og Soya paa besættelsesmagtens forlangende fjernedes fra finansloven, hvad der fik maleren Johannes Larsen til at give afkald paa sin hædersgave – de tre forfattere fik dog deres støtte ad andre ministerielle kanaler.

Den velvilje, der under krigen sporedes i forholdet til forfatterne, fortsatte ogsaa efter 1945; et første resultat var loven om biblioteksafgiften. Oprettelsen af Statens Videnskabsfond i 1952 inspirerede kunstnersammenslutningerne til at kræve 2% af bevillingerne til offentligt byggeri anvendt til udsmykningen af dette. Kravet og den efterfølgende debat førte til nedsættelsen af en »kunstkommission« repræsenterende de implicerede ministerier, Kunstakademiet, Statens Museum for Kunst, kommunerne og kunstnersammenslutningerne. Tanken om at skabe et fond laa saa at sige i luften, og i 1956 kunne undervisningsminister Julius Bomholt, der i mere end 20 aar havde været fortalere for en saadan idé, fremsætte forslag om oprettelsen af Statens Kunstfond og et mindre hjælpefond med en raadighedssum paa tilsammen 775.000 kr. Efter en hæftig debat i Folketinget blev forslaget vedtaget med 88 stemmer for, seks imod, mens 57 undlod at stemme. Ved lovens revision i 1962 kunne Bomholt som nyudnævnt kulturminister gennemføre en betydelig forøgelse af bevillingerne – nu var stemningen ganske anderledes positiv. Aaret efter nedsattes et udvalg til en »samlet støtteordning for skabende kunst inden for litteratur, musik og bildende kunst«, hvilket resulterede i forslaget om Statens almindelige Kunstfond. De to eksisterende fonds tænkes nedlagt og midlerne overført til det nye, som saa ville betyde en merudgift paa ca. 2 mill. Kunstfondet skulle administreres af tre tremandsudvalg med en funktionstid paa tre aar; disse udvalg (et for hver af kunstarterne) skulle staa til ansvar for et repræsentantskab, hvor »politikere, kunstnere og kunstnerrepræsentanter (kunne) mødes i et fælles ansvarligt arbejde« (Bomholt). Mens midlertidige stipendier og indkøb sorterede under tremands-

udvalgene, var det Folketingets opgave paa disses indstilling at tildele de livsvarige hædersgaver. Forslaget blev i 1964 vedtaget med 124 stemmer mod seks. I denne skikkelse fungerer systemet stadig, idet arkitekter og kunsthåndværkere nu ogsaa er blevet inddraget under fondet.

Efter den kronologiske fremstilling følger et værdifuldt afsnit med økonomiske betragtninger, hvor forfatteren opstiller tabeller over ydelserne i udvalgte aar siden 1860'erne; her anføres de forskellige former for kunstnerstøtte gennem tiden: hædersgaver, faste understøttelser, to-tre aarige og étaarige ydelser, rejsestipendier m.m., og til slut udregnes støtten i procent af ministeriets samlede budget – et forsøg som næppe taaler nøje kritik, og denne statistik maa derfor anvendes med største forsigtighed.

I afslutningen refereres Parkinsons iagttagelse af, at det ofte er de mindste bevillinger, der giver anledning til den største diskussion – at det forholder sig saaledes med statens kunstnerstøtte, demonstrerer den foreliggende bog særdeles tydeligt. Rasch karakteriserer selv sin bog som »et stykke administrationshistorie med et vist kulturhistorisk perspektiv« (forordet) og konstaterer beskedent, at undersøgelsen ikke kan gøre krav paa fuldstændighed. Det kan den naturligvis ikke, men det er givet, at *Staten og kunstnerne* er et veldokumenteret pionerarbejde, baseret paa omfattende og dybtgaaende studier i et enormt primærmateriale. Med sin klare disposition og de nyttige tabeller er den en værdifuld opslagsbog, der læst i sammenhæng skildrer en vigtig side af dansk historie, nemlig grundlaget for hele kunstpolitikken. Samtidig lades læseren ikke i tvivl om, hvor forfatteren selv befandt sig i den voldsomme debat omkring Statens Kunstfond – en institution, som stadig savner forstaaelse i store dele af det danske samfund.

JOHN ERICHSEN

WILHELM ABEL: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Deutsche Agrargeschichte II. 2., neubearbeitete Auflage. Stuttgart, Verlag Eugen Ulmer, 1967. 361 s. Ill. 16 pl. DM 48.

At de videnskabelige vilkår for et stort land som Tyskland og for et lille som Danmark er vidt forskellige, fremgår slående af en bog som den foreliggende.

På adskillige punkter tillader et rigere kildemateriale en dybere indtrængen i ældre tyske samfundsforhold end i de tilsvarende danske. Men samtidig står det kun alt for klart, at selv en Wilhelm Abel ikke har eller kan få noget egentligt overblik over de utrykte kilder. Abel bygger langt overvejende på trykt materiale, for 1600- og 1700-tallet fortrinsvis på samtidens landøkonomiske litteratur. En signifikativ undtagelse er det prishistoriske stof, der er samlet i det af Abel selv bestyrede Institut für Agrarwesen und Wirtschaftspolitik der Universität Göttingen. De her beroende og udnyttede prishistoriske samlinger illustrerer samtidig det større lands muligheder for at betragte sin egen udvikling i relation til forholdene andre steder (Frankfurt a. M., Krakow, England). Det er naturligt i denne forbindelse at nævne et andet værk af Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, hvis 2. Auflage findes anmeldt i HT 12. rk. III, 1–2, s. 268–270. Det prishistoriske står i centrum af Abels interesse og viden, endnu mere end de Wüstungen,

hvorom han har offentliggjort vigtige arbejder, men byggende på en blomstrende speciallitteratur (jfr. HT 12. rk. II, 1, 225 ff.; III, 3, s. 568f.), og langt mere end den demografiske udvikling i 1600-tallet, af hvilken Günther Franz er den bedste kender (s. 275). Forfatteren har et specielt kendskab til egnen omkring Göttingen og i det hele til Middtyskland; men omend udviklingen i disse egne har en ganske særlig vægt for ham, bl. a. i hans betragtning af Wüstung-perioden, er hans sans for og indblik i lokale variationer i andre dele af Tyskland dog bemærkelsesværdig. Abel bør berømmes for sin store belæsthed i tysk og ikke-tysk litteratur, for Slesvig-Holstens (og Danmarks) vedkommende ikke alene Wolfgang Pranges, men i høj grad også C. A. Christensens produktion; et enkelt sted er en udredning hos Aksel E. Christensen (*Nordisk Kultur* II, s. 42f.) blevet misforstået (s. 115). Det kan måske nok anes, at Abel ikke har samme indgående indsigt i den nyere tid som i middelalderen. Troels Finks doktorafhandling om *Udskiftningen i Sønderjylland*, 1941, nævnes ikke. Når anmelderen hefter sig ved netop denne mangel, skyldes det, at Abel ved benyttelse af Finks bog havde kunnet få virkelig forståelse for vangelagens funktion og betydning (Fink, s. 133ff.), medens han nu kun berører deres opløsning – og det ganske overfladisk (s. 301).

Emnemæssigt dækker Abel et vidt felt. Når prishistorien i det foregående er fremhævet som noget centralt i fremstillingen, betyder dette ingeniunde, at Abel kun behersker denne disciplin. Tværtimod konstaterer anmelderen, at meget lidt inden for landbrugets teknik og struktur, statistik og økonomi er forfatteren fremmed, og at hans interessefelt rækker langt ind i by- og handelshistoriens område. Med middelalderlige Wüstungen og den nyere tids landøkonomiske litteratur er Abel dybt fortrolig. At gennemgangen af de landøkonomiske forfattere er så udførlig, skyldes formentlig bl. a. Abels institutionelle interesser og forpligtelser, men er af flere grunde velkomment i nærværende forbindelse. Til afrunding kan anføres, at også boligforhold (s. 214: Frilandsmuseet i Lyngby!) og madlavning (s. 314) finder deres plads i sammenhængen. Abel har med sin bog eftertrykkeligt dementeret, at der med fradrag af agrarforfatning (Lütge) og bondestandens politiske historie (Franz) næsten intet skulle blive tilbage til »Landwirtschaft« inden for rammerne af den tyske agrarhistorie (s. 9). Tværtimod må Abels bind betragtes som tyngdepunktet i det samlede værk.

Af de tre store samtidige, Abel, Lütge og Franz, f. 1901–04, er kun den sidstnævnte faghistoriker, hvorimod Lütge (†) og især Abel er polit'ere af uddannelse. Abel repræsenterer loyalt den klassiske nationaløkonomiske og landøkonomiske tradition og støtter sig først og fremmest på Johann Heinrich von Thünen (Hovedværk: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* I–III, 1826–63). Den stærke fremhæven af kommunikationens betydning (Verkehrslage), der præger Abels meget skematiske fortolkning af prisudviklingen, er således i sine grundtræk afledt af de berømte Thünenske kredse: Stadt > Gartenbau > Getreidebau > Viehzucht > Jagd. Abel vedkender sig mangfoldige steder i bogen og i sit afsluttende tilbageblik (s. 343) også i princippet sin gæld til v. Thünen. Udgangspunktet for v. Thünen såvel som for Malthus og Ricardo var krisen efter Napoleonskrigene, og den her iagttagne spænding mellem befolkningsudvikling og kornproduktion, som projiceres ind på ældre skuepladser, bliver grundtemaet for såvel prishistorien som den økonomiske historie som helhed. At Abel konsekvent anvender dette tema på såvel 1600-tallets som på sen-

middelalderens krise, indebærer for den sidstnævntes vedkommende en stærk forenkling af talrige mulige forklaringer; men Abels fortolkning er i høj grad inspirerende og ofte overbevisende, når der dømmes ud fra det foreliggende både omfattende og udsøgte materiale. Ud fra agrarkriser og agrarkonjunktur inddeles værket relevant og klart i følgende kapitler: I. Die mittelalterliche Ausbauezeit. – II. Die deutsche Landwirtschaft im Hochmittelalter. – III. Die spätmittelalterliche Agrardepression. – IV. Die frühneuzeitliche Ausbauperiode. – V. Die deutsche Landwirtschaft im 17./18. Jahrhundert. – VI. Kriege, Stockung und beginnende Erholung. – VII. Der Aufschwung der Landwirtschaft im 18. Jahrhundert.

For en dansk historiker har Abels værk den betydning, at det tillader indplaceringen af udviklingen i vort eget land i en større sammenhæng, så meget mere som han og C. A. Christensen har et beslægtet syn på den senmiddelalderlige krise. Men dette er kun et af mange momenter. Den danske øksnecksport er et andet. Væsentligt forekommer det, at de økonomiske svingninger i Abels fremstilling i nyere tid virker langt kraftigere ved Østersø- og Nordsøkysterne end i det sydlige og mellemste Tyskland; men denne linje kan forfatteren ikke føre tilbage til senmiddelalderen, snarere tværtimod, og i sådanne forskelle kan der ligge et incitament til ny forskning.

Alt taget i betragtning er Abels her foreliggende bog et usædvanligt gedigent og værdifuldt arbejde, som bør læses af enhver dansk agrarhistoriker og af talrige andre danske forskere. Til opmuntring kan tjene, at overblikket lettes af gode registre, dog ikke et stednavneregister.

SVEND GISSEL

FRIEDRICH LÜTGE: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Deutsche Agrargeschichte III. 2., verbesserte und stark erweiterte Auflage. Stuttgart, Verlag Eugen Ulmer, 1967. 323 s. 8 plancher. DM 44.

For den danske læser er agrarforfatningen ikke begrænset til forholdet mellem godsherren og godsets bønder og anden almue; den omfatter tillige og ikke mindst landsbyorganisationen, herunder bl.a. reglerne for landskiftet (Poul Meyer: *Danske bylag*, 1949, s. 241 ff. – Jfr. Svend Gissel i *Landbohistoriske Studier tilegnede Friedlev Skrubbeltrang*, 1970, s. 33). Også for Tysklands vedkommende gælder det almindeligt, at agrarforfatningen har to hovedområder: *Herrschaft* og *Genossenschaft* (Werner Conze i *HWB der Sozialwissenschaften I*, 1956, s. 112. Jfr. et nyt arbejde af Hugo Ott: *Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte XXIII*, 1970).

Det er derfor skuffende, at Friedrich Lütge (1901–68) i nærværende bog ligesom i sine vigtigste tidligere arbejder nøjes med at behandle herlighedsforholdene. Når forfatteren under de tyske Landboreformer (Bauernbefreiung) bl.a. gør rede for fællesskabets opløsning, træder inkonsekvensen klart frem. Baggrunden for denne ensidighed i Lütges fremstilling er, at han såvel som andre nyere forskere på agrarforfatningens område i reaktion mod von Gierkes, von Maurers o.a. ældre folks dyrkelse af kollektivprincippet har vist herskabsforholdet særlig opmærksomhed og dermed forsømt fællesskabstanken. Lütge nåede ganske vist



selv frem til den erkendelse, at tiden nu måtte være inde til at foretage en rimelig vægtfordeling mellem de to opfattelser (s. 18, 112); men beklageligvis er dette altså ikke sket i det foreliggende arbejde, som derved får en stærk slagside. Inden for rammerne af *Deutsche Agrargeschichte* findes der dog en (ganske vist ikke fyldestgørende) forklaring på udeladelsen af bylagene, idet landkommuner ligesom bondestater og bondeoprør findes kort omtalt i agrarhistoriens IV. del: *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, af Günther Franz, medens landskiftet for hovedpartens vedkommende er indgået i værkets II. del: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, af Wilhelm Abel.

Det er i det hele taget forstæeligt, at Lütges kritikere har fundet, at hans fremstilling ikke på langt nær er dækkende, hvilket gælder i flere henseender end den allerede fremførte. Det må dog retfærdigvis anføres, at tysk agrarforfatningshistorie som helhed i disse årtier er inde i en yderst kritisk periode (Günther Franz, opus cit., s. 7).

Imidlertid har bogen også andre svagheder end de tematiske. På et enkelt punkt har forfatteren i 2. udgave (1. udgave kom i 1963) imødekommet sine tyske kritikere, nemlig ved at tage større hensyn til de østrigske områder; men talrige forhold i bl. a. de gamle midttyske stater er endnu så lidet undersøgt, at de kun har kunnet strejfe. For en dansk læser er det beklageligt, at omtalen af Slesvig-Holsten er ganske overfladisk og iøvrigt kun bygger på tysk litteratur; Lütge kunne godt have nået at inddrage Johan Hvidtfeldts doktorafhandling: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*, 1963. M. h. t. ikke-tysk litteratur står Lütge alt i alt langt svagere end Abel, og bogen giver derfor heller ikke noget klart billede af den tyske agrarforfatnings forhold til agrarforfatningerne i de tilgrænsende ikke-tyske lande, samt Schweiz. Bedst indtryk får man af relationerne mod øst, idet den østtyske godsstruktur skildres således, at man forstår sammenhængen med den østeuropæiske godsstruktur. Helt utilfredsstillende er derimod indblikket i tysk versus fransk agrarforfatning, omend der her er to gode udgangspunkter i Frankertiden og Reformtiden. For den sidstnævntes vedkommende mærker man tilfulde tysk ulyst til at have været den modtagende part, og Lütge udbryder med G. F. Knapp: »Weshalb schauen wir eigentlich immer auf Frankreich?« (s. 206 n. 13). Det kan derfor ikke overraske, at skildringen af den tyske »Bauernbefreiung« begynder med og domineres af de preussiske reformer fra 1807 (s. 223 ff.), hvorimod indførelsen 1794 af fransk lovgivning i de tyske egne på venstre Rhinbred henvises til et supplerende afsnit (s. 242). Fremstillingen bliver da på dette punkt ganske skæv.

De således givne væsentlige begrænsninger i forfatterens horisont besværliggør den sammenligning med bl. a. de specifikt danske forhold, som anmelderen har fundet så frugtbar under sin læsning af Abels del af *Deutsche Agrargeschichte*. (Omtalen s. 174 af Kong Valdemars Jordebog m. v. er kun et led i en oprensning af middelalderlige katastrofe (urbarer)). Lütge har simpelthen ikke Abels format i bredde – og vel heller ikke i dybde, når bortses fra visse særligt studerede områder. Medens Abel i mangfoldige tilfælde kan overkomme at henvise direkte til kilderne, har Lütge på forhånd (s. 8) opgivet dette; men anmelderen lægger vægt på at understrege, at Lütge uimodsigeligt har præsteret et arbejde af stor lærdom.

Den dominerende skole inden for tysk agrarforfatningslære bygger især på

G. F. Knapp (hovedværker 1887 og 1897), som skelnede mellem en sydvestlig, nordvestlig, sydøstlig og nordøstlig godsstrukturtype. Elben blev hovedskellet mellem østtysk »godsherlighed« og vesttysk »grundherlighed«, til hvis karakteristisk Th. Knapp afgørende bidrog ved at udskille »det andet livegenskab« (udtrykket er det af Engels anvendte) fra det strengere østtyske livegenskab (se herom Hvidtfeldt, opus cit., s. 14 ff.). Ligesom *Leibeigenschaft* er også termerne *Grundherrschaft* og *Gutsherrschaft* både uklare og omstridte (jfr. nedenfor). Selv har Lütge på et særdeles væsentligt punkt bidraget til den videre differentiering, nemlig med bogen *Die mitteleuropäische Grundherrschaft und ihre Auflösung*, som 1957 forelå i 2. udgave. I nærværende arbejde har Lütge på forskellig måde udbygget de hidtidige resultater, ikke mindst for Middtysklands vedkommende; men det vil føre for vidt her at følge den tyske agrarforfatning i blot dens vigtigste lokale variationer, og anmelderen skal iøvrigt også vel vogte sig for at forsøge en vurdering af finesserne i disse endnu kun ret spredt studerede og meget problematiske forhold.

Det overvejende vesttyske begreb »grundherlighed« betegner, som Lütge oplyser s. 45 ff., *dominium directum*, på dansk nærmest forsvaret og den dertil svarende herlighed, i modsætning til *dominium utile*, et mindre adækvat udtryk for ejendomsretten (bedre = besidderretten). Grundherligheden er fra først af af personlig (privatretlig), men efterhånden mere af økonomisk (tingsretlig) art. Grundherlighed optræder imidlertid sjældent alene, men oftest i forbindelse med andre herligheder, og når bondens afhængighed af godsherren bliver så stærk, at herligheden indbefatter rettigheder, som ellers tilkommer fyrstematg eller domstole (jurisdiktionsret, politimyndighed etc.), tales om godsherlighed i østtysk forstand. Under godsherlighedssystemet er godsherren blevet øvrighed (s. 51, 139); derimod indbefatter godsherligheden ikke nødvendigvis hovedgårdsdrift (*Gutswirtschaft*).

Merovinger- og Karolingertidens villikationsforfatning, som ifølge sagens natur ikke forekom i de østelbiske områder, kunne i meget minde om en med hovedgårdsdrift forbundet godsherlighedsforfatning (se s. 51), men gik i tiden fra 1100- til 1400-tallet i opløsning (s. 83), og på ruinerne af de tidligere tilstande var det, at de regionalt forskellige vesttyske agrarforfatninger udviklede sig. Opløsningen af villikationer foregik således, at villaens egenjorder helt eller delvis udstykkedes til bønderne, hvis personlige ufrihed i hovedsagen konverteredes til afgifter af deres gårde (s. 52, 84f.). Ofte gik man over til frie forpagtningsformer; men de fleste steder kom bønderne før eller senere ind under grundherligheden, først i Sydtysskland, hvor villikationer holdt sig længst. Med grundherligheden kunne godsejeren forbinde livherlighed, tiendeherlighed m. v.

Det for anmelderen mest interessante træk i hele denne udvikling er det af Lütge flere steder (se bl. a. s. 184) påpegede forhold, at de afgifter, som afløste bondens personlige ydelser, bl. a. hoveriet, efterhånden (og først efterhånden) blev rationaliserede, således at de kom til at svare til ejendommens aktiver – Rud. Kötzschke karakteriserer grundherlighed i økonomisk henseende som »eine Summe von ertragabwerfenden Vermögenswerten in Grundstücken und verschiedenerlei daran haftenden Gerechtsamen« (*Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, 1924, s. 241) – hvorimod den egentlige retlige baggrund for ydelserne gik mere eller mindre i glemmebogen; afgørende for bønderne blev

afgifternes absolutte og relative højde. I Danmark synes en regulering af hoveri og gæsteri ofte at være sket henholdsvis i slutningen af 1300-tallet og omkring år 1500; men de kronologiske forhold er her som helhed utilstrækkeligt oplyste. Det samme er desværre tilfældet i de gamle tyske områder, hvor indførelsen af de faste herlighedsydelse må ses i nøje sammenhæng med opløsningen af villikationssystemet og omtrentlig dateres til 1200-/1300-tallet, i Nordvesttyskland allerede til 1100-tallet (s. 85). Det ville – også fra et dansk synspunkt – være ønskeligt, hvis det tyske materiale om disse forhold blev gjort til genstand for mere dybtgående undersøgelser, end det hidtil er sket.

Som et vigtigt moment i bogen skal endelig anføres Lütges skildring af landsherrernes især i nyere tid mærkbare indgriben i godsadministrationen, hvorved bondebrugene blev beskyttet, først og fremmest mod nedlæggelse (Bauernlegen), men også mod forøgelse af hoveriet (s. 160). De kraftige stater, i det nordlige efterhånden særlig Preussen, gjorde sig stærkt gældende i denne forbindelse, hvorimod den svagere fyrstemat i Slesvig-Holsten og Mecklenburg gav ridderkabet langt friere spil (s. 137, 155). I Sydtykland møder man helt andre tilstande, idet bønderne her var repræsenterede i adskillige landdage og i det hele var stærkt politisk aktive (se herom Peter Blickle i Günther Franz: *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s. 151 ff.), hvorimod adelen i det svage Württemberg 1532 blev rigsumiddelbar og derefter bevidst holdt sig borte fra landdagen (Lütge, s. 193). Disse er yderpunkterne i en udvikling, hvis videre udforskning man også i Danmark vil følge med opmærksomhed fremover.

SVEND GISSEL

PATRICK L. ALSTON: *Education and the State in Tsarist Russia*. Stanford, Cal., Stanford University Press, 1969. ix, 322 s. \$ 8.50.

Nærværende værk er den første samlede vestlige fremstilling af undervisningsvæsen og uddannelsespolitik i det førrevolutionære Rusland. Et så omfattende emne komprimeret på henvend 250 tekstsider kommer ganske vist til at medføre, at dele af fremstillingen får en encyklopædisk karakter, hvilket dog opvejes ved, at afgørende punkter bliver underkastet en nøjere analyse.

Mange af værkets konklusioner vil overraske den læge læser, primært, at ingen stormagt ofrede blot et tilnærmelsesvist så relativt stort beløb på uddannelse som Rusland. Dette havde sin baggrund i, at Rusland konstant lå langt efter Vesteuropa i udvikling. Siden Peter den Store anså staten det for sin naturlige opgave at fremme undervisningsvæsenet, først og fremmest de grene, hvorigennem Rusland hurtigst muligt kunne tilegne sig Vestens praktiske og nyttige kundskaber for at kunne hale ind på denne. Det var en målsætning, som havde en konstant høj prioritet hos de skiftende zarer, og værket analyserer de resultater og erfaringer de nåede, de ofte uventede problemer de mødte, og den diskussion de forskellige synspunkter på uddannelse og uddannelsespolitik medførte.

Ikke overraskende når forf. til den konklusion, at zartidens erfaringer på uddannelsesvæsenets område i høj grad må anses for relevante selv i nutiden, fordi den grundlæggende problemstilling er den samme, idet uddannelsesspørgsmål er centrale politiske stridspunkter, og debatter om lærestof, struktur, social kruttering, niveau, omkostninger etc. til syvende og sidst er udtryk for magt-

kampe mellem og indenfor officielle, faglige og offentlige interessegrupper med modstridende menneskesyn og ofte inkommensurable værdinormer. At det nuværende sovjetiske uddannelsessystem står i dyb gæld til og også delvis vedkender sig zartidens systemer og erfaringer, skal kun tilføjes for en god ordens skyld.

MARTON DE HARTYANI

## OLDTID OG MIDDELALDER

ALAN E. SAMUEL: *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity.* Handbuch der Altertumswissenschaft I, 7. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1972. xvii, 307 s. DM 75.-.

I den velkendte *Handbuch des Altertumswissenschaft* er nu udkommet den amerikanske professor Samuels længselsfuldt ventede bind om de kronologiske problemer i den græske og romerske oldtid. Man konstaterer, at et bind af *Handbuch* nu for første gang foreligger på et andet sprog end tysk, og kan kun være tilfreds med, at den helt overflødige kilde til fejl eller unøjagtigheder, som en oversættelse altid vil repræsentere, således er elimineret.

Bogen falder i tre hovedafsnit. Det første kapitel (s. 1–18) giver den nødvendige astronomiske baggrundsviden om sol, jord og månens forhold til hinanden, månekalendere versus solkalendere, samt de naturlige tidsafsnit (dag, måned, år), som nu engang har reguleret menneskenes tilværelse siden den ældste tid.

Det andet, meget omfattende hovedafsnit (s. 19–188) behandler i flere kapitler de forskellige græske og romerske kalendere, hvorved forskellen mellem de astronomiske og de i praxis anvendte »borgerlige« kalendere understreges stærkt. Det er jo et sørgeligt faktum, at før indførelsen af den julianske kalender i 46 f. Kr. kan vi kun undtagelsesvis overføre en antik dato til vor egen tidsregning på grund af usikkerheden vedrørende indføjelsen af skuddage eller skudmåneder. Undtagelserne er de få tilfælde, hvor omtalen af en sol- eller måneformørkelse, som kan astronomisk tidsfæstes, hjælper os på vej, samt de datoer der angives efter de ægyptisk-makedoniske og babylonisk-makedoniske kalendere, hvis system for indsættelse af skuddage (Ægypten) og skudmåneder (Babylon) er velkendt og overholdtes i praxis.

Det tredje afsnit behandler i to kapitler (s. 189–276) henholdsvis den græske og den romerske kronografi; størst rolle spiller her dateringen efter olympiadeår eller efter årligt veksellende embedsmænd som f. eks. de athenæiske arkonter eller de romerske konsulere. Fremstillingen af de udvalgte kronografiske systemer er klar og instruktiv, men der er ikke tilstræbt samme grad af fuldstændighed, som karakteriserede det andet afsnit om kalenderproblemerne. Særlig tynd virker behandlingen af de mange lokale æraer, som i 2. og 1. årh. f. Kr. fandt anvendelse især i den østlige del af den hellenistiske verden (s. 246–248), ligesom man savner en fremstilling af principperne bag anvendelsen af kongernes regeringsår til dateringsformål i de hellenistiske monarkier. Man kommer desværre ikke uden om, at det ellers så udmærkede værk ved denne fordeling af stoffet til en vis grad lader den almindelige historiker i stikken til fordel for dem

der er specielt interesserede i kalenderproblemer, og det kan vel næppe være en håndbogs opgave.

OTTO MØRKHOLM

UNTO PAANANEN: Sallust's Politico-social Terminology. Its Use and Biographical Significance. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Ser. B, tom. 175. 127 s. FM 18,-.

Forf. placerer sig med ovennævnte arbejde i et af de mest spændende og perspektivrige forskningskomplekser i det 20. årh.s udforskning af Antikken. Vel nok hovedsagelig i fortvivelse over kildematerialets sporadiske karakter gav Gelzer i 1912 et for mange provokerende oplæg til en ny metode til erkendelse af den politiske struktur i Rom med sin analyse af begrebet *nobilitas/nobilis*. Det betød en løsgørelse fra Mommsens noget håndfaste og tidsprægede opfattelse, og de følgende årtier så en række skelsættende værker skrevet af forskere som Heinze, Münzer, Stein, Strassburger og Afzelius. Første fase i denne begrebsanalyse var afgjort filologisk præget. De metodiske problemer er centrale og de til tider overraskende politiske konklusioner, som syntes nærliggende at drage, lod man hovedsagelig ligge. På den anden side forelå der i trediveerne et fristende materiale, og frigjort fra ovennævnte skepsis indledes, hvad man kunne kalde en anden fase, hvor forskere som von Premerstein, Syme, Badian og Ross Taylor ud fra denne grundforskning opbygger systemer og modeller – for nogle af næsten visionær karakter – som repræsenterer skematiske, letfattede forklaringer på den politiske udvikling i det senrepublikanske Rom og på overgangen mellem republik og principat. Mange af de begreber, som første fase arbejdede med som fx. *optimates*, *populares*, *pietas*, *auctoritas*, *amicitiae*, *novi homines* etc., blev indpasset i anden fases clientelateori og opfattelse af midler i den politiske kamp, men det må understreges, at denne teori – selvom den giver en behændig forklaring – ikke er bevist. Det må derfor hilses med glæde, at nærværende forfatter har set det som sin opgave at vende sig mod første fase i dette kompleks i erkendelse af, at den endnu ikke med rimelighed kan anses for afsluttet. Forf.s forskning afgrænses klart af Sallusts produktion, og egentlige politiske konklusioner drages ikke, undtagen hvor de har relevans for Sallust selv.

Forf.s formål er i nævnte rækkefølge dobbelt. For det første undersøges begreberne *populus*, *plebs*, *nobilitas* og *novus homo* og termer i tilknytning hertil i deres semantiske sammenhæng, og forf. forsøger at placere og/eller adskille dem i grupperne sociologisk term (neutralt anvendt) eller politisk/propagandistisk term (værdiladet). For det andet undersøges Sallusts sociale baggrund og karriere og resultaterne herfra sættes i relation til hans brug af ovennævnte termer. Forf.s metode er den desværre eneste mulige. Samtlige forekomster af et givet begreb opregnes, det studeres i dets kontekst, og dets betydning fastlægges. De enkelte steder sammenholdes, akkumuleres, og en endelig definition kan sandsynliggøres.

Denne metode har sine indlysende svagheder, som forf. da også synes at have gjort sig klare (ss. 87, 110) dog uden at tage dem op til egentlig diskussion. Forskerens personlige baggrund og indstilling, her ikke mindst hans sproglige kvalifikationer, vil farve hans definitioner og vanskeliggøre andre forskeres mulig-

heder for at kontrollere de opnåede resultater. Dernæst må der foreligge en klar definition af det undersøgte materiales karakter. I filosofiske værker opererede man allerede i antikken med faste og veldefinerede begreber, som uden vanskelighed kan sættes i relation til større systemer som fx. stoicisme, epikureisme etc. Anderledes forholder det sig her, hvor det drejer sig om historieskrivning. Romerne hylkede her ganske bestemte konventioner, især vedrørende stil og behandling af forlæg. Kravet til stil lød på *variatio* (afveksling) og *brevitas* (korthed/klarhed), og det er især kravet til *variatio*, som skaber usikkerhed. Det er således ikke umuligt og absolut tænkeligt, at Sallust i en *passus*, hvor det fx. ville ligge lige for at bruge termen *plebs* tre gange, de to bruger en omskrivning som fx. *populus*, en bisætning el. lign. Ligeledes når det drejer sig om forlæggene især taler og breve. Hvor tæt holder Sallust sig til sine forlæg? Er talen fiktiv eller blot delvis fiktiv? Er det den talende eller skrivendes mening, som kommer frem, eller er det Sallusts? Er det ironi? Mulighederne for begrebsforvirring er her i teorien legio, og følgelig kan resultaterne af sådanne begrebsanalyser kun benyttes med største nænsomhed og vil altid være forlenet med et skær af hypotese. Det er vel også den egentlige grund til, at forf. til stadighed jævnfører sine resultater med anden forskning (især Hanell, Gelzer og Afzelius). Specifikt kan der ikke med rimelighed fremføres kritik af forf.s anvendelse af denne metode. En kombination af fantasi og dermed blik for de forskellige tolkningsmuligheder med en velforankret kritisk holdning afholder forf. fra vidtløftige tolkninger.

Efter et udmærket indledende kapitel om Sallustforskningen går forf. i kap. II i gang med en analyse af Sallusts brug af begreberne *populus* og *plebs*. Et langt skridt mod en politisk betonet definition tages ved uden diskussion at angive disse begrebers »counter-concepts« som *optimates*, *senatus/senatores*. Det er da også muligt at holde denne tanke et stykke tid, men det besnærende at opfatte *populus* som »folket« modsat et eksklusivt plutokrati er at spænde kildematerialet over bristepunktet; forf. når frem til, at Sallust bruger termen *populus* dels lig folkeforsamlingen, dels – ofte med et tilføjede *Romanus* – lig »staten«, altså nærmest teknisk betonet. I modsætning hertil står *plebs*, som udover at kunne betyde almindelige mennesker, »det brede lag« etc., nu på grundlag af flere passager defineres som »popular interest group«. Den modvendte term synes at være *nobilitas* el. *pauci* (her især Cat. 38–39, Jug. 40f.). Det interessante er, at denne tolkning står i stærk modsætning til den øvrige forskning og afkræftes af periodens øvrige kildemateriale, og forf. føler sig tvunget til – ikke uden krumspring – at argumentere for, at denne modsætning hos Sallust er rent teoretisk, en anakronisme fra tiden lige efter 146. Sallust ved udmærket fra egne erfaringer, at modstykket til *nobilitas* ikke er *plebs* »for in practice no such interest group existed« (p. 41). *Plebs* er »massen« uden dynamik, uden politisk bevidsthed og udelukkende et middel i den politiske kamp for andre. Begrebet *nobilitas* kommer således til at stå for sig selv, og en omtale af begrebsparret *populares/optimates* ligger lige for, idet Syme's og Ross Taylor's tolkning på dette punkt vil give problematikken en enkelt dimension, men til stor forvirring for forskningen opererer Sallust desværre ikke med disse begreber i politisk sammenhæng. Forf.s forklaring herpå er ikke overbevisende. Sallust ville ikke kalde sine politiske modstandere for *optimates* (de bedste) (p. 42). Mere naturligt ville det være at antage, at Sallust simpelt hen ikke har fundet denne term rammende eller endnu simple

ikke har kendt den; men det kan under alle omstændigheder kun blive en strid om ord, da Sallust – blot uden at anvende en fast terminologi – klart erkender (Cat. 38.3), at sådanne grupperinger fandtes i det politiske liv, og det er et væsentligt punkt for forf. at få dette frem. Tilbage står så spørgsmålet, om Sallust betragter *nobilitas* som een gruppe på grund af dens ens mål og altså ikke tager hensyn til forskelligheder i midler/metode, nemlig henholdsvis folkeforsamlingen (*populares*) eller senatet (*optimates*). Dette synes en rimelig tolkning set ud fra flere synspunkter, men må på den anden side kræve en nøjere undersøgelse af *nobilitas* og dens eventuelle modsætning(er).

Problemstillingen i kap. III bliver en noget anden, da *nobilitas* må anses for sikkert defineret af Afzelius som omfattende konsulere og konsulers sønner osv. I erkendelse heraf går forf. to veje. Dels ved som tidligere at se begrebet i dets kontekst, dels ved at undersøge om de personer, Sallust betegner som *nobiles*, opfylder ovennævnte krav. Uanset om *familia* eller *gens* lægges til grund, holder definitionen som sociologisk term, men det er ganske interessant at konstatere, at Sallust alligevel skelner mellem de enkelte individer i denne gruppe. Således får både Caesar og Graccherne en positiv vurdering, hvad ikke kan undre, men at også Cato gør det kan overraske. De er alle *nobiles*, men på baggrund af Cicero's definition henholdsvis popularer og optimat, og når Sallust skal udtrykke politisk antagonisme slår han følgelig over i en anden sprogbrug og anvender termer som *pauci*, *factiosi* el. *factio* (klike), som således bliver de egentlige værdiladede/propagandistiske udtryk og kan anvendes på en hvilken som helst enkelt-person eller gruppe af *nobiles*. Forf. må konkludere, at når det drejer sig om den politiske term *nobilitas*, betragter Sallust den som een gruppe sammenfaldende med den sociologiske term. Fremstillingens væsentligste punkt er dette sammenfald, og forf. mener, at det skal tages som udtryk for og kun kan forstås på baggrund af Sallusts egen (mislykkede) karriere. Nobiliteten var en så godt som lukket kaste, som kun ganske få formåede at trænge ind i via konsulatet. En sådan mand blev betegnet som en *homo novus* og vi har kun to eksempler herpå i første århundrede indtil Caesar (Marius og Cicero). For forf. er dette begreb hos Sallust den egentlige modsætning til *nobilitas*, og i kap. IV gør forf. forsvarligt rede for, at Sallust var en sådan *homo*, der aldrig blev *novus*, eller med andre ord Sallusts brug af disse begreber er et produkt af hans forgæves forsøg på at nå op i nobiliteten.

Dette resultat er nået på grundlag af et uhyre grundigt kildestudium (ca. 1050 citater), og det må indrømmes, at de begreber forf. forsøger at definere, langsomt glider på plads og bliver forståelige enten som sociologi, politik eller ud fra Sallusts egen baggrund. På den anden side er metodens fejlmargen betragtelig, og det meget væsentlige, at Sallust er *homo novus*, er nok overordentlig sandsynligt, men ikke bevist, og det ville være en illusion at betragte denne del af Sallustforskningen for afsluttet. Selve værket er ikke let læst. Det skyldes dels de mange citater på latin, men også emnets karakter og en vis manglende klarhed i forf.s udtryksform. Iøvrigt er bogen smukt udstyret med en udmærket bibliografi og indices over nævnte forskere, personnavne (antikke) og de diskuterede kildesteder.

PETER ØRSTED

Sv. AAGE BAY: Det underjordiske Rom. Hedensk og kristen tro i kejsertidens Rom. Odense Universitetsforlag 1972. 325 s. Ill. 57,50 kr.

I det första avsnittet, »Nekropolen under Peterskirken«, ger författaren, efter en kort allmän inledning och presentation, en omfattande beskrivning av nekropolen under Sankt Peter. Avsnittet avslutas med en översikt över hednisk dödstro. Det andra avsnittet handlar om »Peters grav«. Temat är aktuellt genom den livliga debatten i arkeologiska kretsar kring resultaten av de 1940 påbörjade utgrävningarna under högaltaret i Sankt Peter. Till den mycket detaljerade topografiska genomgången fogar författaren som inledning en diskussion av de historiska vittnesbörden om Petri vistelse i Rom, och som exkurs en analys av arkeologisk och historisk dokumentation för frågan om en överföring av relikier till apostlagravarna vid San Sebastianobasilikan. I sammanfattningen i slutet av avsnittet når författaren – som rimligt är – den slutsatsen att intet kan sägas om huruvida Petrus begravts i närheten av Neros cirkus. Det är överhuvudtaget föga troligt att en avrättad person alls fått en egen grav.

Avsnittet »En underjordisk helligdom ved Porta Maggiore« skildrar den unika år 1917 påträffade treskeppiga basilika, som under tidig kejsartid byggts för någon hemlig, »statsfientlig« mysteriereligion. Författaren går noggrant igenom de stuckreliefer, som pryder basilikans innertak. I motivrepertoaren dominerar scener med anknytning till grekisk mytologi – det har alltså ej rört sig om en orientalisk mysteriereligion. Bay ansluter sig därför, med vissa reservationer i detalj, till den tolkning, som främst framförts av J. Carcopino: att basilikan varit hemvist för en nypythagoreisk krets. Byggnaden var tydligen ej färdig, när den plundrades på sina inventarier och stängdes. Möjligen sammanhänger detta med rättegången mot Titus Statilius Taurus, som anklagades för magi och begick självmord år 53 e. Kr.

I avsnittet »To romerske mitreer« börjar författaren med en synops över Mithrasreligionens uppkomst, mytologi, karaktär och organisation, och illustrerar därefter dessa ting med utförliga beskrivningar av mithreerna under San Clemente och Santa Prisca. I det femte och sista avsnittet, »Roms katakomber«, ges en allmän introduktion om katakombernas uppkomst, historia och konsthistoriska stilutveckling, varpå författaren genomgår Domitilla-, Priscilla- och Callixtuskatakomberna. Det hela avslutas med en sammanfattning, innehållande bland annat en översikt över katakombkonstens motiv.

Som det framgått av denna överblick kan boken karakteriseras som fem nästan helt fristående uppsatser. Korskopplingar och hänvisningar mellan avsnitten är få. Utgångspunkten är topografisk; författarens syfte framgår av hans egna ord i företalet: »Bogen er skrevet for de mange, som interesserer sig for Rom og den hedenske kultur i oldtiden uden at være specialister i emnet, og de her beskrevne seværdigheder er tilgængelige for besøgende, bortset fra Peters grav.« Som introduktion och förberedelse före en Romresa kan boken också säkert göra god nytta, det är väl mera tveksamt om den är användbar som guide på platsen: beskrivningarna förefaller mig alltför detaljerade och invecklade för att vara praktiska, samtidigt som de för en specialist ej kan ersätta utgivningspublikationerna.

Som det också framgått av överblicken har författaren valt sina objekt så att



han fått osökt anledning att belysa olika aspekter av hednisk och fornkristen religion och dödstro, så som den kan studeras i Rom. Dessa berättande partier i boken är naturligtvis ett nödvändigt komplement till de beskrivande avsnitten: monumenten skulle vara obegripliga utan dessa introduktioner och förklaringar. Söker man för sig själv sammanfatta *vad* författaren tar upp, så varseblir man så småningom att boken innehåller åtskilligt relevant stoff av mycket stort intresse. Men det är svårt att överblicka – bristen på ett register måste beklagas – och dessa vida kunskapsfält kan naturligtvis ej systematiskt behandlas i en bok av detta format. Ojämnheten är mycket påtaglig: medan författarens utredning av dokumentationen angående aposteln Petrus' närvaro i Rom, och hans genomgång av Mithrasreligionens historia och mytologi, är relativt uttömmande, så är hans genomgång av katakombmåleriets stil- och motivutveckling ytlig. Ur denna synvinkel sett blir bilden ensidig då författaren begränsat sig till underjordiska monument *in situ* och därför tagit föga hänsyn till gravmonument ovan jord och till sarkofagkonsten, det rikaste motivrepertori. Bland underjordiska monument skulle man gärna ha önskat en diskussion av det nya hypogeet vid via Latina (omkring 350 e. Kr.: ej tillgängligt för besökande!) med dess rika förråd av hedniska och kristna motiv, gjorda samtidigt och av samma artister, ofta kompletterande eller parallella sinsemellan – man kan jämföra P.-A. Févriers forskningsöversikt över katakomberna i *Rev. Historique* 239, 1968, s. 1–18. Och beträffande stilutvecklingen kan man beklaga att författaren ej starkare understryker dynamiken i det stadsromerska konstskapandet, eller åtminstone hänvisar till R. Bianchi-Bandinellis grundläggande arbeten i serien *l'Univers des Formes: Roma, il centro del potere* (1969) och *Roma, la fine dell'arte antica* (1970).

Jag har noterat en del felaktigheter och oklarheter. De flesta saknar betydelse, några kan irritera (som när my kallas meta, s. 87, 89; när Anahita blir Anihita, s. 192, eller när M' (Manius) Acilius Glabrio kallas Manicus, s. 278, och samma cognomen blir till Glabrius, s. 280), och några kan vilseleda. Jag opponerar mig således mot uttrycket »Gordianus, fader og søn (Balbinus og Pupienus)« s. 115 – dessa båda sistnämnda kejsare var under kort tid kollegor till Gordianus III –, mot uttrycket »Marias guddommelighed« s. 264, och mot att inskriften CIL III 4413 från Carnantum på s. 249 tas till intäkt på att Diokletianus dyrkade Mithras som rikets beskyddare i eminent mening. Sol Invictus Mithras var personlig riksgud för Aurelianus och möjligen för hans närmaste efterföljare, men definitivt ej för Iovii et Herculli religiosissimi Augusti et Caesares (de fromma Jupiter- och Herculeslika överkejsarna och caesarerna), som det heter i Carnuntuminskriften. Mithras hedras därför att kejsarna, *religiosissimi* som de var, hedrade alla samhällsbeskyddande gudamakter.

Sammanfattningsvis kan man möjligen fråga sig om det ej varit bättre med ett antal systematiskt berättande kapitel, presenterande olika aspekter av hednisk och kristen dödstro, åtsföljda av några koncisa avsnitt med beskrivande monumentgenomgångar, som exemplificering. Men det är svårt att skriva en bok som denna, som har ambitionen att informera inom vidsträckta och relativt disparata studiefält. Jag har själv läst den med stort intresse och tror att den väl fyller sin uppgift som introduktion, till nytta för studenter, forskare och Romresenärer.

BENGT MALCUS

TORBEN DAMSHOLT: *Historia Augusta Problemet. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 277.* København, Gads Forlag, 1971. 68 s.

*Scriptores Historiae Augustae* eller *Historia Augusta* (SHA, HA) är namnet på en rad biografier över romerska kejsare från och med Hadrianus till Carus och hans söner Carinus och Numerianus, Diocletianus' omedelbara föregångare. I denna långa svit saknas perioden 244–260, det vill säga biografierna från och med Philip Araben till slutet av Valerianus.

Damsholt börjar sin bok med en koncis redogörelse för HA:s ställning som källa och för HA: forskningen fram till 1971. Biografierna har spelat en grundläggande roll som källa, framförallt för 200-talet. Detta beror främst på att det är ont om annat källmaterial. Fram till 229 kan man stödja sig på Cassius Dios historia, som emellertid har många lakuner. Herodianus' historia (tiden 180–238) är ett ytterst vagt och magert arbete. Av 200-talets senare grekiska historiker finns i direkt form endast små fragment, och latinska historiker finns överhuvudtaget ej bevarade direkt. För att finna parallellskildringar till HA får man vända sig till ett antal små, kompendieartade skrifter: Aurelius Victors *De caesaribus* (år 361), Eutropius' och Festus' brevvarier i romersk historia (370-talet) och den anonyma *Epitome de caesaribus* (390-talet). Enligt författarsubskriptioner och ut-sagor inströdda i HA var samlingen författad av sex olika biografer, vilka dedicerat sina arbeten till antingen Diocletianus eller Konstantin. Samlingen borde alltså vara väl jämförlig med de ovannämnda sena latinska småskrifterna: den var utförligare och den var äldre.

Man hade dock inga större illusioner om HA:s värde, och många föraktfulla omdömen kan citeras (Damsholt s. 9). Men dess uppgifter accepterades när de ej uppenbart var orimliga, och detsamma gäller kanske framför allt dess värderingar. På så sätt blev HA grundläggande för en mängd föreställningar vi fortfarande har om ett från sent 100-tal insättande allmänt förfall, politiskt, militärt och moraliskt.

De senantika historikernas och biografiernas källrelationer ställdes i förgrunden när A. Enmann i en uppsats i *Philologus*, suppl. 4, 1884, med titeln »Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser« (förkortat Kaisergeschichte, KG) konstaterade likheter mellan HA och gruppen Aurelius Victor, Eutropius och Festus, och drog slutsatsen att det måste ha funnits en gemensam källa: en biograf, som avslutat sitt arbete omkring 284.

1889 revolutionerades hela forskningsläget genom en artikel av Hermann Dessau i tidskriften *Hermes*, 24, s. 337 ff: »Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae«. Dessau påvisade interna motsägelser mellan biografiernas påstådda avfattelsestid och faktauppgifter i dem, allusioner till förhållanden under efterkonstantinsk tid och användande av källor från efterkonstantinsk tid, identiska attityder, tendenser och metoder inom de sex författarnas verk. Han drog slutsatsen att författar- och tidsuppgifterna var en fiktion: verket var skrivet av en enda person, verksam under senare hälften av 300-talet. Långt senare (1918) preciserade Dessau sin tidsangivelse till sista decenniet av 300-talet.

Dessaus uppsats väckte enormt uppseende och framtvingade ett ställnings-tagande för eller emot. Det var viktigt att anhängarna av de traderade författar-

och tidsuppgifterna kunde stödja sig på Theodor Mommsens auktoritet. Det känns tryggare att arbeta med dumma men hederliga (någotånär, i alla fall) författare än med en bedragare i stort format; Mommsen sökte rädda SHA:s autenticitet genom en teori om att samlingen redigerats ca 337 med ostuvnningar och tillskott, och att en andre redaktör varit verksam under Theodosius' regering. Åsikten föreföll rimlig, och trots att framstående experter som Otto Seeck och Ernst Hohl anslöt sig till Dessaus åsikt, kunde därför traditionalisterna fortsätta att dominera i det allmänna medvetandet.

1926 publicerade N. H. Baynes *The Historia Augusta, its Date and Purpose*. Titeln anger de temata Baynes följde, redan Mommsen hade ställt de frågor som bildade utgångspunkten. Om HA var en förfalskning: vad hade den då för ändamål? Baynes svar blev: att rättfärdiga Julianus' uppror mot hans kusin Constantius II, att rättfärdiga Julianus' prohedniska politik gentemot Constantius' kristna intolerans. Datum gav sig därigenom av sig själv: åren runt 360.

Baynes' bok gav en ny impuls i studiet, men det fanns en del tendenser i HA, som den inte täckte. I HA återfinnes t. ex. »profetior« angående efterkommande till kejsar Probus. Detta förde omedelbart tankarna till den store pretorianprefekten Sextus Petronius Probus (Valentinianus I:s regering) och hans söner, som Theodosius som en försoningsgest gjorde till konsul 395. Vidare framhölls i HA faran i att barn blev kejsare: det kunde passa till läget 337 eller till situationen vid Theodosius' död. Andra forskare föreslog följaktligen dessa dateringar, och den uppenbara lättheten att tolka efter eget skön diskrediterade i någon mån »modernisternas« verksamhet. Man tröttnade på rotandet i källor och syften; inga säkra resultat syntes möjliga.

Mot bakgrunden av insikten att HA-problemet endast kunde lösas genom en total genomarbetning startades 1962 årliga kollokvier i Bonn, på initiativ av A. Alföldi och J. Straub. Det starkt stregrade intresset för senantiken under tiden efter andra världskriget är den egentliga förklaringen till intensifieringen av studierna. Hittills har tio band *Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung* utkommit som »Reihe 4« inom de av Habelt i Bonn publicerade tematiska serierna *Antiquitas*. *Beiträge* omfattar såväl monografier som artikelsamlingar/rapporter över kollokvierna och (hittills) två omfattande bibliografiska rapporter. Tre volymer i serien faller efter Damsholts skrift. Till de allra viktigaste arbetena inom fältet på senaste tid måste också räknas två monografier av Sir Ronald Syme: *Ammianus and the Historia Augusta* (1968) och *Emperors and Biography* (1971), den sista delvis tidigare publicerad inom *Beiträge*-serien.

Som framgått är HA-problemet invecklat och komplicerat genom en enorm bibliografi, som förvandlat det till ett relativt svåråtkomligt specialfält. Som jämförbar företeelse kunde exempelvis nämnas Det äldsta Rom-komplexet. Det är en av de största förtjänsterna med Damsholts bok att han med yttersta ekonomi och ändå konkret och begripligt presenterar hela problemkomplexet.

Antingen man är traditionalist eller »modernist« måste frågan om HA:s källor inta en väsentlig plats. För de senares del kan det definieras så: frågan om historisk trovärdighet (i betydelsen korrelation med ett acceptabelt källmaterial) i HA blir en biprodukt av ett studium, vars syfte är att kartlägga författarens sätt

att utnyttja, omvandla och utbygga källmaterialet, alltså i bred mening komma åt författarens personlighet.

Ovan har Enmanns »Kaisergeschichte« nämnts. Om man – som majoriteten av Bonn-forskarna – antar att HA tillkommit på 390-talet, som en anonym författares verk, kan KG med fördel omdateras till åren runt Konstantins död, 337. KG var emellertid en sekundär källa, det rörde sig om en serie magra kejsarbiografier. Framförallt Hohl underströk att KG byggde på de biografier, som kanske ca 230 publicerades av Marius Maximus. Som författare är denne känd från HA – ett tjugotal oftast kritiska omnämmanden –, från en anmärkning till en Juvenalispassage, och från en mycket besk passage hos Ammianus Marcellinus angående stadsromerska aristokraters läsvanor omkring 390 (Damsholt s. 26). Som person är Maximus däremot relativt väl känd genom en rad inskrifter: han var konsul omkring 198, hade en lång karriär krönt med stadsprefekturen i Rom, och var *consul II ordinarius* år 223.

Syme har i sina ovannämnda böcker starkt ifrågasatt Maximus' roll som huvudkälla för HA:s tidigare del. För hans argumentation hänvisar jag till Damsholt (s. 27), här är det tillräckligt att nämna att huvudargumentet är att Syme ansett sig kunna belägga att ett antal passager från Maximus infogats i en redan existerande kontinuerlig skildring; de påklustrade passagerna har ofta skandal- eller trivialkaraktär. Huvudkällan – som också var en biograf, av det suetonska maneret, som skildrat kejsarna från Hadrianus till Caracalla – benämner Syme försiktigtvis *Ignotus*.

Damsholt accepterar Symes åsikt, men anför (efter Symes eget föredöme) en rad svårigheter och frågetecken. Det finns skäl att understryka dessa. Rekonstruerade källor har alltid en obehaglig elasticitet: ett tag omkring 1900/1910 var det populärt att föreställa sig en historiker som huvudkälla, »Der letzte grosse Historiker von Rom«, som Kornemann uttryckte det. Han är nu upplöst i tunn luft. Trots Ammianus' negativa omdöme om Maximus – som naturligtvis påverkat Syme – måste man ifrågasätta teorin att Maximus i stort sett bara var en sladderskribent. En historieskrivande konsular måste ta hänsyn till sin *dignitas*, han fick ej förfalla till ren frivolitet. Maximus' värde förfäktas, med en rad exempel, av A. Birley i hans biografi över Septimius Severus (1971), Appendix II, s. 308ff. Men Symes senaste artikel i frågan, i *Beiträge*, Band 10 (1972) visar att han ingalunda slagit till reträtt. (Likaså starka invändningar mot Syme hos F. Kolb: *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, *Beiträge*, Bd. 9, 1972, s. 3f, 159).

Damsholt följer Syme också beträffande det skarpa insnitt i HA, som Syme lägger före *vita Macrini*. Det är från och med den biografen, som författaren börja få luft under vingarna. Till och med Caracalla var han hämmad av förekomsten av källor. Men därefter blev källmaterialet allt tunnare: han startade nu på allvar sin förfalskarkarriär, och nådde i de sena biografierna ett stort mästerskap i konsten att skriva historisk fiktion. I den ingår stora mängder förfalskade dokument och en lång rad falska historiker/sagesmän: för att leta fram allt detta har författaren ej spart sig någon forskarmöda, och han utövar samvetsgrant kritik på sina egna uppfinningar.

En hel del i denna verksamhet tillhörde genren sedan gammalt, man kan nämna de beryktade *libri lintei*, linneböckerna (Damsholt s. 31), som troligen

uppfanns av Licinius Macer, men som HA:s författare väl påträffat i Livius' första dekad. HA:s författare förvandlar emellertid förfalskandet från ett patologiskt drag till en skön konst; han ger till och med en programförklaring (citerad av Damsholt s. 42f).

Sökandet efter källor får alltså särskilda drag. För upprorsmakarbiografierna kan problemet nästan helt avskrivs: författaren hade inga källor. Men när det gäller de »stora« regentbiografierna har Damsholt rätt starkt koncentrerat sitt intresse till hans grekiska källmaterial. Vi vet att författaren förutom Herodianos hade läst Dexippos. Själv anger han därtill en rad egenhändigt tillverkade grekiska historiker (Syme, *Emperors*, s. 278). Temat är alltså förvisso värt att tas upp, dock är det risk för att resultatet kan bli magert för HA-forskningens del. Ty man måste koppla in de grekiska historikerna i problemet så att säga snett bakifrån: utifrån den bevarade Zosimus (omkr. 500) måste Eunapios (omkr. 400) rekonstrueras, och utifrån denne den av Damsholt (s. 30) nämnde Eusebios. Själv har jag vid läsningen fäst mig vid att den latinska traditionen i stor utsträckning försvunnit i Damsholts framställning. Den senare forskningen har visserligen visat att HA i ett antal passager direkt har avskrivit Aurelius Victor och Eutropius, därmed avklippande ett led i transmissionskedjan och minskande den roll, som Enmanns KG spelat som direktförlaga för HA, men KG är långt ifrån avskaffad. Man kan lätt summera notiserna hos Syme: *Emperors*, i index under ordet KG, s. 302 – Syme verkar för övrigt på sin sida i någon utsträckning förbise det grekiska källmaterialet.

Varför skrevs *Historia Augusta*? Frågan hänger nära samman med: vilken litterär karaktär har HA, och de behandlas av Damsholt i samband, efter varandra. Vi har ovan sett att Baynes tolkade HA som en försvarsskrift för Julianus. Dateringen till omkring 360 är inte längre möjlig, sedan det säkert påvisats att HA direkt använt Aurelius Victor och Eutropius. 390-talet verkar allt troligare som tidpunkt, också om man strikt begränsar sig till en argumentation utifrån författarens kontaktpunkter med historiker och annan litteratur. Men kan datering och placering stödjas genom HA:s tendens och samhällsinställning?

392 dog kejsar Valentinianus II. Hans främste general, den hedniske frankern Arbogastes, lät utropa en gammal byråkrat vid namn Eugenius till kejsare, regimen främste civile representant blev den hedniska senatsadelns ledare, Nicomachus Flavianus. Deras program var relativt försiktigt i tonen, men udden var påtagligt riktad mot de kristna. Men Theodosius slog de förbundna vid Mons Frigidus i september 394: den ortodoxe kejsarens arianska östgermanska *foederati* vann bataljen över de romerska traditionalisternas styrkor, de hedniska Rhengermanska *comitatenses*. Deras ledare begick självmord, men Theodosius visade stor tolerans mot anhängarna: det räckte med neutralitet eller namnbekännelser till kristendomen. Theodosius' tolerans berodde säkert inte på pur generositet: de besegrade representerade starka maktfaktorer och kejsarens egen familj hade gamla kontakter med de upprorska adelsmännen. Den döde Flavianus blev, liksom Cato den yngre på sin tid, en symbolfigur. Hans minne återställdes senare officiellt, som en bevarad inskrift visar (Dessau, ILS 2948, år 431).

I januari 395 dog Theodosius I och efterträddes av sina båda söner, den 18-åriga Arcadius i Konstantinopel och den 11-åriga Honorius i Milano. Kan man ur

HA:s skildring av kejsar Alexander Severus, idealkejsaren som stödde sig på senaten, som var tolerant mot alla religiösa åskådningar och dyrkade Abraham och Kristus som visa män, dra slutsatser om allvarligt menade önskemål om en toleranspolitik omkring 395? Baynes har redan för länge sedan visat att Alexander Severus har mycket gemensamt med Julianus. Temat »barnkejsare« återfinns i HA:s *vita Taciti*. Och germanerna är ett ämne, som författaren utrustar med många burleska drag.

En rad forskare har besvarat frågorna med ja. Den främste av dem på senare år är W. Hartke, i *Römische Kinderkaiser* (1951). Men som totalitet tål HA knappast att betraktas som seriös litteratur, Damsholt ansluter sig här till varningar, som utfärdats av Straub och Syme. Det dominerande draget i HA är en sorts cyniskt lättsinne: varken religionsfrågan, problemen med statsledningen eller antigermanismen tas på allvar. Om dessa frågor speglas i HA, så beror det på att de dominerade i debatten runt 400 – man kan i sammanhanget erinra om Synesios från Kyrenes programskrift Om kejsarämbetet, där Arcadius utsätts för omild kritik och där det propageras för ett utsparkande av germanerna.

Att HA:s författare var väl insatt i »samtidens« litteratur har på sistone blivit allt tydligare. Man har bragt i dagen anklanger från och allusioner till Ammianus Marcellinus, Claudianus och Hieronymus med flera (Damsholt, s. 44). Lägg därtill hans vida beläsenhet i äldre litteratur, både traditionellt bildningsgods och tämligen abstrusa källor. Man förstår Symes omdöme, citerat av Damsholt s. 46: en grammatiker eller scholiast, en bibliotekarie eller kanske en darrerad aristokrat.

Det är dags för en summering av författarpersonligheten. Vi har här ej att göra med historia, utan med en lek runt historiskt stoff. Hårda omdömen som »förfalskare« är missvisande; författaren följer inte alls sitt uppsåt. Måhända började han emellertid med ambitioner som historiker, men fann så småningom att källmaterialet brast och att begåvningen låg åt annat håll. Men det ur historisk/källkritisk mening oanvändbara stoffet i HA har visat sig högst användbart genom den speciella belysning det ger åt den litterära miljön i Rom på 300-talets slut. Damsholt avslutar sin bok med några reflexioner om den starka affinitet vi i nutidens (dekadenta eller vidsynta?) miljö kan känna för en författare som reducerar moral – sexualmoral, god-romaremoral, hederlig-historiker-moral – ad absurdum.

Damsholts skrift ger på knappt utrymme en livfull bild av HA-problemet; jag är väl medveten om att jag på dessa få sidor ej kan balanserat presentera varken problemet eller Damsholt. Det enklaste botemedlet, som härmed livligt rekommenderas, blir alltså: läs Damsholt! Men ej heller han har uttömt temats möjligheter – det vore helt omöjligt. Låt mig därför avsluta med några egna reflexioner:

Twisten mellan traditionalisterna och Dessauanhängarna måste anses definitivt sliten. För en del av stoffet och en del av lögnerna kan det ha funnits förelöpare ända fram till 300-talets första tredjedel, men så som vi har HA är det *en* mans verk: en person som kände alle existerande tricks inom konsten att göra orimligheter eller plattityder trovärdiga, och som själv uppfann en hel del nya. Genren är som sagt välodlad i antik litteratur, alltifrån attidograferna ner till Lukianos och senare. Men HA:s författare når en ny höjdpunkt, och särskilt

förefaller mig intresset för moralistiska exempla och spekulationer betecknande. Det är ett typiskt latinskt drag, ingen grekisk författare har den specifika touchen.

Tidsmarginalerna har också krympts ihop på ett troligen definitivt sätt. Allusionsstudiet ger tidigt 390-tal som en *terminus post quem*. Men *terminus ante quem* är diffusare. HA är citerad av Q. Memmius Symmachus på 400-talets slut (jfr. Damsholt s. 15). Marginalen kan utan vidare krympas genom interna kriterier, men hur långt? HA-studiet har hittills i stor utsträckning bestått i att man letat efter, och funnit, källrelationer eller allusioner från någon författare till HA. Det skall erkännas att resultatet blivit till vinst inte bara för HA, utan för hela vår kännedom om denna litterära tredje romerska storhetstid (jfr. Syme: *Emperors*, s. 280), men vad man skulle önska är studier, som ej tar sikte på HA, och som gärna finge nå slutsatsen att kontakt till HA saknas. W. den Boer har nyligen (1972) utgivit *Some Minor Roman Historians*, där han tar upp Florus, Aurelius Victor, Eutropius och Festus; hans inställning är emellertid så programmatiskt antikällkritisk att man inte blir övertygad. Det är lätt sagt att det måste ha funnits block av latent-muntliga föreställningar, vars ursprung ej kan spåras och att man måste öva sig i den svåra konsten att vara okunnig (*difficillima ars nesciendi*, op. laud. p. 188), men inga problem löses på så sätt och slutsatsen är ej korrekt: någon måste ha uppfunnit också de muntliga föreställningarna. Torben Damsholt har intresserat sig för Eutropius, Zosimus och Orosius, det skulle vara intressant se kretsen vidgad med t. ex. Macrobius, särskilt med tanke på att A. Cameron nyligen (*Journal of Roman Studies* 56, 1966, s. 25 ff) gjort det troligt att Saturnalierna först tillkommit bortåt 430 e. v. t. Ty det har tidigare rätt enighet om dateringar, som nu uppgivits, och en resignerat prohednisk attityd, en kritik av barnkejsare och en antigermansk snobbism skulle på många sätt passa bra en bit in på 400-talet.

Slutligen författarens person. Det är säkert klokt att undvika onödig konkretion, men jag tror det är oriktigt att dra för stora slutsatser av författarens scholiast-tendenser. Syme gör en liten utredning, *Emperors*, s. 77: »Season and society at Rome fostered fraud and imposture as well as erudition. Combining both, the author of the great hoax concords with his time. He is also a comic writer. The notion may come as a surprise and a strain on belief. One can see Symmachus, for example, in the role of a scholiast: he was an editor of classical texts. But Symmachus would not have warmed to the fun in the game. Jerome however, had in him the makings of a great humorist, though not of the kindly sort: scholarship, satire and invective, a gift for inventions, and no kind of scruple.«

Man kan spekulera litet över möjligheten Symmachus, utan att ta den på allvar förstås. Hans brev är erkänt tråkiga, men tråkighet och höggradig polityr hörde till genren, och eventuell bitskhet har säkerligen bortredigerats av sonen-utgivaren. Symmachus var kapabel till högt patos och stor slagkraft, som hans tal om Victoriaaltaret visar. Är Syme ett offer för den negativa men ytliga värdering, som J. A. McGeachy gav i sin doktorsavhandling, *Q. Aurelius Symmachus and the senatorial Aristocracy in the West* (1942)? Åtskilliga av dessa romerska högaristokrater, svala naturer som heta, har precis det drag av frustration inför en idiotisk samhällsutveckling, av ironisk distans, som HA:s upphovsman. Den hetaste hedningen av alla var Vettius Agorius Praetextatus, och ändå yttrade

han till påven Damasus: »Gör mig till påve, så skall jag genast bli kristen!« Ironin är dubbelsidig.

HA har under lång tid varit det viktigaste dokumentet på romarnas dekadens. Sedan det numer blivit klart att dekadensen i HA i stor utsträckning är en glad uppfinning av författaren, måste man fråga sig om det ej snarare är frågan om ett över det asocialas gräns stegrat behov av befrielse från de gamla månghundraåriga klicheerna. HA är därför numera värdefullare som källa än den någonsin har varit: den speglar mötet mellan en urholkad kulturattityd och en nyskapad, oacceptabel. Gudskelov för denne verkligt dålige historiker!

BENGT MALCUS

HANS ROLAND BALDUS: *Uranius Antoninus. Münzprägung und Geschichte. Antiquitas Reihe 3, Band 11.* Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1971. 324 s. xiii pl. DM 260.-.

Lucius Julius Aurelius Sulpicius Uranius Severus Antoninus hörer trots sin imponerande navnelängde ikke til de mest kendte blandt de romerske kejsere fra 3. årh. e. Kr. I årene 253–254 optræder han som indehaver af kejserværdigheden, men det område som anerkendte ham har formentlig været indskrænket til en beskedent del af provinsen Syrien omkring hans hjemby Emesa (Homs), hvor han under navnet Sampsigeramos (?) formentlig har fungeret som ypperstepræst for den lokale solgud Elagabal. Han har altså samme baggrund som den berygtede kejser Elagabal (218–222 e. Kr.), med hvem han muligvis har været i familie.

Denne interessante, men ikke særligt betydningsfulde person, er kendt fra et par spredte notiser i den antikke litteratur samt fra sine mønter, hvoraf ialt 94 i guld, sølv og bronze er katalogiseret i Baldus' værk. Det virker umiddelbart overraskende, at et så spinkelt kildemateriale har kunnet danne grundlag for en bog på over 300 sider, og det har da også kun kunnet lade sig gøre ved en kunstig oppustningsproces, specielt af den numismatiske del, som fylder godt 200 sider eller over to sider pr. mønt! Det er betegnende, at man udover det egentlige møntkatalog har separate og meget udførlige fortegnelser over forside- og bagsidestempler fra de forskellige møntserier, ligesom disse omhyggeligt behandles hver for sig, hvad der nødvendigvis gør talrige gentagelser og krydshenvisninger. En overdreven flothed gør sig også gældende med illustrationsmaterialet. For det første kunne møntbillederne uden vanskelighed være trængt sammen på 8–9 tavler i stedet for 13. Dernæst er det ganske unødvendigt at afbilde 90 udaf 94 mønter, når der i mange tilfælde er tale om stempelens eksemplarer, altså stykker hvor såvel for- som bagside er fuldstændigt identiske. På tavle IV er således afbildet 5 stempelens storbronzer (tavlen rummer 8 mønter) og på tavle VI–VII 11 stempelens guldmønter. Af 43 illustrationer af guldmønter kan 22 undværes.

Den litterære og historiske del (s. 229–276) rummer en ganske interessant drøftelse af forholdene i Syrien omkring sassanidekongen Shapur I's invasion, som dateres til 253 og sættes i direkte forbindelse med Uranius' udråbelse til kejser. Også denne diskussion kunne imidlertid strammes betydeligt, og man føler sig ikke overbevist om bærekraften af forfatterens konklusioner i det omfang



de hviler på en håndfast fortolkning af mønttyperne. Det er altid en farlig sag at udlede konkrete historiske begebenheder af numismatiske fremstillinger.

Et udførligt noteapparat og et generalregister på 26 sider afslutter dette monstrum af grundighed og »videnskabelighed«, hvis prohibitive pris yderligere forøger ens ærgrelse over misforholdet mellem indhold og omfang.

OTTO MØRKHOLM

VIBEKE CHRISTENSEN og JOHN KOUSGAARD-SØRENSEN: Stednavneforskning I. Afgrænsning, terminologi, metode, datering. Universitetsforlaget i København. I kommission hos Gyldendal. København 1972. 232 s. 78,20 kr.

Stednavne i tekster. Udgivet af Institut for Navneforskning, Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. I kommission hos Gyldendal. København 1971. 372 s. 57,50 kr.

BENT SØNDERGAARD: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (lööv). Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 10. I kommission hos Akademisk Forlag. København 1972. 223 s.

GILLIAN FELLOWS JENSEN: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 7. I kommission hos Akademisk Forlag. København 1968. cviii, 374 s.

GILLIAN FELLOWS JENSEN: Scandinavian Settlement Names in Yorkshire. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 11. I kommission hos Akademisk Forlag. København 1972. xx, 276 s.

I et foredrag om »Place-names and economic growth« holdt på Institut for Navneforskning i januar 1972 fremførte den engelske historiker, professor Peter Sawyer, Leeds, den påstand at stednavne ikke kunne oplyse om bebyggelsesudvikling, kun om ændrede ejendoms- eller administrationsforhold. Argumentationen byggede på navnenes overlevering og på studier af enkelte godsområder. *Doomesday Book*, Vilhelm Erobrerens registrant fra 1085, har altid været grundlaget for økonomiske og sociale studier i ældre middelalder, fordi den dækker så stort et område, men da den primært tjente fiskale hensyn, var de gårde der betalte skat gennem andre ikke altid medtaget. Når der i skattelister og skøder fra 12. årh. ofte dukker nye navne op, kunne man altså ikke deraf slutte en stærk udvidelse af bebyggelsen omkring 1100, for disse lokaliteter kunne blot have ligget uden for *Doomesday Book's* interessesfære. Mange bebyggelser kunne påvises at være opstået inden for rammen af et ældre godsområde. Først når der opstod behov for at skelne mellem lokaliteterne, for eksempel i forbindelse med overdragelse til kirken eller nye skatteberegninger, blev navnene dannet. Selv påviseligt nye navne var derfor ikke uden videre bevis for ny bebyggelse. Endelig tydede sammenligninger mellem diplomer og gavebreve fra 8.-9. årh. og *Doomesday Book* på at ressourcerne var fuldt udnyttede allerede i den ældre periode, og at der faktisk ikke skete nogen økonomisk vækst i den angelsaksiske epokes sidste århundreder. Allerede Beda skrev i et brev af 734 at der snart ikke mere fandtes ejendomme at uddele som løn til krigere, hvilket Sawyer tolkede

som udtryk for at man i 700-tallet var ophørt med at tage ny jord under opdyrking.

At dette sidste beroede på en misforståelse idet Beda snarest har tænkt på fuldt udviklede godser, blev fremført i diskussionen efter foredraget, men Sawyers konklusioner kan anfægtes ud fra overvejelser af mere generel karakter. Ved nærmere eftersyn konstaterer man at det han har påvist er at det fremdragne materiale ikke kan løse de rejste problemer, hvorimod han ikke er kommet nærmere til løsningen: Nye navne i kilder yngre end *Doomesday Book* behøver ikke at indicere nye bebyggelser, men kan på den anden side godt gøre det, taxationer fra 8.–9. årh. der er lige så høje eller endda højere end *Doomesday Book* tyder på at de pågældende ejendommers værdi ikke var steget i de mellem-liggende 300 år – forudsat at vurderingsgrundlaget er identisk – men det siger intet om de steder der ikke er belyst af tidlige kilder, og det er langt de fleste. Sawyers kilder er ikke repræsentative, de oplyser enkelte lokaliteters historie over tid eller Englands situation i slutningen af 11. årh. Til en beskrivelse af udviklingsforløb behøver man kvantificerbare kilder, sammenlignelige data fordelt over tid og sted. Når det gælder bebyggelsens og opdyrkingens historie har man et sådant materiale i et områdes samlede stednavneforråd når det med en sproglig og topografisk bearbejdelse er ordnet i kronologiske grupper. Dokumenter og arkæologiske fund kan fortælle mere om de enkelte tilfælde, men man kan ikke slutte fra dem til helheden. Hvad man får at vide ad den vej kan tjene som case studies der giver nogle af de mulige forklaringer på udviklingen, men selv en mængde enkeltstudier vil sammenlagt ikke dække udviklingens samlede omfang.

Nu er det muligt at der ikke findes et sådant forarbejde i den engelske stednavneforskning. De mange invasioner har fået de folkelige distinktioner til at overdøve vidnesbyrdene fra det enkelte sprogs udvikling. Sawyer ønskede ved denne lejlighed at undgå diskussionen om den skandinaviske bosættelses omfang i England og berørte derfor kun på et enkelt punkt sproglige problemer, nemlig forskellen mellem ældre og yngre typer af navne på -ton. For de nordiske landes vedkommende er studiet enklere fordi man har kun har at gøre med eet sprog og kan operere med uafbrudt kontinuitet så langt tilbage navnene kan føres. I Kristian Halds *Vore stednavne* har vi siden 1950 haft et ypperligt hjælpemiddel til udnyttelsen af toponymer som kilde til Danmarks bebyggelseshistorie fra den tid hvortil de ældste navne kan henføres, nemlig begyndelsen af vor tidsregning. Hald behandler de enkelte efterledstyper for sig og ordner dem i en relativ kronologi efter de sproghistoriske trin som et studium af de oprindelige formers lydligge, grammatiske og semantiske karakteristika henfører navnetyperne til. Der er en sådan sikkerhed i afvejningen af de forskellige faktorerers relative betydning for dateringen og dermed i vurderingen af stednavne som historiske kilder, at stednavneforskning i denne form indtager en epistemologisk særstilling blandt humanistiske videnskaber.

Vibeke Christensen og John Kousgaard Sørensen hører hjemme i den samme tradition. Som undertitlen viser er *Stednavneforskning I* en systematisk indførelse i de vigtigste problemer; fremstillingsformens blanding af eksempler og kommentarer gør bogen til en glimrende explicering af den metodik som man kun indirekte lærte at kende i Halds bog. Følgende citat bringes in extenso fordi det

er den bedste formulering af grundprincipperne i historisk metode anmelderen til dato har mødt:

»Udgangspunktet for en videnskabelig undersøgelse består i formulering af en problemstilling. Problemstillingen udmøntes i en række hypoteser vedrørende det pågældende fænomen. I de historiske videnskaber forholder det sig således at man ikke kan få hypoteserne afkræftet eller ikke-afkræftet ved en direkte konfrontation med fænomenet, da det i egenskab af historisk objekt er forsvundet. Derimod har det efterladt sig spor i kildemateriale af forskellig art. Det gælder da for forskeren om at finde frem til det kildemateriale, der må antages at være relevant for problemstillingen. Dette kildemateriale må dernæst vurderes kildekritisk. Kildekritikkens opgave består i at afgøre materialets repræsentativitet, d. v. s. at bestemme forholdet mellem kilden og det fænomen den giver oplysning om. Efter den kildekritiske vurdering analyseres kildematerialet på forskellig måde i stadig relation til den formulerede problemstilling. Under arbejdet med indsamling, vurdering og analyse af kildematerialet foretages en stadig konfrontation mellem dettes information og hypoteserne, og informationen kan eventuelt føre til en omformulering af hypoteserne. De ikke-afkræftede hypoteser er grundlaget for teoridannelsen.«

Denne beskrivelse passer på enhver form for historisk forskning, den er langt mere dækkende end den Erslev'ske metodelæres overvejende beskæftigelse med troværdighedskritikken. Repræsentativiteten er overordnet troværdigheden. Desværre har klassikernes autoritet medført en forplumring af denne klare opfattelse. I afsnittet »Vurdering af det indsamlede materiale« anføres Bernheims skelnen mellem *Überreste* og *Tradition* og det hævdes »at for stednavneforskeren som søger at etymologisere et navn, er stednavnet som sådant en levning, og de former, hvori det er kendt, er beretninger. Den menneskelige bevidsthed, som if. nyere historisk kildekritik er det led en kilde som beretning må passere, er da i denne sammenhæng årsag til de bevidste eller ubevidste sprogændringer, navnene har været udsat for siden deres opståen«. Hvis dette ikke er direkte vrøvl, er det i hvert fald så naturstridig en sprogbrug at det tjener mere til forvirring end afklaring. Men forkvaklingen skyldes historikerne der ikke for længst har taget konsekvensen af 100 års metodedebat. Distinktionen mellem levninger og beretninger var en hovedhjørnesten i opgøret med overtroen på de gamle historikere, et opgør der førte først til en generel skepsis over for disse, siden til erkendelse af det overordnede princip: alle kilder er levninger af deres tilblivelsessituation, og kun i lyset af den kan deres oplysninger vurderes. Dette kan meget let overføres på det ovenanførte problem: en navneform i en tekst er enten et levn af forfatterens sprogbrug eller af hans forestilling om navnets rette og oprindelige form; alt efter vor indsigt i hans sprog og forestillingsverden kan vi komme bag om hans navneform, nærmere den oprindelige. Det gives der god vejledning til og mange interessante eksempler på i bogen, hvoraf det tydeligt fremgår af den citerede reverens for noget som anses for klassisk historisk metode i praksis spiller en meget lille rolle i navnestudiet. Efterforskningen af den autentiske form, studiet af overleveringen er et vigtigt led i kildekritikken, men det er ikke de forskellige teksters former, det er stednavnet som sådant der er kilden.

I *Stednavneforskning* I har vi fået en fortrinlig vejledning til analyse af stednavnematerialet; fortsættelsen skal ifølge forordet beskæftige sig med stednavneforsk-

ningens resultater og derved redegøre for »hvorledes andre forskningsdiscipliner, sproglige som ikke-sproglige, vil kunne udnytte stednavne til beskrivelse af især tidligere kultur og natur«. I det følgende skal der redegøres for nogle arbejder der behandler enkelte emner inden for denne omfattende problematik, men forinden skal det nævnes at Institut for navneforskning har udgivet en samling *Stednavne i tekster* der dels kan bruges som eksempelmateriale i det systematiske navnestudium, dels tjene som opslagsbog for gamle navneformer, dog er der naturligvis ikke tale om fuldstændighed hverken i tekster eller navnevarianter.

En af de mest omdiskuterede navnetyper i Danmark og Sverige er den hvis efterled er -lev. Dens udbredelse med jævn fordeling på Sjælland, men på Fyn, i Skåne og Jylland især i kystegnene har fremkaldt en hypotese om at den skyldes et sjællandsk erobrersfolk, måske selve danerne, og markerer deres kærneområde og udbredelsesretning. Et af de vigtigste resultater af Bent Søndergaards disputats, *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*, er at levbyerne gennemgående har en god beliggenhed: ved vandløb – hvad man tidligere har tolket som tegn på at de var anlagt af indvandrere – og, som det navnlig kan iagttages i Jylland, på morænen. Dette tyder på at disse landsbyers anlæg er sket efter et bevidst valg. Søndergaard tolker det som udtryk for at -lev byerne hører til den ældste bebyggelse, men da han andetsteds ikke mener at kunne datere dem nærmere end til før 1000 da jo mange af de andre navnetyper har været produktive, er der stadig mulighed for at stærke indvandrere har bemægtiget sig de bedste af de eksisterende landsbyer.

Mangelen på explicit drøftelse af typens datering både absolut og i forhold til andre navnetyper er den alvorligste anke der kan rettes mod denne bog. Det eneste forsøg der gøres herpå er en opgørelse af forskellige personnavnetypers forekomst i levnavnernes forled. Ifølge en iagttagelse af Elias Wessén er sammensatte navne (som Sig-har) hyppigere i urnordiske tekster end monotematiske og kortnavnstyper. Vikingetidskilder viser en forskydning i forholdet så at de ditematiske navne taber terræn. Det forhold at der blandt forleddene til stednavne på -lev er 48% sammensatte, medens de personnavne der er brugt sammen med torp kun har 18% af denne type vil altså alt andet lige tale for at lev er ældre end torp. Men alt andet er aldrig lige. Det indgår i Wesséns ræsonnement at forskellen mellem navnetyperne også er social: de sammensatte navne bruges af overklassen, kortnavnene af underklassen, når de sidste vinder frem i vikingetiden er det et tegn på at de nye muligheder for at vinde rigdom og magt fremkaldte sociale forskydninger så også nogle af underklassens medlemmer kunne opnå mindesmærker. Netop i forholdet mellem -lev og -torp, hvoraf de første som oftest er store og centralt beliggende, de sidste per definition sekundære, kunne forskellen mellem personnavnetyperne være af social art: det var kun småbønder der blev sat til at opdyrke marginaljorder. Nu er der andre træk der taler for at lev som type er ældre end vikingetidens torper, men netop i dette tilfælde burde disse andre forhold være lagt til grund for dateringen.

Der drages heller ikke energiske konklusioner af diskussionen om de to andre hovedproblemer i forbindelse med lev-navnene, nemlig efterleddets betydning og forholdet mellem de danske og de thüringske lokaliteter med denne navnetype. Lev kan både betyde noget efterladt og noget overladt – appellativet kongeleiv er et eksempel på det sidste – og Søndergaard advarer både »mod at

foretage en for snæver betydningsindskrænkning (lev = arvegods)« og »mod en betydningsudvidelse som sprænger etymologien (lev = ejendom)«. I *Stednavneforskning* I s. 135 gøres der opmærksom på at betydningen »noget efterladt« er fællesgermansk og derfor må antages at være ældre end betydningen »noget overladt« der kun kendes fra nordisk, samt at det er tvivlsomt om denne betydning kendtes da de gamle stednavne på -lev blev dannet. En sådan fællesgermansk oprindelse kunne støtte Søndergaards konklusion på undersøgelsen af de tyske navne på -leben og deres forhold til de nordiske, nemlig at navnetypen må være dannet spontant i begge områder. Helt tilfredsstillende er denne løsning nu ikke; for hvorfor findes der så ikke -lebenbyer andre steder end i Thüringen? Hvis man kunne bestemme typens produktivetsperiode nøjere, for eks. til folkevandringstiden – derfor behøver man jo ikke at operere med Roars og Helges deltagelse! – ville man bedre kunne udnytte arkæologiske oplysninger, men forudsætningen er naturligvis at dateringen af navnene er uafhængige af jordfundene. Vi afventer med spænding de indledende studiers fortsættelse.

Har Søndergaard samlet sig om en enkelt navnetype, har Gillian Fellows Jensen underkastet navneforrådet i et begrænset område, nemlig Danelagen, en indtrængende analyse. I disputatsen var det personnavnene, i den nye bog er det stednavnene. Samtidig er ambitionsniveauet steget: hvor det i første omgang gjaldt en beskrivelse af navneskikken med de konklusioner der deraf kunne drages om forholdet mellem englænderne og nordboerne, er det i den sidste bog ikke navnene men bosættelsen der er objektet, men da flertallet af de nordiske stednavne i England har personnavne som forled er den ene undersøgelse grundlag for den anden.

De nordiske personnavnes mængde og variation tyder på en talstærk invasion fra Skandinavien. Både vest- og østnordiske navne findes, men det fremhæves at nogen skarp grænse mellem de forskellige skandinaviske folks bosættelsesskik og område ikke kan drages, bortset fra at nordmændene særligt har gjort sig gældende i de nordligste og vestligste egne samt i byen York. Fordelingen af navnetyper svarer til Wesséns ovenanførte iagttagelse af vikingetidens navneskik med mange monotematiske navne. En nærmere undersøgelse viser dog at disses andel i personnavneforrådet i stednavnene er større end blandt navne der er selvstændigt overleverede som personbetegnelser. Det må skyldes at disse usammensatte navne i stor udstrækning var tilnavne der ikke gik i arv til efterslægten.

Ved en sproglig og topografisk undersøgelse af de forskellige stednavnetyper kommer Gillian Fellows Jensen frem til at bebyggelserne på -by og -torp fortrinsvis var nyanlæg ved nordboer, byerne overvejende fra den første vikingebosættelses tid, torperne over en længere periode. Derimod repræsenterer de hybride navne der er en blanding af engelske og nordiske elementer i nogen grad skandinaviske erobringer af gamle angelsaksiske bebyggelser. Herfor taler ikke alene navnene selv – og der opregnes mange forskellige former for skandinavisering af engelske former – men også deres størrelse, gode beliggenhed og den betydning der fremgår af at forholdsvis mange af dem er sognebyer.

I sin omtale af nordboernes talstærke tilstedeværelse i England betoner Gillian Fellows Jensen at der nok foruden vikingehærene er kommet folk direkte fra både Danmark og Norge over Vesterhavet. Forskellen mellem navnetypernes topografi er i smuk overensstemmelse med denne dobbelte invasion: hybridene

betegner hærens overtagelse af egnens bedste ejendomme, byerne og torperne den ydmyge bondekolonisation. Men denne konklusion drages ikke explicit, og det fremhæves stærkt at der ikke er nogen tydelig forbindelse mellem de nordiske bosættelser og Vesterhavet således som den engelske stednavneforsker Kenneth Cameron har hævdet det for Femborgområdets vedkommende, hvorved han har bidraget til løsningen på dilemmaet mellem vikingehærens begrænsede størrelse og den nordiske bosættelse i England der forudsætter en talstærk invasion fra Norden. Dr. Fellows Jensen mener åbenbart nok at man ved hjælp af navnetyperne kan skelne mellem røvere og bønder, men tager ikke stilling til om kolonisationen blev organiseret fra York eller blot foregik ved indsvkning bag den sejrende hærs skjold. En drøftelse af hvilke forbindelseslinier der aftegner sig tydeligst ville have været kærkommen; måske kunne den have bragt os nærmere en forståelse af hvad der skete i de bevægede årtier omkring 900, og hvordan forholdet mellem vikingerne og den øvrige nordiske befolkning i England udviklede sig i løbet af 10. årh.

Måske kan der ikke skelnes mellem vejen fra York og vejen fra Vesterhavet, men så burde dét være konstateret. Under alle omstændigheder er der nok at glæde sig over i denne bog der er en kraftig tilbagevisning af Sawyers påstand: Jo, der kan skrives bebyggelseshistorie på stednavne! Betingelsen for det er at man behersker stednavneforskningens teknik, kender de sproglige og topografiske argumenter der kan føres i marken og forstår at afveje dem over for hinanden. Først og fremmest må man kunne datere de forskellige navnetyper i forhold til hinanden. De sproglige forhold er vigtigst fordi sproghistorien afgiver de sikreste dateringskriterier. I Danelagen tjener de dog først og fremmest til at adskille angelsaksisk og nordisk, medens de kronologiske forskelle ikke markeres så stærkt, dels fordi det drejer sig om en ret kort periode, dels fordi navneskik er konservativ. Større betydning for bestemmelsen af typernes tidsfølge tillægger Gillian Fellows Jensen jordbundsforholdene og bebyggelsernes størrelse og rigdom som den fremgår af skattevurderingerne. Derimod må man afvise hendes argumentering ud fra overleveringen: det forhold at een navneform er kendt i tekster der er ældre end *Doomesday Book*, en anden ikke, siger intet om navnenes relative alder. Bortset herfra viser *Scandinavian Settlement Names in Yorkshire* en klar forståelse af at det er som kvantitativt materiale stednavne kan fungere som kilder til bebyggelseshistorien.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

A. L. UDOVITCH: *Partnership and Profit in Mediaeval Islam*. Princeton University Press 1970. xii, 282 s. \$ 10.00.

Endnu for en snes år siden kunde den franske orienthistoriker Claude Cahen fastslå, at om man skulde tro de gængse fremstillinger havde den islamiske verden været befolket alene af fyrster, lærde og kunstnere. De seneste års forskning har dog påbegyndt den omfattende – og overmåde vanskelige – kortlægning af det islamiske samfunds historie; professor Udovitch' bog har sin plads i denne sammenhæng; den er udpræget teknisk og langt fra let tilgængelig, men i alle henseender et pionérarbejde. Dens hovedanliggende gælder definitionen og afgrænsningen af en række islamiske handelsinstitutioner, hvis indhold overvejende

bestemmes på grundlag af den klassiske periodes juridiske værker og *Geniza*-arkivet i Cairo. Specielt har det interesse, at forfatteren – antagelig med rette – mener at kunne fastslå islamiske mønstre for den senere italienske *commenda*-handel. Bogen har derfor central betydning for udforskningen af Middelhavs-området handelsehistorie i middelalderen – og den har den ekstra kvalitet at være skrevet af en meget kyndig historiker.

E. LADEWIG PETERSEN

FRIEDRICH BRUNS (†)/HUGO WECZERKA: *Hansische Handelsstrassen*. Atlas, Textband, Register. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge, Band XIII 1–3. Köln Graz, Böhlau Verlag, 1962, 1967, 1968. viii s. + 60 kortplancher, xiv + 792 s., 116 s. DM 101.–

Værket er i sin kerne et efterladt arbejde af hansehistorikeren Friedrich Bruns (død 1945) hvis afhandling i *Hansische Geschichtsblätter* 1896 »Lübecks Handelsstrassen am Ende des Mittelalters« er blevet klassisk i den hansehistoriske litteratur. Det foreliggende værk er en kortlægning af de hanseatiske handelsveje til lands, og det stammer i hovedsagen fra Bruns' alderdom da han havde lagt udgiverarbejde og praktisk virksomhed bag sig og som pensionist fra 1933 til sin død kunne hellige sig den opgave som Hansischer Geschichtsverein havde betroet ham nogle årtier tidligere.

Bruns' efterladte manuskript er ajourført, udvidet og væsentligt suppleret af Hugo Weczerka, der påtog sig denne opgave i 1957 og i 1962 kunne udsende det af ham selvstændigt udarbejdede atlasbind. Han er også eneforfatter til tekstbindets første hoveddel, en diskussion af problemer og metode samt en forskningsoversigt – ligesom de instruktive indledninger til beskrivelsen af hver af de undersøgte regioner er dr. Weczerkas værk.

Begrebet »Hansische Handelsstrassen« er skabt af Bruns og loyalt overtaget af Weczerka. Hvad der menes er simpelthen handelsveje til lands benyttet af hanseatiske købmænd. At begrebet lider af indlysende mangler, synes udgiveren at have gjort sig klart. De inddragne »hanseatiske« veje er kun hanseatiske ved denne deres mulige eller konstaterbare benyttelse af hansekøbmændene; i alle andre henseender er de højest forskellige. Det gælder den retslige status de indtager under denne eller hin fyrstes nære eller fjerne herredømme, det gælder deres vekslende betydning for fjernhandelen og den lokale trafik (samt det kilde-materiale der melder herom), og det gælder landvejenes skiftende betydning for og afhængighed af den søværts transport som ikke her er behandlet systematisk – og som må siges at trænge hårdt til en moderne undersøgelse.

Værket stammer altså fra en tid, hvor en handelsvej mere end noget andet var en vej – en vej måske af skiftende teknisk standard, men fremfor alt en vej. Det står ikke den tankegang nær der f. eks. med Michael Postan i *The Cambridge Economic History of Europe* (vol. II, p. 137) vil bestemme en handelsvej som noget ganske labilt, et »system af muligheder« – et system der i nogle tilfælde udskiftes med andre når en enkelt af mulighederne falder bort, men også systemer der i andre tilfælde har indeholdt sådanne økonomiske og trafikale fordele at de synes at have kunnet overleve en hvilkensomhelst ændring af de enkelte bestanddele.

Et arbejde af denne tilblivelseshistorie må imidlertid have krav på publikums

udstrakte langmodighed. Det kan ikke bebrejdes dr. Weczerka, at han har afstået fra at ændre på den oprindelige plan og metode. Det kunne let have medført, at Bruns' vældige registreringsarbejde var gået tabt for forskningen uden at noget andet var sat i stedet. Og selv om de kortlagte veje står i et på flere punkter uafklaret forhold til transporten ad floderne og til skibsforbindelserne over havet – selv om det ikke har været muligt at gennemføre en lejlighedsvis anstillet, interessant sondring mellem veje der egnede sig for varetransport til vogns i større omfang og sådanne der f. eks. fortrinsvis lod sig befærde til hest – og selv om de mange indsamlede belæg for vejes eksistens og forløb er af højst forskellig beskaffenhed – selv om emnet og metoden således byder mange problemer, så er det dog fyldige og interessante oplysninger der hermed er gjort tilgængelige for forskningen.

Der foreligger hermed et atlas med oversigts- og specialkort over kendte kommunikationslinjer til lands fra senmiddelalderen og den nyere tid i et område mellem Brügge i vest, Novgorod og Smolensk i øst, Aalborg i nord og Nürnberg i syd – med markering på kortet af middelalderlige veje for senere belæg for vejenes forløb, og med differentiering mellem de vigtigste senmiddelalderlige veje og sådanne der enten må tillægges anden eller tredje rangs betydning eller er belagt udelukkende i senere materiale. Og der foreligger et tekstbind som for hver eneste af disse veje fremlægger og diskuterer alle disse *Belege*, vel at mærke i den rækkefølge de har spillet en rolle for fastlæggelsen af vejenes forløb – hvad der unægtelig kan trætte den læge læser som snart må høre, at her var vejarbejder 1338 og igen i 1614 og 16, snart at hist påtænkte forhandlinger 1409, her omtales en kro 1447 og røvedes købmandsvarer 1566. For ikke at tale om, at længere hende ad vejen havde Christian I sit sidste nattekvarter før sin ankomst til Lübeck i 1462, led lybske borgere overlast i 1510, samt befandt sig ifølge et bevaret kort fra 1652 nogle navngivne lokaliteter på vej til det som toldsted 1479 bevidnede Segeberg (eksempler fra de første femten linjer af tekstbindets s. 148, vejen mellem Lübeck og Rendsburg over Segeberg og Neumünster).

Det følger af denne fremstillings måde, at teksten ikke er let læst og – hvad der navnlig er at beklage – at værket er vanskeligt at benytte som håndbog, når formålet ikke udelukkende er de lokalhistoriske konstateringer. At beklage, fordi det også vil hæmme den benytter, der ønsker at gøre brug af værket i et studium af hanseatiske handelsveje, deres forløb og deres kommercielle betydning. Han vil normalt i hvert enkelt tilfælde stå over for det spørgsmål, hvorvidt en sum af de her fremlagte vidnesbyrd kan benyttes i en handelshistorisk eller blot i en kommunikationshistorisk sammenhæng.

Men den læser der står vanskelighederne igennem, bliver alligevel belønnet – med et interessant billede af kommunikationslinjerne inden for de forskellige behandlede områder. Det er f. eks. interessant, at de større byer i det mecklenburgsk/forpommerske område ligger enten ved kysten i nord eller i områdets sydlige grænseland, og at de vigtigste veje er dem der i en kreds eller på tværs forbinder disse byer med hinanden – eller at området vest for Rhinen/Ijssel er domineret af et strålenet af veje udgående fra Köln (med et tilsvarende strålenet i Westfalen på den anden side af Rhinen). Der knytter sig naturligvis også interesse til de indbyrdes forbindelser mellem Lübeck og Hamburg (allerede en hovedinteresse i Bruns' gamle afhandling) såvel som til disse byers vejforbindel-



ser sydpå – over forskellige overfartssteder ved Elben, men med Lüneburg som et første fælles mål.

Som en introduktion til grundlæggende regionale ejendommeligheder har værket en særlig værdi, men savnet af vandvejenes behandling bliver akut i de øst- og centraleuropæiske områder.

At disse veje som alle andre førte til Rom, er for de flestes vedkommende underordnet deres orientering mod væsentlig nærmere mål. Værket repræsenterer et imponerende registrerings- og kortlægningsarbejde, der for det middelalderlige Vesteuropa måske overvejende er en orientering i de sekundære, landværts forbindelser, men for Centraleuropa nok bl. a. kan illustrere en vis vækst i landtransportens økonomiske betydning i det 16.–18. århundrede.

KAI HØRBY

HUGO OTT: Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. XXIII. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1970. viii, 193 s. 3 kort i teksten og 4 kortbilag i farver. Indb. DM 62.

Denne bog er et i flere henseender interessant arbejde, først og fremmest p. gr. a. sin tilbundsgående punktanalyse af nogle få lokaliteter og klostergodser, men tillige fordi det undersøgte område i Breisgau omfatter bebyggelser såvel i lavlandet (Altsiedelland) som i det tilstødende Schwarzwald (Ausbaugebiet), samt endelig fordi det pågældende lavland er en af de egne i Europa, hvor der forekommer tovangsbrug.

Bogens første hovedafsnit (I. Kapitel) er tillige det, der vækker størst opmærksomhed: Ved en indtrængende dobbeltanalyse af senmiddelalderlige urbarer og af opmålinger fra sidste tredjedel af 1700-tallet er det lykkedes Ott at nå frem til bemærkelsesværdige resultater: således påviser han, at de blokformede jorder, som af geografen Anneliese Krenzlin antages at repræsentere et ældre udviklingstrin end systemet med åse inddelt i agre (Zur Genese der Gewinnflur in Deutschland nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken, *Geografiska Annaler* 43, 1961, s. 190–204. – Samme og Ludwig Reuss: Die Entstehung der Gewinnflur nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken, *Frankfurter Geographische Hefte* 35, 1961. – Jfr. Poul Meyer: *Danske bylag*, 1949, s. 270–278), i de her undersøgte tilfælde har ligget til en hovedgård (Meierhof), medens agerstrimlerne sammesteds har hørt til fæstegårdene (Schuppen, Lehen). Tilsvarende iagttagelser kan gøres i Danmark, uden at de dog tør antages at have generel gyldighed.

I sit andet hovedafsnit (II. Kapitel) angriber Ott den især af historikeren Willi A. Boelcke (Die frühmittelalterlichen Wurzeln der südwestdeutschen Gewinnflur, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 12, 1964, s. 131–163) på et utilstrækkeligt grundlag fremsatte påstand om en kausalsammenhæng mellem tovangssystemet og særlig intensiv parcellering (s. 69), som han ganske vist ikke totalt forkaster (s. 64). Ott beskæftiger sig tillige kritisk med geografen Étienne Juillard's opfattelse (se især L'assolement biennal dans l'agriculture septentrionale, le cas particulier de la Basse-Alsace, *Annales de Géographie* 1952), at tovangsbruget forekommer på den frugtbare løss-jord, samt at specialisering

i retning af brødkorn (hvede eller rug) kan have tenderet mod at fremme tovangsbruget med henblik på forsyning af bycentrene fra Strasbourg til Köln (s. 95). Juillard's teori hviler bl.a. på den antagelse, at tovangsbrug optræder relativt sent i Mellem- og Nordeuropa og må betyde et tilbageskridt i forhold til trevangsbruget. Under sin gennemgang af herhenhørende problemer omtaler Ott (s. 91 ff.), at tovangsbrug undertiden kan være betinget af, at der har været for lidt plads til tre vange, et fænomen, der også kendes fra danske småøer. Som helhed kan Ott's argumentation betragtes som sund; men når han slutter til rotationen ud fra afgifternes art (vinter- og sommerkorn), burde hans læsning af fru Krenzlin's værker dog have advaret ham mod at fæste alt for megen lid til sådanne slutninger, omend det må anerkendes, at han her lægger mere vægt på tiende end på landgilde (Zins).

Hugo Ott har i sin bog endnu et tredje hovedafsnit (III.–V. Kapitel) omhandlende agrarforfatningen i det klostret St. Blasien tilhørende mindre gods (provsti) Weitenau med hovedgård, ladegård og 10–12 landsbyer i godsets frie enemærke (Zwing und Bann), samt uden for dette 12 besiddelser i Schwarzwald og 38 i lavlandet nedenfor. Ott bygger på et urbar fra 1344 med tilhørende Weistum for godset, og hans minutiøse gennemgang af denne kilde bidrager væsentligt til at klargøre agrarforfatningen i et af de tyske bondeopstandes klassiske områder.

Ott søger dog lige så lidt som f. eks. Friedrich Lütge at belyse årsagssammenhængen mellem agrarforfatning og bondekrig. I det hele taget er hans undersøgelse på adskillige punkter ufærdig og dens horizon begrænset; men Ott's ædruelighed og solide sagkundskab vækker forventninger til de mere definitive resultater, som han stiller i udsigt.

SVEND GISSEL

JARL GALLÉN: Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. Nr. 427:1. Helsingfors, 1968. xxiv, 237 s.

Hvad professor Gallén hermed forelægger for læseverdenen er et debatindlæg om et næsten klassisk emne, forløbet af den grænse der aftaltes mellem Sverige og Rusland 1323 ved freden i Nöteborg. Forfatteren har beskæftiget sig med emnet i mere end tyve år og sikkert gang på gang troet at kunne afslutte sin fremstilling – men atter måttet lægge det fra sig for at kunne honorere nogle af de nære og nødvendige krav i en universitetslærers tilværelse. En del af bogen har foreligget i ombrudt korrektur i næsten seks år, hvad der har nødvendiggjort en række vanskeligt gennemførlige justeringer og korrektioner efterhånden som forfatterens arbejde skred videre frem og bragte ham resultater som han ikke havde ventet at nå. En omfattende trykfejls- og rettellesliste er blevet nødvendig alene for at bøde på de værste ulemper. Bogen har utvivlsomt vundet i videnskabelig betydning – men unægtelig sat til i læselighed – på grund af denne tilblivelse.

Nöteborgstraktaten der ikke er overleveret i original foreligger i en russisk version fra første halvdel af det 17. århundrede, en latinsk i (dårlige) afskrifter fra det 15. århundrede og senere, samt en svensk der går tilbage til de svenske

forhandlinger i Novgorod 1537. Alle anses de for at repræsentere en russisk udfærdigelse, og det er en af denne bogs interessante hovedtanker at traktatens grænsebestemmelser – snarere end at angive en egentlig grænselinje – stipulerer de punkter der betegner udstrækningen mod vest af den russiske (dvs. Novgorodernes og Ladoga-Karelernes) interessesfære, hvilket ikke behøver at være det samme som udstrækningen mod øst af den svenske (finske) interessesfære.

Den møjsommelige identifikation af stednavnene i traktatens grænsebestemmelser med (ofte i sig selv gådefulde) senere oplysninger om grænsens forløb savner anmelderen og sikkert med ham flere danske læsere forudsætning for at kunne følge i enkeltheder. Men det bliver klart og virker overbevisende, at grænsemærkerne er valgt – ikke som punkter på linjer at indtegne på kort – men som lokaliteter på nogle i datiden kendte og meget benyttede trafikforbindelser, for en stor del indre vandveje i det østlige og nordlige Finland. Fra det karelske næs op mellem Savolax og Karelen (i nærheden af det sted hvor Erik Akselsen Thott i slutningen af det 15. århundrede som lensmand på Viborg opførte Olofsborg eller Nyslott) videre først mod nord og derefter afbøjende mod vest.

Forfatterens undersøgelser i terrænet er imponerende. Sammen med flere ledsagere har han med bil og båd gennemført vidtstrakte rejser langs konstaterede eller potentielle grænseforløb og på stedet kunnet overveje, hvad stednavneforskningens resultater eller de historiske kilders udsagn kunne antages at indebære i praksis. Det har altsammen bibragt ekspeditionens deltagere en viden der næppe kunne erhverves på anden måde og forlener bogens kilde- og litteraturbehandling med en overordentlig interesse.

Kapitlet »Bottenviken eller Ishavet?« (s. 123–150) fortjener at fremhæves. Her tager forfatteren sluttelig stilling til fordel for et grænseforløb der ender ved Den botniske Bugt – efter at han i lang tid har overvejet muligheden af at føre grænsen til Ishavet, og efter at han over for hvad der kaldes »den renodlade Bottenhavsteori« har bestridt, at Nöteborgstraktaten skulle kunne gøre Norrbotten til russisk territorium. Med særlig støtte i den norsk-russiske traktat af 1326 konstaterer han, at Nöteborgsfredens sidste grænseangivelse *Kajano more, Helsingh haff og nor i haffuit*, virkelig skal identificeres med Den botniske Bugt (hvad der er gode argumenter for) – men at dette skal forstås sådan, at Norrbotten har været almindelig og genstand for ekspansion fra begge sider (hvad der unægtelig er bedst foreneligt med dette områdes senere historie, men også forklarer, at den middelalderlige fredstraktats grænsebestemmelser senere blev omstridt, for ikke at nævne at de også blev forfalsket).

Det vil være fremgået at forfatteren med en vis frejdighed stiller sin læser i en situation der ligner en rejsefælles. Der er mangt og meget som diskuteres frem og tilbage under umærkeligt skiftende forudsætninger. Der kræves forståelse for problemstillingens udvikling og forventes tålmodighed med at nå til resultaterne. Det betyder, at bogen ikke er let tilgængelig – men det betyder også at den er idérig og charmerende.

KAI HØRBY

## NYERE TID

SAMUEL ELIOT MORISON: *The European Discovery of America, The Northern Voyages*. Oxford University Press 1971. 712 s.

Samuel Eliot Morison kendes især for sin *Christopher Columbus, Admiral of the Ocean Sea* fra 1942, der inden for den omfattende Columbuslitteratur er i særklasse, takket være forfatterens udmærkede kvalifikationer både som historiker og som sømand. Det er samme kombination af sund kritik og sund sans, der præger forfatterens nyeste bog, der er tænkt som første bind i et tobindsværk om Amerikas opdagelse.

Det foreliggende bind omhandler de europæiske rejser til Nordamerika før 1600. Ikke mindst i de tre første kapitler, der behandler de præcolumbianske rejser til Nordamerika, udfolder Morison sin dræbende kritik over for de mange chauvinistiske teorier, der i tidens løb er opstillet om Columbus' forgængere og sande inspiratorer. Naturligvis accepterer han Vinlandsrejserne (men ikke Vinlandskortet), men til vore landsmænd Pothorst og Pining nærer han ingen tiltro. Han er heller ingen beundrer af den portugisiske teori om »o sigilo« hemmeligholdelsen, dvs. den teori, at de portugisiske opdagelser før Columbus var mere omfattende, end kildematerialet viser, på grund af den bevidste hemmeligholdelsespolitik. Nægtes kan det da heller ikke, at en teori, der som grundlag har en henvisning til det manglende kildegrundlag, bør behandles med en vis varsomhed. På den anden side er forfatteren ikke blind for, at det for denne periode også er risikabelt at slutte negativt, når de talende kilder tier. De muligheder, det bevarede materiale rummer, viser Morison selv i sin diskussion af det portugisiske New Foundland fiskeri i begyndelsen af det 16. århundrede. Mellem 1502 og 1520 omtales der ingen portugisiske ekspeditioner til New Foundland, men de portugisiske verdenskort viser et stadigt mere uddybet kendskab til kysten, og han tør deraf slutte, at der må have fundet rejser sted.

Bogens tyngdepunkt er naturligvis det 16. århundrede og hovedpersonerne Cabot'erne, Cartier og de elizabethanske opdagere. Det er et vældigt materiale, der er udnyttet, ikke blot trykte og utrykte kilder, men også geografiske, oceanografiske og klimatologiske data. I et tillæg til hvert kapitel gør forfatteren rede for materialet og for sine overvejelser over for kontroversielle spørgsmål. Med megen charme udnytter Morison disse tillæg til at gøre rede for de skipperskrøner, forfalskede indskrifter og vilde teorier, som han naturligvis sobert afviser, men som han på den anden side ikke vil snyde læseren for. Tillæggenes største værdi er dog, at de tilsammen udgør en fremragende kommenteret bibliografi til den omfattende litteratur og de mange kildeudgaver vedrørende det 16. århundredes rejser til Nordamerika.

Dette arbejde vil formentlig blive et standardværk for sit emne, som Columbusbiografien blev det for sit. Man ser med glæde frem til, at den nu 85 årige forfatter i samme veloplagte stil forelægger bindet om de sydamerikanske opdagelser.

NIELS STEENSGAARD

CH. H. CARTER: *The Western European Powers 1500–1700. The Sources of History: Studies in the Uses of Historical Evidence*. Gen. ed. G. R. ELTON. London, The Sources of History Ltd. in association with Hodder & Stoughton Ltd., 1971. 347 s.

I et land, hvis forskningskapacitet misbruges til rutineadministration og beskæres af bevillingsmæssig påholdenhed eller panik-sparekampagner kan man undre sig lidt ved beklagelser over, at amerikanske historikere næppe producerer mere end én bog hvert eller hvert andet år. På den anden side kunde en europæisk forsker undertiden nok ønske sig en let modifikation af et velkendt, amerikansk slogan: *publish and perish*.

Det sidste gælder i hvert fald delvis den her anmeldte bog. Forfatteren, Ch. H. Carter er specialist i europæisk, diplomatisk historie og har indlagt sig solid fortjeneste ved sine undersøgelser (fra 1964) af informationstjenesten og beslutningsprocessen i det habsburgske diplomati 1598–1625. Hans nye bog, der udelukkende helliger sig de vesteuropæiske stormagter, har måske netop af denne grund fået præg af at være fagmandens personlige forskningserfaringer på godt og ondt. Den indeholder en nyttig oversigt over diplomatiets funktioner, udførlige – men metodisk ikke altfor stringente – beskrivelser af aktmaterialet og nyttige arkivalske og bibliografiske anvisninger for enhver, der vil begive sig ud i undersøgelser af europæisk storpolitik og korridorpolitik i denne periode. Men bogen er samtidig (sagligt og metodisk) lidet systematisk, den er holdt i en tung og ofte anstrengt vittig stil, den forfalder hyppigt til diskussion af trivialiteter, den beskæftiger sig – trods sin rummelige titel – overvejende med engelsk og spansk diplomati i årtierne omkring 1600, og dens grundopfattelse af diplomatisk historie er endelig vel traditionel.

E. LADEWIG PETERSEN

ALFRED RAPP: *Das fanatische Jahrhundert. Die grosse Legende von den Glaubenskriegen*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 149 s. DM 16.80.

Bartholomæusnatten, den spanske armada eller Wallensteins død for snigmorderes hånd i den böhmiske grænseby Eger er vel begivenheder, der umiddelbart appellerer til enhver historisk interesseret læser. Men når – som i det foreliggende opus – samtlige dramatiske højdepunkter i Europas historie fra 1517 til 1648 røres sammen i én pærevælling, bliver resultatet kaotisk. Forf.s bombastisk proklamerede these er den, at periodens væbnede konflikter ikke skyldtes religiøse motiver, men var ren og skær magtpolitik. Da bogen ganske fattes litteraturhenvisninger og noter, bibringes en ubefæstet læser uvilkårligt det indtryk, at der er tale om et epokegørende nyt synspunkt. Hertil bidrager lejlighedsvis, ikke nærmere specificerede hib til »historikerne« – et karakteristisk træk ved underlødigt populær historieskrivning. Forf.s egentlige sigte har vist været at give en lind, underholdende anekdotisk fremstilling, der nødtigt skulle berede læseren hovedbrud af nogen art, endsige belemre ham med årstal, af hvilke bogen ikke rummer et eneste. Andre kunstgreb, der lader forf. fremtræde som alvidende og allestedsnærværende, er den konsekvent anvendte »historiske præsens«, samt talløse ytringer af fyrster og statsmænd, som forf. på forunderlig vis

er i stand til at gengive. Den gryende tvivl om pålideligheden af forf.s materiale bestyrkes af afsnittet om Richelieu, der ellers udmærker sig ved i det mindste at antyde eksistensen af standardværket om kardinalen, Carl J. Burckhardts 3-bindsværk. Herfra er da også hentet nogle betragtninger over den mislige situation, Richelieu gerådede i som følge af Ludvig 13.s sygdom. Men åbenbart har forf. ikke fundet Burckhardt farverig nok. Thi for egen regning tilføjer han en skrøne om en hemmelig dør, ud af hvilken Richelieu i rette øjeblik gjorde sin entré, samt – topmålet – en kommentar til dette optrin ytret i en senere stund af Marie af Médici. Lad det straks være tilføjet, at forf. som fortæller ikke er nogen Dumas. Af bogens konkrete fejl skal kun nævnes den ejendommelige stedfæstelse af den portugisiske koloni Macao som beliggende »ved Shanghai«. Alt i alt en bog, hvis ydre seriøse anlæg ikke modsvares af blot et tilløb til en dybere forståelse af de omhandlede begivenheder. Så var de hedengangne Otabøger da i det mindste ærlig snak.

MIKAEL VENGE

OTTO NÜBEL: Pompejus Occo 1483 bis 1537. Fuggerfaktor in Amsterdam. Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Komm. f. Bayr. Landesgeschichte Reihe 4 Bd. 15: Studien zur Fuggergeschichte Bd. 24, hrsg. v. G. FRH. V. PÖLNITZ (+), fortgef. v. H. KELLENBENZ. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1972. xii, 313 s. Ill. DM 41 (ib).

Fuggernes placering i reformationstidens komplicerede politiske og økonomiske mønster påkalder ganske naturligt forskningens opmærksomhed; det kan være tilstrækkeligt her at henvise til Astrid Friis' vigtige diskussion af Fuggernes kobbereksport via Østersøen (*Scandia* XII, 1939) og Frh. v. Pölnitz' (omstridte) *Fugger und Hanse* (1953). At kobbereksporten havde afgørende betydning, og at Fuggernes faktor i Nederlandene – i første trediedel af 1500-tallet den humanistisk dannede Amsterdamkøbmand Pompeius Occo – fik en uriaspost er på forhånd givet; dr. Nübels bog dokumenterer uomtvisteligt fuggerfaktorens vanskelige balancekunst mellem Augsburg-husets traditionelle loyalitet overfor kejserhoffet, det nederlandske regentskabs politiske og kommercielle interesser, den landflygtige Christiern II.s utrættelige revancheprojekter og de nye magthavere i Skandinavien for at sikre det fuggerske transportsystem.

Emnet er fristende, men resultatet alligevel skuffende. Dr. Nübels kendskab til international og skandinavisk forskning er såre beskedent og endda forældet (C. F. Allen og E. G. Geijer); s. 77 kan man læse, at Torben Oxen »for at bryde Sigbrits magt ... i sommeren 1517 sendte Dyveke en kurv forgiftede kirsebær. Christiern II stillede i strid med adelens mest elementære rettigheder Oxen for en borgerlig domstol, der dødsdømte ham. Med Oxens henrettelse blev enhver forståelse mellem kongen og rigsrådet udelukket«. Fejl optræder ligeledes hyppigt; s. 166 og 182 nævnes Ture Jönsson (Tre Rosor) blandt de landflygtige, skandinaviske gejstlige, der optog kontakt med Occo; s. 132 erfarer læseren, at ærkebiskop Olaf Engelbrektsson »i efteråret 1532 efter Christiern II.s nederlag drog i eksil over Amsterdam til Bruxelles, et foretagende, hvori fuggerfaktoren sikkert har været delagtig, omend intet er bekendt derom«.

På den anden side må det nok krediteres forfatteren, at det clair obscur, hvor-

med Pompeius Occo måtte tilsløre sin færden, givetvis har bidraget til den mangelfulde kildesituation; metodisk uheldigt er det derimod, at den fragmentariske overlevering altfor ofte har tvunget dr. Nübel til e silentio-slutninger, som ikke lader sig begrunde på anden måde end ved henvisning til Occos nøgleposition; »ingen kilder (hedder det) beretter om Pompeius Occos andel i disse begivenheder. Det er dog hævet over tvivl, at han medvirkede på udslaggivende vis« (s. 155; jf. f.eks. 88f., 111, 146, 209, 224). Det er vel til syvende og sidst et åbent spørgsmål, om Pompeius Occo – hvor interessant han end kan være – kan bære en monografi af dette omfang; bogen har utvivlsomt værdi ved at sammenfatte det spredte og delvis utrykte kildemateriale, men den mærkes unægtelig også af metodiske og saglige brist.

E. LADEWIG PETERSEN

JAN SZPAK: Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii Malborskiej w XVI wieku (Produktionsretninger i godscomplexet Malbork i 1500-tallet). Tysk resumé. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Historycznych nr. 30. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Ossolinum, 1972. 189 s. 46 + XLI tabeller. 8 diagrammer. 35 złoty.

Undersøgelsen over landbrug og landbrugsproduktion i godscomplexet Malbork (Marienburg) i polsk Prøjsen nær Gdańsk er et uddrag af en doktorafhandling fra Det jagiellonske universitet i Kraków 1970; den er udarbejdet på initiativ af professor St. Hozzowski. Emnet er 8 ladegårde i de flade marskegne (polsk: Żuławy/tysk: Werder) omkring Wisładeltaet, der hyppigt er udsat for oversvømmelse. Bøndernes arbejdskraft var her i modsætning til andre egne af Polen ikke altfor hårdt udnyttet – deres byrder var især digebyggeri og kanalvedligeholdelse – og til selve ladegårdsproduktionen benyttedes lejet arbejdskraft, et fænomen der gik tilbage til korsriddernes tid.

Szpak har haft et usædvanligt godt kildemateriale til sin rådighed. En del er trykt, men blandt arkivalierne må i første række nævnes godscomplexets regnskaber, der (med en del huller) er bevaret fra 1514 til 1581; hertil kommer et par bøger fra 1590–1591. Regnskaberne er ført på latin i mindst to eksemplarer, og det er det første eksemplar (oprindeligt i skatmesterarkivet i Kraków) der er bevaret; siden 1947 er det i arkivet i Warszawa. De nu eksisterende 47 bøger omfatter mellem 150 og 300 blade, så det er et betragteligt kildemateriale, der har skullet bearbejdes. Efter forfatterens oplysninger er det det bedst bevarede materiale til et godscomplexes' historie fra 1500-tallet.

Blandt Szpaks resultater kan nævnes, at udsæden af rug og byg var faldende til midten af 1500-tallet for derefter at stige, særlig stiger udsæden af rug stærkt mellem 1560 og 1580. Derimod forholder kurven for udsæd af hvede sig nærmest omvendt proportionalt til kurven for udsæd af rug (s. 40–41). Det bemærkes også, at udsvingene år for år var store. 1563 gav en rekordhøj høst, men efter en voldsom epidemi 1564 (hvis følger bemærkes på talrige områder af godsernes drift) blev høsten 1565 katastrofalt lav. Efter at have sammenlignet med forholdene i Małopolska (egnen omkring Kraków) i 1700-tallet – det nærmeste sammenligningsmateriale i tid og sted, Szpak kunne finde – nås den slutning, at det ikke så meget er et enkelt højt foldudbytte som høstens stadige højde, der vidner om

landbrugets niveau (s. 70). Ud over kornproduktion undersøger Szpak kvægavl og håndværksvirksomhed på godserne.

Det er anmelderens opfattelse, at Szpaks resultater formentlig kan have værdi ved sammenlignende undersøgelser af et eventuelt skandinavisk eller nordtysk materiale. – Bogen er forsynet med fortegnelse over trykte og utrykte kilder samt, såre prisværdigt, en konkordans over stednavne omfattende navneformer i de benyttede kilder, tyske former før 1945 samt nuværende polske former. En sådan konkordans burde være obligatorisk for ethvert arbejde, der blot i nogen grad indeholder stedsbetegnelser fra Nord- og Vestpolen, Baltikum m.v. Ellers kan en nærmere identifikation af et navn på en mindre lokalitet ofte kræve indgående og besværlige undersøgelser.

JØRGEN STEEN JENSEN

HEDDA ROLL: Hans Brask. Latinsk korrespondens 1523. Acta universitatis Stockholmiensis, Studia latina Stockholmiensia XIX. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1973. 187 s. 40 sv. kr.

Bogens titel er ikke korrekt. Helt konkret består udgaven af de latinske tekster i Hans Brasks registratur, der kan henføres til året 1523, d.v.s. som befinder sig på de første 37 sider af håndskriftet A 7 i det svenske Riksarkiv. Af udgiverens oversigt over indholdet af disse sider, altså både svenske og latinske tekster, ses klart, at der ikke er tale om en kopibog i vanlig forstand. Ind imellem Linköping-bispens breve til rigsforstanderen, til biskoppen i Skara og andre samt, i mindre omfang, disses breve til ham, findes notater af højst blandet karakter. Vi nævner i flæng: Leo X's befaling til kardinal Thomas Caietanus om at bemægtige sig Luthers person (1518), en optegnelse om forsendelsen af et skippund humle, notitser om Stockholms kapitulation og om kongevalget i Strängnäs, et kort referat af tre breve fra det svenske rigsråd til rigsrådet i Danmark. Af de svenske tekster kan nævnes to breve om adelskab fra 1390 og 1457 og en fortegnelse over priser. Mon ikke der er tale om en håndbog i vid forstand anlagt til brug i det biskoppelige cancelli? Udgiveren tilslutter sig – med en lille tvivl for nogle få siders vedkommende – Herman Schücks påvisning af, at håndskriftet er skrevet af Hans Brasks kansler, Hans Spegelberg. Desværre oplyser hun ikke om det er sket i ét stræk (det tyder de økonomiske notitser vel ikke på), ej heller hvor håndskriftet kronologisk slutter. Hans Brask drog som bekendt i landflygtighed i 1527. Også om proveniensens udtaler hun sig tvetydigt. Først anføres en udtalelse fra redaktøren af det svenske diplomatarium om, at håndskriftet har befundet sig i Riksarkivet »siden Gustav Vasas dage« (= fra 1527?). Umiddelbart efter citerer hun en indskrift fra en senere ejers hånd, uden at modsætningen mellem de to udsagn opklares. Denne senere ejer var såmænd Hans Brasks søsterdattersøn, som imidlertid også var forstander for rigets arkiv i 1580'erne – og udgiveren mener velsagtens, at den yngre slægtning har tilegnet sig håndskriftet her.

Alt i alt må det beklages, at udgiveren ikke har ænset de muligheder som kilde til Hans Brasks episkopat, håndskriftet i sig selv frembyder. Bogens titel skulle vel strengt taget have lydt: »Hans Spegelbergs registratur. Latinske tekster 1523« – jvf. det afslørende lille »på mit initiativ« (ad instantias...mei) s. 122



og den udstrakte anvendelse af termen »min herre«, der er gængs i intern cancelli sprogbrug. Det mærkes, at udgiveren er klassisk filolog, og at det sproglige ganske tydeligt har været hendes dominerende interesse – hvilket hun selvfølgelig ikke bør klandres for. Tværtimod kunne hun have sparet sig det knæfald for historien – en summarisk opremsning af begivenheder med det ene tilfælde, at de fandt sted i Norden i 1523 – der indleder udgaven. Annalistikken som genre hører hjemme i middelalderen og burde forblive der. Værdien af det efterfølgende korte rids af Hans Brasks levned skal ikke anfægtes; den politiske magtkamp har simpelthen været et bimoment for udgiveren.

Problematiske, set med en historikers øjne, er endelig også bogens register. I øvrigt uden at det oplyses i indledningen, medtages kun personer og steder, der er nævnt i selve de latinske tekster og altså ikke navne, der inddrages i udgiverens lærde kommentarer. Det bevirker, at t.eks. de danske rigsråder Holger Gregersen Ulfstand og Åge Brahes sendelse til Sverige i december 1523 ikke kan efterspores ved hjælp af registret, endskønt de nævnes i flere breve – navnlig ikke da »Dacia« uvist af hvilken grund heller ikke medtager sidehenvisninger hertil. Det tilsvarende er i det mindste tilfældet med Henrik VIII, »rex Anglie«, der kan findes under »Anglia«. Fornuftigvis – men lidet logisk – har udgiveren ikke udstrakt dette princip til at gælde de gejstlige dignitarere. Disse optages i registret under navn også i de tilfælde, hvor brevene ene refererer til titlen (»papa«, »archiepiscopus«). Endelig må det nævnes, at registret udelukkende er anlagt efter fornævne. Som en uheldig konsekvens af dette ses, at muligvis en af de tre Ribbinge, der kendes fra propagandaen imod Christian II, og som kongen skal have ladet henrette, optræder i brevvekslingen – men i registret kun under fornævnet Seved. For en ordens skyld må det tilføjes, at Frederik I udover de i registret anførte steder også figurerer i dokument nr. 50. Det udmærkede glossarium, der fremtræder som et værdifuldt supplement til de eksisterende middelalderlatinske ordbøger, fungerer tillige som sagregister. Under »marca« kunne udgiveren måske have gjort opmærksom på, at danske mark nævnes adskillige steder som betalingsmiddel.

Disse kritiske indvendinger vejer vel mindre tungt, eftersom den foreliggende udgave, der indgår i en svensk »doktorsexamen«, er af et begrænset omfang, typografien tilmed særdeles smuk og overskuelig. De fremføres imidlertid ikke mindst i håbet om, at doktoranden vil få mulighed for at fortsætte sit arbejde med en udgave af hele håndskriftet A 7. Der er bevaret et i nordisk historie enestående kildemateriale til belysning af Hans Brasks virksomhed som biskop, som politiker og som godssamler i det bevægede tiår for reformationen. Ikke mindst den »åndelige« side af hans virke er bedre oplyst end tilfældet er med formentlig nogen anden senmiddelalderlig prælat. Meget af dette materiale har været kendt og en del findes også trykt i ældre kildeudgaver. Men værdien af en samlet udgave efter moderne tekstkritiske principper kan efter anmelderens opfattelse vanskeligt overvurderes.

MIKAEL VENGE

R. B. OUTHWAITE: *Inflation in Tudor and Early Stuart England*. London, Macmillan, 1969. 60 s.

Dette lille hæfte er udsendt i serien *Studies in Economic History*, hvis erklærede formål er at give en indføring i centrale emner inden for den økonomiske historie,

hvor nye forskningsresultater er nået, eller hvor der har fundet en interessant debat sted. Prisrevolutionen i England er et velvalgt emne til formålet, den har været genstand for diskussion på højt plan gennem en årrække, og synspunkter og resultater er tilstrækkeligt afklarede til at tillade pædagogisk forenkling uden for grove overgreb mod stoffet. Forfatteren gør i fire kapitler rede for vidnesbyrdene om prisstigningerne, samtidens syn på prisstigningerne og for den »monetære« og den »realistiske« fortolkning i moderne forskning. Han gør loyalt rede for de argumenter, der er fremført for den øgede ædelmetalmængdes betydning for prisrevolutionen, men lægger ikke skjul på, at han selv er »realist«, idet han især fremhæver befolkningstilvæksten og den stigende efterspørgsel efter fødevarer.

Hæftet kan, ikke mindst takket være de omfattende henvisninger i noterne, varmt anbefales enhver, der ønsker at sætte sig ind i prisrevolutionens problematik.

NIELS STEENSGAARD

VOLKER PRESS: Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619. Kieler historische Studien, hrsg. von HORST BRAUNERT u. a., Band 7. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1970. 544 s. DM 84.–.

Det kan ofte – i betragtning af de nære forbindelser også fra et dansk synspunkt – føles som en mangel, at der ikke foreligger nogen moderne, systematisk behandling af 1500-tallets tyske territorialfyrstemat (med undtagelse dog af F. L. Carstens værk *Princes and Parliaments in Germany*, der dog overvejende beskæftiger sig med fyrsternes forhold til landsstænderne). Enkelte fyrster og territorier har derimod nok fået monografier; det kan her være tilstrækkeligt at anføre F. L. Carstens, Walter Hubatsch's og dennes elevs grundlæggende studier over Brandenburg-Preussen og Ludvig Zimmermanns vigtige værk om landgrev Wilhelm IV.s Hessen. Volker Press' store bog om Kurpfalz føjer sig i visse henseender naturligt ind i denne tradition, og den får givetvis sin særlige betydning ved kurfyrst Frederik V.s, 'vinterkongens' engagement i trediveårskrigen's første faser. Alligevel ligger bogens egentlige betydning (og det nybrud, den repræsenterer) i, at forfatteren bevidst har koncentreret sine studier om belysning af sammenhængen mellem kurfyrstehoffets og den interne regeringskreds' konfessionelle holdning – kurfyrst Frederik III forlod i 1559 den evangeliske lejr til fordel for kalvinismen – og den politiske beslutningsproces i Heidelberg fra den augsburgske religionsfred til trediveårskrigen's udbrud. Forfatterens meget detaljerede – og ofte nok omstændelige – kombination af politisk-historiske, administrationshistoriske og prosopografiske studier over den kurpfalziske regeringskreds påkalder betydelig metodisk interesse; hans undersøgelser har overbevisende klarlagt politisk-konfessionelle sammenhænge af væsentlig betydning, og han har ved sin problemformulering kunnet dokumentere det pfalziske kurfyrstehofs konsekvente holdning undervejs frem til den böhmiske konflikt 1619. Bogens styrke – og dens principielle interesse – ligger i den nærgående strukturelle analyse af den politiske beslutningsproces, dens alvorligste brist deri, at det endnu ikke har været muligt at gennemføre undersøgelser af denne art på komparativ basis.

E. LADEWIG PETERSEN

ROB. MANDROU: *Les Fugger, propriétaires fonciers en Suabe 1560–1618. Étude de comportement socio-économique à la fin du XVIIe siècle*. Collection »Civilisations et Mentalités«. Paris, Plon, 1969. 253 s. Ill. F 31.50.

I den meget omfattende litteratur om Fuggerne har deres aktivitet som godsbesiddere hidtil indtaget en meget beskeden plads; Robert Mandrou's arbejde sigter imidlertid videre end til blot at udfylde dette tomrum. Bogens betydning ligger snarest i hans stærke betoning af, at det augsburgske bankierhus under den vanskelige og ofte krisepregede situation på det europæiske kapitalmarked i sidste halvdel af 1500-tallet så sin fordel i at fortsætte eller endda forcere de investeringer i fast ejendom i Schwaben, som Jacob Fugger havde indledt ved århundredets begyndelse, i modsætning til andre sydtyske bankierhuse, der måtte frigøre deres kapital. Den spanske statsbankerot 1575 synes kun at have fremskyndet udviklingen. Det afgørende ligger – som Mandrou stærkt betoner – da i, at Fuggerne ikke søgte social prestige (adelskabet havde de jo) i deres godsbesiddelse, men økonomisk sikring af bankierhusets kapital.

Godsbesiddelserne indtog vel aldrig nogen central plads i Fuggernes investeringer; forf. beregner værdien af den samlede godsbesiddelse til 2 mill. gld., et beløb af samme størrelsesorden som det, Fuggerne tabte ved den tredje spanske statskonkurs 1607. På grundlag af udførlige og teknisk vanskelige beregninger over det bevarede godsregnskabsmateriale mener Mandrou at kunne beregne den gennemsnitlige afkastning af den investerede kapital til 6% årligt. Derimod formulerer han sig med stor varsomhed, når det gælder sammenligning med gevinstmulighederne i andre erhvervsformer (handel, minedrift, pengespekulation), og formentlig med rette. Væsentligt – og det er måske bogens mest interessante resultat – er det, at det ikke kan udelukkes, at kapitalanbringelsen i fast ejendom under ustabile forhold kan have givet forventninger om større gevinst end handel og pengespekulationer – eller under alle omstændigheder forventninger om sikker og stabil investering (omend på et lavere forrentningsniveau), et fænomen som jo også kendes fra 1600-tallets England.

E. LADEWIG PETERSEN

H. DOLLINGER: *Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern in den Jahren 1598–1618. Ein Beitrag zur Geschichte des Frühabsolutismus*. Schriftenreihe der hist. Komm. bei der Bayr. Akad. der Wissenschaften Schrift 8. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968. 643 s. DM 84.–.

Kurfyrst Maximilian I af Bayern (1573–1651) var ikke blot en af trediveårskrigen hovedaktører og leder af den katolske liga, men tillige én af tidens mest ambitiøse territorialfyrsteskickelser, en politiker og administrator af betydeligt format. I hvert fald tilmåler dr. Dollinger hans administrative og finansielle reformer forud for krigsudbruddet en høj grad af politisk bevidsthed, ser dem som udslag af overlagt absolutistisk 'statsræson'; han tolker »die Finanzreform Maximilians als politische, von Persönlichkeiten gewollte und gestaltete Geschichte« (s. 7; jf. kap. III passim og især s. 287–94).

Reformforanstaltningerne tog deres udgangspunkt i en række finansoverslag 1598–1610; til deres vigtigste midler hørte dels fiskale indgreb (forhøjelser af

toldtariffer, fyrstemagtens overtagelse af saltudvinding og andre regaler), dels fyrstelig erhvervsvirksomhed i monopolpræget form, men også kapitalinvestering bl. a. ved godsopkøb; omvendt foretog kurfyrsten bevidste udgiftsreduktioner og besparelser. Med varsomhed anslår Dollinger Maximilians netto-årsindkomst til 1.2–1.6 mill. gld. og udgifterne til knapt 1 mill. gld. Kapitalophobningen – forfatteren ser her bort fra den fast investerede formue – opgøres til 4–6 mill. gld. ved krigsudbruddet. I sig selv indeholder de principielle retningslinier og deres praktiske udformning næppe nye træk; fyrstemagtens nettoindtægtsmaksimering – til befæstelse af dens finansielle og politiske position – var jo det generelle mål for 1500-tallets *oekonomia*-doktriner. Dollingers fortjeneste ligger i den udførlige og overbevisende dokumentation for programmets bevidste gennemførelse under Maximilian I. Hans bog er ingenlunde lettilgængelig; landets administrative og organisatoriske rammer forudsættes bekendt, bogen virker stunddom overdokumenteret (mere end  $\frac{3}{5}$  optages af noter), og endelig er den heller ikke udtømmende; forfatteren har måttet udskyde væsentlige sider af kurfyrst Maximilians aktivitet – og navnlig hans erhvervs politik – til senere behandling. Men det massive værk er et dygtigt og modent arbejde, og det kan – trods sin geografiske begrænsning – med rette gøre krav på betydelig opmærksomhed, fordi bogens principielle synspunkter fastholdes og gennemføres med stor konsekvens. Bogens undertitel markerer nok mest præcist forfatterens hovedanliggende.

E. LADEWIG PETERSEN

HERBERT LANGER: Stralsund 1600–1630. Eine Hansestadt in der Krise und im europäischen Konflikt. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte hrsg. v. d. Hansischen Arbeitsgemeinschaft der deutschen Historikergesellschaft Bd. IX. Weimar, Herman Böhlau Nachfolger, 1970. 295 s. DM 28.

Efterkrigstidens østtyske hanseforskning har i meget høj grad samlet sin interesse om de vendiske stæders 'Spätzeit'; vi kan her nøje os med at anføre Johs. Schildhausers undersøgelser over reformationstidens sociale og politiske brydninger og K.-F. Olechnowitz' handelshistoriske studier. Emnevalget er givetvis fuldt overlagt, fordi 16. og 17. århundrede i marxistisk tolkning repræsenterer de folkelige opgør med feudalismen og overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Herbert Langers bog følger sig naturligt ind i denne forskningstradition, og bogen repræsenterer – trods sin stundom unødigt aggressive facon – en værdifuld og væsentlig forskningsindsats. Forfatteren har på grundlag af et ganske omfattende, lokalt arkivmateriale kunnet levere en fortrinlig og detaljeret – lejlighedsvis omstændelig – redegørelse for en middelstor hansestads demografiske, sociale og erhvervs mæssige struktur, og hans særlige problemstilling har videre resulteret i interessante analyser af de sociale og politiske modsætninger mellem de pommerke fyrster, Stralsunds rådsaristokrati og byens brede befolkning; af betydning er endelig også betoningen af de sociale og økonomiske kræfter bag den danske og svenske intervention under Wallensteins belejring af byen 1627–28.

En kort anmeldelse kan vanskeligt yde en så omfattende og detaljeret forskningsindsats fuld retfærdighed; det må stå fast, at bogen på mange måder er fortjenstfuld. At helhedsindtrykket dog ikke virker helt klart og overbevisende

beror dels på, at navnlig de statistiske analyser ikke altid føres tilbunds (specielt hvad angår byens udenrigshandel), og at Langers kendskab til skandinaviske kildepublikationer og forskning er såre beskedent (her tænkes specielt på det diplomatiske spil bag de nordiske magters intervention). Men en anden side af forklaringen ligger formentlig i, at den marxistiske fortolkning anvendes for usmidigt efter sin pålydende værdi. Der kan være al grund til at understrege, at Herbert Langer med sine specielle problemformuleringer og analyseredskaber har formået at aftvinge kildematerialet interessante og varige resultater; på den anden side bidrager den lidet fleksible og – også fra marxistiske synspunkter – noget forældede konfrontation af feudalisme og kapitalisme formentlig til at sløre snarere end til at afklare helhedsbilledet: er disse to stadier nødvendigvis uforenelige?

Fra specielt skandinaviske synspunkter har det betydning, at Langer flere gange strejfer – men ikke udtømmende behandler – skude- og skibsfarten over Østersøen, og at han påviser, at væksthastigheden i Stralsunds skibsfart under de spansk-nederlandske konflikter afdæmpes ved periodens slutning; om vækstratens afdæmpning hører så nøje sammen med den spansk-nederlandske våbenhvile 1609 og den hollandske handelskapitals overlegenhed, som forfatteren antager, får stå hen. Vigtigt er det under alle omstændigheder, at 'provincialiseringen' af Stralsunds handel ved 1630 er så vidt fremskredet, at tre femtedele af byens udenrigske omsætning ligger i intern Østersøhandel. Langer anfører med rette, at de svenske handelsrestriktioner i 1620'erne medførte vanskeligheder for byens konkurrencedygtighed; spørgsmålet er blot, om ikke netop krigskonjunkturerne og byens position som svensk militært brohoved og leverandør på kontinentet har øvet en mere varig og profitabel indflydelse på 'provincialiserings'-processen. Påfaldende er det i hvert fald, at Stralsunds traditionelle og velbefæstede skibsfart på Norge – ligesom Rostocks (ifølge Maria Christliebs og Alfred Huhnhausers undersøgelser) – netop 1627–28 fik et varigt grundskud. Uden at gå i enkeltheder kunde man formode, at analyserne med fordel i endnu højere grad burde have været koordineret omkring den kritiske situation i Østersøområdet i slutningen af 1620'erne og om effekterne af den svenske ekspansion.

E. LADEWIG PETERSEN

MARIA BOGUCA: Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku (Gdańsk's udenrigshandel i første halvdel af 1600-tallet). Fransk résumé. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1970. 169 s. 1 kort. 50 tabeller. 33 złoty (24,75 kr.).

Siden Maria Bogucka (nu professor ved Videnskabsakademiets historiske institut i Warszawa) i 1950-erne begyndte sin flittige forskergerning, er det Gdańsk, der har stået i centrum. Efter et par undersøgelser af byens indre politiske forhold i 1500-tallet kom nogle store studier over byens håndværk og erhvervsliv fra senmiddelalderen og til 1600-tallet. I de senere år har Bogucka ganske vist også dyrket andre interesseområder, men Gdańsk er ikke blevet forsømt. En række artikler over byens udenrigshandel i begyndelsen af 1600-tallet har forberedt nærværende oversigt.

Arbejdet bygger dels på arkivalier i Gdańsk, særlig pæletoldsbøgerne (1634, 1640–1641 samt i mindre komplet stand fra 1642–1651), dels på hollandske kilder, især notarialarkiverne med fragtkontrakter o.l. Desuden er der benyttet nogle franske arkivalier, mens der ikke har været mulighed for at inddrage andre nord-, vest- og sydeuropæiske arkiver.

Hovedresultaterne er som følger: Medens Gdańsk i første fjerdedel af 1600-tallet havde livlige, umiddelbare forbindelser med Sydeuropa og Middelhavslandene, så fik Amsterdam i anden fjerdedel hovedbetydningen, samtidig med at hollandsk kapital i stadig større grad fik indpas i byen. Der var en tendens til at byens egne købmænd koncentrerede sig om indkøbet af korn, men overlod udførslen og det videre salg til hollænderne. Prisudviklingen for korn var mindre gunstig end i 1500-tallet, men lod dog stadig danziger-købmanden få en mellemmandsfortjeneste på 27%; det var forholdsvis beskedent i forhold til de muligheder, eksporten til den iberiske halvø i 1600-tallets begyndelse bød – her nåede fortjenesterne ofte over 100%. Importen til Gdańsk gav derimod mindre fortjeneste. Ofte kunne det i stedet betale sig for de vesteuropæiske købmænd at betale med sølv, der her var dyrere end i Vesteuropa. Bogucka konstaterer en begyndende krise i perioden 1625–1650. Den hollandske efterspørgsel på korn er stigende, men det kniber med at levere, og i stedet søger byen administrativt at udnytte situationen ved forskellige reguleringer, som fører til at hollænderne søger andre steder hen, bl. a. til jyske havne (se s. 14, note 45). Endelig begynder byens patriciere at trække sig ud af den egentlige handel og bliver i stedet passive kapitalister. Med andre ord, Polens rolle i den internationale handel begynder allerede nu at formindskes. Bogucka er altså her lidt i modsætning til den hævdvundne opfattelse, der daterer Polens økonomiske tilbagegang til efter 1650.

Det er overraskende så lidt man finder om Danmark og Danmarks betydning for Gdańsk handel, måske fordi man kun sjældent (5 gange i årene 1597–1631) blandt de amsterdamske kontrakter finder bestemmelser om anløb af danske havne (s. 62). Spredt omtale findes dog i bogen, bl. a. salpeterhandelen og den danske salpeterolds indvirkning (s. 43). Danske sild, bl. a. fra Aalborg, spillede en vis rolle i indførslen, da de var ret billige i forhold til de flamske (s. 51 og s. 141, note 49). Fra Danmark blev der ligeledes indført levende kvæg (s. 55). Formentlig er der også blevet importeret en del møbler fra Gdańsk til Helsingør. Det fremgår af byens skifteprotokoller 1571–1621. Her nævnes en del »dantsker« møbler, stole, borde, senge, skabe og først og fremmest kister; møblerne var fortrinnsvis af fyrretræ (J. Olrik: *Borgerlige hjem i Helsingør for 300 år siden*, 1903, s. 25–46 samt passim, jfr. sagregister).

Bemærkelsesværdigt er det, at Bogucka kun et par gange har benyttet udgaven af Øresundstoldregnskaber; den ene gang er det ved opgørelsen af antallet af skibe fra Gdańsk mod vest (tabel XXV, s. 60f.). Måske er det resultatet af en arbejdsdeling? I hvert fald har Bogucka's kollega, docent A. Mączak (Warszawa universitet) udnyttet Øresundstoldregnskaberne til flere arbejder, således oversigten over Polens (d. v. s. Gdańsk og Elblągs) søhandel med Vesteuropa, trykt i *Scandinavian Economic History Review*, vol. XVIII, 1970. En anden indvending, der kan rettes mod Boguckas arbejde, er, skønt af teknisk karakter, dog af temmelig alvorlig art, nemlig det manglende personregister. Ganske vist er man vant til, at polske bøger på grund af den indtil for nylig kroniske papirmangel

ikke altid bringer fortegnelse over benyttet litteratur (de utrykte kilder er hos Bogucka anført i indledningen, s. 6–7). Men i stedet bringes normalt et personnavneregister, hvor citerede forfattere anføres i kursiv. Nu mangler et sådant register her, og det er svært at få indtryk af den relevante litteratur. Men yderst beklageligt er det, at det mylder af købmænd og skippere, vi møder undervejs, helt tabes af syne. Bogens værdi som opslagsværk er altså væsentligt forringet.

De ovenfor anførte indvendinger må dog ikke afskrække eventuelle interesserede. Boguckas værk, der bygger på et stort studium af primære kilder, føjer sig smukt ind i den række af nyere polske arbejder, der skildrer Gdańsk's søhandel. Rækken begynder med H. Samsonowicz, der i et par artikler behandlede byens handel i 1400-tallet, og den afsluttes med St. Gierszewski og Cz. Biernat, der i to bøger har beskrevet Gdańsk's søfart og vareomsætning fra midten af 1600-tallet til 1815.

JØRGEN STEEN JENSEN

H. J. HABAKKUK: *Population Growth and Economic Development since 1750*. Leicester, Leicester University Press, 1971. 110 s. £ 0.90.

I 1968 holdt den engelske socialhistoriker H. J. Habakkuk en række forelæsninger, tilegnet mindet om Arthur Pool, på universitetet i Leicester over temaet samspillet mellem befolkningstilvækst og økonomisk udvikling i nyere og nyeste tid. Manuskriptet til disse forelæsninger foreligger nu i udvidet og omarbejdet form i nærværende bog, samlet i fire kapitler med hver sit hovedtema: 1) Ændringer i befolkningens størrelse og sammensætning i den forindustrielle periode, 2) Den demografiske revolution (ca. 1750–1850), 3) Nedgangen i fødselstallet (ca. 1850–1950) og 4) En sammenligning af det demografiske udviklingsmønster i Vesteuropa og de tilsvarende forhold i u-landene. Disse fire kapitler er atter inddelt i indledende afsnit, hvor problemstillingen kort rides op, og 3–5 egentlige tekstafsnit, hvor Habakkuk i en tætvet, ræsonnerende stil diskuterer de foreliggende teorier og med logisk stringens fremdrager og finsliber de momenter, der ud fra hans grundopfattelse forekommer mest plausible. Bagest i bogen findes et noteapparat, der udover at meddele de fornødne henvisninger ofte indeholder kortfattede referater af de anvendte værker og en diskussion af de fremførte synspunkter.

Det er Habakkuks hovedsynspunkt, at den befolkningsmæssige situation til enhver tid er resultatet af en række faktorer, som gensidig afbalancerer hinanden og derved tilvejebringer en art ligevægtstilstand. Her vedgår forf. åbent sin gæld til T. R. Malthus, der i første udgave af *An Essay on the Principle of Population* (1798) fremsatte den teori, at der eksisterer et rent mekanisk ligevægtsforhold mellem de forhåndenværende ressourcer og befolkningstallet, idet han herved forudsætter, at størstedelen af befolkningen lever på et eksistensminimum. Habakkuks egen udgave af ligevægtsmodellen, der nøje afbalancerer forholdet mellem antal fødsler og antal dødsfald, har i den forindustrielle periode to regulerende faktorer på »fødselssiden«, nemlig høj ægteskabsalder på grund af det tungtvejende ansvar for familiens ve og vel og børnebegrænsning inden for ægteskabet. Slår disse foranstaltninger ikke til, kan overskudsbefolkningsproblemet enten løses gennem udvandring eller gennem iværksættelse af tilværelsens jernhårde befolkningslov: øget dødelighed eller massedødsfald som følge af

epidemiernes lette spil blandt dårligt ernærede befolkningsgrupper. Høje dødelighedstal vil før eller senere genoprette den forstyrrede ligevægtstilstand mellem ressourcer og befolkning. Den demografiske revolution, der jo er et eklatant brud på ligevægtsprincippet, kam efter H. J. Habakkuks mening ikke alene forklares som resultatet af en markant nedgang i dødeligheden, omend indpodning af kopper, en forebyggende foranstaltning, der blev almindelig blandt det engelske aristokrati i 1760'erne, i høj grad reducerede dødeligheden. Forklaringen må i stedet søges i en række faktorer, der gensidigt påvirker hinanden: Store fødselsårge fra 1730'erne indgår ægteskab på et tidligere tidspunkt end deres forfædre som følge af de bedre tider under den industrielle og agrare revolution og får som følge heraf flere børn. Det sætter en art »kædereaktion« i gang, som automatisk forplanter sig ned gennem de efterfølgende generationer, fordi epidemier og massedødsfald i det hele taget ikke længere er i stand til at genoprette balancen. I realiteten bliver ligevægten først genetableret i slutningen af det 19. århundrede, hvor middelstandsgruppen ud fra koldsindige overvejelser over forholdet mellem antal børn og den sociale standard reducerer fødselstallet gennem sent indgåede ægteskaber og langsigtet familieplanlægning, et problem, som blev mere og mere påtrængende i konsekvens af det kraftige fald i børnedødeligheden, som satte ind i slutningen af det 19. århundrede. Her er vi så fremme ved en ny ligevægtstilstand: det 20. århundredes kernefamilie på fire medlemmer, indtil den seneste velstandsstigning og den nye livsstil i det hele taget påny sprænger familiemønstret gennem flere fødsler pr. ægteskab og derved tilvejebringer en ny (og ustabil?) balance.

Habakkuk, der ud fra egne studier over jordbesiddelse og landboforhold i det 18. århundredes England har et førstehånds kendskab til landdistrikternes befolkningsforhold, inddrager i sin drøftelse en række demografiske studier fra de seneste år over temaer som familieplanlægning i det førindustrielle samfund, nedgang i dødeligheden som følge af medicinske landvindinger (især koppeindpodning), klassebetonede fertilitetsforskelle i det 19. århundredes første halvdel o. s. v., alle værker, der støtter hans egen opfattelse. Alligevel kan man godt få en fornemmelse af, at han i sin ellers så prisværdige afdratisering af den demografiske revolution undervurderer betydningen af det økonomiske opsving, der satte ind både i den industrielle og den agrare sektor i England i slutningen af det 18. århundrede. I sin opfattelse af ligevægtstilstanden før 1870–80 eller snarere den ustabile balance synes han desuden at regne med større familier, end der formentlig er dækning for i kilderne. Tilværelsens jernhårde befolkningslov, især børnedødeligheden, er en faktor, som næppe kan overvurderes, og moderne medicinsk videnskab har da også påvist, at der eksisterer en nøje sammenhæng mellem det sociale miljø i bred forstand og en række »børnesygdomme« såsom bronchitis og lungebetændelse, der ofte havde en fatal udgang i hine tider. Disse bemærkninger må kun opfattes som randnoter, da professor Habakkuks fremstilling i almindelighed må karakteriseres som et mønstereksempel på, hvorledes et hovedsynspunkt med usvigelig sikkerhed fastholdes og dog nuanceres gennem hele fremstillingen. Bogen kan derfor varmt anbefales som pædagogisk indføring i det såre vanskelige emne: samspillet mellem befolkningsudvikling og økonomisk vækst gennem de sidste to hundrede år.

ERIK HELMER PEDERSEN



MICHAEL DRAKE (Ed.): *Population in Industrialization. Debates in Economic History*, ed. PETER MATHIAS. London, Methuen & Co. Ltd., 1969. ix, 200 s. 30 sh. Paperback 15 sh.

I Peter Mathias' serie *Debates in Economic History* har befolkningshistorikeren Michael Drake, der især er kendt i den nordiske historikerverden for sin bog *Population and Society in Norway 1735–1865* (Cambridge 1969) udgivet en samling artikler og afhandlinger omkring det omstridte tema: Forholdet mellem befolkningstilvækst og økonomisk vækst i de første årtier af Englands industrielle revolution (ca. 1780–1850). Det drejer sig ialt om 8 bidrag, alle publiceret i årene 1951–1966 i fagtidsskrifter som *Population Studies* og *Economic History Review* og i et enkelt tilfælde i form af to kapitler af en bog, forfattet af A. J. Coale og E. M. Hoover: *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries; a Case Study of India's Prospects* (Princeton University Press 1958). Netop disse to kapitler, der belyser det intrikate sammenspil mellem økonomisk udvikling og befolkningstilvækst, bruger Michael Drake som indledningsafsnit, fordi de efter hans mening ligesom strukturerer debatten og derved gør det muligt at placere de enkelte indlæg rimeligt i forhold til hinanden, et forhold, som han gør en del ud af i sit forord til bogen.

Som nævnt drejer det sig ud over Coale & Hoover's bidrag om ialt 7 arbejder, der er optrykt i kronologisk rækkefølge efter udgivelsesår. Først i rækken møder vi den irske historiker K. H. Connell's artikel fra 1951: »Some Unsettled Problems in English and Irish Population History, 1750–1845«, hvor han sætter et stort spørgsmålstegn ved tidligere accepterede teorier vedr. Englands og Irlands befolkningsudvikling efter 1750. De alm. accepterede årsagsforklaringer: 1) England – lavere dødelighed og 2) Irland – højere fødselstal, vil han simpelthen placere modsat og opfordrer derfor engelske forskere til at se nærmere på faktorer som lavere ægteskabsalder og større ægteskabsfrekvens, medens deres irske kolleger skal overveje, hvorvidt en lavere dødelighed skyldes bedre ernæring som følge af kartoffelens indtog i den daglige kost. Medicinalhistorikerne Thomas McKeown og R. G. Brown forfægtar i deres artikel: »Medical Evidence Related to English Population Changes in the Eighteenth Century« (1955) det synspunkt, at nedgangen i dødeligheden i det 18. århundrede ikke så meget skyldes medicinalske og lægevidenskabelige fremskridt som forbedringer i de alm. levevilkår. Omgivelserne i bred forstand spiller en stor rolle, når det drejer sig om at bekæmpe smitsomme sygdomme, der jo erfaringsmæssigt kræver mange døds-ofre. Efter de to forfatters mening har tidligere forskning forvekslet lægevidenskabens faglige udvikling med befolkningens alm. sundhedstilstand.

Hvor McKeown og Brown bygger på sekundært kildemateriale i form af statistiske samleværker og medicinalhistoriske beretninger fra det 19. århundrede, inddrager demografen T. H. Hollingsworth i sin afhandling: »A Demographic Study of the British Ducal Families« (1957) et primært kildemateriale, bestående af personalhistoriske oplysninger om de 1.908 enkeltpersoner, der for perioden 1330–1954 udgør de legitime efterkommere af britiske konger og dronninger, hertuger og hertuginde. Fra tiden efter 1700 er alle relevante data stort set til stede i form af »adelsårbøger«, men især for den tidligste periode 1330–1500 savnes en del oplysninger, især om hertugelige børn. Efter at have grupperet materialet i 7 underperioder, der hver har samme antal personer, foretager

Hollingsworth en beregning over levealder, børne- og voksendødelighed, reproduktionsrate m.v., og i samtlige grupper viser der sig en markant ændring i perioden 1730–1779, kendetegnet gennem højere levealder, lavere dødelighed, højere ægteskabsalder og alligevel større antal fødsler pr. ægteskab.

Med J. T. Krause's to bidrag: »Some Neglected Factors in the English Industrial Revolution« (1959) og »English Population Movement Between 1700 and 1850« (1963) vender vi tilbage til den ræsonnerende type af historieskrivning, bilagt enkelte data af højst uensartet karakter og kvalitet. I førstnævnte artikel fremhæver Krause, at der eksisterer en slags ligevægtstilstand mellem ressourcer og befolkning i Vesteuropa før den industrielle revolution, medens situationen i u-lande af i dag er den, at befolkningen formerer sig eksplosivt i forhold til eksistensmulighederne. Til den økologiske balance i de gamle agrarsamfund skal man måske føje en socialpsykologisk, der mere eller mindre eksplicit satte en grænse for befolkningstilvæksten, siger Krause. Det er altså fødselstallet, der især interesserer forf., og dette tema fører han videre i sit indlæg fra 1963. Her hævder han, at dødelighedspromillen kun ændrede sig lidt i tiden 1770–1820, da tallene for begravelseshandlinger 1700–1840, som efter den hidtidige opfattelse tydede på faldende dødelighed, i realiteten ikke er pålidelige. Kontrolundersøgelser i kirkebøger viser her en underregistrering på 33% af det samlede antal begravelser og 28% af antal fødsler i tiåret 1811–1820. Disse kirkebogsstudier viser derimod en tydelig opgang i fødselsantallet 1780–1820, især som følge af et stigende antal ægteskaber.

Dødeligheds-teorien fik dog i P. E. Razzell's studie: »Population Change in Eighteenth-Century England: a Re-Appraisal« (1965) en ny forkæmper, da Razzell ud fra studier over engelsk ægteskabsstatistik mente at kunne fastslå, at ægteskabsfrekvensen ikke ændrede sig væsentligt i perioden 1724–1805. Snarere er forklaringen en højere gennemsnitslevealder som følge af tilbagegang i dødelighedstallet for epidemiske sygdomme, især kopper, og her peger P. E. Razzell på de positive virkninger af koppeindpodningen, der praktiseredes fra 1740'erne og især blev almindelig anvendt i aristokratiet i 1760'erne. Beregninger over en enkelt model vedr. kvinders reproduktionsrate 1750–1855 viser, at alene det »overskud«, der fremkommer gennem nedgangen i koppedødeligheden, kan forklare den faktiske befolkningstilvækst. Men lige i hælene på Razzell's forsvar for dødelighedsteorien kommer bogens sidste afhandling, nemlig E. A. Wrigley's familierekonstitutionsundersøgelse over et enkelt sogn i det østlige Devonshire »Family Limitation in Pre-Industrial England« (1966) som en klar tilbagevenden til det modsatte synspunkt. Ved at »rekonstituere« samtlige ægteskaber med tilhørende børn og derefter analysere talmaterialet i grupper på 9-års glidende gennemsnit mener Wrigley at kunne etablere en klar sondring mellem perioder med regulært fødselsoverskud: 1538–1640 og 1780–1830 og en mellempisode ca. 1640–1780 med fødselsunderskud eller slet og ret balance på regnskabet (1730–1780). Den negative tendens, der især sættes i relief gennem massedødsfald 1645–46 som følge af byldepestens hærgen, udtrykkes gennem kvindens højere ægteskabsalder og færre antal fødsler pr. ægteskab. Det stigende interval mellem de enkelte fødsler i denne periode mener E. A. Wrigley at kunne føre tilbage til bevidst »familieplanlægning«, såsom svangerskabsforebyggelse gennem coitus interruptus, abortindgreb eller slet og ret barnemord.

Selv om et kortfattet referat af nærværende type ikke yder forfatterne fuld

retfærdighed, fremgår det forhåbentlig, at det centrale element i samtlige indlæg er den demografiske mekanisme i sig selv, mindre dens samspil med det økonomiske og sociale mønster i det omgivende samfund. Coale & Hoover's debatoplæg, der måske ligeså meget peger ind i en u-lands-problemstilling som i en vesteuropæisk vækstmodel anno 1780, får derved ikke større betydning i den kunstigt etablerede sammenhæng. Seriens titel *Debates in Economic History* er også en smule forvirrende, fordi den debat, der faktisk foregår i bogen, ofte føres med ikke-repræsenterede forfattere eller på basis af indlæg, der *ikke* er optaget i samlingen. Artiklerne er desuden ret uensartede f.s.v. angår metode(r) og kildegrundlag, og enkelte har vel efterhånden kun krav på opmærksomhed, når de ses i en historiografisk sammenhæng. Man kunne have ønsket sig, at redaktøren i sin (i øvrigt udmærkede) præsentation havde gjort lidt mere ud af det historiografiske aspekt og herunder sondret mellem indlæg, der i overvejende grad er udtryk for ræsonnerende historieskrivning, og afhandlinger, der bygger på selvstændige studier i primært kildemateriale. Det behøver ikke altid at være udtryk for en kvalitativ forskel; P. E. Razzell's forsøg på at skabe en sammenhæng mellem Gregory King's skøn over befolkningsforholdene i 1690'erne og befolkningsføgelsen ca. 100 år senere som følge af færre koppedødsfald forekommer lidt svagt; T. H. Hollingsworth analyserer sit materiale i grupper, der såvel kronologisk som talmæssigt er ret uensartede, og E. A. Wrigley skylder os bl.a. en nærmere bestemmelse af Colyton sogn med angivelse af det faktiske antal beboere og deres levevilkår gennem de 400 år.

Denne kritik kan måske virke noget uretfærdig og eenstrenget på basis af de mange synspunkter, der her er lagt frem til debat. Som hjælpedisziplin til historie og en række andre videnskaber er demografi et dynamisk og levende område, hvor der sker mange spændende ting – blot demograferne ville erindre sig, at befolkningsudviklingen til enhver tid må ses i snæver sammenhæng med de materielle levevilkår og de sæder og skikke, der beherskede menneskenes liv og færden i fortiden.

ERIK HELMER PEDERSEN

Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1807. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved J. O. BRO-JØRGENSEN. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1972. 557 s. 98,50 kr.

På en række væsentlige punkter må det 18. århundrede – også sammenlignet med forholdene i for eksempel Sverige og England – karakteriseres som et forsømt område i dansk historieforskning. Kildeudgaver fra dette århundrede repræsenterer undtagelsen, snarere end regelen; men med den foreliggende udgivelse af brevvekslingen mellem Guldberg og Peter Christian Schumacher er der imidlertid givet et interessant indblik i sider af den såkaldte guldbergske periode.

Såvel hvad angår deres antal som deres omfang fordeler de ialt 217 breve sig jævnt på hver sin side af regeringsskiftet den 14. april 1784. Kun fem breve er bevaret fra arveprins Frederik til Schumacher. Korrespondancen mellem Guldberg og Schumacher rummer betydelige lakuner; men i original eller koncept er dog bevaret 131 breve fra Guldberg og 81 fra Schumacher.

Som det var at vente, adskiller brevene før og efter 1784 sig markant hvad angår deres indhold.

Som stats- og gehejmekabinetsekretær – og fra 1. december 1780 også som gehejmestatsminister – møder vi Guldberg som den faktiske leder af monarkiets udenrigspolitik i brevveksling med en mand, der i udstrakt grad nød hans fortrolighed. Som bekendt valgte Guldberg at udøve sin indflydelse uden for gehejmestatsrådet. Brevene rummer derfor ikke egentlige instrukser til en diplomat, der var akkrediteret Danmarks nærmeste allierede. Denne tjenstlige korrespondance blev udfærdiget af A. P. Bernstorff indtil november 1780, og derefter af M. G. Rosencrone. I Guldbergs breve finder vi derimod – som supplement til de formelle ordrer – en række principielle betragtninger over Danmarks forhold til udlandet, og her især naturligvis til Rusland som den magt, der stod i centrum af monarkiets sikkerhedspolitik efter alliancetraktaten af 1773. Tilsyneladende har den skriveglade regeringschef nedfældet disse bredere betragtninger lige så meget for at klargøre sig sine egne tanker over for en betroet og sagkyndig ven som for egentlig at instruere Schumacher. Brevene – der for øvrigt ved flere tidligere lejligheder har været udnyttet af forskningen – giver derfor et enestående indblik i en regeringschefs udenrigspolitiske synsmåde; og samtidig giver de et godt indblik i periodens officielle – og uofficielle – diplomatiske forretningsgang.

Selvom Guldbergs breve før 1784 helt overvejende omhandler udenrigspolitiske spørgsmål, giver de dog hist og her et indblik i de problemer – overvejende af økonomisk art – der optog den allesteds aktive regeringschef. Vi møder her Guldbergs tanker om Københavns handelspolitiske placering og hans planer med den holstenske kanal; og vi fornemmer hans glæde over den umiddelbare succes, som oprettelsen af Østersøisk-guinesisk Handelsselskab mødte hos monarkiets investorer.

Efter Guldbergs fald i 1784 fortsatte han som stiftamtmand i Århus korrespondancen med Schumacher, først i dennes egenskab af privatmand og senere som amtmand på Fyn. I disse breve søger man næsten forgæves efter udtalelser fra Guldberg om hans dispositioner og planer fra den tid, han sad ved roret. Udtalelser herom er – øjensynlig af forsigtighedshensyn – yderst få og vage; og ihvertfald for en enkelts vedkommende har den kyndige udgiver endda kunnet dokumentere, at Guldberg her må huske (?) forkert.

De to venner vedblev i deres breve at beskæftige sig med den politiske udvikling i Europa; man mærker dog her, at de befinder sig langt fra informationskilderne; og de udenrigspolitiske spekulationer i de seneste breve grænser til det patetiske. Brevvekslingen efter 1784 har imidlertid interesse som en privatkorrespondance imellem to danske amtmænd under den store reformperiode. Vi hører deres sagkyndige kommentarer til de nye magthaveres dispositioner i forbindelse med landboreformerne, kornhandelen og finanspolitikken – reformer, som de ofte stod kritiske over for, men som de kompetent og loyalt førte ud i livet.

Det kan næppe undre dette tidsskrifts læsere, at værket opfylder alle forventninger i udgivermæssig henseende. Brevenes proveniens belyses i indledningen; men navnlig er der grund til at gøre opmærksom på de omfattende realkommentarer, der ledsager de enkelte breve. De repræsenterer et meget betydeligt

og omhyggeligt arbejde, som i væsentlig grad letter brugen af brevene, og som enhver læser må være den lærde udgiver taknemmelig for.

OLE FELDBÆK

KEITH HITCHINS: *The Rumanian National Movement in Transsylvania 1780–1849*. Harvard Historical Monographs LXI. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1969. xi, 316 s. \$ 8.50.

Et vestligt specialstudium indenfor Transsylvaniens historie er en stor sjældenhed. Det er en endnu større sjældenhed, at det lykkes forfatteren af et sådant værk at overvinde blot en del af de talrige barrierer, der lægger sig i vejen for en seriøs forskning på det felt. Det er væsentligt, at de sproglige forudsætninger er i orden som hos Hitchins, da Transsylvanien dengang som nu bebos af tre sprogligt vidt forskellige folkeslag, rumænere, magyarer og saksere. Den næste omtrent uovervindelige hindring er at trænge igennem de århundredgamle kontroverser mellem de nævnte folk i opfattelse af både deres egen og deres fælles historie; dette indebærer bl. a. at kilder og ældre såvel som nyere fremstillinger må læses med skærpet agtpågivenhed. Forf. synes på dette område at have undgået de værste faldgruber.

Den rumænske nationale bevægelse i den omhandlede periode har været et temmelig uopdyrket felt indenfor områdets historie. Transsylvanien var fra 1687 en provins af Østrig og blev styret af et kancelli i Wien, medens den lovgivende myndighed lå hos den lokale landdag, hvor kun magyarer, szekler og saksere var anerkendt som nationer, og rumænerne derfor kun havde indflydelse qua magyarske adelige. Ydermere var de væsentligt mere tilbagestående end den øvrige befolkning. Det er karakteristisk, at deres fåtallige intelligens var gejstlig, men den omstændighed, at en del af deres ortodokse kirke unierede sig med pavestolen, vandt dem en vis velvilje i Wien, hvorfra den begyndende nationale bevægelse blev opmuntret for at svække den adelige landdags position.

Dette er forf.s udgangspunkt, og den følgende fremstilling er velskrevet og nøgtern. Forf. er trængt dybt ind i problemstillingerne takket være ekstensive studier ikke blot i rumænske arkiver, men også i centralarkiverne i Wien og Budapest. Værket opfylder imidlertid ikke alle forventninger hos en kritiker. Afgrænsningen er for snæver. Rumænerne boede jo ikke blot i Transsylvanien, også i fyrstendømmerne Moldau og Valakiet fandtes rumænske statsdannelser under tyrkisk overhøjhed. Rumænerne i disse tre områder følte sig knyttet til hinanden ved deres fælles sprog og delvis fælles kultur og religion. Ønsket om at danne en fælles stat – den dakoromanske tanke – var et ikke ukendt fænomen længe før 1848. Allerede deres første nationale historieskrivere betragtede deres afstamning direkte fra de romerske indbyggere i Dacien som givet og søgte herved at legitimere en historisk ret til Transsylvanien. Forf. forsømmer i denne forbindelse at komme ind på forbindelserne mellem rumænerne i Transsylvanien og Donaufyrstendømmerne.

1848 behandles udførligt og balanceret. De transsylvanske rumænere ønskede ikke union med Budapest, men forlangte selvstyre. Den ungarske regering anså

Stefanskronens territoriale integritet for indiskutabel, hvilket – da Ungarn kom i krig med Østrig – førte til, at rumænerne allierede sig med Østrig for ad denne vej at vinde selvstyre. Men spørgsmålet er, om ikke rumænerne ønsker gik mere vidt, til en selvstændig statsdannelse med Moldau og Valakiet. Dette spørgsmål søges imidlertid ikke besvaret.

Det ville have været nyttigt, om forf. havde vovet sig ind på at stille de forskellige tidligere synspunkter vedr. rumænerne overfor hinanden. Hans bibliografiske vejledning er dog nyttig under alle omstændigheder.

Endelig en cadeau til både forfatter og forlag. For en læser, som har været vant til at se centraleuropæiske navne radbrækket til ukendelighed, er det en tilfredsstillende konstatering at det kan lade sig gøre at gengive disse person- og stednavne korrekt. Ikke en trykfejl, det er smukt.

MARTON DE HARTYANI

WALTER MCKENZIE PINTNER: Russian Economic Policy under Nicholas I. Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1967. xvi, 291 s. \$ 8.75.

Nikolaj I anses for den mest reaktionære blandt zarerne. Under hans regeringstid dannedes det almindelig kendte billede af Rusland som Europas gendarm. Mindre kendt er den økonomiske politik, som førtes under hans regering. Det er dette aspekt af Nikolajs Rusland, der fremstilles i dette værk, som er både rigt på detaljer og overbevisende konklusioner.

På grundlag af et omfattende kildemateriale rekonstrueres den økonomiske politik i perioden 1825–55. Det var gennemgående en fredelig tid for Rusland, både udadtil og indadtil uden akutte kriser, men alligevel sakkede landet i denne periode afgørende agterud i forhold til de øvrige stormagter i Europa. Hvad var grunden til det? Som udgangspunkt påvises, at det naturligvis ikke var i autokratiets interesse, at landet sakkede agterud, dets problemer skulle jo løses under alle omstændigheder, og zaren hyldede ikke a priori nogen bestemt økonomisk doktrin.

Forf. søger nu ved en systematisk analyse at besvare spørgsmålet. Hvilke optioner har zaren på et givet tidspunkt, og hvad vælger han? Selv om valgmulighederne er begrænsede for et reaktionært regime, så vil forskellene dog løbe op i løbet af årtier, så det er derfor ikke ligegyldigt, hvorledes der vælges. Men i løbet af sin regeringstid valgte zaren og hans rådgivere næsten uvægerlig altid den kurs, der stillede det mindste mål af spændinger i udsigt, de var ikke villige til at løbe nogen risiko for en eventuel økonomisk forbedrings skyld, skønt de var klar over, at mange forhold i Rusland trængte til forbedringer.

Værkets force ligger i, at det er lykkedes så klart at etablere forbindelsen mellem de økonomiske beslutninger og den politiske ledelse, og hvad sidstnævnte angår, tegnes et meget anskueligt billede af et reaktionært system i virksomhed. Konklusionerne rokker dog ingenlunde ved de gængse synspunkter om Nikolaj I's regeringstid. Til forskel fra en stor del af lignende amerikanske universitetspublikationer er værket veldisponeret og tillige skrevet i et læseværdigt sprog.

MARTON DE HARTYANI

JOHN W. CELL: *British Colonial Administration in the Mid-Nineteenth Century: The Policy-Making Process*. London, Yale University Press, 1970. xiv, 344 s. 90 sh.

Indtil kort efter Krimkrigens udbrud lå den politiske kontrol med den britiske hær og de britiske kolonier i hænderne på een mand, the Minister for War and Colonies – af onde tunger undertiden omdøbt til »the Minister at War with all the Colonies«.

I administrativ henseende var forholdet dog knap så urimeligt, som det umiddelbart kunne se ud. I virkeligheden havde der allerede i lang tid eksisteret et reelt selvstændigt War Office og Colonial Office; og opsplitningen i to ministerposter i 1854 var således blot en noget sen formalisering af en forlængst stedfunden udvikling.

Alligevel lå der en klar kritik bag den respektløse betegnelse, ihvertfald når forholdet mellem moderlandet og den enkelte koloni blev anskuet ude fra de oversøiske områder. *British Colonial Administration* undersøger på et centralt område relationerne imellem London og kolonierne; og professor Cell's resultater synes at kunne underbygge en plædering for frifindelse af de skiftende koloniministre i tidsrummet mellem 1830 og 1870.

Det bevarede materiale til belysning af det britiske imperiums historie i det 19. århundrede er grænseløst stort. Det er da også karakteristisk for størstedelen af den eksisterende litteratur, at den enkelte forskningsindsats præges af en – i sagens natur forståelig – afgrænsning. Som oftest er undersøgelserne indsnævrede til at omfatte en relativt kort periode, en enkelt institution, et begrænset geografisk område eller et særligt udvalgt aspekt; og en meget betydelig del af litteraturen er af biografisk karakter. Det er endvidere symptomatisk for materialesituationen, at problemerne som oftest er blevet anskuet enten fra London eller fra den enkelte koloni, med de evidente farer for ensidighed og utilstrækkeligt overblik, som en sådan indsnævring indebærer.

Trods de indvendinger, der kan rettes mod en stor del af denne litteratur, foreligger der ikke desto mindre en omfattende og værdifuld forskning i form af bøger, artikler og upublicerede akademiske afhandlinger; og denne forskningsindsats har været en forudsætning for, at den her anmeldte undersøgelse overhovedet har kunnet gennemføres – et forhold, forfatteren da også selv er den første til at understrege.

Den amerikanske historiker har været fascineret af det hyppigt – oftere implicit end explicit – formulerede spørgsmål: »Who ran the British Empire?«; og han søger at besvare spørgsmålet ved hjælp af en analyse af den politiske beslutningsproces. Med udgangspunkt i en forbillidlig redegørelse for administrationens opbygning og funktion henholdsvis i London og ude i kolonierne koncentrerer han sin analyse omkring periodens centrale tema: koloniernes krav om »responsible government«, og Londons reaktion herpå. Her er indledningsvis tale om en velkommen understregning af dette begrebs meget løse karakter. Forfatteren demonstrerer overbevisende, hvorledes begrebet i kolonierne fortolkedes forskelligt, afhængig af tidspunkt, sted og engagement; og han viser yderligere, hvorledes den engelske regering på intet tidspunkt principielt afviste kravet, men alene søgte at forbeholde sig sin ret til at bestemme – eller må-

ske snarere sin ret til at tage stilling til – spørgsmålet om tidspunkt og indhold. Han konkluderer, at Colonial Office ikke formåede at kontrollere udviklingen på dette væsentlige punkt. Det besad kun få reelle magtmidler; og det ønskede ikke at anvende dem over for kolonierne. Formelt fastholdt det princippet om, at tildeling af »responsible government« måtte forudsætte, at vedkommende koloni havde nået en vis politisk og økonomisk modning. Reelt var hastigheden og omfanget af den engelske regerings indrømmelser imidlertid ikke afhængig af en sådan vurdering, men derimod af den styrke, med hvilken den enkelte koloni formåede at gøre sine ønsker gældende i London.

Forfatteren må derfor konkludere, at »no one 'ran' the British Empire«. Der var tværtimod tale om en intim vekselvirkning imellem London og samtlige kolonier; en lang række faktorer inden for og uden for imperiet påvirkede beslutningsprocessen; og tilsammen betingede de den fundamentale omdannelse af imperiet, der fandt sted inden for mindre end fyrretyve år, og hvorved kolonierne fra at være overvejende guvernørstyrede områder udvikledes til selvstændige politiske og økonomiske enheder med dominionstatus.

I to ekskurer demonstrerer forfatteren til slut mangfoldigheden i den politiske beslutningsproces. I et case study over forsøgene på at etablere en telegrafforbindelse til Indien i årene 1855–1861 analyserer han interaktionen imellem så forskellige institutioner som Foreign Office, India Office, War Office, Colonial Office, the Treasury og Admiralitetet; og han understreger her the Treasury's dominerende indflydelse. I en analyse af annektionen af Lagos i Vestafrika i 1861 påviser han overbevisende farerne ved en for snæver geografisk afgrænsning af et undersøgelsesobjekt. I dette tilfælde ville en indsænkning af problemet til akse London-Lagos have tilsløret det forhold, at annektionen repræsenterede en foreløbig kulmination på en engelsk-fransk konflikt om franske vestindiske plantageejeres adgang til at importere billig arbejdskraft fra Britisk Indien.

*British Colonial Administration* er et centralt værk om et centralt emne. Dets store værdi ligger ikke alene i at bane vej gennem, hvad der tidligere har været et vildnis, men også i at pege på en række væsentlige, endnu uløste problemer. Anmelderen kan kun tilslutte sig en anden – og mere kyndig – læsers vurdering: »This is a masterful work, one of great importance, conceived with intelligence, designed with care, and brought to conclusion with grace.«

OLE FELDBÆK

SVERKER OREDSSON: Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890. Bibliotheca Historica Lundensis XXIV. Lund, Glerups, 1969. 336 s. 1 kortbilag.

Jernbanehistorie har været på mode i det seneste tiår i en lang række lande. Væsentlige aspekter af især den økonomiske betydning af de store jernbaneanlæg i det 19. århundrede er blevet belyst gennem omfattende monografier, et forhold der ikke mindst må ses på baggrund af den interesse, der inden for økonomisk teori har været for at få et nærmere kendskab til, hvorledes investeringer i infrastrukturen påvirker den økonomiske udviklings forløb.

Herhjemme har denne tendens ikke hidtil sat sig spor i større undersøgelser,



men i Lund har en gruppe historikere undersøgt det svenske jernbanebyggeri. Flere studier over de økonomiske og finansielle forhold er publiceret i tidsskriftet *Economy and History*, og med Sverker Oredssons bog har man nu tillige en meget detaljeret undersøgelse af de politiske problemer omkring jernbaneanlæggene og jernbanedriften, problemer, der på ingen måde er mindre end de økonomiske.

Oredssons bog falder i to skarpt adskilte afsnit, et kronologisk og et tematisk.

Den kronologiske del, der omfatter ca.  $\frac{2}{3}$  af bogen, følger – efter en kortfattet oversigt over parallelle problemstillinger i udlandet – den offentlige debat og lovgivning i perioden 1845–90. I det mindste for en ikke-svensk læser virker denne del unødigt detaljeret, og alene de sammenfatninger, der sættes ind imellem, gør det muligt at følge de hovedlinier, som forfatteren ønsker at trække frem. Hovedvægten søges lagt på diskussionen om, hvilken finansieringsform der skulle anvendes ved byggeriet, og om driften skulle forestås af offentlige myndigheder eller ved private. Afgørelsen af, hvilke af disse synspunkter der skulle være bestemmende for byggeriet, synes kun i ringe omfang at have været bestemt af økonomisk-teoretiske synspunkter, idet der kun på et enkelt tidspunkt fremkom et indlæg i debatten, der har en sådan originalitet, at det i dag virker væsentligt, nemlig A. E. v. Sydows lille skrift fra 1840 med titlen *Publika arbetens nytta och nödvändighet*, hvor en række af de synspunkter, der i dag finder anvendelse på bedømmelsen af samfundsrentabiliteten af offentlige investeringer i u-lande, er meget eksplicit fremstillet. Det er imidlertid karakteristisk, at denne tidlige undersøgelse konkluderer med at anbefale kanal- og vejanlæg i stedet for jernbaner.

De synspunkter, der får afgørende betydning for de politiske beslutninger, synes i højere grad at være øjeblikksbestemte af de skiftende almene politiske forhold, og forfatteren kan derfor også i denne del af afhandlingen vise, hvorledes styrken af statsmagtens engagement svinger op og ned i sidste halvdel af det 19. århundrede med de mest interventionistiske perioder omkring 1860 og 1880.

Den manglende konsistens i argumenterne hos de forskellige politiske aktører kommer betydeligt klarere frem i afhandlingens anden del, hvor forfatteren forsøger en systematisering af forløbet, idet der i skematisk form foretages en analyse opdelt på definitioner, vurderinger, beskrivelser og rekommandationer. Dette skema, der er overtaget fra statskundskaben, er næppe udnyttet fuldt ud, men kan bruges til at vise, hvorledes en række af de argumenter, der på et tidligt tidspunkt toges i anvendelse af tilhængere af statsbaner omkring 1870, uden større modifikationer kan anvendes som begrundelse for en ændret politik, hvis formål er at fremme private baner med offentlige tilskud. Dette gælder således problemet omkring de indirekte samfundsmæssige fordele ved jernbanebyggeri og den udenlandske indflydelse på trafikinvesteringerne.

Bogens afsluttende del samler sig om at afdække synspunkterne hos de forskellige »aktører«, politiske, faglige og regionale interessegrupper, der førte sig frem i jernbanediskussionen. Opbygningen af et nationalt jernbanesystem stillede de vesteuropæiske samfund over for en helt ny type problemer, såvel styringsmæssigt som på grund af investeringernes store omfang målt med den beskedne offentlige sektor. Den måtte derfor både blive et centralt politisk spørgsmål og af væsentlig betydning for den økonomiske udvikling. Med henblik på at belyse

det første af disse aspekter giver Oredssons bog et samlet billede, som man måtte ønske, at der fandtes en lige så dybtgående parallel til i den danske jernbane-historiske litteratur.

HANS CHR. JOHANSEN

SVEND AAGE HANSEN: *Early Industrialization in Denmark*. Københavns Universitets Institut for økonomisk Historie. Publikation nr. 1. Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1970. 77 s. 23,00 kr.

At påvise karakteristiske forskelle med hensyn til f.eks. erhvervsstruktur og de forskellige produktionsfaktorerers produktivitet mellem et typisk ulands- og et typisk industrisamfund er en forholdsvis enkel sag. Derimod stiller det sig vanskeligere, hvis man vil drage en skarp grænse mellem de to grupper af lande, idet det viser sig, at »verdensrangstigen« indeholder alle former for overgange mellem de to typiske former. Helt det samme gør sig gældende, såfremt man ønsker at finde frem til det tidspunkt, hvor et af de nuværende industrilande kan siges at have forladt et mere primitivt økonomisk stadium. Noget klart skel kan det være vanskeligt at påvise. Dette forhold har da også bevirket, at man med skepsis har set på fremstillinger, der søger at skildre overgangen som et pludseligt »take-off«, der kan tidsfæstes til et ganske kort åremål, og med større sympati har modtaget teorier, der indeholder mere gradvise ændringer som det afgørende aspekt og ikke har villet anerkende begreber som »industriel revolution« og »industrielt gennembrud«.

Velkendt i den danske økonomiske historieskrivning er i den forbindelse striden om, hvornår en industrialisering begyndte i det 19. århundrede, hvor såvel 1850-erne som 1870-erne og 1890-erne har været fremhævet af forskellige forfattere. Den foreliggende bog indeholder et nyt bidrag til denne debat, men i modsætning til de fleste tidligere kaster den sig ikke direkte ud i en strid om så vage begreber som gennembrud o.l., men indledes i stedet med en klar tilkendegivelse af, hvad der ønskes målt, hvorved det i højere grad må overlades til læseren, om det materiale, der fremlægges, skal tages til indtægt for et skel eller en akcelleration af allerede eksisterende tendenser.

Sit teoretiske udgangspunkt tager Svend Aage Hansen i Rondo Camerons bog fra 1967 om *Banking in the Early Stages of Industrialization*, hvor interessen er samlet om at finde en overgangsperiode med kraftig økonomisk vækst ledsaget af væsentlige ændringer i den økonomiske struktur. Specielt lægges der vægt på at vise ændringer i den egentlige industris produktionsomfang og kapitalintensitet.

Et naturligt udgangspunkt for en sådan undersøgelse må være en opgørelse af de forskellige erhvervs relative bidrag til nationalproduktet. Dette har ikke kunnet gøres på grundlag af tidligere beregninger, idet de tal, der er publiceret af Kjeld Bjerke og Niels Ussing, alene foretager en opdeling på landbrug og andre erhverv, og Svend Aage Hansen har derfor ved inddragelse af meget nyt materiale foretaget en detaljeret opsplitning af nationalproduktet på enkelt-erhverv. Det er næppe muligt på det foreliggende grundlag fuldt ud at vurdere disse beregningers værdi, men de steder, hvor det er muligt delvist at gå materialet

efter, virker resultaterne særdeles troværdige. Med hensyn til at anvende Camerons definition har det især interesse at se på den egentlige industris udvikling, og her kommer forfatteren til, at industriens vækstrate i 1890-erne skiller sig klart ud fra både foregående og efterfølgende årtier med en vækstprocent på 7,2 i årligt gennemsnit for årene 1890–97, år, som tillige er karakteriseret ved en høj samlet økonomisk vækst. Da imidlertid de omliggende årtier også kan påvise nogen vækst, konkluderes (s. 15), at den danske industrialisering skete som en relativ jævn udviklingsproces, men at hvis et enkelt årti skal fremdrages som et med en speciel kraftig vækst og særligt store sociale ændringer, da må det være 1890-erne. Et nærmere studium af, hvilke industrigrene der har været de mest dynamiske, er især baseret på den officielle statistik fra arbejdstilsynet. Denne del af undersøgelsen er ikke særligt dybtgående, og det vil nok være muligt gennem bearbejdelse af tilsynets arkivalier at få et yderligere kendskab til udviklingen i størrelsen af de virksomheder, der var underkastet tilsynet.

Den resterende del af bogen behandler – ligeledes efter Rondo Camerons forbillede – finansieringen af det industrielle opsving. Det er nok tvivlsomt, hvor langt man overhovedet kan komme i denne del af analysen, da de bevarede kilder er forholdsvis sporadiske, og med det ret begrænsede omfang, som bogen har, kan der også kun blive tale om at fremdrage nogle hovedlinier. Der er her især grund til at lægge mærke til den vægt, der tillægges en-gros-handelens folk i forbindelse med finansieringen, og som det er muligt at eftervise i et vist omfang på grundlag af jubilæumsskrifter m. m., hvorimod et egentligt kvantitativt materiale næppe kan fremskaffes. Med rette fremhæver bogen tillige betydningen af den generelle kreditpolitik, hvorved der i en stor del af perioden sikredes et overordentligt lavt renteniveau. Vel sigtede denne politik først og fremmest mod at hjælpe landbruget til billige lån, men at den har været en løftestang for industrien tillige, kan der næppe herske tvivl om.

HANS CHR. JOHANSEN

OLAF OLSEN: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. Odense Universitetsforlag 1970. 60 s. Ill. 40,25 kr.

Odense universitetsbibliotek har som C. C. Rafn-forelæsning nr. 2 udgivet et foredrag af Olaf Olsen om biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser, som findes i manuskript i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv. Det er en smuk lille publikation, som vil kunne tilfredsstille mange forskellige interesser. Når Danmarks Kirker når til beskrivelsen af de fynske kirker, og helt selvfølgelig må systematisere Engelstofts oplysninger, vil Olaf Olsens analyse af manuskriptet være en naturlig indgang. Olaf Olsen giver en fyldig videnskabelig kommentar til håndskriftet, og han gør rede for dets særlige fortolkningsproblemer. Ved gentagne visitatser reviderer Engelstoft ofte sig selv i samklang med ny viden eller bedre forståelse. Beskrivelserne er udaterede, men Olaf Olsen peger på, at man kan fastslå deres affattelsestidspunkt ved at sammenholde kirkernes vilkårlige rækkefølge i beskrivelserne med de officielle visitatsprotokoller. Når kirkeværket har afsluttet sine arkivalske indsamlinger, vil Engelstofts oplysninger ofte være blevet afløst af mere autoritative kilder. De iagttagelser, der vil blive stående, skal findes på områder, hvor tidens tand har kunnet virke

upåagtet, som når bemalingen af granitfonte ubemærket har fået lov til at forgå; Engelstofts indsamling af viden om lokale skikke ved de enkelte kirker vil også bevare sin værdi.

Som Olaf Olsen viser, er beskrivelserne først og fremmest en god kilde til biskop Engelstoft og hans samtid, og fra denne synsvinkel har vi i denne lille afhandling fået en underholdende kulturhistorisk skildring af dansk kirkearkæologisk barneår og Engelstofts forhold hertil. Engelstoft påbegyndte sine optegnelser, før end interessen for kirkeundersøgelser slog igennem blandt fagarkæologer, men han har sidenhen som denne videnskabsgren udviklede sig mærkværdigvis ikke fulgt med i dens resultater – vi får i denne forbindelse en udsigt over dansk kirkearkæologis pionerer og deres virke i sidste halvdel af 1800-tallet. Kun ved spredte lejligheder synes Engelstoft at have modtaget påvirkning fra fagfolk. Engelstoft er uden specielle forudsætninger, når han samler iagttagelser til sine beskrivelser, men som lægmand føler man sig beslægtet med ham i hans ligefremme syn på sine kirker. Det er givet betegnende, når Olaf Olsen udtrykker det således, at Engelstoft holdt af sine kirker. Det er stiftets øverste ansvarlige, vi møder, når vi ser, at Engelstoft sætter pris på at kirkerne er vel istandsatte, fx. pudset med cement, og når han foretrak rundbuede vinduer med jernrammer, hvorved jeg forestiller mig de i samtiden indsatte bedre lysgivende vinduer med smedejernsrammer. For inventarets vedkommende sætter Engelstoft pris på sin tids smag for »egetræsmalingen«, som kom til at koste mange ældre stafferinger livet, og han interesserer sig for opsætningen af de mange kopier af klassiske altermotiver, også en tidstypisk fornyelse i kirkeinventaret. Engelstofts syn på den kirkelige kunst og arkitektur er præget af hans meget personlige smag. Gotikken er i højsædet, men også renessansens svungne gavle tiltaler ham. Hans syn på katolsk inventar skæmmes af en betydelig uvidenhed om katolsk ikonografi, en omstændighed hvori man kan se den tidsmæssige og aktualitetsmæssige afstand fra forgængeren i embedet Jacob Madsen, hvis visitatsbog gav stødet til Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. Fortrolig med den katolske billedverden opsøgte Jacob Madsen den i kirkerne for at få den ud. Olaf Olsen peger på, at Engelstoft i modsætning til mange i samtiden havde øje for rokokovens perspektiviske illusionsmaleri, hvorimod han ikke brød sig om renessancesnitværker og empireinteriører. Engelstoft holdt af at ræsonnere over de ting han så, og det er ligefrem spændende med Olaf Olsen at følge ham på visitats. Biskoppen kombinerer ofte fejlagtigt, men med sin kyndige real-kommentar sniger Olaf Olsen en god del elementær kunsthistorie ind i læseren. Engelstoft forstod aldrig den fynske blandingstype mellem den sjællandske kampestenkirke og den jyske kvaderstenkirke. Han ville at kvaderstenkirkerne skulle være yngre end kampestenkirkerne, fordi han syntes, at de repræsenterede en mere avanceret byggeskik. Det er jo en nærliggende betragtning ved kvaderkirkernes forfinede teknik, men når man læser Olaf Olsen om Engelstoft, er det som at følge en opmærksom nybegynder på sin færd med en god vejleder.

I selve bogen har man kælet med typografi, og der er mange og gode illustrationer. Man har valgt en side med en ret smal tekst og marginalnoter i stedet for fodnoter. Det gør den let at læse, og let at finde den rette note, selvom denne opstilling kan svigte, når der er illustrationer i marginen. Engelstoft-citaterne i teksten er sat med kursiv, hvorved man undgår de uskønne citationstegn, og

Olaf Olsen har så vidt muligt dateret alle citater i noter. Det er som sagt en smuk og nyttig bog. Jeg vil dog indvende at for den lokalt ukyndige havde et alfabetisk stedregister været at foretrække fremfor fynskortet, ligesom jeg vil pege på, at man på omslaget har beskåret Engelstofts tekst således, at den ikke kan læses i sin udstrækning fra venstre til højre. Det er synd, for hvis man vil have et indtryk af Engelstofts skrivestil, er omslaget lettere at læse end gengivelsen side 11, men det er naturligvis en kuriositet.

STEEN OVE CHRISTENSEN

REGINALD E. ZELNIK: *Labor and Society in Tsarist Russia. The Factory Workers of St. Petersburg 1855–1870.* Stanford, Cal., Stanford University Press, 1971. viii, 450 s. \$ 15.00.

De russiske revolutioner 1917 lader sig fortolke på forskellig vis, ingen kan derimod bestride industriarbejdernes afgørende indflydelse på deres udfald. Men med få undtagelser har selv de nyeste behandlinger kun beskæftiget sig med de russiske arbejdere i snæver sammenhæng med deres forhold til de revolutionære, marxistiske grupper og overset arbejdernes aktivitet i tidligere perioder. R. E. Zelniks bog kompenserer i en vis udstrækning for disse brist. Som udgangspunkt vælges året 1855; slutpunktet – 1870 – beror på, at den gensidige påvirkning mellem byernes fabriksarbejdere og den radikale, russiske intelligens indledes de følgende år. Forfatteren har valgt at samle sig om forholdene i St. Petersburg, landets hovedstad, som tillige var centrum for dets intellektuelle liv og var dets mest avancerede bysamfund.

De to første kapitler præsenterer byens institutioner og fabriksorganisationen i en beskrivelse af St. Petersburg før Alexander II.s regering. Kapitlerne 3–9, der er bogens kerneafsnit, bygger på omfattende litteratur- og arkivstudier, specielt i russiske arkiver. Forfatterens opmærksomhed samles om diskussion af arbejder-spørgsmålets fremvækst, arbejdernes levevilkår, arbejdsuro og søndagsskole-undervisningen; han understreger med føje, at den russiske regering og de toneangivende intellektuelle og industrielle kredse, som efter afslutningen af Krimkrigen indså nødvendigheden af industriel vækst, stod overfor en konflikt mellem industriens voksende behov for en moderne arbejderklasse og traditionen i zarernes Rusland, som lagde hovedvægten på landets formodede usårighed overfor »proletarsygen«. Helt frem til 1870 fastholdt den radikale intelligens' repræsentanter, »raznochintsi«, at der bestod en væsensforskel mellem Ruslands og de vesteuropæiske landes udvikling, og mente at det vilde være muligt at eliminere de negative virkninger af industrialiseringsprocessen i Rusland. Endelig har forfatteren leveret en grundig og detaljeret beskrivelse af 1860'ernes arbejderbefolkning i St. Petersburg. Det kunde i denne forbindelse have været ønskeligt, at han havde foretaget en sammenligning af arbejderklassens tilblivelse og vækst i den russiske hovedstad med forholdene i andre egne af Rusland, f. eks. Ural og industriområdet omkring Moskva; den må være af afgørende betydning for forståelsen af mekanismen i den russiske arbejderklassens udvikling. Bogen afsluttes med en udførlig redegørelse for den første storstrejke på Nevskii-fabriken, de mekaniske bomuldsspindere, en begivenhed, der varslede en ny periode af klassekonflikt i bysamfundet.

Som en første analyse af det tidlige industrisamfund er bogen vigtig, men for den samlede vurdering er det dog af betydning, at visse problemer burde have været analyseret mere præcist; det gælder f.eks. Kankrin's kontroversielle industripolitik og håndværkerproduktionens omformning til fabriksproduktion. Også visse specielle russiske termini kunde have gjort krav på nøjere forklaring; gil'dii er ikke det samme i Vesten som i Rusland. Afslutningsvis kan det anføres, at man trods de omfattende litteratur- og arkivstudier savner en del russiske, sovjetiske og vestlige forskere, f.eks. D. A. Timiriazev, P. Struve, N. J. Maslennikow, J. Machai, R. Portal og S. P. Turin.

EM. HALICZ

JAN KUUSE: Från redskap till maskiner. Mekaniserings-spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet 20. Göteborg 1970. 140 s. 20 sv. kr.

En væsentlig side af landbrugets modernisering i det 19. århundredes sidste halvdel var indførelsen af forbedrede, nu oftest fabriksfremstillede redskaber og inddragelse af teknikkens landvindinger i form af dampmaskiner og nykonstruktioner som f.eks. centrifugen. Beskrivelsen af denne side af landbrugserhvervets udvikling har imidlertid ikke sjældent haft karakter af et uddrag af »Opfindelsernes bog« med årstal for de første brugbare konstruktioner. Hvorledes de nye redskaber og maskiner vandt frem i det arbejdende landbrug, har man i vid udstrækning måttet nøjes med at gisne om, og det er denne, den faktiske inddragelse af mekaniseringen, der er målet for Jan Kuuses undersøgelse.

Undertitlen »mekaniseringsspridning og kommercialisering« bør læses som spredningen af mekaniseringsprocessen som et led i den kommercialisering, der efter forfatterens opfattelse karakteriserer landbruget i slutningen af det 19. århundrede og som tegnes omkring selve undersøgelsen som en endog meget bred ramme. Jan Kuuse skildrer – grafisk fremstillet s. 19 – kommercialiseringen som udsprunget først og fremmest af en stærkt øget efterspørgsel efter landbrugsprodukterne og i den brede ramme omkring undersøgelsen af mekaniseringsspredningen påpeger forfatteren også den betydelige rolle, landbruget spillede som aftager for industrien (maskinfabrikation, AB Alfa Separator), et væsentligt emne, som det også med henblik på danske forhold ville være interessant at se belyst.

Mekaniseringen studeres i tre udvalgte områder, Malmö, Kronoberg og Uppsala län, henholdsvis sletteland med brugsstruktur meget lig vor egen i denne periode, skovområde med stærk overvægt af småbrug og et blandet skov- og sletteland med relativt mange større landbrug. Undersøgelsens materiale er ialt 4823 boopgørelser fra årene 1860/61, 1890/91 og 1910/11, og der opereres med fire brugsstørrelser, de små med under 2 ha, de mindre med fra 2 til 20, de større mellem 20 og 100 og endelig de store landbrug med mere end 100 ha tilliggende. Boopgørelser eller skifter har i dansk landbohistorie gammel hævd som kilde-materiale, og det er her af interesse at bemærke, at Jan Kuuse med henvisning til en undersøgelse, han har foretaget af indkomst- og formueudviklingen i det 20. århundrede (*Indkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning af vissa*

*yrkesgrupper 1924–59* (1970), anm. *Historisk Tidsskrift* 12. rk. VI s. 367f.), mener at kunne fastslå, at afdødes formuemæssige status ikke generelt kan antages at have været forringet i perioden umiddelbart før dødsfaldet – en kritik, det var naturligt at rette mod materiale af denne karakter. Udskiller man personer ude af erhverv, skulle skifterne efter Jan Kuuses opfattelse være en pålidelig kildegruppe. Resultatet af undersøgelsen viser, hvad der i og for sig næppe kan overraske, at de større og store landbrug tidligere anskaffede flere og antagelig bedre redskaber og maskiner end de mindre og små. Jan Kuuse konkluderer, at der i den behandlede periode skabes en kløft mellem den kommercialiserede del af jordbruget (det større) og det mindre markedsindrettede (det mindre). Det forekommer her, at det er vel omfattende slutninger at drage på baggrund af kildematerialet, der her er inddraget. Adskillige af de tekniske fremskridt kan have været taget i brug af det mindre landbrug uden at boopgørelserne afslører dette, således på mejeribrugets område i form af deltagelse i fælles- og andelsmejerier og f.eks. leje af eller part i et damptærskværk. Jan Kuuses hypotese om skellet mellem kommercialiseret og mindre kommercialiseret landbrug må yderligere belyses ved parallelle studier, før den kan siges at være velbegrundet.

CLAUS BJØRN

## NYESTE TID

PETER SCHUSTER: *Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs*, 53. Wien-Köln-Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1970. 208 s. DM 34.

Det er et værk, som vækker visse forhåbninger hos læseren, vel at mærke, når han tager bogen i hånden første gang. For kan ansvaret for Østrig-Ungarns undergang placeres hos enkeltpersoner, så må en betydelig del af ansvaret for, at Ententen til sidst besluttede at sønderlemme Monarkiet, ligge hos Wickham Steed, korrespondent for London-bladet *Times* i Wien 1902–13 og senere en meget indflydelsesrig publicist. Han sluttede sig til den lille, men meget aktive slavophile og austro-hungarofobe bevægelse, hvis kendteste pennfører var historikeren R. W. Seton-Watson, og som under 1. Verdenskrig utrætteligt arbejdede for at splitte Østrig-Ungarn op i dets nationale bestanddele, men som det først ved midten af 1918 lykkedes at gøre sin politik til Ententens anerkendte krigsmål.

Medens der i samtiden herskede en voldsom polemik mellem de slavophile og austrophile publicister, blev de respektive parters synspunkter aldrig genstand for historiografisk behandling. Nærværende værk må anses for et pionerarbejde indenfor dette felt og udfylder sine mangler til trods et betydeligt tomrum.

Forf. gennemgår kronologisk Wickham Steeds karriere, fra han begyndte sine studier i Tyskland som en varm beundrer af Tyskland. Men da han flyttede til Paris, afløstes denne følelse af fjendtlighed, som uddybedes, da han blev *Times'* korrespondent i Tyskland 1896 og senere forflyttedes til Rom. Her dannede han sig en fast og siden urokkelig mening om, hvorledes forholdene i Central-europa burde være, Tysklands alt for dominerende indflydelse på Triplealliancen

skulle modarbejdes ved en tilnærmelse mellem Østrig og Italien. Med denne konception ankom han til Wien 1902, i begyndelsen med en positiv indstilling til Østrig-Ungarn, men da det viste sig, at Østrig-Ungarn ikke ville føre den politik, som Steed ønskede, og han samtidig kom til at nære den dybeste mistro til udenrigsminister Aehrenthal, slog han ret pludselig om til det dybeste fjendskab mod Monarkiet og frakendte det fra da af enhver eksistensberettigelse, et synspunkt han holdt fast ved til sin død 1956. Dette er i store træk, hvad læseren erfarer om, hvorledes Wickham Steed udviklede sine synspunkter.

Værket bygger på Wickham Steeds papirer, offentliggjorte skrifter og artikler i *Times*, samt på de relevante videnskabelige publikationer. Kun *Times'* arkiv har Schuster ikke kunnet få adgang til.

Trods en utvivlsom stor flid og omhu fra forf.s side svarer resultaterne næppe til anstrengelserne, for Schusters portræt af Wickham Steed forekommer ikke at være et menneske af kød og blod, men snarere en skrivende *deus ex machina*, som forekommer aldeles uvirkelig. Fejlen er nok, at forf. har været overforsigtig med at drage konklusioner ud af sit materiale og ikke haft den fornødne forestillings-evne til at udføre en mere menneskelignende rekonstruktion af Wickham Steeds personlighed.

MARTON DE HARTYANI

ROBERT JOHN STRUTT: *Life of John William Strutt, Third Baron Rayleigh, O. M.*  
Madison, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1968. xxvi, 439 s. \$ 10.

Dette er en berømt søns berømte biografi om sin berømte fader. Både fader og søn var internationalt kendte som fysikere, og faderen ganske særligt (han blev belønnet med Nobelprisen for sine opdagelser indenfor luftarter).

Biografien blev oprindeligt publiceret i 1924, efter faderens død i 1918. For ikke-specialisten har den interesse ved på en upretentiøs måde, og oftest indirekte, at vise hvorledes naturvidenskaberne omsider fandt en fremtrædende plads ved også de gamle humanistiske universiteter som Oxford og især Cambridge med udgangen af det 19. århundrede.

Foruden at skildre en naturvidenskabsmands faglige modning og stadig omsiggribende idérigdom viser bogen, hvorledes denne fysiker med sine påfaldende alsidige interesser naturligt blev en af Englands første store videnskabs-politikere, længe før dette begreb var opfundet. Han færdedes navnlig blandt datidens konservative, omgikkes Asquith og Haldane, spillede tennis med Joseph Chamberlain iført høj silke-hat, og var en af dem som græmmede sig over Parliament Bill 1911. Politisk og religiøst var han konservativ, med en urokket tro på det engelske imperium og fuld af harme over Gladstones home-rule politik i Irland. Sin Victorianisme viste han dernæst ved at deltage i de diletantiske fantasterier omkring Bacon som forfatter til Shakespeares skuespil og ved jævnligt at vise interesse for para-psykisk forskning. For ikke-fagfolk, og for ikke-videnskabs-historikere, har bogen formentlig kun en begrænset og da først og fremmest lidt kulturhistorisk interesse: at det blev en naturvidenskabsmand, som i 1908 blev kansler for Cambridge Universitetet, indvarslede en ny akademisk epoke.

ERIK ARNE HANSEN



STEPHEN B. WOOD: *Constitutional Politics in the Progressive Era. Child Labor and the Law.* Chicago and London, University of Chicago Press, 1968. xvi, 320 s. 90 sh.

Bogen skildrer de bestræbelser som under Progressivismens tidehverv fra o. 1900 til USAs indtræden i 1. verdenskrig fra forskelligt hold blev udfoldet for gennem federal lovgivning at standse den udstrakte misbrug af børn som arbejdskraft, især i Sydens bomuldsspinderier. Forfatteren viser, hvorledes børn som arbejdskraft blev et nyt samfundsproblem under industrialiseringen, fundamentalt forskelligt fra problemerne omkring børn som arbejdskraft under en tidligere overvejende agrar orienteret økonomi. Det er således et specifikt problem under den fremadskridende industrialiseringsproces forfatteren som political scientist har valgt at koncentrere sig om. Han beskriver fremvæksten af den nye sociologiske jurisprudens hos retslærde som Roscoe Pound og Brandeis. Han søger at indkredse de kræfter som efterhånden førte til Kongressens vedtagelse af »Keating-Owen loven« i 1916 og dernæst de kræfter, som førte til lovens nullifikation ved USAs Højesteret i den famøse kendelse i »Hammer v. Dagenhart« 1918. »Keating-Owen loven« karakteriseres som den måske vigtigste eller i hvert fald mest repræsentative lovgivning indenfor Progressivismen, på linie med Federal Reserve Loven, Clayton Loven, Adamson Loven (om 8 timers arbejdsdag for federale jernbanearbejdere). Med Keating-Owen loven forbød Forbundskongressen anvendelse af børnearbejdskraft ved produktionen af varer som indgik i den mellemstatslige handel. Men ved velorganiseret modstand og ved strategisk velvalgte spørgsmål lykkedes det Sydens tekstilindustri at få loven kendt forfatningsstridig, idet »commerce« blev tolket snævert, uden sammenfald med »manufacture«.

Bogen giver et interessant indblik i de besværlige procedurer reformlovgivning må følge i et federalt system bundet i det legalistiske. Den viser hvilken rolle regionalisme kan spille: Mens Sydens tekstilindustri var imod reformloven, var New Englands industrier og fagforeningerne for, alene af den grund, at Nordens tekstilindustri blev udsat for unfair konkurrence som følge af Sydens billige arbejdskraft.

Bogen viser endelig hvordan man legalistisk søgte at trumfe reformlovgivning igennem ved hjælp af Forbundskongressens forfatningshjemlede ret til beskatning, men også den vej blev spærret ved et spidsfindigt valgt søgsmål (»Bailey v. Drexel«, 1922).

Fremstillingen af dette specifikke emne er en udmærket introduktion til amerikansk politik; gang på gang åbner forfatteren for videre perspektiver, så det forstås hvorfor børnearbejdere først kunne blive definitivt forbudt i 1941.

Afhandlingen er bygget på kongreshøringer, højesteretsdomme, forskellige organisationers samtidige debatindlæg, biografier, samtidige avisartikler, plus andre historiske og politografiske fremstillinger, især af forfatningshistorisk karakter (Edward S. Corwin, Thomas Reed Powell, m.fl.).

ERIK ARNE HANSEN

JAMES PENICK, JR.: *Progressive Politics and Conservation. The Ballinger-Pinchot Affair.* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1968. xvi, 207 s. 79 sh.

I sin lille, knappe bog gennemgår James Penick, Jr., fra Loyola Universitetet i Chicago, endnu en gang sagens akter fra den berømte, eller rettere berygtede, strid mellem Richard Ballinger og Gifford Pinchot i årene op til valgkampen 1912. Som indenrigsminister under Taft og som tidligere bureauchef under Theodore Roosevelt i General Land Office havde Richard Ballinger visse indgroede meninger om, hvordan den nye Conservation Politik skulle udformes og administreres. Han var nok indforstået med at USAs naturlige ressourcer skulle administreres til gavn for det offentlige (Alaskas kulrigdomme, Vestens græsningsarealer under det offentlige domæne, vand-ressourcerne, de offentlige skove, etc.), men han kunne ikke uden videre i praksis anskue tingene på samme måde som sin rival Gifford Pinchot. Denne var blevet nationalt berømt som den nye dynamiske leder af det nydannede bureau for Forstvæsenet under Landbrugsministeriet. Han var eksperten og patricieren fra Eastern Establishment som med utålsomme effektivitetsidealer, ubændig tro på egen administrativ og videnskabelig fortræffelighed, og et satanisk talent for public relations drev frem imod et stadig mere åbent klammeri med Ballinger og dennes politiske støtter, deriblandt til at begynde med Præsident Taft. I 1912 måtte Ballinger træde tilbage efter en Kongresundersøgelse, han var blevet en død mand i amerikansk politik, og dygtigt plantede antydninger i retning af at han havde optrådt om ikke korrump, så i hvert fald irregulært i sin embedsførelse som indenrigsminister havde Ballinger ikke kræfter til at nedleve inden sin død i 1921.

Der har imidlertid altid hvilet en vis mystik omkring hele sagen: var Ballinger »skyldig«, eventuelt i den forstand at han ikke var dygtig nok som administrator, eller blev han simpelthen offer for en politisk strid som lammede hans forsvarsevne. Som James Penick fremstiller sagen, kommer striden mellem Ballinger og Pinchot til at fremstå i et nyt lys: den var ikke bare et spørgsmål om to ærgerrige og rivaliserende personligheder og om to ærgerrige og rivaliserende bureaukratiske systemer, den drejede sig om væsentlig mere: Ballinger var den gammel-dags Jeffersonianske progressive fra det nye Vesten som troede på det lokale initiativ og på at den lille nye entrepreneur også skulle have en chance når det drejede sig om at udnytte de nye ressourcer; Pinchot var den nye Hamiltonianske progressive som mente, initiativet skulle bero hos den upartiske, stærke Forbundsregering administreret ved hjælp af »videnskabelige« og »neutrale« eksperter af hans egen slags. Konflikten mellem Ballinger og Pinchot kan således ses som en konflikt mellem græsrodsdemokrati og ekspertvælde. Dertil kommer, at Pinchots ekspertise blev støttet af stærke østlige særinteresser som allerede var »in« med forbundsregeringen og derfor gerne støttede en stærk federal konserveringspolitik som ville holde vestlige opkomlinge fra grødfadet.

Ballinger-Pinchot striden kommer efter denne fremstilling til at kaste nyt lys over rivaliserende opfattelser af hvad progressiv politik burde være, hvordan skulle der reguleres, og hvad skulle statens rolle være, specielt Forbundsregeringen, etc. I denne analyse fremstår magtmennesket Pinchot ikke som nogen

helt: han var dygtig, public relations begavet, og hensynsløs i sin personlige og bureaukratiske egoisme.

Bogen bygger på nye kildestudier i Richard Ballingers Papers deponeret i University of Washingtons Bibliotek, dernæst Pinchots Papers i Library of Congress, Senatshøring, m.v. Den slutter sig til tidligere forskning ved Alpheus T. Mason, George Mowry, Elmo R. Richardson, og måske især Samuel Hayes. Som en dygtig detailstudie der er med til at illustrere hvor mangeartede en »bevægelse« Progressivismen var, ikke mindst med hensyn til opfattelser af det »offentliges« rolle, er det blevet en særdeles stimulerende bog.

ERIK ARNE HANSEN

STÉPHANE BERNARD: *The Franco-Moroccan Conflict 1943–1956*. New Haven and London, Yale University Press, 1968. xxxvi, 680 s. \$ 17.50.

DAVID S. WOOLMAN: *Rebels in the Rif. Abd El Krim and the Rif Rebellion*. Stanford University Press, 1968. xiv, 257 s. Ill. og kort. \$ 6.95.

WOLFGANG OHNECK: *Die französische Algerienpolitik von 1919–1939. Beiträge zur Kolonial- und Überseegeschichte, Band 2*. Köln und Opladen, West-deutscher Verlag, 1967. 191 s. DM 22.

JUKKA NEVAKIVI: *Britain, France, and the Arab Middle East 1914–1920*. University of London. Historical Studies, London. The Athlone Press, 1969. xiii, 284 s. Kort. 63 sh.

ÅGE FASMER BLOMBERG og ELLEN PEDERSEN (udg.): *Imperialisme og nationalisme i Det mellemste Østen 1914–1921*. Bind I og II. Historiske Kildehæfter udgivet af Historielærerforeningen. København, Gyldendal, 1968. 106 + 100 s. Med kort.

De her omtalte fem bøger har det tilfælles, at de fra forskellige tider og områder behandler forholdet – eller rettere forholdene – mellem arabere og europæere. Går man dybere i dem, bliver man klar over, at der endda er tale om forskellige arabere og befolkninger, som ikke etnisk vil blive henregnet til arabere, ligesom der også er behandlet mange forskellige europæere, nogle defineret ved deres nationalitet, andre ved deres erhverv og funktion. Hver for sig og tilsammen bidrager disse studier til mere nuancerede indblik i specifikke hændelser, særlige forhold og særegne personligheder, mens det for de fleste af dem gælder, at det er svært at se, i hvilken større sammenhæng de bidrager til mere forståelse og viden.

En undtagelse herfra er Stéphane Bernard's store undersøgelse af *The Franco Moroccan Conflict 1943–1956*. Det er en amerikansk udgave af den oprindeligt fransksprogede publikation fra 1963, og oversættelsen følger fuldstændig den franske original. Det er godt, at denne centrale og meget grundige undersøgelse på denne måde er gjort tilgængelig på endnu et verdensprog. Den udgør det andet værk af den serie af konfliktundersøgelser, som Carnegie Endowment for International Peace i Europa har iværksat. Den er som sådan – og set i et bredere konfliktstudieperspektiv – allerede omtalt i *Historisk Tidsskrift* 12. rk.

II, 1966, s. 132f. Den er endvidere blevet behandlet af Erling Bjøl i Økonomi og Politik 39. årg., 1964, s. 99–104 med særligt henblik på dens behandling af afkoloniseringsprocessen og de generelle anskuelser af denne proces, som kan udledes af undersøgelsen. Der er derfor ingen grund til her at gentage, hvad der er skrevet tidligere, men blot at fremhæve undersøgelsen som et ikke almindeligt eksempel på grundige overvejelser af, hvad der ønskes undersøgt, på hvilke måder det kan gøres, og en nærmest overvældende materialeindsamling, som gør bogen uomgængelig for enhver, der vil beskæftige sig med marokkanske forhold og forbindelserne mellem Marokko og Frankrig. Stéphane Bernard har på sjældnen heldig måde formået at forene sociologens generaliseringsinteresse med historikerens skepsis over for de store syn uden materialedækning.

David S. Woolman, en amerikansk journalist bosiddende i Tanger, har interesseret sig for afkolonisering, men på et andet tidspunkt og en anden måde end Bernard. Hans bog om *Rebels in the Rif. Abd El Krim and the Rif Rebellion* er først og fremmest en dramatisk beretning om den hårdføre og selvhævdende berberbefolkning i Marokko, som nægtede at affinde sig med ethvert centralstyre og da især, efter at dets repræsentanter var blevet spaniere og franskmænd. Efter en baggrundsskildring af landskab, beboere og etableringen af de to – hhv. det spanske og franske – protektorater over Marokko fortæller Woolman om Abd El Krim's baggrund og udvikling, indtil han i 1921 blev leder af opstanden, der gennem 5 år blev en ydmygende belastning for spanierne og et omfattende irritationsmoment for franskmændene. Ifølge Woolman var der mindre vildskab og spontaneitet over berberopstanden, end man gav det udseende af fra alle sider. Tyske og britiske investeringsinteresser i mineraler var ansporende for Abd El Krim, der frygtede, at spanierne ville tage hele fordelene, hvis Rif-stammens område ikke blev anerkendt som selvstændig nation. Hans forestillinger om at kunne opnå denne selvstændighed kunne bagefter forekomme overdrevne, men gennem opstandens første år formåede spanierne reelt ikke at stille noget op mod berberne, og diktatoren Primo de Rivera talte offentligt om, at det kunne blive nødvendigt for Spanien at opgive protektoratet over Marokko. Abd El Krim's største vanskelighed var det manglende sammenhold mellem berberstammerne, som gjorde en mere omfattende organisering umulig, og som også var medvirkende til at trække ham ind i konfrontationen med Frankrig, som han forudså ville indebære for stor en risiko. Efter at franskmændene i løbet af 1924 var blevet inddraget i kampene, var det kun et spørgsmål om tid, før Abd El Krim og hans folk måtte give sig. For Abd El Krim personligt blev franskmændenes indblanding alligevel til sidst hans redning, idet han ved at overgive sig til dem undgik den hævn, som spanierne havde tiltænkt ham. I stedet blev han med sin familie deporteret til Réunion, hvorfra han senere blev sendt på vej til Marseilles, men foretrak at undslippe og bosætte sig i Cairo. Han døde i 1963 og var reelt helt uden for den senere udvikling i Marokko efter sin deportation. Men myten om ham og hans opstand, erindringen om i hvilket omfang det lykkedes berberne at hævde sig selv over for europæerne, bestræbelsen mod at opnå national selvstændighed også for selv at kunne høste de økonomiske fordele af egne rigdomme – alt dette indgik også som forudsætninger for, at det lykkedes Marokko at blive selvstændigt i 1956–57. Woolman bygger i sin undersøgelse meget på samtidigt trykt materiale og erindringer fra personer, der på den ene

eller anden måde kom i berøring med berber-opstanden. Han er meget afbalanceret i sine vurderinger og anstrenger sig meget for at redegøre omhyggeligt for alle parter synspunkter og indstillinger. Hans bog kan næppe betegnes som nogen dybtgående historisk undersøgelse, men det er en grundig behandling af et emne og især nogle mennesker, som har fængslet forfatteren.

Wolfgang Ohneck har i sin bog *Die französische Algerienpolitik von 1919–1939* valgt at koncentrere sig om den erhvervsmæssige, administrative og politiske struktur, inden for hvilken Frankrig styrede Algeriet i det nævnte tidsrum. Hovedvægten ligger så absolut i Paris – især i deputeretkammeret – og ikke i Algeriet, og mere på forholdet mellem ‘colons’, franske embedsmænd og politikere end mellem algerierne og franskmændene. Inden for disse begrænsninger, som er velmotiverede både i titlen og forfatterens forord, er det en overmåde grundig undersøgelse, som koncentrerer sig om at følge de udviklinger i indstillingen over for Algeriet og styret heraf, som skete blandt franske politikere og embedsmænd. Ifølge Ohneck var der hele perioden igennem tale om, at franske politikere i stort omfang gik ind for og i deres lovinitiativer søgte at fremme en assimilation, som også indebar en integration af den algeriske befolkning. Men både hensigter og initiativer blev saboteret, når de skulle omsættes til praksis i selve Algeriet. De ‘skyldige’ i denne sabotage var både lokale embedsmænd og kraftige pressionsgrupper blandt ‘colons’. I mange henseender mener Ohneck – og en del andre med ham – at Blum-Violetteplanen om Algeriets videreudvikling fra 1936 indebar muligheder for en succesrig assimilation, som også kunne have været tilfredsstillende for algerierne. Men også den blev saboteret – og dermed lagdes grunden til den helt modsatte udvikling, der i 1954 førte til oprøret mod Frankrigs styre. Ohneys undersøgelse er meget systematisk disponeret og giver en god oversigt over udviklingen af institutionelle forhold; dens mest bemærkelsesværdige særpræg er analyserne af franske politikeres synspunkter på og ønsker om det algeriske samfunds udvikling internt og i forhold til Frankrig.

I bogen *Britain, France, and the Arab Middle East 1914–1920* har Jukka Nevakivi fremlagt resultaterne af en meget velgennemført undersøgelse af både tidligere offentliggjort materiale og først for nyligt tilgængeliggjorte brevvekslinger og mødereferater, som kan belyse samspillet mellem Storbritannien, Frankrig, arabere, zionister og USA i løbet af og efter 1. verdenskrig. Problemstillingen er ikke enormt ny, men det er lykkedes Nevakivi at få klarlagt og udredet en række hidtil tilsyneladende mysterier. Således får man belyst vevselvirkningen mellem amerikansk-britisk-franske drøftelser og planlægninger m. h. t. efterkrigstidsordninger i Europa – specielt Frankrigs optagethed af sikringen af Rhin-grænsen – og den intensitet, hvormed de samme parter søgte at nå til enighed om forholdene i Mellemøsten. I løbet af selve krigen og påvirket af det faktiske forløb i området ændredes hhv. britisk og fransk optagethed og målsætning for den opsplitning af det tyrkiske rige, som ret hurtigt blev et sandsynligt og også ønskeligt udfald for dem begge. Samtidig påvirkedes begge af hensynet til USA – specielt præsident Wilson – og idealet om folkenes selvbestemmelsesret, som de forskellige overvejelser skulle formuleres indenfor. Af mere kontante interesser var der først og fremmest olien, som man så langt dominerede fra britisk side, men var indstillet på at måtte afstå noget af til Frankrig. Desuden spillede jernbanerne og havnene stadig en rolle, både rent kommercielt og strategisk. Støtten til de zio-

nistiske aspirationer var vel i begyndelsen ret énsidigt en britisk affære, men fik hurtigt betydning også for Frankrig og ikke mindst araberne. Mange af komplikationerne, de langvarige, afbrudte, genoptagne og omstændelige forhandlinger på mange forskellige plan kan forekomme at være lige så mange om- og krogveje, som man gik for at nå frem til det, der hele tiden havde været målet: en stiltiende accept af britisk dominans i området med en fransk 'trøstepremie' i nogle højt ustabile områder og på vilkår, som forekommer at indbyde til vanskeligheder. Men de meget omskiftelige forhold i selve området, påvirkninger fra både den russiske og tyrkiske revolution, interesser fra India Office, rivaliseringen mellem forskellige arabiske grupper og enkeltpersoner og en gensidig britisk-fransk årvågenhed over for den andens hensigter medførte, at de på ét tidspunkt indgåede aftaler meget snart efter var brudt op og måtte gennemdrøftes påny.

Jukka Nevakivi har præsteret en virkelig original og nyskabende undersøgelse, som givet i sig selv rejser en hel række nye spørgsmål – f.ex. forekommer den amerikanske manifestation i hele området og spørgsmålet at måtte kunne belyses bedre – men som på en lang række punkter giver fyldestgørende og nuancerede forklaringer på rejste spørgsmål. Hovedtesen er, at skønt Mellemøst-problemet var det, der alvorligst truede britisk-fransk samarbejde under krigsafslutningen, lykkedes det dem at nå frem til en enighed om at komme videre, som blev opnået på bekostning af både amerikanske, arabiske og zionistiske bestræbelser og forestillinger.

Til brug i undervisningen på mange forskellige trin har Åge Fasmer Blomberg og Ellen Pedersen udarbejdet 2 kildehæfter for Historielærereforeningen under fællestitlen *Imperialisme og nationalisme i Det mellemste Østen 1914–1921* og med undertitlerne Bind I. Stormagtspolitik og nationale bevægelser i Det mellemste Østen 1914–1918 og Bind II. Vestmagterne og den arabiske nationalbevægelses nederlag 1918–1921. Udvalget og disponeringen af kildematerialet begrundes i forordet med henblik på det 'dokumenterende og illustrerende, og som kan give anledning til kildekritisk behandling'. Der ligger bag udgaven et meget stort og grundigt indsamlings- og oversættelsesarbejde, ligesom alle kilder forekommer at være centrale og kunne danne gode udgangspunkter for en dyberegående drøftelse af forholdet mellem parterne i Mellemøsten. Noterne er naturligvis knappe, men tilstrækkelige til at klare de umiddelbare problemer ved forståelsen af teksterne, ligesom en litteraturliste giver muligheder for at søge videre. Der er omhyggeligt redegjort for, hvor de forskellige tekster er hentet fra, således at de, der bruger disse kildehæfter, også har mulighed for selv at gå til originalerne, hvis de ønsker det. Man har egentlig svært ved at sige andet end godt om denne kildeudgave inden for dens egne forudsætninger og hensigter. Noget andet er om arbejdet med sådanne hæfter uden videre og altid er så frugtbart, fordi man risikerer, at interessen opluges af de enkeltbegivenheder, som teksterne afspejler, i stedet for de mere generelle forudsætninger og tendenser, som også kan læses ud af dem, men er meget vanskeligere at få fat i. Men det er naturligvis ikke udgivernes, men anvendernes hovedpine.

OLE KARUP PEDERSEN

SAMI A. HANNA and GEORGE H. GARDNER (Eds.): Arab Socialism. A Documentary Survey. With contributions by SHERIF MARDIN and FAYEZ SAYEGH. Leiden, E. J. Brill, 1969. 418 s. 150,15 kr.

Arabisk socialisme er et mangetydigt begreb, der er blevet brugt om de ideologier, der inden for de sidste tyve år er dukket op i den arabiske verden, og som har taget afstand fra vestlig kapitalistisk tankegang. Den foreliggende bogs redaktører tilhører ikke en bestemt retning inden for den orientalistiske forskning, men synes at forsøge en velafbalanceret repræsentation af deres emne. Der er kun forekommet yderst sparsomme forsøg på en seriøs analyse af arabisk socialisme – væsentligst i værker, der beskæftiger sig med de enkelte landes historie. At der er tale om en lang udviklingsrække strækkende tilbage til forrige århundrede lades oftest ude af betragtning. Den foreliggende antologi prøver at råde bod på dette forhold. Nogen egentlig dokumentsamling er der ikke tale om, snarere en samling fortolkende afhandlinger om enkelte begreber, der er væsentlige inden for arabisk socialisme, og analyser af hovedtendenser. Derpå følger programmatisk essays til belysning heraf skrevet af ledende ideologer og til sidst dokumenter i form af Bathpartiets program og Den forenede arabiske Republiks konstitution, mens bogens tema iøvrigt er samlet om den sociale ændring af samfundet. Ved at benytte de arabiske equivalenter for socialisme (al-ishtirakiyyah) og kommunisme (al-shu'ubiyyah) opnås en semantisk klarhed, der gør det nemmere at indkredse arabisk socialismes (ishtirakiyyah 'arabiyyah) særtræk. Denne definitoriske stringens gennemføres imidlertid ikke i bogen, idet ishtirakiyyah 'arabiyyah i sidste del sættes lig med den form arabisk socialisme tog under Nasser i Ægypten, mens der derimod skelnes mellem den måde arabisk socialisme kom til udtryk på inden for Bath-partiet (ishtirakiyyah ba'thiyyah) og den tunesiske socialisme (ishtirakiyyah dusturiyyah). Dette er imidlertid en ret sen udvikling, men det er væsentligt at fastholde, at arabisk socialisme rummer forskellige karakteristika alt efter hvilket område i den arabiske verden, der er tale om. Herved afviger den fra de forholdsvis entydede associationer, der i den vestlige verden tillægges ordet socialisme som henholdsvis et udtryk for socialdemokrati og kommunisme – sidstnævnte set som udsprunget på baggrund af marxist-leninismen. I den arabiske verden har socialisme i denne forstand snarere været en ideologi, det var nødvendigt polemisk at tage afstand fra, end ismer, der skulle plagieres.

Bogens hovedfortjeneste ligger dels i den indledende syntese af arabisk socialismes indhold samt i det historiske perspektiv, der gives ved inddragelsen af uddrag af ældre skribenter, der ellers for det meste indgår i kategorien islamiske reformatorer. Det påpeges, at disse stadig er aktuelle, da deres argumenter om samfundets omformning stadig benyttes. Således kunne rektoren for det islamiske universitet Al-Azhar i Cairo 22. 12. 1961 udtale, at den mest perfekte, fuldstændige, nyttige og dybtgående socialisme er den, der foreskrives af islam og hviler på troens fundament. Dette går tilbage til Muhammad 'Abduh (1849–1905?) og dennes lærer Jamal Al-Afghani (1839–1897), der begge fremfører, at de første socialistiske spor findes i koranen og hadith (traditionen om Muhammad). I tidens løb er religionen blot stivnet i dogmatiske tolkninger (taqlid) i stedet for at være et system, der åbent kan diskuteres i overensstemmelse med samfundets behov (brugen af ijtihad). Det er først med kopteren Salama Musa

(1887–1958), der under sit Englandsophold stod i forbindelse med fabianerne, at der gøres et forsøg på at erkende årsagerne til det arabiske samfunds tilbagestående i relation til Europa. Den socialistiske tankegang han refererer til implikerer først og fremmest applikering af videnskabelige metoder i moderniseringsprocessen. Herved har han været inspirationskilde for en del nutidige socialistiske skribenter. For de tre nævnte teoretikere stod tanken om en revolutionær forandring af samfundet fjern. Denne løsning bliver taget op af syreren Michel Aflaq (1910–) og Gamal Abd Al-Nasser (1918–1970), der inddrager en radikal omvæltning af samfundsstrukturen i deres overvejelser. Michel Aflaq er en af grundlæggerne af Bathpartiet, hvis program indeholder en omfordeling af samfundets rigdomme, nationalisering, begrænsning af ejendomsretten, men ikke opgivelse af denne, social sikring, arbejderlovgivning, frie fagforeninger og etableringen af en minimum levestandard. Aflaqs væsentligste indsats består i, at det lykkes ham at forene nationalismen og socialismen, idet den internationalistiske socialisme generelt er blevet forkastet af arabiske ideologer. For Aflaq er nationalisme ganske enkelt et synonym for socialisme. Men der er tale om fundamentalt andre forestillinger end den europæiske nationalsocialisme, da nationalisme og socialisme i den arabiske verden er udviklet parallelt med kampen for national selvstændighed, og fordi den sociale skævhed var forbundet med den koloniale udbygning.

Nassers socialisme rummer mange lighedspunkter med bathsocialismen, men fik sin egentlige udformning senere. Ganske vist påpeger Nasser allerede i 'Philosophy of Revolution' (1952), at det er nødvendigt for et land at gennemgå to revolutioner: den politiske og den sociale, men det er først i 1962, at et egentligt socialistisk program fremkommer med 'The National Charter'. En hovedbestanddel er forkastelsen af materialismen og ateismen med understregning af de åndelige værdier og gudstroen. Det sovjetiske system kritiseres bl.a. ved fremhævelsen af, at klassekampen og proletarietets diktatur kun er resultatet af overførelsen af samfundsmagten fra én gruppe til en anden. I stedet tilstræbes en slags klassefusion som grundlag for en demokratisk styreform. Ved nærmere analyse fremtræder Nassers socialisme nærmest som et forsøg på at realisere en slags velfærdsstat.

En så homogen evolution, som der her er skitseret, er dog meget misvisende. Det ambivalente ved arabisk socialisme er, at de forskellige ideologiske elementer eksisterer side om side og indgår som nævnt i argumentationen i den løbende debat. Dele af bogen er ret vanskelig læsning for den, der er uden kendskab til islam og traditionel arabisk tankegang, men ønskes der et nøjere kendskab til den ideologiske baggrund for mange politiske udtalelser og handlinger i den arabiske verden, gives der her en fyldestgørende introduktion.

JETTE LUND-RASMUSSEN

HAROLD J. GORDON JR.: Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923–1924. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1971. 580 s. 30 plancher og 2 kort. DM 39.

Hitlers første forsøg på at komme til magten i Tyskland via det mislykkede putsch i München 8/9. november 1923 er tidligere blevet analyseret af den tyske



historiker H. H. Hofmann i bogen *Der Hitlerputsch. Krisenjahre deutscher Geschichte 1920 bis 1924*, München 1961. Den amerikanske historiker Harold J. Gordon jr. har i sin nye analyse en på flere måder afvigende opfattelse af situationen i 1923/24. Dette skyldes ikke alene, at Gordons holdning er langt mere traditionel og konservativ end Hofmanns, hvis grundholdning karakteriseres som den »des traditionellen Linksliberalen« (s. 564), men osse at Hofmann i Gordons øjne stort set har videregivet nationalsocialisternes version af hændelsesforløbet. Da Gordon tilmed har kunnet drage nytte af et langt mere omfattende kilde-materiale, er hans fremstilling af begivenhederne og deres baggrund blevet langt grundigere end nogen tidligere.

For samtidshistorikerne er putschet en vigtig begivenhed; et andet spørgsmål er, om det osse var det for samtiden, hvis en sådan problemformulering overhovedet er frugtbar. Gordon har på basis af ret så omfattende kildestudier forsøgt at analysere og placere hitlerputschet inden for rammen af det større kompleks, der udgjorde bayersk og osse tysk politik i året 1923. Gordon er af den opfattelse, at historikerne oftest har været for fikseret af Hitler og selve putschet: »Das Ergebnis ist eine Untersuchung des Ganzen anhand eines dazugehörigen Teils. Das ist ein sehr bezeichnendes Beispiel dafür, wie man den Wald vor lauter Bäumen nicht mehr sehen kann und wie dadurch das Gesamtbild verzerrt wird« (s. 12). Skoven er den bayerske efterkrigssituation og Gordon forsøger at placere og vurdere Hitler og NSDAP i forhold til de øvrige magtgrupper heri, først og fremmest statsregeringen, Reichswehr og de Vaterländische Verbände. Det er på denne politiske baggrund, hvor magten var spredt og ombejlet, at Hitler og NSDAP, der var blevet ledende blandt de Vaterländische Verbände, dilettantisk og i grunden ikke særligt godt planlagt som en slags »Flucht nach vorn« iværksatte sit putsch-forsøg, der hurtigt ynkeligt brød sammen, bl.a. fordi det bayerske triumvirat von Kahr, Lossow og Seisser, som Gordon viser, i grunden ikke var indstillet på at blive spændt for Hitlers vogn. Efter en spændende og detaljeret fremstilling af de dramatiske dage foretager Gordon en afsluttende analyse af de konsekvenser, det mislykkede putsch fik for den politiske situation i Bayern, idet det blev en slags katalysator; der var blevet skabt en ny politisk situation, der styrkede de legale bayerske myndigheder, som bl.a. osse foretog visse udrensninger i det ikke helt loyale Reichswehr og politi. De højre-radikale Verbände var svækkede, og Hitlers rolle forekom samtiden udspillet. Denne situation skulle dog ikke blive ufordelagtig for den fængslede Hitler, idet den styrkede hans position blandt de højreradikale grupper. Hvad der for de samtidige var afslutningen på Hitlers politiske liv, er for samtidshistorikerne kun afslutningen på første fase af Hitlers politiske rolle i det 20. årh.s historie.

Gordons analyse af denne kamp om magten i 1923/24 er uhyre rig på detaljer; og det er dermed lykkedes ham at give en yderst minutios og osse spændende gennemgang af selve begivenhedsforløbet, selv om visse detaljer synes ret overflødige. Gennem denne historiske redegørelse er det lykkedes for Gordon at placere Hitler og hans første revolutionsforsøg i den for situationen aktuelle bayerske sammenhæng og osse sammenlignet med de andre dele af de Vaterländische Verbände at karakterisere Hitler og dermed vise hans styrke og farlighed i forhold til disse. Det må derfor osse regnes Gordon til gode, at det er lykkedes ham at give et tilsyneladende historisk korrekt billede af begivenhedsforløbet og de

forskellige grupper og personers andel heri; men hans snævert historisk anlagte synsvinkel forekommer dog utilstrækkelig til at besvare andre spørgsmål, som Hitlerputschet osse synes at rejse; det gælder f. eks. spørgsmålet om putschet var udtryk for andet end Hitlers magtbegær. Ikke særligt overbevisende forekommer Gordons forsøg på at karakterisere nationalsocialismen i denne fase af dens udvikling; han afviser f. eks. sociologisk anlagte bestemmelser af bevægelsen og han forsøger heller ikke nøjere bestemmelse f. eks. i relation til fascismeteorierne. For Gordon var Hitlerputsch en historisk foreteelse betinget af en bestemt historisk situation; uover den dominerende Hitler ser Gordon nationalsocialismens karakteristiske træk i dens optimisme og i at dens tilhængere var meget unge. Dette fører ham ofte til meningsløse paralleller med nutidens ungdom f. eks. det oprørske USA, der øjensynligt volder den konservative Gordon ret så store problemer. Men det er en grov historisk simplificering at parallellisere to i ideologisk, politisk og sociologisk henseende så forskellige fænomener!

Som helhed forekommer Gordons bog at være en blanding af godt og mindre godt. Den viser begrænsningen ved at isolere et fænomen, nemlig Hitlerputsch, og hovedsageligt anskue det som et aspekt ved den politiske situation i 1923. Selv om Gordons analyse giver den bedste gennemgang af putschet i dets historiske sammenhæng, forekommer analysen dog for snævert og undertiden osse for lidt stringent anlagt. Måske skyldes det, at hans fremstilling i ret høj grad synes bestemt af kilderne og deres problemstillinger, mens den historiske litteratur, der er skrevet om putschet og nationalsocialismen i denne fase, kun i begrænset omfang er inddraget i analysen.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

ARNO PANZER: *Das Ringen um die deutsche Agrarpolitik von der Währungsstabilisierung bis zur Agrardebatte im Reichstag im Dezember 1928. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band 1.* Kiel, Kommissionsverlag Walter G. Mühlau, 1970. xviii, 198 s. DM 10.

Den tyske landbrugshistorie i mellemkrigstiden er af indlysende årsager domineret af to store problemkomplekser, nemlig de kaotiske efterkrigsår 1919–23 og de katastrofeprægede kriseår 1929–33. Den historiske forskning har i rigt mål interesseret sig for disse knudepunkter, medens de »udramatiske« mellemp perioder i 1920' og 1930'erne i nogen grad er forvist til en beskeden andenplads. Dette ret beklagelige forhold vil den unge agrarhistoriker Arno Panzer med sin disputats, som han forsvarede ved Christian-Albrecht universitetet i Kiel, gerne råde bod på. Værket er led i en større undersøgelse af 1920'ernes tyske landbrugspolitik, og man kan da håbe, at forf.s øvrige forskningsresultater inden så længe når ud til en bredere kreds.

Den foreliggende bog, der er udsendt som bind 1 i professor Wilhelm Koppe's serie *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, virker ved første øjekast lidt spæd og ufuldkommen. Bortset fra et grønligt omslag, der giver en medlevende læser svage associationer om agrarhistoriens rette element, glimrer den ikke ved sit ydre udstyr. Den er trykt som rotaprint, hvilket indebærer at linjerne i højre margin ender lidt uregelmæssigt og at satsens helhedsindtryk virker lidt rodet. Det kan i visse situationer påvirke læseren i uheldig retning, således at den rent

fysiske ubehagsfølelse ligesom slører teksten og farver oplevelsen. Måske bør visse indvendinger i det følgende ses i dette lys.

I et kortfattet forord præsenterer Panzer sit emne og de metodiske grundsynspunkter, han har taget i anvendelse ved sit arbejde med stoffet. Uden at være hæmmet af værdinormer og forudfattede meninger vil han klarlægge interessekonflikten mellem industri og landbrug i datidens Tyskland, således som den kommer til udtryk i kampen om toldloven af 1925, handelstraktatforhandlingerne med Spanien og Polen 1924–27 og det endelige forhandlingsammenbrud mellem de to erhvervsgrupper efteråret 1928. Efter Arno Panzers mening stod industrien langt stærkere i denne konflikt end landbruget, fordi Weimar-republikkens erhvervs politik først og fremmest koncentrerede sig om at skaffe den tyske industrieksport bedst mulige betingelser, dels ved at tilbyde tilbagestående landbrugslande toldbegunstigelser for agrare produkter på det tyske marked, dels ved generelt at bekæmpe det tyske landbrugs ønske om beskyttelsestold, eftersom told på landbrugsprodukter gennem sin prishævende virkning påvirker omkostningsniveauet i uheldig retning. I denne kamp havde industrien mægtige forbundsfæller i den tyske rigsdag, både på højre og venstre fløj. Et parti som det tyske socialdemokrati måtte såvel ud fra beskæftigelsesmæssige som forbrugervenlige synspunkter afgjort bekæmpe en landbrugsprotektionistisk politik, og blandt højrepartierne var der kun helhjertet støtte at hente fra de egentlige bondepartier. De tysk-nationale havde ganske vist en landbrugsvenlig fløj, men partiets industrirepræsentanter så med skæve blikke til landbrugets krav om toldmæssig ligestilling. På grundlag af internt materiale fra rigsdagens og de store erhvervsorganisationers forhandlinger samt centraladministrationens sagsbehandling forsøger forf. at klarlægge mønstret i de endeløse forhandlinger og manøvrer, samtidig med at nyere undersøgelser over de demokratiske partiers historie bruges som referenceramme i spørgsmål, der angår partiernes holdning til de fremlagte spørgsmål.

Problemstillingen bevæger sig således på et højt abstraktionsniveau, når forf. sammenfatter et kompliceret og modsigelsesfyldt problemkompleks i et for-eller-imod-landbruget-spændingsforhold. En lignende summarisk holdning viser han i præsentationen af kildematerialet (7 linjer), selv om han i litteraturfortegnelsen forsøger at give lidt flere detaljer. Materialet består dels af arkivalier fra forbundsarkivet i Koblenz, dels af offentliggjorte dokumenter og indlæg fra de to store erhvervsorganisationer Industriforbundet og Landmandsforbundet. Lidt mere udførligt behandler Panzer de metodiske problemer, der rejser sig, når man vælger at betragte Landmandsforbundet som det tyske landbrugs øverste repræsentation og derved ser væk fra De tyske Bondeforeninger og småbrugerorganisationen Tysk Bondeforbund, for slet ikke at tale om Landsudvalget for tysk Landbrug, oprettet i 1917. Begrundelsen for at foretrække Landmandsforbundet: at det gennem sin store medlemsskare (1927: ca. 5,6 mill. medlemmer), sin organisatoriske opbygning og sin indflydelse på opinionsdannelsen gennem ugeskriftet »Reichs-Landbund« i afgørende grad dominerer det erhvervspolitiske billede forekommer rimelig, men fritager næppe forf. for at redegøre nærmere for Landmandsforbundets understruktur og medlemsskarens fordeling og sammensætning, eftersom visse oplysninger tyder på, at forbundet også talte medlemmer uden for egentlige landmandskredse. Forbundets balancegang mellem det kornproduce-

rende landbrug i Øst, kvæglandbruget i Nord-Nordvest og vinlandbruget i Syd må også have sat sig spor i dets stillingtagen til de foreliggende spørgsmål og får læseren til at spekulere på, om »det tyske landbrug« kan opfattes som en sluttet falanks med samlet front mod industrien og de forbrugerkredse, der i sidste instans skulle aftage hovedparten af erhvervets frembringelser. Med en slet dulgt sympati for det tyske landbrug i dets afmægtige (?) kamp mod industrigiganterne går Arno Panzer tæt på magtspillet omkring de tysk-spanske handelsforhandlinger 1924–25, hvor de sydtyske vinbønders interesser ikke i længden kunne stå sig mod industriens og storhandelens forenede styrker; blot ærgerligt at de tilsvarende forhandlinger med Sverige og Finland i maj-juni 1926, hvor den (af Danmark og Holland) så højt priste mestbegunstigelsesret så at sige slusede enorme mængder danske og hollandske landbrugsprodukter ind ad bagdøren til en lav told, ikke bliver gjort til genstand for samme indgående drøftelse.

Det er kort sagt en bog, som vækker ens nysgerrighed og stimulerer til nærmere udforskning af Weimarrepublikkens komplicerede og modsigelsesfyldte historie, ikke mindst dens relationer med omverdenen. For den tids danskere stod Tyskland som en utro og vægelsindet handelspartner, helt og aldeles i de agrarisk-protektionistiske særinteressers vold, medens en eftertid med Arno Panzers udmærkede bog i hånden snarere må undre sig over, at det gennem femten år lykkedes at skabe en slags helhed ud af de mange og modgående interesser, der tårnede sig op i den tyske hverdag.

ERIK HELMER PEDERSEN

Die Entstehung des Youngplans dargestellt vom Reichsarchiv 1931–1933 durchgesehen und eingeleitet von MARTIN VOGT. Schriften des Bundesarchivs 15. Boppard am Rhein, Harald Boldt Verlag, 1970. 396 s. DM 30.

I året 1931 udsendte den tidligere præsident for den tyske Rigsbank Hjalmar Schacht en bog med titlen *Das Ende der Reparationen*. Bogen var en sensation og en provokation. Det provokerende ved bogen var ikke skildringen af de tyske skadeserstatningsbetalinger efter 1. Verdenskrig; det provokerende lå i, at Schacht osse havde redegjort for det fungerende skadeserstatningsprogram, den såkaldte Youngplans tilblivelse, hvori han selv havde medvirket, men i marts 1930 i protest var trådt tilbage, fordi han mente, at den tyske regering havde lagt andre overvejelser til grund end dem, han selv var gået ind for, og at forhandlingsresultatet for tyskerne som følge deraf var blevet dårligere end rimeligt var. Schachts påstande syntes regeringen Heinrich Brüning så skadelige og urimelige, at den så sig foranlediget til at imødegå dem. I 1931 blev det derfor overladt til det daværende Reichsarchiv at give en udførlig og dokumenteret redegørelse for Youngplanens tilblivelse. Arbejdet hermed blev udført af arkivarerne Klemp, Pantlen og Valentin, og deres samlede fremstilling blev afsluttet i begyndelsen af 1933, efter at nationalsocialisterne var kommet til magten i Tyskland. På dette tidspunkt havde Reichsarchivs redegørelse dog ingen større politisk interesse mere, og den blev derfor ikke offentliggjort.

Det har været kendt, at Reichsarchiv havde lavet en sådan redegørelse; men den syntes at være forsvundet i forbindelse med det III. Riges ende. Imidlertid har man fundet en kopi blandt Pantlens efterladenskaber, og den er nu blevet

udgivet af Bundesarchiv. Martin Vogt, der har stået for udgivelsen, har forsynet redegørelsen med en længere historisk indledning, hvor han dels har gjort rede for polemikken omkring Schachts bog og person, dels har skildret forholdene omkring skadeserstatningsbetalingerne i årene 1928–1930 på baggrund af den nyeste historiske litteratur om emnet. Desuden har han udvidet det oprindelige noteapparat i redegørelsen, hvorved han har gjort problemerne mere forståelige og redegørelsen mere anvendelig for nutidige læsere.

Den af Reichsarchiv udarbejdede fremstilling af det andet store skadeserstatningsprogram Young-planens opståen giver et indblik i regeringen Hermann Müllers overvejelser og politik i denne centrale problematik, der om noget satte sit præg på denne »Regierung des Youngplans«. Sammen med det næsten samtidigt udgivne bind *Das Kabinett Hermann Müller II*, bearbejdet af Martin Vogt, i serien *Akten der Reichskanzlei*, udg. af K. D. Erdmann og Wolfgang Mommsen, Boppard 1970, udvider denne redegørelse det tilgængelige kildegrundlag for vurderingen af Hermann Müllers arbejde som rigskansler i en af Weimarrepublikkens meget betydningsfulde faser.

Reichsarchivs omfattende fremstilling af baggrunden for Youngplanen er i og for sig ikke nogen direkte polemik mod Schacht; i den forsøger man sagligt, udførligt og ukommenteret at belyse udviklingen ved hjælp af det dokumentariske materiale, der har stået til rådighed. I dette ligger selvfølgelig en meget konkret stillingtagen til Schachts version og påstande; det er dog et spørgsmål om Schachts kritik var helt ubegrundet. Mere afgørende er nok, at der til grund for regeringens holdning lå mere generelle politiske overvejelser, mens Schacht anskuede Young-planen alene ud fra en finansiel og økonomisk synsvinkel. Dermed har man fået et større kendskab til baggrunden for denne politik.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

REINHARD BOLLMUS: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. Studien zur Zeitgeschichte herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 360 s. DM 20.-.*

Alfred Rosenberg, hvis værk *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* var et forsøg på at give en fortolkning af nationalsocialismens Weltanschauung, blev aldrig officielt anerkendt som partiets teoretiker; som gammel kæmper for Hitler kom han dog i det III. Rige til at sidde på flere poster i partiet og staten, hvor han søgte at realisere den nationalsocialistiske ideologi. Reinhard Bollmus' dissertation er en detaljeret undersøgelse af en af Rosenbergs funktioner i det såkaldte »Amt Rosenberg« eller som det mere udførligt kaldtes »Dienststelle des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP«. Bollmus' sigte har ikke primært været at give en udførlig fremstilling af dette ikke særligt betydningsfulde Dienststelles historie; det er snarere forfatterens hensigt at vise, at »Amt Rosenberg« på trods af dets mindre betydning osse kan have en mere vidtgående funktion som en slags model for det nationalsocialistiske systems indre beskaffenhed. Denne analyse bliver dermed osse et indlæg i den standende

diskussion i tysk historisk forskning om det III. Riges interne struktur. Bollmus gør i indledningen rede for, hvorfor han ligger på linie med den opfattelse af det III. Riges indre opbygning, der navnlig er blevet hævdet af Hans Mommsen og Martin Broszat; disse understreger over for det af bl.a. Karl Dietrich Bracher og Gerhard Schulz forfægtede monolitiske system baseret på fører-viljen, at et væsentligt træk var planløsheden i det nationalsocialistiske systems indre kaos af beføjelser og funktioner.

»Amt Rosenberg« kan til trods for at det var et mindre vigtigt organ i det III. Riges struktur godt siges at være velegnet til en sådan undersøgelse og dermed til efterprøvelse af thesen om den indre planløshed. Bollmus har nemlig været så heldigt stillet, at organets akter og andre kilder så godt som fuldstændigt er bevarede, således at forf. har haft et omfattende kildemateriale til rådighed for efterprøvelsen af problemstillingen.

Rosenbergs Dienststelle blev oprettet i 1934 som partiorgan, og det kom efterhånden til at beskæftige sig med emner som skoling, kirkepolitiske spørgsmål, jøde- og frimurerspørgsmål, partiuniversitetet og den tyske forhistorie. Trods det omfattende kommissorium, der lå i oprettelsen af Dienststelle, fik Rosenberg og hans stab dog aldrig tildelt klare beføjelser af Hitler for organets virksomhed. Særligt i tiden op til 1937 medførte dette mange uoverensstemmelser med såvel Joseph Goebbels som Robert Ley over en række mindre spørgsmål, men osse mere generelt spørgsmålet om det III. Riges kulturpolitik. Bogen kommer derved osse til at illustrere forholdet mellem teori og praksis mht. nationalsocialisternes holdning til kulturen i det hele taget, hvor Rosenberg, der lidt ondartet blev kaldt partidogmatikeren, repræsenterede den nationalsocialistiske ideologis konsekvente realisering i kulturpolitikken, mens Goebbels og Ley havde en mere opportunistisk og pragmatisk holdning. I denne magtkamp om kulturpolitiske spørgsmål, hvor Hitler undlod at gribe ind, blev Rosenberg som regel den svageste. Særlig historisk interesse har måske det afsnit, hvor Bollmus redegør for Rosenberg og hans håndlanger Hans Reinerths forgæves bestræbelse på at få den tyske forhistoriske forskning underkastet det langt fra klare nationalsocialistiske historicsyn.

Lige som det var tilfældet med de andre større funktioner, som Rosenberg havde, nemlig Aussenpolitisches Amt der NSDAP og senere udnævnelsen til rigsminister for de besatte østområder lykkedes det – bortset fra i enkelte tilfælde – heller ikke for Rosenberg at skaffe sig nogen større indflydelse på kulturpolitikken. Hans konkurrenter i magtkampen var for stærke. Bollmus' bog bliver dermed osse et bidrag til en karakteristik af Alfred Rosenberg, hvis reelle betydning i det III. Rige sættes i relief. Og den var faktisk ikke så stor; det skyldtes ikke alene, at det ikke lykkedes Rosenberg at få partiets ideologi akcepteret som forpligtende for det III. Rige, men i endnu højere grad, at Rosenberg måske var for lidt magtmenneske til at kunne hævde sig i slagsmålet om magten og indflydelsen i det nationalsocialistiske Tyskland.

Det forekommer, at det er lykkedes for Bollmus gennem den valgte næranalyse af et mindre betydningsfuldt organ i det nationalsocialistiske system at vise, at det osse af andre historikere hævdede kaos af funktioner, uklare afgrænsninger, rivaliteter og konkurrerende kompetence har principiel og generel gyldighed for det III. Riges indre struktur. Bollmus taler lidt uklart om et

»'Autoritäre Anarchie', ein Terminus, dessen innere Widersprüchlichkeit mit der Wirklichkeit des Führer-Staates übereinstimmt« (s. 245). Det afgørende spørgsmål er naturligvis, hvorvidt dette kaos havde sin forklaring i planløshed fra Hitlers side, således som Bollmus mener: »Der innere Struktur dieses Systems war der Ausdruck tatsächlicher Planlosigkeit« (s. 250), eller om det var udtryk for en mere eller mindre bevidst praktiseret divide-et-impera-politik, som andre historikere hævder; dette vigtige spørgsmål synes dog ikke at have fået noget endegyldigt svar med Bollmus' som helhed udmærkede analyse. Naturligvis må Bollmus' opfattelse af planløsheden som det dominerende træk i det indre system involvere en stillingtagen til den tilsyneladende større »planmæssighed« i Hitlers udenrigspolitik. Bollmus' forsøg på at ophæve denne modsigelse forekommer dog ikke særligt overbevisende (s. 247ff).

Bollmus' veldokumenterede analyse af »Amt Rosenberg« er et vægtigt bidrag til den historiske kortlæggelse af det III. Riges »Ämter-Chaos« og dermed dets indre opbygning. Hans opfattelse af »Amt Rosenberg« som symptomatisk for den indre struktur synes berettiget; derimod forekommer de konklusioner, han drager af dette, til karakteristikken af magtsystemet i nogen grad sat på spidsen som f.eks. i følgende bemærkning: »Das Kompetenz-Chaos dürfte demnach nicht auf eine bestimmte Konzeption, eher schon auf eine irrationale psychische Disposition Hitlers zurückgehen« (s. 246). Men netop derfor kan bogen udmærket blive anledning til en fortsat frugtbar historisk diskussion mht. problemet angående det nationalsocialistiske systems struktur. Den er i al fald en klar udfordring til tilhængerne af den mere monolitiske.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

The War Diary of Breckinridge Long. Selections from the Years 1939–1944. Selected and edited by FRED L. ISRAEL. Lincoln, University of Nebraska Press, 1966. xxviii, 410 s. Ill. \$ 7.50.

Udgiveren har tidligere publiceret en bog (1963, Nebraska U.P.) om Senator Key Pittman, i Roosevelt årene den navnkundige formand for Senatets udenrigskomite. Han har nu fået overdraget at foretage et udvalg af Breckinridge Longs åbenbart voluminøse dagbøger fra krigsårene. I indledningen meddeler han at han først og fremmest har bortskåret alt for omstændelige gentagelser. Dernæst har han udstyret dagbogen med enkelte realkommentarer, knappe og oplysende.

I indledningen gives et udmærket rids af Breckinridge Longs karriere: som ætling af to berømte Sydstatsslægter med en dominerende plads i USA's historiske siden Jeffersons dage følte den unge Breckinridge Long fra Missouri et tidligt kald til politisk stordåd. Som jorddrot og jurist støttede han Woodrow Wilson i 1920 og søgte selv forgæves at blive US Senator. Han var derefter delvis i politisk exil, mens det Demokratiske Parti syntes at skulle slides op på spørgsmålet om partialalliancen skulle beherskes af det landlige Syden og Vesten eller af Nordøstens byarbejdere (de »nye immigranter«). Men i 1932 havde han held til i

rette tid at støtte Franklin Roosevelt, også med en rigelig slump penge til valgkampen, og han blev da behørigt belønnet med en udnævnelse som ambassadør i Italien. Herfra hjemsendte han snart begejstrede beretninger om Mussolinis statsmandskunst, om det nye Italiens korporative system som anbefaledes til efterligning hjemme i USA, om de nye skikke med chicke uniformer og præcise togplaner. Midtvejs under det abessinske eventyr hjemkaldte Washington sin Italiens ambassadør, idet han som så mange andre af USA's ambassadører, ikke mindst i 1930'erne, følte sig kaldet til at drive egenhændig udenrigspolitik. Hjemkaldelsen blev motiveret med dårligt helbred, og først med 2. verdenskrig kunne han belønnes med udnævnelse til Assistant Secretary of State, han blev en slags 3. eller 4. mand i State Departement under Hull og Sumner Welles. Han trådte tilbage i slutningen af 1944 og døde i 1951.

Selve dagbogen er interessant læsning. Ikke fordi Long er nogen fængende skribent, tværtimod. Han er den selvhøjtidelige provinsaristokrat med dårligt skjulte idiosynkrasier, deriblandt anlæg for anti-semitisme. Som college-studerende har han i sin tid læst ekstrakter af Thukydide, og hans dagbogsnoter blir nu og da forment, lidt uoriginalt, som noter om dette århundredes Peloponnesiske Krig. Bogen giver et udmærket indblik (ofte utilsigtet) i det overordnede milieu hvori vigtige politiske og da især udenrigspolitiske beslutninger blev til under forløbet af 2. verdenskrig, et milieu som vist ikke kan betragtes som intellektuelt særlig fremragende, men i andre henseender må karakteriseres som særdeles menneskeligt, næsten »alt for menneskeligt«. Der er til stadighed Sydstatsgentleman'en Udenrigsminister Hull, ikke særlig kløgtig og ikke særlig effektiv, men stadig med håb om at blive præsident, og til stadighed besværet af sin næstkommenderende Sumner Welles, den konstitutionelle intrigant, bal-lademager, og korridor-politiker. Der er de politiserende amatør-diplomater William C. Bullitt og Joseph Kennedy, Sr. Sidstnævntes tilbøjelighed til at lade England »gå ned« i 1940 og til at få et smidigt økonomisk samarbejde mellem USA og Hitlers Tyskland træder uklart men umiskendeligt frem. Det er et rigt persongalleri vi i det hele taget bliver præsenteret for, men nok så interessant er det at erfare hvordan man tænkte i såkaldte policy-making kredse i krigsårenes Washington: hvorledes man o. 1940 var bange for at de amerikanske fagforeninger rummede for mange tyskvenlige elementer, hvorledes man i visse regeringskredse ikke var fremmed for den tanke at Rusland og Tyskland skulle slide hinanden op til endelig fordel for USA, hvorledes man indimellem var bekymret for at det skulle komme til en for tidlig fredsslutning mellem Tyskland og Rusland, og hvorledes man jævnthen var irriteret og jaloux på England. Til bogens mest interessante sider hører forfatterens optagede af valgkampene 1940 (»third term«) og 1944: det nære samspil mellem parti-politik, især forud for partikonventerne, og udenrigspolitikken, selv i årene under 2. verdenskrig, træder stærkt frem. Iøvrigt kan det noteres at Henry Wallace's kommende brud med Truman Administrationen kunne skimtes allerede under krigsårene. – Bogen er interessant læsning, og som nævnt, ofte utilsigtet særdeles oplysende.

ERIK ARNE HANSEN



WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI: Ruch oporu w Danii 1940–1945 (Modstandsbevægelsen i Danmark 1940–1945). Dansk og engelsk resumé. Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku nr. 8. Seria Skandynawoznawcza bd. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Ossolineum, 1973. 203 s. 12 tvl. 28 zloty.

Det er glædeligt, at den fremstående polske historiker, professor Władysław Czapliński (universitetet i Wrocław), har udarbejdet en fremstilling for polske læsere af modstandsbevægelsen i Danmark. Ved arbejdet er det først og fremmest danske kilder og fremstillinger, der benyttes, og skønt krigsbegivenhedernes forløb i Danmark og Polen var såre forskelligt, fremkommer dog et billede fuldt af forståelse for dansk psyke og dansk politisk og demokratisk tradition. Så vidt den ikke specielt sagkyndige anmelder kan se, giver bogen et korrekt og overskueligt billede af begivenhedernes udvikling; der er kun enkelte misforståelser (Frode Jacobsens tidligste karriere og Theresienstadts beliggenhed samt den i Ryvangen begravede polak, L. Maslocha, der ikke var i RAF, men i den danske modstandsbevægelse). Czapliński har i øvrigt siden 1930'erne været interesseret i danske forhold og var 1965 medforfatter af en Danmarkshistorie (*Historia Danii*), men har dog lagt sin hovedindsats i arbejdet med 1600-tallet.

Czapliński har en ret omfattende belæsthed og citerer jævnligt Vilh. la Cour, Mogens Fog, Frode Jacobsen og Kaj Munk. Blandt fremstillingerne spiller Hæstrups værker en betydelig rolle, men adskillige andre standard- og opslagsværker citeres (bibliografi s. 194–195). Den sovjetrussiske historiker A. S. Kans bog om de skandinaviske landes udenrigspolitik under 2. verdenskrig (jfr. *Historisk Tidsskrift* 12. rk. V, s. 427–430 og s. 571–573) optræder ret hyppigt i henvisningerne, men en enkelt gang betegnes hans opfattelse som »for lettroende« (s. 42 note 10). Advokat Carl Madsens bog *Pravo i Bezprawie*, 1971 (polsk oversættelse af *Vi skrev loven*) nævnes et par gange i noterne, men med tydeligt udtalte forbehold, ligesom han i personregisteret betegnes som advokat og publicist. Det for en østeuropæisk historiker ret ømme punkt, kommunisternes stilling i begyndelsen af krigen, omtales på en afbalanceret måde (»antallet af kommunistiske sympatisører formindskedes efter afslutningen af Ribbentrop-Molotow pagten og især efter udbruddet af den finsk-russiske krig«, s. 65). Kommunisternes senere betydningsfulde rolle i modstandsbevægelsen nævnes i øvrigt jævnligt.

Her og der finder man også interessante vurderinger. Når København slap så billigt fra folkestrejken 1944, skyldes det at Hitler stillede sig anderledes til et germansk folks hovedstad end til Warszawa, de forhadte polakkers hovedstad. Til en vis grad var det også en følge af en forholdsvis fornuftig indstilling hos de tyske ledere i Danmark med Best i spidsen (s. 171).

Det vidner om historieforskningens kår i Polen, at bogen er optaget i Det baltiske instituts serie i Gdańsk og udgivet på det ledende videnskabsforlag, Ossolineum.

JØRGEN STEEN JENSEN

CHRISTIAN TORTZEN: Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen. København, Fremad, 1970. 270 s. Ill. 29,75 kr. Indb. 42,50 kr.

20% af de ca. 6500 danske jøder, der i oktober 1943 undgik at blive ofre for den tyske jødeaktion ved at flygte til Sverige, slap bort via Gilleleje. »Der skrives

historie her i byen i disse dage«, som formanden for den jødekomité, der blev dannet i Gilleleje, ikke med urette sagde i de dage. Det er byen og dens bestræbelser for at håndtere det problem, som den voldsomme strøm af flygtninge stillede den overfor, der står i centrum i lektor Tortzens bog. Flygtningene selv fremstår først og fremmest som objekt, som problemet, der skulle klares.

Bogen er tredelt. Efter fremstillingen af begivenhederne følger en fremlæggelse af så godt som hele det kildemateriale, der er til rådighed om emnet, hvorpå dette i bogens tredje del gøres til genstand for en karakteristik og en vurdering. Kildeafsnittet fylder næsten to tredjedele af bogen, og Tortzen træder selv beskeden tilbage til fordel for sine kilder. I sin indledning skriver han, at læserne »bør ofre deres meste opmærksomhed på det bedste: kilderne selv« (s. 11), og bag i bogen skriver han om det fra 1956 systematisk indsamlede beretningsmateriale, at det »altid selv vil have større historisk værdi end den fremstilling, der bygger på det« (s. 255).

Bemærkningerne er en kommentar værd. Hvis Tortzen med konsekvens havde fastholdt synspunktet, skulle han ganske have udeladt sin egen fremstilling af, hvad der skete i Gilleleje i oktober 1943. Og en fastholden af synspunktet får som den yderste konsekvens, at den eneste form for historieskrivning, vi har brug for, er kildesamling dynget på kildesamling, eventuelt kompletteret med en årsrangsliste. Tortzens udsagn skal da nok heller ikke tages til absolut pålydende, så meget mindre, som han selv er ganske klar over, hvad han vil bruge sine kilder til. Dels kaster han sig s. 261–63 veloplagt ud i en række kommentarer til tidligere fremstillinger af jødeforfølgelserne, affærdiger et par af dem som fiktion og går ind i en diskussion af problemstillingerne i Leni Yahils *Et demokrati på prøve* fra 1967 og Carl Madsens *Vi skrev loven* fra 1968, dels har han også sit eget, selvstændige sigte med sin fremstillende del. Dette sigte går langt videre end til blot at give en samling realkommentarer til kilderne.

Bogen er nemlig et resultat af hans undervisning på Frederiksborg Statsskole 1967–68. Beskæftigelsen med emnet, hvorunder eleverne fik lejlighed til at indsamle materiale i marken, gav anledning til overvejelser over, »hvorledes det grundlæggende i det samfund (eleverne) selv lever i, kunne komme i fare. Hvorledes de selv kunne blive stillet over for det krav, at samfundsordenen skulle forsvares. Hvorledes de kunne komme til at stå over for den absurdeste ondskab og forpligtelsen til den mest ubetingede solidaritet« (s. 264). Dette er da den problemstilling, Tortzen behandler sine kilder ud fra.

Det, kilderne »er bedst til«, er at være det materiale, hvorpå Tortzen kan prøve sin problemstilling. Hvad de derudover er gode til, er kildekritiske øvelser. Netop disse kilder rummer meget spændende stof til at øve denne idræt. Tortzens bog er derfor nok en fortræffelig kildesamling, men den er også en skildring (til efterfølgelse først for hans elever, siden for hans læsere) af, hvorledes almindelige mennesker mødte kravet om forsvar for deres samfundsorden og om indbyrdes solidaritet og tog udfordringen op – en beretning, hvor menneskelig skrøbelighed og hensynet til jordisk gods nok får en plads, men kun i en sideniche.

AAGE TROMMER

JAKOB APALSET: Heimsending av norske fangar frå Tyskland 1945. Planar og forhandlingar 1944–45. Utgjeve av Sosialdepartementet. I kommisjon hos Universitetsforlaget. Oslo 1970. 42 s. 10,00 no. kr.

Forfatteren vil med sin lille, men indholdsfulde afhandling »vise noko av den planlegginga og dei forhandlingar som la grunnen for Bernadotte-aksjonen i mars/april 1945«. Han bygger hovedsagelig på materiale fra det norske gesandtskab i Stockholm, men har manglet materiale fra den norske London-regering. Han påviser, hvorledes det norske hjælpearbejde til fordel for ca. 7.000 norske fanger i Tyskland fra årsskiftet 1943–44 fik et supplerende sigte, nemlig at redde fangerne hjem. Dette sigte udvikledes gennem flere planlægningsfaser og fik til slut den konkrete udformning, at fangerne gennem den svensk-danske hjælpeaktion i foråret 1945 blev *hentet* hjem.

Af skildringen fremgår, at der var divergenser i spørgsmålet mellem den norske regering i London og nordmændene i Stockholm. Regeringen ville – og måtte – tilpasse sin politik også på dette område til den fællesallierede politik, der gik ud på en generel løsning af problemerne omkring de mange millioner »displaced persons«, der befandt sig i Tyskland, uden at tage specielle hensyn til nogen side. Stockholm-nordmændene var først og fremmest indstillet på at klare det nære problem at få de norske fanger hjem.

Danmarks andel i den samlede indsats får en forholdsvis bred omtale, »først og fremmest fordi dette arbeidet har vore mindre kjent« – i Norge. Forfatteren bygger på oplysninger fra Jørgen Hæstrup, men synes ejendommeligt nok ikke at kende dennes skildring i første bind af . . . *til Landets Bedste* af bestræbelserne på at få hjemført fangerne. Forfatteren beklager i forordet, at det ikke har været ham muligt at gå nærmere ind på den indsats, som Det internationale Røde Kors i Schweiz gjorde. Den definitive behandling af emnet er denne lille afhandling altså ikke, men en sådan skal nok også udformes som en alle tre nordiske lande dækkende undersøgelse.

AAGE TROMMER

Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg. Herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte. Bind I. Med Bidrag af HELMUT HEIBER, HERMANN GRAML, MARTIN BROZAT. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1971. 844 s. DM 52.–.

Da det i foråret forlød, at det blandt samtidshistorikere meget anerkendte Institut für Zeitgeschichte i München havde planer om at udgive et omfattende to-binds standardværk over Tysklands historie siden I. Verdenskrig, syntes der endelig at være mulighed for at få udskiftet den efterhånden for velrenommerede og efterhånden osse på flere punkter noget forældede og konservativt anlagte Gebhardt *Handbuch der Deutschen Geschichte* bind IV, skrevet af Karl Dietrich Erdmann, Stuttgart 1959. Nu da man sidder med det første tykke bind foran sig, er man på en måde dobbeltsindet: på den ene side overmåde glad over, at værket pga. dets som helhed gode enkeltbidrag fuldt ud opfylder et standardværks normer; på den anden side lidt skuffet, fordi det faktisk blot drejer sig om, at 3 bind af det i almindelighed overmåde fremragende billig-

bogsværk *dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, München 1966 ff., nemlig bind 3, 5 og 9, i så godt som uændret form er blevet samlet til et stort og dyrt bind.

De tre enkeltafsnit er skrevet af Helmut Heiber: »Die Republik von Weimar« og Martin Broszat: »Der Staat Hitlers«, der behandler tysk indenrigspolitik 1918–1945, samt Hermann Graml: »Europa zwischen den Kriegen«, der behandler tysk udenrigspolitik på baggrund af den internationale politik 1919–1939. Denne opdeling har bl. a. bevirket, at den for Tysklands historie i det 20. årh. dog ret afgørende begivenhed, Versailleskonferencen og Versaillesfreden, der i dtv-serien var behandlet i et særbind (Gerhard Schulz: *Revolutionen und Friedensschlüsse*, bind 2), bliver ret så stedmoderligt og osse tilfældigt behandlet. Selv om forlaget og udgiveren Helmut Krausnick hævder, at de tre afsnit er blevet ført ajour med de nyeste forskningsresultater til perioden (op til juli 1971), vil det i det følgende blive vist, at dette faktisk i flere undersøgte tilfælde ikke har været tilfældet!

Helmut Heibers velskrevne og osse spændende fortalte, dog undertiden lidt for sarkastisk-ironiske gennemgang af Weimarrepublikkens historie, der præges af hans evne til skarpsindige iagttagelser og rammende og realistiske vurderinger, har ikke undergået nogen forandringer overhovedet, hverken i hovedsynspunkterne eller i detaljerigdommen; og det til trods for, at der dog er udgivet et og andet mht. Weimarrepublikkens historie siden 1966! Måske bør det aht. Heibers helhedssyn ikke beklages; ud fra en samlet vurdering af dette bind betyder det dog, at Heibers afsnit står relativt svagt i forhold til de to andre afsnit.

Den uændrede gengivelse af billigsbogsudgaven betyder osse, at bogens oprindelige svagheder stadig er lige fremtrædende. Heibers redegørelse for kejserrigets fald, novemberrevolutionen og Weimarrepublikkens etablering, hvilket for ham primært havde sin årsag i flere misforståelser (f.eks. at SPD faktisk revolterede imod sig selv, s. 17), burde nok have været taget op til en nyvurdering og være blevet konfronteret med nogle af de nyere synspunkter på dette problemkompleks. Hans behandling af selve novemberrevolutionen, dens dybereliggende kræfter og forskellige aspekter virker ret vittig, men osse utroligt nedladende: Heiber mangler i grunden forståelse for, hvorfor masserne revolterede i 1918, han afviser at se politiske motiver og kræfter bag novemberrevolutionen (f.eks. påstår han, at de revolutionære masser anvendte røde faner af forlegenhed eller opportuniste! s. 18), han betragter osse arbejder-, soldater- og bonderådene nærmest som tilfældigheder, han afviser at diskutere det problem, hvorvidt der var en tredje mulighed ved siden af det af SPD manipulerede slogan og af den traditionelt betingede historieskrivning opstillede alternativ, nemlig parlamentarisk demokrati eller bolchevikisk rådsdiktatur f.eks. i form af en slags rådsdemokrati, fordi Heiber principielt er imod enhver form for socialistisk republik. Heiber mener følgelig, at der næppe var anden tænkelig løsning end SPD's samarbejde med kejserrigets dominerende samfundsgrupper, hvorved disse sikrede deres fortsatte magtposition og omvæltningen kun blev formel og tilsyneladende. Men havde SPD da ikke andre muligheder? Det afgørende problem i forbindelse med novemberrevolutionen var naturligvis, hvorfor SPD ikke søgte at bruge masserne til en gennemgribende samfunds-

omvæltning. Fordi SPD sandsynligvis mere tænkte på at bevare sin egen magt-position og kontrollen med masserne, svigtede det massernes dynamik – og lagde grunden til det borgerlige demokrati gennem »Vernunftfeie« med de herskende samfundsklasser. Dermed var republikken, der osse blev proklameret mod SPD s vilje, fra etableringen strukturelt svækket, hvilket osse spillede en rolle ved dens undergang.

Heibers redegørelse for Weimardemokratiets svagheder, for republikkens forskellige kriser og de forskellige faktorer, der førte frem til den afsluttende politiske, økonomiske og moralske krise fra 1930, kan stadig hævde sig. Interesseområdet er primært den politiske historie, mens de økonomiske, sociale og kulturelle forhold mere står i baggrunden. Problematisk – hvilket Heiber osse fra historikerside er blevet kritiseret for – er måske hans fremstilling af Brünings kanslertid 1930–1932; blandt Brüning-apanogeter og Brüning-kritikere hører Heiber hjemme på den mest kritiske fløj: det er sikkert osse utænkeligt, at historikere af forskellig politisk observans nogen sinde vil kunne nå frem til nogen fælles vurdering af denne overgangsskikkelse. Heibers hårde kritik af Brüning og hans politik er til en vis grad berettiget: Brüning, af natur konservativt, autoritært og antidemokratisk indstillet, symboliserede sikkert Weimardemokratiets faktiske sammenbrud; at gøre Brüning til nationalsocialismens fødselskæmper er dog en simplificering. Heiber burde have konfronteret sin opfattelse af Brünings politik med Wolfgang Hellbichs helhedsopfattelse (*Die Reparationen in der Ära Brüning*, Berlin 1962) ligesom han godt kunne have ladet Brüning selv svare for sig; Heiber omtaler nemlig ikke dennes memoirer (*Die Memoiren*, Stuttgart 1970).

Hermann Gramls eminente redegørelse for den tyske udenrigspolitik set i relation til den internationale politik 1919–1939 vil – på trods af at der siden 1969 er sket og fortsat sker en masse inden for den historiske forskning mht. tysk udenrigspolitik navnlig i 1930'erne – sikkert fortsat i mange år være en slags klassiker mht. mellemkrigstidens tyske udenrigspolitik. Den næsten uændrede overtagelse af dtv-bindet har dog bevirket, at året 1919 står så underligt isoleret; året 1917 var dog trods alt osse for Tyskland et måske mere gennemgribende epokeår.

Gramls afsnit er for så vidt ganske traditionelt anlagt; Graml beskæftiger sig overvejende med periodens diplomatiske og politiske historie, mens spørgsmålet om de dybereliggende faktorer i forholdet mellem staterne, om forholdet mellem indenrigspolitiske faktorer og udenrigspolitikken glider noget mere i baggrunden. Det gør dog ikke Gramls fremstilling af udenrigspolitikken og de udenrigspolitiske aktører mindre skarpsindig og fremragende. Man kunne for så vidt godt have ønsket, at Graml havde diskuteret den unge tyske historiker Klaus Hildebrands på visse måder utraditionelle og provokerende problemformuleringer mht. baggrund og tendenser i tysk udenrigspolitik og dermed spørgsmålet om Hitlers placering i tysk udenrigspolitik og tysk udenrigspolitisk tradition overhovedet; et særligt punkt, der nok burde have fortjent mere opmærksomhed, er Hitlers forhold til England og dermed spørgsmålet om Englands placering i Hitlers udenrigspolitiske strategi (Klaus Hildebrand: *Deutsche Aussenpolitik 1933–1945. Kalkül oder Dogma?*, Stuttgart 1970). Gramls

fremstilling stopper med indmarchen i Prag marts 1939; dermed opretholder han i modificeret form den traditionelle periodisering mht. II. Verdenskrig. Det synes dog efterhånden, at denne bliver stadigt mere kritisabel: hvorfor skal man absolut lade II. Verdenskrig starte i september 1939? Er det rimeligt at gøre en lokal og begrænset europæisk konflikt til en større cæsur end f.eks. den italiensk-ætiopiske eller den kinesisk-japanske krig? Er det dog ikke et alt for snævert europæisk synspunkt, der delvis ser bort fra et større globalt perspektiv? Det må være på tide, at samtidshistorikerne begynder at nyoverveje periodiseringen mht. II. Verdenskrigs udbrud og lader denne bryde ud f.eks. i 1941, hvor det store og globale perspektiv bliver dominerende osse for Tyskland; dermed ville man osse reducere de lokaliserede konflikter til deres rette dimensioner, nemlig at de var lokale og begrænsede konflikter.

Disse mere på det generelle sigtende bemærkninger skal absolut ikke forklejne de fortjenester, Gramls fremstilling rummer både mht. gode enkeltanalyser og vurderinger. Graml giver en fin karakteristik af Tysklands udenrigspolitiske situation og muligheder som følge af Versaillesfreden og det nyetablerede internationale system, og hans vurdering af Tyskland som *den* revisionistiske magt, der i kraft af placering, styrke og potentiel alene ville være i stand til at true og dermed forandre den i 1919 nyetablerede status quo, er klar og præcis. Weimarrepublikkens Tyskland havde dog som helhed på de ledende poster revisionister, der mht. midler og mål, måske ikke så meget tankegang, var moderate og realistiske; dette billede ændredes reelt om end gradvist med Hitler og hans udenrigspolitik fra 1933. For Graml betyder Hitlers magtovertagelse i udenrigspolitisk henseende såvel kontinuitet som brud; og dette gælder såvel mht. målene for som midlerne i den tyske udenrigspolitik. Der var ikke tale om noget fundamentalt brud med Weimarrepublikkens udenrigspolitiske linie, i al fald ikke de første år, men derimod snarere om en slags revolutionering af den tyske udenrigspolitikens mål og metoder. Billedet af Hitler, hans udenrigspolitiske »program« og hans udenrigspolitiske praksis er analytisk skarpt og utvetydigt: for socialdarwinisten Hitler var krigen altid til stede som ultima ratio – at dette osse i samme grad gjaldt for Weimarrepublikkens udenrigspolitikere, som Graml synes at antyde (s. 411), er dog nok en for unuanceret opfattelse! Der kan næppe pilles fundamentalt ved Gramls vurderinger af 1930-ernes tyske udenrigspolitik og hans kritiske karakteristik af det internationale system som baggrund herfor; Gramls lidt vage redegørelse for den tyske politik over for idealpartneren Italien og under Abessinienkonflikten 1935/36 kunne have været trukket skarpere op, hvis han havde anvendt Manfred Funkes skelsættende værk *Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Abessinienkonflikt*, Düsseldorf 1970 (jvf. ovenfor, s. 371).

Martin Broszat, alment anerkendt som en af de bedste kendere af national-socialismen, giver i afsnittet »Der Staat Hitlers« en dybtgående og osse i det omfang emnet tillader det nogenlunde overskuelig, men ingenlunde let læst fremstilling af det reelle kaos af strukturer, funktioner og organer, men dog på samme tid gennemgribende og hårde diktatur, der udgjorde det III. Riges indenrigspolitiske magtudfoldelse. Totalitært vil man næppe kunne kalde det nationalsocialistiske styre; det gjorde bare ikke undertrykkelsen mindre reel.

Broszat har ikke sat sig som mål at give en egentlig kronologisk fremstilling af det III. Riges indre historie, af det han kalder »was«; målet er at give et billede af Hitler-tidens forfatnings- og strukturhistorie, at vise hvordan magten blev udøvet, kort sagt det Broszat kalder »wie« og som alt i alt udgjorde det, der med rette betegnes som »Der Staat Hitlers«. Tyngdepunktet kommer da naturligt til at ligge i 1930'ernes indenrigspolitiske forhold, hvor disse strukturer og »forfatningsmæssige« rammer blev opstillet og etableret, mens det national-socialistiske herskabssystems udvikling og en endnu radikalere pervertering under krigen glider mere i baggrunden. Ingen, heller ikke Broszat, har hidtil formået at give nogen simpel forklaring på det III. Riges kompleksitet eller det, Broszat måske ret præcist beskriver som »der Widerspruch zwischen der Formlosigkeit und der ausserordentlichen Machtentfaltung dieser Herrschaft« (s. 811). Men Broszats afsnit er et i det store hele vellykket og osse et af de bedste forsøg på at gøre det mere forståeligt.

Broszat opererer med tre faser i Hitler-tidens historie: magtovertagelsesfasen 1933/34, en stabiliseringsperiode frem til 1937/38 og endelig den egentlige nationalsocialistiske tid frem til systemets undergang i 1945. Efter den i et vist omfang radikale og revolutionære magtovertagelsesfase 1933/34, hvor national-socialisterne eliminerede flere magtstrukturer, fulgte op til 1937/38, hvor der skete visse omplaceringer og omstruktureringer, en periode, hvori Broszat opfatter det III. Rige som en dualisme mellem den i sin målsætning totalitære nationalsocialistiske bevægelse og det han kalder autoritære stabiliseringsfaktorer (konservative samfundsgrupper, regeringen, det store erhvervsliv, bureaukratiet, hæren ol.): det skabte forvirring og uklarhed f.eks. i forholdet statsamfund-parti, i forholdet mellem kompetence og magt, i forholdet mellem revolution og revolutionsstop; det sikrede dog efterhånden førerens uindskrænkede magt gennem en bevidst/ubevidst praktiseret divide-et-impera-politik. Som bekendt var Hitler mere tilhænger af improvisationer end af rationalitet og effektivitet: derfor fik man den komplekse struktur af overlappende og konkurrerende organer. Denne periode kunne derfor i et vist omfang siges at være præget af stabilitet, »forfatningsmæssighed«, mådehold – målet var som Broszat formulerer det at muliggøre og formidle propagandabevægelsens overgang til at være herskerorganisation. Det er derfor godt underbygget og osse skarpsindigt formuleret af Broszat at hævde, at det *relative* indre mådehold, den tilsyneladende konservative og autoritære inddæmning og dermed stabiliteten ophørte næsten samtidigt med, at Hitler osse i udenrigspolitik henseende foretog et reelt brud med den hidtidige overvejende revisionistiske udenrigspolitik og dermed gik over til en ekspansions- og krigspolitik. Fra nu af dominerede nationalsocialismens egne mål og metoder utvetydigt såvel i indenrigspolitisk som udenrigspolitisk henseende. Resten af det III. Riges indenrigspolitiske historie er historien om nationalsocialisternes ofte improviserede, men i konsekvenserne stadigt mere radikale omsættelse til praksis af de negative elementer i den nationalsocialistiske ideologi, mens de færre og lidt mere positive sider forblev en stadig gentaget propaganda, men dog utopi. Glædeligt er det at se Broszat give oppositionen mod Hitler de dimensioner, den er berettiget til: »Dem konservativen Widerstand gegen Hitler gebührt *moralisch* alle Ehre. *Politisch* war er kaum weniger ratlos wie die konservativen Partner Hitlers im

Jahre 1933« (s. 824). Og denne vurdering kunne udvides til at have gyldighed for den trods alt begrænsede modstand mod Hitler og hans system.

Det ville naturligvis ud fra recensentens egne forudsætninger være let at fremdrage ting og forhold, man savner og mener burde have været taget med i analysen. Det ville dog være lidt uberettiget mod Broszat, der jo bevidst har begrænset sig til den egentlige strukturanalyse og -historie, altså hvordan magten blev udøvet. Måske forekommer Broszats antitheser undertiden for skarpt trukket op; såvel nationalsocialisterne som ikke-nationalsocialisterne var ret heterogent sammensatte. Det er dog uvæsentligt i forhold til helheden. Broszats afsnit kan derfor heller ikke siges at være blevet overflødiggjort af Karl Dietrich Brachers store syntese og samlede gennemgang af nationalsocialismen: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Köln 1969. De to og undertiden forskelligt anlagte synsvinkler supplerer hinanden og udvider derved kendskabet til det III. Riges indre historie.

Som helhed må de tre i kvalitet dog noget uensartede afsnit, hvoraf Heibers står svagest, vurderes som et i det store hele vellykket forsøg på at etablere et nyt standardværk om Tysklands historie i det 20. årh. Til trods for at det anvendte princip med at lade tre forfattere tage hver sin del af perioden har medført visse overlapninger og gentagelser, og desværre osse enkelte oversete punkter, må Gebhardt siges at have fundet en værdig, langt mere udførlig og osse langt mere spændende og provokerende arvtaget. Men det havde den i grunden osse, inden denne dyre bog var blevet udsendt!

KARL CHRISTIAN LAMMERS

PETER SØRENSEN: Østrigs genoprettelse efter 2. verdenskrig. Et politisk skakspil. Udg. af Studenterrådet ved Århus Universitet. Århus 1969. 221 s.

Det er et prisværdigt initiativ og en god ide at påbegynde en udgivelse af historiske specialeopgaver. Der lægges ofte et stort arbejde i at skrive speciale, arbejde af mange måneders, ja års varighed, somme tider i forbindelse med en studierejse. I et sådant arbejde lægges grundlaget for den vordende kandidats videre videnskabelige udvikling, her prøves hans evner og lyst til at foretage omfattende kilde- og litteraturstudier samt ikke mindst udarbejdelsen af en syntese. Efter at arbejdet er fuldført, ender de fleste specialer i skrivebordsskuffen, skønt mange kunne publiceres p.g.a. deres bidrag til den historiske viden.

Det kan diskuteres, om formen, hvorunder denne udgivelse er foregået, er den korrekte; det er udgiverens hensigt, at »værket bør opfattes som et eksempel på, hvorledes et historisk speciale kan udformes, ikke som et mønster for specialeudformning i almindelighed«. Det er utvivlsomt den mest instruktive form, når en vordende specialeskrivende vil skele til, hvorledes forgængerne har løst en opgave, men ulempen er, at meget af den i specialet hvilende værdi ikke kommer ordentligt til udtryk.

In casu drejer det sig om et speciale, der m.h.t. omfang og arbejdsindsats ligger langt over de normerede krav. Ydermere mener forf. at kunne give en original tolkning af, hvorfor Sovjetunionen gav afkald på sin vetoret i kontrol-



rådet, og hele afhandlingen er lagt på et så højt niveau, at den har interesse for et større publikum. Men den her valgte udgivelsesform, en kopi af det indleverede speciale, er behæftet med nogle svagheder. Der savnes en finish og polish af stil, opsætning og form, hvilket indrømmet ville have krævet nogle måneders arbejde, men som på den anden side ville have forhøjet værket værdi væsentligt. Ved en fortsat udgivelse af specialer ville det måske også være en ide, om specialevejlederens bemærkninger og forslag kunne indarbejdes i den endelige udsendte form.

MARTON DE HARTYANI

# Foreningsmeddelelser

## DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRENE 1971 OG 1972

Foreningen udsendte i 1971 Historisk Tidsskrift 12. række bind V hæfte 1 og 2. Arbejdet på årsbibliografierne, som udføres af frk. Bente Pedersen i samarbejde med Det kgl. Bibliotek, og på Henry Bruun (†): Dansk historisk Bibliografi 1913–42 bind V, der færdiggøres af stud. mag. Georg Simon, blev fortsat.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1972 5 livsvarige og 498 ordinære medlemmer samt 929 studenter. Gennem boghandelen udsendtes 449 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter.

På årsmødet den 8. december 1972, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgte professor Aksel E. Christensen, universitetsadjunkt Harald Ilse og arkivar Erik Stig Jørgensen som medlemmer af bestyrelsen. Som revisorer genvalgte docent Ole Feldbæk og nyvalgte overarkivar Niels Petersen. Som revisorsuppleant genvalgte kandidatstipendiat Kai Hørby.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år, med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og amanuensis Niels Steensgaard som kasserer. Sekretæren meddelte, at han ønskede at træde tilbage som sekretær og redaktør af Historisk Tidsskrift, når 12. række var afsluttet. Tilsynet med færdiggørelsen af Dansk historisk Bibliografi 1913–42 varetages fortsat af professorerne Povl Bagge og Svend Ellehøj, tilsynet med arbejdet på årsbibliografierne af universitetsadjunkt Harald Ilse, der tillige, sammen med professor Ole Karup Pedersen, vil forhandle med cand. phil. Karl Evald Kristensen og cand. phil. Erland Kolding Nielsen om en fortsættelse af Henry Bruuns bibliografier.

I 1972 udsendte foreningen Historisk Tidsskrift 12. række bind V hæfte 3, Bente Pedersen: Dansk historisk årsbibliografi 1967 (i samarbejde med Dansk historisk Fællesforening) og Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdårsdagen 30. november 1972. Det bibliografiske arbejde blev fortsat som i det foregående år.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1973 5 livsvarige og 563 ordinære medlemmer samt 976 studenter. Gennem boghandelen udsendtes ca. 420 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. I henhold til aftale med de andre nordiske landes historiske foreninger om en gensidig rabatordning kan medlemmerne af Den danske historiske Forening fra januar 1973 tegne abonnement til reduceret pris på (Norsk) Historisk Tidsskrift, (Svensk) Historisk Tid-

skrift, Historiallinen Aikakauskirja og Historisk Tidskrift för Finland. Der forhandles om udsendelse af et fælles nordisk historisk tidsskrift på et eller flere europæiske hovedsprog.

På årsmødet den 5. november 1973, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgtes professor Svend Ellehøj, professor E. Ladewig Petersen og lektor Niels Steensgaard som medlemmer af bestyrelsen. Som revisorer genvalgtes overarkivar Niels Petersen og nyvalgtes museumsinspektør Jørgen Steen Jensen. Som revisorsuppleant genvalgtes kandidatstipendiat Kai Hørby. På grund af de stærkt stigende trykkeomkostninger vedtoges det fra 1974 at forhøje årskontingentet til 75 kr. for ordinære medlemmer og 40 kr. for studenter (begge dele incl. moms) og bogladeprisen til 85 kr. (excl. moms). Endvidere vedtoges det at forhøje prisen på gamle bind og hæfter af Historisk Tidsskrift. Efter disse forhøjelser vil det være muligt at udsende Historisk Tidsskrift med ca. 30 ark om året.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med professor Aksel E. Christensen som formand, professor E. Ladewig Petersen som sekretær og lektor Niels Steensgaard som kasserer. Efter afslutningen af Historisk Tidsskrifts 12. række afløses professor Svend Ellehøj som redaktør af lektor Inga Floto og professor E. Ladewig Petersen. Man vil herefter gå over til bindbetegnelse med angivelse af række og bind som undertitel (første gang bind 74 — 13. række bind I). Tilsynet med det bibliografiske arbejde fortsættes som hidtil.

*Regnskabet for 1971*

## Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter . . . . .	46.601,57 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet . . . . .	12.000,00 –
Understøttelse fra Forskningsrådet . . . . .	15.000,00 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond . . . . .	1.100,00 –
Renteindtægter . . . . .	1.681,40 –
Godtgørelse af meroms . . . . .	1.443,00 –
Kassebeholdning 1. januar 1971 . . . . .	36.978,54 –
	<hr/>
	114.804,51 kr.

## Udgifter

Forfatterhonorarer . . . . .	10.545,00 kr.
Trykning af H. T. 12. rk. V:1 og V:2 a conto . . . . .	72.820,09 –
Administration og diverse . . . . .	10.618,69 –
Tilskud til Dansk historisk Bibliografi . . . . .	4.000,00 –
	<hr/>
	97.983,78 kr.

## Aktiver

Kassebeholdning 31. december 1971 . . . . .	16.820,73 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi . . . . .	26.500,00 –
	<hr/>
	43.320,73 kr.

## Passiver

Foreningens formue . . . . .	31.155,93 kr.
Til rådighed for Dansk historisk Bibliografi . . . . .	12.164,80 –
	<hr/>
	43.320,73 kr.

København, den 28. juni 1972

NIELS STEENSGAARD  
Kasserer

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med bilagene. Kassebeholdningens tilstedeværelse er konstateret.

København, den 15. august 1972

OLE FELDBÆK

KAI HØRBY

*Regnskabet for 1972*

## Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter . . . . .	134.163,93 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet . . . . .	12.000,00 –
Understøttelse fra Gads Fond . . . . .	10.000,00 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond . . . . .	1.150,00 –
Renteindtægter . . . . .	1.759,19 –
Kassebeholdning 1. januar 1972 . . . . .	16.820,73 –
	<hr/>
	175.893,85 kr.

## Udgifter

Forfatterhonorarer . . . . .	5.385,00 kr.
Trykning af H. T. 12. rk. V:2 (rest), 12. rk. V:3 og Festskrift til Povl Bagge a conto . . . . .	125.977,17 –
Administration og diverse . . . . .	16.505,09 –
Meroms . . . . .	3.246,00 –
	<hr/>
	151.113,26 kr.

## Aktiver

Kassebeholdning 31. december 1972 . . . . .	24.780,59 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi . . . . .	26.500,00 –
	<hr/>
	51.280,59 kr.

## Passiver

Foreningens formue . . . . .	39.115,79 kr.
Til rådighed for Dansk historisk Bibliografi . . . . .	12.164,80 –
	<hr/>
	51.280,59 kr.

København, den 27. oktober 1973

NIELS STEENGAARD  
Kasserer

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med bilagene. Kassebeholdningens tilstedeværelse er konstateret.

København, den 30. oktober 1973

NIELS PETERSEN

OLE FELDBÆK

## DEN DANSKE HISTORISKE FORENING'S VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

### § 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

### § 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

### § 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

### § 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

### § 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

### § 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

#### § 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og  $\frac{2}{3}$  af de tilstedeværende billige forandringen.

#### § 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

# Navneregister

VED

## EJVIND SLOTTVED

- Abd el Krim, berbisk-marokansk leder, 711.  
'Abduh, Muhammad, arabisk socialist, 714.  
Abel, da. ridder, 117.  
Abel, Wilhelm, ty. historiker, 649–51.  
Abessinien, se Ethiopien.  
Abildgaard, P. H., da. præst, 611.  
Abraham, jødisk patriark, 665.  
Abrahamson, Werner H. F., da. forfatter, 145, 152, 155, 158.  
Abrahamstrup len, 248.  
Absalon, da. ærkebisp, 220.  
Acht, P., ty. historiker, 645.  
Actæon, græsk mytologisk skikkelse, 600.  
Adamson, William C., amerikansk demokratisk kongresmedlem, 708.  
Adler, J. G., da. kabinets- og statssekretær, 265 f. 269 272 f. 275 277 279 530.  
Adler-Salvius, Johan, baron, sv. diplomat, 345.  
Adolf, hertug af Slesvig-Holsten-Schaumburg, 446.  
Adolf, hertug af Holsten-Gottorp, 427–33 453 f.  
Adolphseck (v. Fulda, Tyskland), 586.  
Aehrenthal, se Lexa von Aehrenthal.  
Aflaq, Michel, syrisk politiker, 715.  
Afrika, 372 639.  
Afzelius, Adam, da. historiker, 551 656–58.  
Agger (Refs hd.), 479 492.  
Aggesen, Sven, da. historiker, 322 f.  
Ahlefeldt, Claus, da. adelsmand, 585.  
-, Ditlev, da. generalkrigskommissær, 346 f.  
Ahnlund, Nils, sv. historiker, 345.  
Akeleye, Abel, da. adelsdame, 340.  
Akkon (Palæstina), 335.  
Al-Afghani, Jamal, arabisk socialist, 714.  
Alaska, 709.  
Albertsen, Albert, da. stormand, 14 105 119.  
-, Ludvig, da. marsk, 1 7 f. 10 14 f. 18 105 111 113 119.  
Albrecht af Mecklenburg, sv. konge, 443.  
Albrecht, fyrste af Mecklenburg, 109 436 f.  
Albrecht, hertug af Preussen, 401 f. 404 f. 420 429 456.  
Albrecht, hertug af Sachsen-Lauenburg, 13 17.  
Albrechtsen, Esben, da. historiker, 319 f. 323–25.  
Albæk (Dronninglund hd.), 491.  
Alden, Johan von, ty. lejetropfører, 88.  
Alexander III, pave, 327 f.  
Alexander Severus, rom. kejser, 665.  
Alexander II, rus. zar, 704.  
Alexios III, byz. kejser, 321.  
Alfs, J., ty. våbenhistoriker, 183.  
Alfssen, Knut, no. stormand, 437 439 448 f.  
Alföldi, A., ung. historiker, 662.  
Algeriet, 712.  
Allen, C. F., da. historiker, 205 223 520 f. 524 681.  
Alling kloster (Svostrup s., Hids hd.), 480.  
Almquist, Helge, sv. rigsarkivar, 292.  
Alnerup (Skåne), 106.  
Alperowitz, Gar, amer. historiker og politolog, 379.  
Als, 555.



- Alsace, 676.  
 Alston, Patrick L., amer. historiker, 654 f.  
 Alsønderup (Strø hd.), 483.  
 Althusser, Louis, fr. filosof, 536.  
 Altona, 164 f. 169 f. 608.  
 Amager, 561.  
 Amaliegade (Kbh.), 626.  
 Amalienborg (Kbh.), 254 f. 583 626 633.  
 Amerika, 163 187 306 679.  
 Amery, L. S., brit. minister, 382.  
 Amira, Karl von, ty. retshistoriker, 210.  
 Ammianus Marcellinus, rom. historiker, 177 662 f. 665.  
 Amsterdamsdam, 170 681 689.  
 Amstrup, Niels, da. historiker, 306 360 f. 378–83.  
 Andersen, Anders Nygaard, da. historiker, 163.  
 –, Birte, da. historiker, 340–42.  
 –, Bjørn, da. rigsråd, 76.  
 –, Christen, da. bonde, 261–64.  
 –, Dorrit, da. historiker, 361–64.  
 –, Emilie, da. historiker, 191 f.  
 –, H. N., da. erhvervsmand, 624.  
 –, J. Oscar, da. kirkehistoriker, 435.  
 –, Vilhelm, da. litteraturhistoriker, 502.  
 – Nexø, Martin, da. digter, 648.  
 Anderson, M. S., eng. historiker, 305 f.  
 Andersson, I. M., sv. historiker, 8.  
 –, Ingvar, sv. historiker, 39.  
 Andersson, Niels, da. adelsmand, 106.  
 Andreæ, Jacob, ty. teolog, 81.  
 Andrup, Otto, da. kunsthistoriker, 589.  
 Anklam (DDR), 4 6.  
 Anna Cathrine, datter af Christian IV og Kirsten Munk, 584 f.  
 Antvorskov, 500.  
 Anweiler, Oscar, ty. historiker, 366.  
 Antwerpen, 601.  
 Apalset, Jakob, no. historiker, 726.  
 Appelt, H., ty. historiker, 325.  
 Aquilonius, Bertel Knudsen, da. runolog, 568 570 f.  
 Arbogast, frankisk-rom. general, 664.  
 Arcadius, rom. kejser, 664 f.  
 Arden, se Store Arden.  
 Are Frode, isl. historieskriver, 317.  
 Argentina, 306.  
 Arlösa (Halland), 614.  
 Arnisæus, Fr., da. lærd, 569.  
 Aronson, Shlomo, israelsk historiker, 374 f.  
 Arrianus, Flavius, gr.-rom. historiker, 177.  
 Arup, Erik, da. historiker 2 7–9 59 73 f. 76 81–83 89 f. 92 99 119 191 197–99 221 223 233 316 481 606 f. 611.  
 Asien 311.  
 Askov, 193.  
 Asmild (Nørlyng hd.), 485.  
 Asmus, Herbert, ty. retslærd, 218.  
 Asquith, Herbert Henry, brit. premierminister, 707.  
 Assens, 485.  
 Assyrien, 312 f.  
 Astrup (Vennebjerg hd.), 492.  
 Athen, 551.  
 August af Sachsen, ty. kurfyrste, 62–64 72 81 92 427 f. 431.  
 August d. Stærke, po. konge, 256.  
 Augustenborg (Als), 531.  
 Augustus, rom. kejser, 313.  
 Aurelianus, rom. kejser, 660.  
 Aurelius Victor, rom. konsul, 661 664 666.  
 Australien, 311.  
 Avignon (Frankrig), 333.  
 Azcapotzalco, aztekisk by, 184 f.  
 Babylon, 655.  
 Babylonien, 312.  
 Bacon, Francis, eng. diplomat og videnskabsmand, 707.  
 Badian, E., eng. historiker, 656.  
 Badoglio, Pietro, ital. regeringschef og general, 383.  
 Bagge, Povl, da. historiker, 271–82 295.  
 Baggesen, Jens, da. digter, 152.  
 Bailey, J. W., amer. embedsmand, 708.  
 Balbinus, rom. kejser, 660.  
 Baldus, Hans Roland, ty. historiker, 667 f.  
 Ballinger, Richard, amer. embedsmand, 709 f.  
 Baltimore, 390.  
 Bandelier, A. F., amer. historiker, 187–89.  
 Bang, Thomas B., da. historiker, 233 236 243.  
 –, P. G., da. retslærd, politiker og embedsmand, 276.  
 Banner, Erik, da. rigsråd, 39.  
 Barkman, Bertil, sv. historiker, 65 67 88.  
 Barløsegaard (Barløse s., Båg hd.), 340.  
 Barnim, hertug af Pommern-Stettin, 6.  
 Barnekow, Hans, da. adelsmand, 741.  
 –, Jørgen, da. adelsmand, 471.  
 Barrow, G. W. S., skotsk historiker, 329.

- Bartholin, Caspar, da. teolog og læge, 561–65 569.
- , Rasmus, da. fysiker, matematiker og læge, 573.
- , Thomas, da. læge, 561 f. 569 571 573 f.
- , Thomas, da. antikvar, 644.
- Bartsch, Christian, købmand i Danzig, 348.
- Basel, 23 25 33 37 41 53 57 561.
- Bassaeus Rufus, rom. officer, 181.
- Bastin, John S., eng. historiker, 311.
- Battelli, G., ital. historiker, 645.
- Bauhlin, Caspar, svejtsisk videnskabsmand, 561.
- Bay, Sv. Aage, da. historiker, 659 f.
- Bayern, 144 178 324 375 686 715.
- Baynes, H. H., eng. historiker, 662 664 f.
- Beccaria, Cesare, Marchese di Bonesana, ital. retslærd og publicist, 646.
- Bech, Svend Cedergreen, da. historiker, 605–12.
- Beck, David, da. maler, 586 f.
- , Hans Georg, ty. historiker, 321 f.
- Becker, C. J., da. arkæolog, 634.
- , Carl, da. jurist, 634.
- , P. W., da. historiker og præst, 71 76.
- Beckett, Francis, da. kunsthistoriker, 581 589.
- Beda, eng. krønikeskriver, 668 f.
- Belchynden, Richard, eng. embedsmand i Indien, 353.
- Belgien, 181 296.
- Below, G. von, ty. historiker, 325.
- Beltebjerg (Skåne), 491.
- Benda, Harry J., eng. historiker, 311.
- Benedictow, Ole J., no. historiker, 291 407.
- Bengalen, 353.
- Bering, Vitus, da. digter og historiograf, 456.
- Beringskjold, Magnus, da. politisk eventyrer, 611.
- Berch, C. R., sv. arkivar, 643.
- Berg, Christen, da. politiker, 647.
- Bergen (Norge), 281 291 393 397 399 413 f. 425 f. 447 449–51 455.
- Bergenhuis, 405.
- Berlin, 256 292 372 375 377 f. 390 530 628 632 f.
- Bernard, Stéphane, fr. historiker, 710.
- Bernheim, E., ty. historiker, 325 670.
- Bernstorff, A. P., da. statsmand, 150 f. 502 508 695.
- , I. H. E., da. statsmand, 309 503 606 609 f.
- Berntsen, Arent, da. økonomisk-statistik forfatter, 238 240 242.
- Bertelsen, Iver, da. præst, 644.
- Berthold af Henneberg, ty. greve, 103.
- Best, Werner, ty. embedsmand, 375.
- Bested (Hassing hd.), 493.
- Beybom, Ulf, sv. historiker, 357 f.
- Bianchi-Bandinelli, R., ital. historiker, 660.
- Biandrate, ital. adelsslægt, 327.
- Bickle, Peter, ty. historiker, 654.
- Bielcke, sv. adelsslægt, 44.
- Bielke, Henrik, da. rigsdmiral, 597.
- , Johan Christian August, da. søofficer, 597.
- Biernat, Cz., po. historiker, 690.
- Bild, Peder, da. adelsmand, 471.
- Bilde, Frantz, da. adelsmand, 471.
- Bille, Anders, da. rigsråd, 205.
- , Anders (t. Damsbo), da. rigsråd, 341.
- , Chr. Høyer, da. diplomat, 531 534.
- , Claus, da. rigsråd, 37 405–07 458.
- , Eske, da. rigshofmester, 405 f.
- , Ove, biskop af Aarhus, kansler, 465.
- , Peder, da. rigsråd, 61 76 79 f. 88.
- , Sten, da. admiral, 67.
- Birkelund, Palle, da. biblioteksmand, 296.
- Birket (Loll. Nr. hd.), 473.
- Birley, A., eng. historiker, 663.
- Bistricky, J., tjekkisk historiker, 645.
- Bjerg, Hans Christian, da. historiker, 184–90.
- Bjerke, Kjeld, da. statistiker, 701.
- Bjæverskov hd., 248.
- Bjøl, Erling, da. politolog, 711.
- Bjørn, Claus, da. historiker, 643 705 f.
- Blatt, Franz, da. klass. filolog, 551–54.
- Blekinge, 7 14 f. 65 614.
- Blidahparken (Kbh.), 194.
- Blomberg, Åge Fasmer, da. historiker, 296 340–42 710 713.
- Blome, Hans (t. Seedorff), da.-holstensk adelsmand, 431.
- Blum, Léon, fr. ministerpræsident, 712.
- Bobé, Louis, da. historiker, 346 607.
- Boelcke, Willi A., ty. historiker, 676.
- den Boer, W., hollandsk historiker, 666.
- Boeslunde (Slagelse hd.), 484.

- Boetius, Hector, skotsk historiker, 411.  
 –, J. L., da. redaktør, 266 275.  
 Bogesund (Sverige), 67.  
 Bogucka, Maria, po. historiker, 688.  
 Boller hdg. (Uth s. Bjerre hd.), 491.  
 Bollmus, Reinhard, ty. historiker, 720.  
 Bomholdt, Julius, da. minister, 648.  
 Bonn, 180 662.  
 Bonn, Hermann, ty. historiker, 29.  
 Borch, Ole, da. videnskabsmand, 573.  
 Borchsenius, O., da. forfatter, 276.  
 Bordesholm (Slesvig), 429.  
 Bording, Jacob, da. professor, 26.  
 Borgbjerg, Fr., da. redaktør og politiker, 631–33.  
 Bornholm, 7 29 86 92.  
 Bosl, Karl, ty. historiker, 325 329.  
 Botaniske Bugt, 678.  
 Boysen, Carl, ty. historiker, 530 f.  
 Bracher, Karl Dietrich, ty. historiker, 373 721 731.  
 Bracton, Henry de, eng. teolog og jurist, 337.  
 Brahe, Aksel, da. adelsmand, 37.  
 –, Karen, da. adelsdame, 29.  
 –, Nils Nilsson, sv. viceadmiral, 589.  
 –, Aage, da. rigsråd, 684.  
 Brandeis, Louis Dembitz, amerikansk jurist, 708.  
 Brandenburg, 103 f. 346 f. 418 421.  
 Brandenburg-Preussen, 685.  
 von Brandt, Ahasver, ty. historiker, 330–32.  
 Brandt, Enevold, da. hofmand, 605.  
 Brasilien, 297 299.  
 Brask, Hans, biskop af Linköping, 683 f.  
 Braudel, Fernand, fr. historiker, 308.  
 Braunschweig, 29 31.  
 Braunschweig-Wolfenbüttel, 144.  
 Brecklin, sv. pædagog, 354.  
 Bregentved (Haslev s. Ringsted hd.), 254.  
 Breisgau (Tyskland), 676.  
 Breitenfeld, 344.  
 Bremen, 331 592.  
 Brett, Katherine B., eng. historiker, 349.  
 Brevik, Hans Oluf, no. historiker, 376.  
 Bricka, C. F., da. historiker, 471.  
 Brinkman, J. A., amer. assyriolog, 312.  
 Britannien, rom. provins, 314 f.  
 Brno (Tjekkoslaviet), 644.  
 Brochmann, Jesper, da. kancellisekretær, 564 f.  
 Brock, Eske, da. adelsmand, 106.  
 Brockenhuus, Frands, da. adelsmand, 426.  
 –, Jacob, da. adelsmand, 471.  
 –, Lave, ærkedegn i Roskilde, 34.  
 Brockenhuus-Schack, Adolph, da. greve, 191.  
 Brodersen, Abraham, da. adelsmand, 206.  
 Bro-Jørgensen, J. O., da. historiker, 694–96.  
 Brok af Barløsegaard, da. adelsslægt, 340.  
 Brok, Aksel Lagesen, da. rigsråd, 223 231.  
 –, Eske, da. rigsråd, 78.  
 –, Eske Jensen, da. adelsmand, 223.  
 –, Johanne Nielsdatter, da. adelsdame, 223.  
 –, Lage Jensen, da. adelsmand, 223.  
 Brown, R. G., eng. medicinalhistoriker, 692.  
 Brozat, Martin, ty. historiker, 721 726 f. 729–31.  
 Bruchhofer, Heinrich von, lundensisk teolog, 81.  
 Brudersdorff (Mecklenburg), 2 6 11.  
 Brun, da. adelsslægt, 340.  
 –, Frans, da. kobberstikker, 603.  
 Brunn (Sverige), 67.  
 Brunnert, Heinrich, ty. retshistoriker, 218.  
 Bruns, Friedrich, ty. historiker, 674–76.  
 Bruun, Chr., da. historiker, 124 129 141 496 502 511 513 f.  
 Bruxelles, 681.  
 Brügge, 584 675.  
 Brühl, C., ty. historiker, 325 328.  
 Brüning, Heinrich, ty. rigskansler, 719 728.  
 Bräuer, Curt, ty. gesandt i Norge, 377.  
 Brömsebro, 24 40 294 422.  
 Buchanan, George, skotsk historiker, 411.  
 Budapest, 696.  
 Bull, Edvard, no. historiker, 355 f. 641.  
 Bullit, William C., amerikansk diplomat, 723.  
 Bur (Hjerm hd.), 483.  
 Burckhardt, Carl J., ty. historiker, 681.  
 Burdžalov, È. N., sovjet. historiker, 365.  
 Burgund, 198 f. 324.  
 Bursø (Fuglse hd.), 473.  
 Bustrup hdg. (Ramsing s. Rødding hd.), 491.  
 Butterfield, Herbert, eng. historiker, 305.  
 Byholm (Horsens), 75.  
 Bülow, Bernhard von, da. diplomat, 530.

- Bülow, Johan, da. embedsmand, 124 129 505.  
 Byzans, 297 553.  
 Bäckaskog kloster (Skåne), 478 488.  
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker, 394 401.  
 Böhm, Hermann, ty. generaladmiral, 377.  
 Bøhmen, 179 645.  
 Bøhmen-Mähren, 298.  
 Bølle, Birgitte, da. adelsdame, 75.  
 Böne (Sverige), 67.  
 Børglum (Børglum hd.), 114 116.  
 Bøyesen, Lars Rostrup, da. kunsthistoriker, 588.  
 Båhus, 405.  
 Bårse hd., 249.
- Cabot, John, venetiansk-eng. opdagelsesrejsende, 679.  
 -, Sebastian, venetiansk-eng. opdagelsesrejsende, 679.  
 Cadiz, 164 f. 168-71 174.  
 Cahen, Claude, fr. forfatter, 673.  
 Caietanus, Thomas, rom. kardinal, 683.  
 Cairo, 711 714.  
 Calcutta, 353.  
 Californien, 360.  
 Calixtus katakomberne (Rom), 659.  
 Cambridge, 342 f. 674 707.  
 Cameron, A., eng. filolog, 666.  
 -, Kenneth, eng. stednavneforsker, 673.  
 -, Rondo, eng. historiker, 701 f.  
 Cantor, Norman F., eng. historiker, 319 f.  
 Caracalla, rom. kejser, 663.  
 Caracas, 159 161 163-66 168 f. 171-73 175 f.  
 Carcopino, J., ital. historiker, 659.  
 Carinus, rom. kejser, 661.  
 Carl af Hessen-Kassel, da. generalfeltmarskal, 610.  
 Carlsson, Ingemar, sv. historiker, 293.  
 -, Signe, sv. retshistoriker, 640 f.  
 -, Sten, sv. historiker, 612.  
 Carmantum, rom. provins, 660.  
 Carr, E. H., eng. historiker, 365.  
 Carsten, F. L., eng. historiker, 685.  
 Carter, Alice Claire, eng. historiker, 350-52.  
 -, C. H., amer. historiker, 680.  
 Cartier, Jaques, fr. opdagelsesrejsende, 679.  
 Carus, rom. kejser, 661.
- Casse, Andreas Lorentz, da. jurist og politiker, 274.  
 Cassius Dio, gr. historiker, 661 663.  
 Cato, Marcus Porcius (d. y.), rom. senator og forfatter, 658 664.  
 Catz, Jacob, hollandsk forfatter, 578.  
 Cecil, William, eng. statsmand, 27.  
 Cell, John W., amer. historiker, 698 f.  
 Chamberlain, Joseph, eng. minister, 707.  
 Chamorro, sp. hofnar, 640.  
 Chantilly (Frankrig), 590.  
 Charlotte Amalie, da. dronning, 133.  
 Charlotte Amalie (Sankt Thomas), 170.  
 Charlottenlund Fort, 295.  
 Cheesman, G. L., eng. historiker, 179 f. 315.  
 Chemnitz, Basilius, ty.-da. pædagog, 340.  
 Chicago, 312 357 f. 709.  
 Christensen, Aksel E., da. historiker, 223 291 f. 296 328 332 482 559-74 650.  
 - (Hørsholm), C., da. agrarhistoriker, 251.  
 -, C. A., da. historiker, 100 104 219 232-35 247 650.  
 -, I. C., da. statsminister, 284 619 622 624 635.  
 -, Steen Ove, da. historiker, 702-04.  
 -, Vibeke, da. stednavneforsker, 668-73.  
 -, William, da. historiker, 34 206 224 231.
- Christian (Christiern) I, da. konge, 46 144 398 410 416 423-25 428-31 433 437 f. 445 f. 448 f. 455 462 675.  
 Christian (Christiern) II, da. konge, 24 29 31-35 37 f. 42 45 52 54 58 93-96 102-04 192 205 f. 224 339 394 400 402 409 f. 413 418-20 422 429 f. 433 435 438 f. 448 f. 451 457 f. 517 519-21 523 525-28 681 684.  
 Christian III, da. konge, 23-25 29 31 33 40 45 208 339 393-95 399-405 407 409 413 417 429 433 439 441 448 456 458 f. 463 465 f. 488 f. 490 493 f.  
 Christian IV, da. konge, 93 144 207 241 341 395 411 414 432 456 f. 459 463 557 575 577 f. 580 582-85 587 591 596 f. 599 601-03.  
 Christian V, da. konge, 133.  
 Christian VI, da. konge, 135.  
 Christian VII, da. konge, 513.  
 Christian VIII, da. konge, 264-66 269-73 275-81 530.

- Christian X, da. konge, 619 f. 624 631–33 635 f.
- Christian August, hertug af Augustenborg, 531.
- Christiane, datter af Christian IV og Kirsten Munk, 579.
- Christiansborg, 195 253–58 497.
- Christiansen, Niels Finn, da. historiker, 355 f. 361–65 535–50.
- Christianshavn (Kbh.), 254.
- Christiansholms Batteri, 295.
- Christianskirken (Kbh.), 254 259 f.
- Christiansø, 123.
- Christina, sv. dronning, 578.
- Christina af Danmark, hertuginde af Lorraine, 410.
- Christlieb, Maria, ty. historiker, 688.
- Christoffer II, da. konge, 1–4 7 f. 10–20 93–121.
- Christoffer af Bayern, da. konge, 46 144 425 436 f. 445 f.
- Chrysostomus, Oluf, superintendent over Vendelbo stift, 469.
- Churchill, Winston S., brit. premierminister, 383.
- Chyträus, David, rostocksk historieskriver, 445 447.
- Cicero, Marcus Tullius, rom. statsmand og jurist, 181 658.
- Cieskowski, August von, polsk filosof, 541.
- Clan, Julius, da. departementschef, 628.
- Classen, P., ty. historiker, 325.
- Claudiel, Paul, fransk diplomat, 628 631.
- Claudianus, rom. forfatter, 665.
- Clausen, Frits, da. nazistisk politiker, 378.
- , H. N., da. teolog og politiker, 273.
- , H. P., da. historiker, 272 281 549.
- , Peter, da. generalguvernør, 169.
- Clayton, Henry D., amer. politiker, 708.
- Clemenceau, Georges, fr. statsmand, 631.
- Clementsén, Niels, da. rigsråd, 518.
- , Rasmus, da. lensmand, 521–23 525 527–28.
- Coale, A. J., eng. historiker, 692 694.
- Colding, Poul, da. historiker, 40.
- Collin, Jonas, da. politiker, 628.
- Columbus, Christopher, genuesisk-sp. opdagelsesrejsende, 679.
- Colyton (sogn i Devonshire, England), 694.
- Commines, Philippe de, fr. diplomat og historiker, 54 f. 56 58 449.
- Connel, K. H., eng. historiker, 692.
- Constantinus II, rom. kejser, 662.
- Cordemoys, fr. arkitekt, 258.
- Cornelissen, Christina, hollænderinde, 601.
- Coromandel-kysten, 349.
- Cortés, Hernán, sp. conquistador, 184 186 f. 190.
- Corvin, Edvard S., amer. historiker, 708.
- Cottrell, Leonard, eng. historiker, 183.
- Cramer, C. F., holstensk professor, 152.
- Crema (Italien), 327.
- Cremona (Italien), 327.
- Cripps, Stafford, eng. minister, 381–83.
- Cuba, 163.
- Czapliński, Władysław, po. historiker, 346 724.
- Czaniecki, Stefan, po. general, 346.
- Cæsar, Gajus Julius, rom. statsmand, 177 181 183 658.
- Dacien (rom. provins), 179 696.
- Dagenhart, amer. familie (John sr., John jr. og Ruben), 708.
- Dahl, I. C., da. maler, 647.
- Dahlerup, Troels, da. historiker, 200–09, 219–32 291 342–45 481.
- Dahlgaard, Bertel, da. minister, 196.
- Dalgas, Chr., da. forstmand, 283 286.
- , Enrico Mylius (egl. Heinrich), da. officer, 283 f.
- Damasus, pave, 667.
- Damsbo (Jordløse s. Sallinge hd.), 341.
- Damsgaard (Mors), 517 f. 521 523 527.
- Damsholt, Torben, da. historiker, 661–67.
- Dan, da. sagnkonge, 21.
- Danelagen (England), 672 f.
- Danielsen, Jens, da. journalist, 273.
- Dankwart, F. C., da. direktør i udenrigsministeriet, 530–34.
- Dannevirke, 620–22 635–36.
- Danzay, Charles de, fr. diplomat, 55 86.
- Danzig, se Gdańsk.
- Dass, Benjamin, no. skolemand, 497.
- David, C. N., da. nationaløkonom og politiker, 625.
- Dejn, Ole, da. historiker, 642 f.
- Dekanozov, Vladimir, sovjet. minister, 385.
- Delmenhorst, 490.
- Demmin (Nordtyskland), 4.

- Descartes, René, fr. filosof og matematiker, 573.
- Dessau, Hermann, ty. historiker, 661 665.
- Detmar, lybsk historiker, 8 f. 12–14 18 98 108.
- Devonshire (England), 693.
- Dexippos, gr. historiker, 664.
- Diehl-Thiele, Peter, ty. historiker, 373.
- Diels, Rudolf, ty. gestapochef, 375.
- Diesmar, H.-J., ty. historiker, 183.
- Dilthey, Wilhelm, ty. historiker og filosof, 305 f.
- Diokletian, rom. kejser, 180 313 f. 660 f.
- Dirkinck-Holmfeld, Constant, da. politisk skribent, 272 531.
- Ditmarsken, 29 48 f. 294 490.
- Dobson, B., eng. historiker, 178.
- von Dohna, Christopher, ty.-da. feltherre, 66–68 70 80 88 90 f.
- Dolci, Carlo, ital. maler, 583.
- Dollinger, H., ty. historiker, 686 f.
- , Philippe, ty. historiker, 331.
- Domazewski, A. von, ty. historiker, 178–80 183 313 f.
- Domitilla katakomberne (Rom), 659.
- Donau, 178.
- Dons, Jens Bing, da. retslærd og embedsmand, 499.
- van Doorts, Jacob, nederlandsk maler, 592.
- Dorothea af Brandenburg, da. dronning, 48.
- Dorothea af Sachsen-Lauenburg, da. dronning, 64 409.
- Dorothea, hertuginde af Gottorp, 427.
- Drachmann, Holger, da. digter, 647.
- Dragsholm, 244.
- Drake, Michael, eng. historiker, 692–94.
- Drejjer, Stig, ålandsk historiker, 349 f.
- Drejer, H. Axelsen, da. historiker, 194.
- Dresden, 64 f 256 260.
- Drewsen, J. C., da. landøkonom, 250.
- Dronningborg (v. Randers), 431 f.
- Dronningborg len, 488.
- Dronninglund (Hundslund) (Dronninglund hd.), 479 491.
- Droysen, J. G., ty. historiker, 418.
- Dudley, Donald R., eng. filolog, 183.
- Duisberg, Claus-Jürgen, ty. historiker, 390.
- Dumas, Alexandre d.æ., fr. forfatter, 681.
- Dura-Europos (nu Salahieyh, Irak), 314.
- Durry, M., fr. historiker, 180.
- Dusková, S., tjekkisk historiker, 645.
- Dybdahl, Vagn, da. historiker, 642.
- Dübeck, Inger, da. retshistoriker, 640 f. 646 f.
- Dyck, Anthonis van, flamsk maler, 589.
- Dybvad, Christoffer, da. videnskabsmand, 563.
- Düsseldorf, 371.
- Dyveke, Christian II's elskerinde, 681.
- Dänischwohld (Holsten), 12.
- Døssing, Thomas, da. diplomat, 385.
- Ebbesen, Niels, da. adelsmand, 7.
- Eden, Morton, eng. envoyé i Kbh., 160 172.
- Edinburgh, 329.
- Edler, P. J., sv. historiker, 132 f.
- Egense (Sunds hd.), 483.
- Eger (Tjekkosllovakiet), 680.
- Egerod, Søren, da. filolog, 311.
- Eickstedt, H. H., da. statsråd, 167 508 611.
- Eigtved, Nicolai, da. arkitekt, 253–60.
- Eilschou, Friedrich Christian, da. filosof, 143.
- Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker, 298.
- Einhardt, frankisk historieskriver, 53 f. 56 58.
- Eisen, Hans-Christian, da. historiker, 386 f.
- Eisenberg, Elias, da. kancellisekretær, 63.
- Ejderen, 635.
- Ekmann, E., sv. forfatter, 354.
- Elagabal, syrisk solgud, 667.
- Elagabal, rom. kejser, 667.
- Elander, Rudolf, sv. historiker, 67.
- Elben, 145 169 653 676.
- Elblåg (Polen), 689.
- Elbo hd., 323.
- Elfsborg, 65 86 88.
- Elisabeth I, eng. dronning, 24 343.
- Elisabeth af Danmark, kurfyrstinde af Brandenburg, 418.
- Elisabeth, søster til grev Gerhard af Schauenburg, 17.
- Elisabeth Sophie, datter af Christian IV og Vibeke Kruse, 585 596.
- Elison, Ingela, sv. historiker, 364 f.
- Ellehøj, Svend, da. historiker, 233–43 264–71 291–92 298 591–605.

- Eller, Povl, da. historiker, 574–605.  
 Elling, Christian, da. kunsthistoriker, 255 f.  
 Elton, G. R., eng. historiker, 297 300 f. 337 f. 342 f. 680.  
 Enbeck, Ditlev, købmand i Malmø, 191.  
 Enckell, Carl, finsk udenrigsminister, 385.  
 Enckell, Georg, finsk diplomat, 384 f.  
 Enemark, Poul, da. historiker, 228.  
 Engelborg (Lolland), 231.  
 Engelbrechtson, Engelbrecht, sv. statsmand, 96.  
 Engelbrektssen, Oluf, no. ærkebiskop, 393 395 405 450 681.  
 Engels, Friedrich, ty. socialistisk forfatter, 307 653.  
 Engelstoft, C. T., biskop over Fyns stift, 702–04.  
 England, 26 f 39 41 55 161 f. 166 172 174 f. 256 296 f. 300 310 329 347 353 356 f. 371 f. 377 f. 381–83 410 434 562 f. 579 601 649 669 672 f. 684 f. 691 f. 694 715 723 728.  
 Enmann, E., ty. filolog, 661 663 f.  
 Em (Børglum hd.), 483 492.  
 Emesa (Homs), 667.  
 Erdmann, K. D., ty. historiker, 720 726.  
 Erich, hertug af Sachsen, 118.  
 Erichsen, John, da. historiker, 253–60 647–49.  
 Ericus Olai, sv. historieskriver, 98 435–38 446.  
 Erik Emune, da. konge, 322.  
 Erik Glipping, da. konge, 95 197.  
 Erik Menved, da. konge, 8 95 97 99 638.  
 Erik Christoffersen, da. konge, 1 14–18 110 f. 115 118.  
 Erik af Pommeren, da.-no.-sv. unionskonge, 46 94 424 436 f. 441 444 f.  
 Erik d. Hellige, sv. konge, 328.  
 Erik 14, sv. konge, 24 32 60 64 67 72 90.  
 Eriksson, Jerker A., finsk historiker, 291.  
 Eriksson, Karl, ærkebisp af Lund, 105.  
 Ermelunden (Kbh.), 295.  
 Erslev, Kristian, da. historiker, 9 47 78 120 224 233 236 238 243 248 326 328 488 556 670.  
 Essenbæk (Sdr. Hald hd.), 18.  
 Estland, 15 104 113.  
 Ethiopien (Abessinien), 306 371–73 729.  
 Eufkrat, 312.  
 Eugenios, rom. kejser, 664.  
 Euler, Leonard, svejtsisk matematiker, 131.  
 Eunapios, gr. historiker, 664.  
 Europa, 174 299 311 318 349 351 371 f. 389–92 533 537 560 569 573 589 647 674 676 680 695 697 710 715.  
 Eusebios, gr. historiker, 664.  
 Eutin (Holsten), 582.  
 Eutropios, rom.-latinsk historiker, 661 664 666.  
 Fabricius, Knud, da. historiker, 70.  
 Falbe-Hansen, V., da. nationaløkonom, 251.  
 Falck, Jeremias, da. kobberstikker, 586.  
 Falkenberg (Halland), 63.  
 Falkenberg, Johannes, ty. dominikaner, 335.  
 Falster, 1 7 11 f. 14 62 84 105 109 221 248 471–73.  
 Farum (Ølstykke hd.), 490.  
 Faxe hd., 204.  
 Fèbvre, Lucien, fr. historiker, 318.  
 Feine, Hans Erich, ty. retshistoriker, 204.  
 Feldbæk, da. historiker, 159–76 349–53 694–96 698 f.  
 Femern, 7 11 16.  
 Fenger, Ole, da. retshistoriker, 200–19.  
 Ferritslev (Rolsted s. Åsum hd.), 483.  
 Ferro, Marc, fr. historiker, 365.  
 Festus, romersk-latinsk historiker, 661 666.  
 Feuerbach, Ludwig, ty. filosof, 539–41.  
 Février, P.-A., fr. historiker, 660.  
 Fichtenau, Heinrich, ty. historiker, 645.  
 Ficker, J., ty. historiker, 325 f.  
 Filip, landgreve af Hessen, 404 f.  
 Fincke, Th., da. mediciner, 563 f.  
 Fink, Troels, da. historiker, 233 555 650.  
 Finland, 63 291 293 298 307 353 385 392 613 677 719.  
 Fischer, Fr., da. redaktør, 277.  
 Flakkebjerg hd., 490.  
 Fledelius, Karsten, da. historiker, 296–300 321 f.  
 Fleischer, Elias, da. embedsmand, 610.  
 Fleninge (Brahetrolleborg s. Sallinge hd.), 483.  
 Flensborg, 595 604 620 622 634.  
 Flensborghus, 599.  
 Florus, rom. historiker, 666.

- Fodslette (Langeland Sdr. hd.), 340.  
 Fog, Mogens, da. mediciner og politiker, 724.  
 Folen (Kalundborg slot), 426.  
 Fontenay, R. A. de, da. søofficer, 170.  
 Forenede Arabiske Republik, 714.  
 Formosa, 360.  
 Forrestal, James, amer. flådeminister, 379.  
 Forstreuter, Kurt, ty. historiker, 332 f.  
 Foss, Niels, da. etatsråd og bogsamler, 456 568 f.  
 Fox, Grace, eng. historiker, 360.  
 Frandsen, Karl-Erik, da. historiker, 336 f. 344-48.  
 Frank, Tenney, amer. økonomisk historiker, 182.  
 Frankfurt am Main, 369 380 390 530 649.  
 Frankrig, 50 92 132 162 256 296 328 344 f. 347 371 411 434 590 630 f. 639 652 711-13.  
 Franz, Günther, ty. historiker, 650 652 654.  
 Fredensborg, 167 498 505 611.  
 Fredericia, 133.  
 Frederik I Barbarossa, ty.-rom. kejser, 323-28.  
 Frederik I, da. konge, 103 144 394 399 f. 409 413 429 434 439 f. 441 445 448-50 452-54 457 f. 517 519 523 525 684.  
 Frederik II, da. konge, 23 f. 39 33 57 59-74 76-92 235 237 243 245 341 409 f. 413 f. 428 f. 433 439.  
 Frederik III, da. konge, 238 245 575 578 583 586 f. 592 599 604.  
 Frederik IV, da. konge, 135.  
 Frederik V, da. konge, 135 144 254 352.  
 Frederik VI, da. konge, 124 266 270 273 532.  
 Frederik VII, da. konge, 272 281.  
 Frederik, da. arveprins, 123 498-500 505 f. 508 694-96.  
 Frederik Wilhelm af Brandenburg, ty. kurfyrste, 346 f.  
 Frederik d. Store, preussisk konge, 255.  
 Frederik Wilhelm IV preussisk konge 530.  
 Frederik III, kurfyrste af Pfalz, 685.  
 Frederik V, kurfyrste af Pfalz («Vinterkongen»), 685.  
 Frederik, greve af Pfalz, 402.  
 Frederik, landgreve af Hessen-Homburg, 588.  
 Frederiks Tyske Kirke se Christianskirken.  
 Frederiksberg slot, 256.  
 Frederiksborg slot, 61 64 66 68 71 80 f. 84 f. 421 575 f. 578 580 582-87 595 602 725.  
 Frederiksdal, 254.  
 Frederikskirken, se Marmorkirken.  
 Frederiksstaden (Kbh.), 253 f. 258.  
 Freerslev (Lyngø hd.), 483.  
 Friborg, Jens Christopher, da. urtekræmmer, 138 500 507.  
 Fridericia J. A., da. historiker, 228 f. 233 346 f.  
 Friedlaender, Ing. sv. historiker 643-45.  
 Friedland, Klaus, ty. historiker, 338 f.  
 Friis, Astrid, da. historiker, 93 121 233 236 f. 243 297 447 681.  
 -, Elline Pedersdatter, da. adelsdame, 525.  
 -, Johan, da. kansler, 22-24 27 31-37 39-41 45 52 57-60 62 64 90 409 421 423 426 488 f. 491 494.  
 -, Michael Petersen, da. overformynder og statsminister, 621 623.  
 -, Aage, da. historiker, 606 f.  
 Friis-Kragerup, Christian, da. kansler, 563 f. 568.  
 Frille, Eggert, da. adelsmand, 226.  
 Frontinius, Sextus Julius, rom. politiker og forfatter, 177.  
 Fugger, Jacob, ty. købmand, 686.  
 Fuglse hd., 229.  
 Fuiren, Henrik, da. læge, 659.  
 -, Jørgen, da. læge, 561.  
 Fulda (Tyskland), 586.  
 Fuller, J. F. C., eng. historiker, 183.  
 Funke, Manfred, ty. historiker, 371-73 729.  
 Fussing, H. H., da. historiker, 233 f. 240-43, 246 251 615.  
 Fyn, 15-18 71 118 340 347 393 468 472 475 f. 483 485 564 671 695.  
 Fædder, Christian, politimester og borgmester i Kbh., 137 512.  
 Färs hd., 14.  
 Færøerne, 431.  
 Gabel, Christoffer, statholder i Kbh., 579.  
 Gadh, Hemming, sv. statsmand, 21 f. 24 26 42 57.  
 Gallén, Jarl, finlandssv. historiker, 677 f.



- Gallienus, rom. kejser, 180.  
 Galterup (Morsø Nr. hd.), 493.  
 Gamburg (Vends hd.), 472.  
 Gammel Estrup (Fausing s. Sdr. Hald hd.), 579.  
 Gammelosegaard (v. Lyngby), 193.  
 Gandhi, Mohandas Karamcha, »Mahatma«, indisk statsmand og filosof, 382.  
 Garderhøj fort, 295.  
 Gardiner, S. R., eng. historiker, 342 f.  
 Gardner, George H., eng. historiker, 714.  
 Gartz (borg på Rügen), 6.  
 Gavnø (Vejlø s. Hammer hd.), 596 602 f.  
 Gdańsk (Danzig), 334 348 f. 688 f. 724.  
 Gebhardt, Bruno, ty. historiker, 726 731.  
 Gedde, Christian, da. kartograf, 259.  
 Geijer, E. G., sv. historiker, 681.  
 Gelnhausen, Johannes von, ty. kancellist og notar, 645.  
 Gelting (Sydslesvig), 592.  
 Gelzer, M., ty. historiker, 656 f.  
 Gemzell, Carl-Axel, sv. historiker, 375 f.  
 Genesisus, frankisk embedsmand og notar, 645.  
 Gent, 412.  
 Gentofte, 193.  
 Georg III, fyrste af Hessen-Darmstadt, 588.  
 Gerhard, greve af Holsten-Schauenburg, 1 5-13 15-20 98 104 107-10 113-18.  
 Germanien (rom. provins), 179 181.  
 Gerner, Henrik, da. embedsmand, 642.  
 Gernhuber, Joachim, ty. retshistoriker, 210 218.  
 Gertz, M. Cl., da. klassisk filolog, 322.  
 Gerum (Horns hd.), 492.  
 Gettrup (Refs hd.), 479 492.  
 Geyer, Dietrich, ty. historiker, 365.  
 Geyl, Pieter, hollandsk historiker, 350.  
 Ghosh, Suresh Chandra, indisk historiker, 352 f.  
 Gierke, O. von, ty. agrarhistoriker, 651.  
 Gierkens, Henrik, sysselprovst i Vendsyssel, 479 491.  
 Gierszewski, St., po. historiker, 690.  
 Giesebrecht, W., ty. historiker, 323.  
 Gigas, Emil, da. filolog, 599 f.  
 Gilleleje, 724 f.  
 Gissel, Svend, da. historiker, 233 649-54 676 f.  
 Gissfeldt (Bråby s. Ringsted hd.), 491.  
 Giødvad, I. F., da. redaktør, 534.  
 Gjellerup, S. M., da. historiker, 340.  
 Gjøe, se Gøye.  
 Gladstone, W. E., eng. premierminister, 707.  
 Glafey, A. F., ty. historiker, 645.  
 Glamann, Kristof, da. historiker, 311.  
 Glassl, Horst, ty. historiker, 298.  
 Gleissenthal, Heinrich von, sachsisk diplomat, 62 64.  
 Glorup (Svindinge s. Gudme hd.), 63.  
 Glücksborg, 558 636.  
 Glückstadt (Holsten), 601.  
 Gnoien, nordty. landskab, 13.  
 Goebbels, Joseph, ty. propagandaminister, 721.  
 Goethe, Johan Wolfgang, ty. digter, 151.  
 Goetze, Sigmund, ty. historiker, 344-46.  
 Gordianus, rom. kejser, 660.  
 Gordon, H. J., amer. historiker, 715-17.  
 Gotland, 29 39 f 87 92 398.  
 Gottorp, 9 f. 98 101 108 110 116 f. 427 430 459 463 555 610.  
 Gram (Frøs hd.), 191.  
 Gram, Hans, da. historiker, 101 439 456.  
 Graml, Hermann, ty. historiker, 726-29.  
 Gran Sasso (Italien), 384.  
 Grautoft, E. H., ty. historiker, 12.  
 Greifswald, 2 4-6 331.  
 Grenaa, 474.  
 Griffensfeld, Peder (Schumacher), da. statsmand, 578 589 609.  
 Grinderslev (Nørre hd.), 479.  
 Grip, Bo, sv. feltherre, 65.  
 Gripsholm (Sverige), 587-89.  
 Groth, D. A., da. søkaptajn, 168 f.  
 Grothusen, Klaus-Detlev, ty. historiker, 298.  
 Grubbe, Erik, da. adelsmand, 221.  
 Grundmann, Herbert, ty. historiker, 645.  
 Grundtvig, Johan, da. historiker, 70.  
 -, N. F. S., da. teolog, politiker, historiker, 276.  
 Grønnebæk (Lysgård hd), 480.  
 Grønland, 431.  
 Gråbrødretorv (Kbh.), 260.  
 Guadeloupe, 174.  
 Gudbrandsdalen (Norge), 426.  
 Gudme hd., 471.  
 Guldberg, Ove Høegh, da. statsmand, 123 f. 137 f. 142 145 147 149-52 155 166-68 496-516 610 647 69-96.  
 Gunzelin, greve af Wittenberg, 109.

- Gustav Vasa, sv. konge, 35 f. 38–40 44 f. 58 394 412 422 f. 425 427 436 447 547 461 683.
- Gustav II Adolf, sv. konge, 344 f.
- Gustav III, sv. konge, 306 613 619.
- Gyldendal, Søren, da. forlægger, 513.
- Gyldenløve, Ulrik Christian, søn af Christian IV, 583 585.
- Gyldenstjerne, Aksel, statholder i Norge, 416.
- , Mogens, da. rigsråd, 37 71 421.
- Gylla, Göran, sv. historiker, 35 38.
- Gøl (Hvetbo hd.), 470.
- Göteborg, 364 f. 367–69 613.
- Göttingen, 151 332 335 365 380 383 649 f.
- Götze, Jochen, ty. historiker, 331.
- Gøye, Albert, da. adelsmand, 471.
- , Birgitte, da. adelsdame, 75 341.
- , Eline, da. adelsdame, 224 230.
- , Kristoffer, da. adelsmand, 75.
- , Mogens, da. rigshofmester, 230.
- Gårdbø Fang (Råbjerg s. Horns hd.), 492.
- Haag, 133 351.
- Habakkuk, H. J., eng. historiker, 690 f.
- Haderslev, 9 98 101 110 f. 116 193 549.
- Hadorph, Johan, sv. oldtidsforsker, 643 f.
- Hadrian, rom. kejser, 661 663.
- Haelquist, Karl-Reinhold, sv. historiker, 311.
- Haelwegh, Albert, da.-hollandsk kobberstikker, 578 587 602–04.
- Haff, Karl, østr. retshistoriker, 203.
- Haftendorn, Helga, ty. historiker, 390.
- Hagelin, Albert Viljam, no. handelsminister, 377.
- Haile Selassi, etiopisk kejser, 371.
- Hald, Kristian, da. filolog, 669.
- Haldagerlille (Ø. Flakkebjerg hd.), 483 490.
- Haldane of Cloan, Richard Burdon, Viscount, eng. minister, 707.
- Halicz, Em., po. professor, 704 f.
- Halland, 37 612 615.
- Hallander, Andreas, da. arkitekt, 258.
- Halle (Tyskland), 151.
- Haller, Albrecht von, svejtsisk fysiolog, 131.
- Hallund (Dronninglund hd.), 492.
- Halmstad, 34 63 68 f. 398.
- Halmstads hd., 612.
- Halsted Kloster (Halsted s. Lolland Nr. hd.), 473.
- Hamar (Norge), 999.
- Hamburg, 163 f. 169 171 675.
- Hammelev (Djurs Nr. hd.), 474.
- Hammer, William C., amer. embedsmand 708.
- Hampe, Karl, ty. historiker, 323.
- Hampton Court (London), 601–03.
- Hamsfort, Cornelius, da. kgl. livlæge, 54.
- Han hd., 491.
- Hanell, K., sv. klassisk filolog, 656.
- Hanna, Sama A., arabisk forfatter, 714.
- Hannestad, Knud, da. historiker, 221 551–54.
- Hannover, 306.
- Hans, da. konge, 21–23 25 f. 28–30 33 f. 38 42 45 48 f. 51–55 57 f. 224 231 401 418 f. 421 429 f. 433 f. 436 438 f. 441 448 f. 453 f. 458 524.
- Hans d. ældre, hertug af Slesvig-Holsten, 191 f. 427 f.
- Hans d. yngre, hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg, 432 440 f. 455 f. 555–59.
- Hans, markgreve af Küstrin, 418–22 425 432 459 463 557.
- Hansen, C. Rise, da. historiker, 233.
- , Chr., da. redaktør, 269.
- , Erik Arne, da. historiker, 707–10 722 f.
- , H. P., da. rektor, 628.
- , Holger, da. historiker, 607.
- , Jørgen Quistgaard, da. historiker, 328.
- , Poul-Erik, da. historiker, 435 447.
- , Svend Aage, da. økonomisk historiker, 701 f.
- Hansühn (Nordtyskland), 12 15 f.
- Harald Blåtand, da. konge, 322 f.
- Harald Kejse, da. kongesøn, 322.
- Harboe, Ludvig, da. kirkehistoriker, biskop på Sjælland, 497.
- Harboør (Vandfuld hd.), 483.
- Hardenberg, Eiler, da. rigsråd, 71.
- Harreslev (Vennebjerg hd.), 491.
- Harrestrup (Herstedøster s. Smørum hd.), 252.
- Harring (Hassing hd.), 493.
- Harrison, Brian, australsk historiker, 311.
- Harsløf, Valdemar, da. læge, 621 625 f.
- Hartke, W., ty. filolog, 665.
- Hartmann, Sverre, no. historiker, 376.
- Hartyani, Marton de, da. historiker, 654 696 f. 706 f. 731 f.

- Harvey, William, eng. videnskabsmand, 570.
- Hasenberg, Jens, da. adelsmand, 11.
- , Johan, da. adelsmand, 106.
- Hass, Aage, da. adelsmand, 106.
- Hasseldorf (Holsten), 346 f.
- Hassey, Joan, eng. historiker, 553.
- Hassing (Hassing hd.), 492.
- Hatton, Ragnhild, eng. historiker, 305 f.
- Havdrup (Tune hd.), 483.
- Haverkamp, Alfred, ty. historiker, 325–29.
- Haverup (Pedersborg s. Alsted hd.), 247.
- Hay, Denys, eng. historiker, 305.
- Hayes, Samuel, amer. historiker, 710.
- Hays, John, eng. maler, 590.
- Hedegaard (Hjørdal s. V. Han hd.), 492.
- Hedevig, datter af Christian IV og Kirsten Munk, 584.
- Hedevig Eleonore, sv. dronning, 578.
- Hee (Hindsted hd.), 624.
- Hegel, G. W. F., ty. filosof, 536–39, 548.
- Heiber, Helmut, ty. historiker, 726–28.
- Heiberg, Johan Ludvig, da. digter, 276–77.
- , Johanne Luise, da. skuespillerinde, 277.
- Heick, Frederik, direktør for Hedeselskabet, 282 286.
- Heidelberg, 355 685.
- Heinrich, fyrste af Mecklenburg, 1 3 10 f. 13 109.
- Heinze, R., ty. historiker, 656.
- Heitmann, Johan, da. supercargo, 166.
- Helge, da. sagnkonge, 672.
- Helgesen, Poul, da. teolog og historiker, 45 f. 48 f. 51 98 332 423 435–38 441 f. 454 519 524 528.
- Hellbirch, Wolfgang, ty. historiker, 728.
- Helle, Knut, no. historiker, 298 302.
- Hellevad (Dronninglund hd.), 492.
- Helligsøe (Refs hd.), 479 492.
- Hellmann, Manfred, ty. historiker, 645.
- Hellum (Dronninglund hd.), 483 492.
- Helm, J., sv. arkivar, 643.
- Helsingborg, 14 16 f. 111 118.
- Helsingfors (Helsinki), 291 f.
- Helsingør, 62 66 292 689.
- Heltoft, Jens, da. historiker, 322 f.
- Helveg, L., da. kirkehistoriker, 481.
- Hempel, Søren, da. bladmand, 276.
- Henneke, fyrste af Werle, 1.
- Henningsen, Sven, da. historiker, 378–80 619–37.
- Henrik IV, ty.-rom. kejser, 323.
- Henrik VI, ty.-rom. kejser, 325.
- Henrik II (Henri), fr. konge, 411.
- Henrik VII (Henry), eng. konge, 52 f. 55.
- Henrik VIII (Henry), eng. konge, 684.
- Henrik Jasomirgott, østr. hertug, 324.
- Henrik Løve, hertug af Sachsen-Bayern, 324 328.
- Herkules (Herakles), gr.-rom. hero, 387.
- Herlitz, Niels, sv. historiker, 132.
- Hermand, præst til Sæby, 106.
- Hermansson, Åke, sv. historiker, 93 121.
- Herodianus, gr.-rom. historiker, 661 664.
- Herrisvad, 67.
- Herstedøster (Smørum hd.), 252.
- Hertel, H., da. historiker, 642.
- Hess, Moses, ty. venstrehegelianer, 541.
- Hesse, Erich, ty. historiker, 380 f.
- Hesselager (Hesselager s. Gudme hd.), 491.
- Hessen, 178 404 427 433 685.
- Hessen-Darmstadt, 588.
- Hessen-Homburg, 588.
- Hesterbjerg (v. Gottorp), 9.
- Heurlin, Bertel, da. historiker, 390–92.
- Heydrich, Reinhard, ty. SS-chef, 373 f.
- Hielmstjerne, A. K., gift med H. Hielmstjerne, 498.
- , Henrik, da. embedsmand og bogsamler, 497.
- Hieronimus, rom. teolog og kirkefader, 665 f.
- Hildebrand, E., sv. historiker, 132.
- , Klaus, ty. historiker, 728.
- Hildesheim, Johannes, ty.-slesvigsk embedsmand, 557.
- Hillerslev (Hillerslev hd.), 492.
- Hillgruber, A., ty. historiker, 378 381.
- Hillinger, Sebastian von, sachsisk diplomat, 62.
- Himmerland, 224.
- Himmestrup (Lee s. Middelsom hd.), 261 f.
- Himmler, Heinrich, ty. SS-chef, 375.
- Hinck, Joachim de, domdekan i Bremen, da. agent, 88.
- Hindborg hd., 14 119.
- Hindsgavl, 16 18 302.
- Hindsholm, 471.
- Hinschius, Franz Carl Paul, ty. retslærd, 204.

- Hirschholm slot, 254.  
 His, Rudolf, ty. retshistoriker, 218.  
 Hitchins, Keith, amer. historiker, 696 f.  
 Hitler, Adolf, ty. rigskansler og fører, 371–73 376 f. 383 715–17 720–24 727–31.  
 Hjelholdt, Holger, da. historiker, 530–34.  
 Hjerm hd., 14.  
 Hjort, Ingvar, da. ridder, 111.  
 –, P., da. redaktør, 276.  
 Hjortdal (V. Han hd.), 483 492.  
 Hjulby (Vindinge hd.), 469 485.  
 Hlaváček, I., tjekkisk historiker, 645.  
 Hobsbawm, E. J., amerikansk historiker, 537.  
 Hoffmann, G. E., ty. historiker, 555.  
 Hofman, H. H., ty. historiker, 716.  
 –, Hans de, da. embedsmand og historiker, 489.  
 –, Thyco de, da. historiker, 475 577.  
 Hohl, Ernst, ty. historiker, 662 f.  
 Hólar (Island), 568.  
 Holberg, Ludvig, no.-da. digter og historiker, 130 135 143 456 f.  
 Holbæk, 7.  
 Holbæk len, 248.  
 Holckenhavn, 580.  
 Holeby (Fuglse hd.), 473.  
 Holevad (Båg hd.), 476.  
 Holingsworth, T. H., eng. demograf, 692–94.  
 Holland, 376 f. 514 576 578 581 603 f. 719.  
 Hollister, Warren, eng. historiker, 320.  
 Holm, Edvard, da. historiker, 137 f. 256 606.  
 Holme kloster (Brahetrolleborg) (Brahetrolleborg s. Sallinge hd.), 479.  
 Holmgaard, Jens, da. historiker, 261–64 282–90.  
 Holmsen, Andreas, no. historiker, 315–17.  
 Holstebro, 14.  
 Holsten, 7 9 13 127 147 f. 150 153 f. 157 346 401 f. 418 420 429 f. 451 455 463 f. 490 533 592 630 650 652 654.  
 Holtzmann, W., ty. historiker, 325.  
 Homecki, Adam, po. historiker, 348 f.  
 Homer, gr. digter, 152.  
 Hongkong, 311.  
 Honorius, rom. kejser, 664.  
 Hoover, E. M., eng. historiker, 692 694.  
 Hope, Victor Alexander John, markis af Linlithgow, vicekongen i Indien, 383.  
 Horn, David Bayne, skotsk historiker, 305.  
 Hornby, Ove, da. historiker, 356 f. 641.  
 Horsens, Hans Pedersen, da. skolemand og historiker, 560.  
 Hozzowski, St., po. historiker, 682.  
 Howard, Ch., eng. historiker, 297.  
 Hubatsch, Walter, ty. historiker, 376 685.  
 Huitfeldt, Arild, da. historiker og kansler, 8 10 15 45 93–106 108–21 244 332 396 416 425 f. 441–60 464 520 522 524.  
 Huhnhäuser, Alfred, ty. historiker, 688.  
 Hull, Cordell, amer. udenrigsminister, 723.  
 Hummersbüttel, Johan von, ty. adelsmand, 17 f.  
 Hundborg hd., 491.  
 Hundermark, da. lavadelsslægt, 340.  
 Hundslund, se Dronninglund.  
 Hundslund Kloster, 491.  
 Hurup (Refs hd.), 493.  
 Husum, 295.  
 Husum slot, 600.  
 Hvas, da. lavadelsslægt, 340.  
 –, Melchior, da. lavadelsmand, 340.  
 Hvidt, Kristian, da. historiker, 291 357 f.  
 Hvidtfeldt, Johan, da. historiker og arkivmand, 192 229 294 296 555 652.  
 Hvitax, da. lavadelsslægt, 340.  
 Hvorup (Kær hd.), 491.  
 Hæstrup (Børglum hd.), 491.  
 Hæstrup, Jørgen, da. historiker, 724 726.  
 Häusser, E. D., da. generalbygmester, 257.  
 Høcken, Johan, da. adelsmand, 480.  
 Høeg, Lisbet, da. adelsdame, 580.  
 Høegh, T. A., norsk bibliotekar, 641.  
 –, H. J. C., da. provst og landøkonom, 250.  
 Højby (Ods hd.), 80.  
 Hørby (Dronninglund hd.), 479 492.  
 Hørby, Kai, da. historiker, 291 295 f. 330–35 338 f. 674–78.  
 Hørmested (Horns hd.), 492.  
 Hørsholm, 500 600.  
 Hørsholm slot, 599 f.  
 Høskuld, biskop af Stavanger, 405.  
 Høst, Jens Kragh, da. embedsmand og jurist, 496 512 516.  
 Høyen, N. L. A., da. kunsthistoriker, 583.  
 Høyer, Marcus H., da. embedsmand, 499 504.  
 Høysgaard, Jens Pedersen, da. sprogforsker, 143.

- Haagerup (Brahetrolleborg s. Sallinge hd.), 483.
- Håkon Håkonsøn, no. konge, 215 431.
- Håkon VI, no. konge, 436 443.
- Idala (Halland), 483.
- Ijssel (Holland), 675.
- Ilse, Grete, da. historiker, 102 292 f. 448 520.
- Ilse, Harald, da. historiker, 21–58 93 96 98 101 121 433 520.
- Imperato, Ferrante, ital. samler, 561.
- Indien, 311 349 353 381–83 699.
- Indonesien, 311.
- Innocens III, pave, 300.
- Ingers, E., sv. historiker, 615.
- Irland, 296 f. 692.
- Irwin, John, eng. historiker, 349.
- Isaacsson, August, sv. historiker og filolog, 353 f.
- Isaacsz, Pieter, nederlandsk maler, 592.
- Ishavet, 678.
- Island, 63 123 291 298 307 317 431 560.
- Israel, Fred L., amer. historiker, 722 f.
- Italien, 41 198 f. 296 325 327 f. 371–73 560 568 581 645 707 723.
- Itzehoe, 530.
- Iuul, Stig, da. retshistoriker, 203 209 216.
- Ivan IV, rus. zar, 85.
- Ivina, L. I., sovjet. historiker, 310.
- Jacob I, brit. konge (= Jacob VI af Skotland), 343 411.
- Jacob III, skotsk konge, 431.
- Jacobi, C. F., da. embedsmand og forfatter, 151 f. 497.
- Jacobsen, Frode, da. politiker, 724.
- , I. P., da. digter, 647.
- , Zacarias, da. lærer, 28.
- Jansson, Pehr, sv. bonde, 353 f.
- Japan, 297 360 f. 378.
- Java, 311.
- Jefferson, Thomas, amer. præsident, 722.
- Jegindø (Refs hd.), 492.
- Jellinek, Georg, ty. retslærer, 131 f.
- Jelling, 322 f.
- Jellinggård, 322.
- Jensen, Bent, da. historiker, 305–11 349 f. 365–67 384 f.
- , Bernard, Eric, da. historiker, 302–05.
- , Frede P., da. historiker, 59–92 424.
- Jensen, Gilian Fellows, da.-eng. stednavneforsker, 668–73.
- , Hans, da. historiker, 226 530 615 619.
- , Jørgen Steen, da. historiker, 336 f. 348 f. 555–59 682 f. 688–90 724.
- , Poul, da. historiker, 264–82.
- Jenssøn, Peder, da. kansler, 106.
- Jerome, se Hieronimus.
- Jessen, H. J., da. erhvervsmand, etatsråd, 611.
- Jesus Kristus, 665.
- Joachim I, kurfyrste af Brandenburg, 418 f.
- Joachim II, kurfyrste af Brandenburg, 418.
- Jode, Pieter de, nederlandsk kobberstikker, 589.
- Johan III, sv. konge, 60 f. 64–67 86 f. 90 92.
- Johan, hertug af Sachsen-Lauenburg, 17.
- Johan, fyrste af Werle, 1.
- Johan, greve af Holsten-Kiel, 7 9–20 101 107–09 111–14 116 f. 119.
- Johan maler, 592.
- Johannes Magnus, sv. ærkebisp og historiker, 21–25 27–29 31–33 35 38–40 43 45 47 57.
- Johansen, Hans Chr., da. historiker, 296 367–69 699–702.
- , Kai, da. diplomat, 388.
- John, E., eng. historiker, 320.
- Johnsen, Arne Odd, no. historiker, 328.
- Jomfru Maria, 660.
- Jong, A. W. de, da. søkaptajn, 165 f.
- Jonsen, Lars, da. stormand, 1 7 18.
- Jónsson, Arngrímur, islandsk lærer, 571.
- Jonsson, Erik, da. adelsmand, 106.
- Josephus, rom. historiker, 177.
- Juel, Gregers, da. rentekammerdeputeret, 499.
- , Ivar, da. adelsmand, 480.
- , Jens, da. adelsmand, 471.
- , Kjeld, superintendent over Viborg stift, 486.
- Jugoslavien, 297 f.
- Jurgurtha, numidisk konge, 45.
- Jaillard, Étienne, fr. geograf, 676 f.
- Juliane Marie, da. dronning, 144 499 f. 505 610 f.
- Julianus, rom. kejser, 662 664 f.
- Jungshoved (Bårse hd.), 249.
- Juppiter Dolichenus, rom. gud, 314.

- Juul, Axel, da. adelsmand og landsdommer, 486.  
 -, Ove, da. adelsmand, 580.  
 Juvenal, rom. forfatter, 663.  
 Jægersborg (Kbh.), 583.  
 Jægerspris (Horns hd.), 151.  
 Jyde, Niels, da. kansler, 197-99.  
 Jylland, 15-18 97 102 109 112 115 f. 119 193 225 237 263 289 346 f. 393 482 616 671.  
 Jönköping (Sverige), 67 446.  
 Jönsson, Turc, sv. gejstlig, 681.  
 Jørgensen, A. D., da. historiker, 34 277 555.  
 -, Ellen, da. historiker, 25 f. 30 47 97 99 101 206.  
 -, Harald, da. historiker, 265 f. 271 273.  
 -, Jens Ulf, da. retshistoriker, 646 f.  
 -, Jørgen, da. minister, 196.  
 -, Kaare Rübner, da. historiker, 386 f.  
 -, Poul Johannes, da. retshistoriker, 204 209 f. 222 481.  
 -, Stig, da. jurist, 209-19.
- Kahle, Günther, ty. historiker, 299.  
 Kahr, Gustav von, bayersk ministerpræsident og generalstatskommissær, 716.  
 Kalkar, O., da. filolog, 397.  
 Kalmar, 28 30 33 f. 38 46 398 425 445 456.  
 Kalundborg, 7 16 34 292 426.  
 Kalø, 18 39.  
 Kampmann, Viggo, da. statsminister, 196.  
 Kan, A. S., sovjet. historiker, 306-09 724.  
 Kanstrup, Jan, da. historiker, 1-20 93-121.  
 Kant, Immanuel, ty. filosof, 537.  
 Kaper, Ernst, da. filolog og politiker, 634.  
 Kapp, Wolfgang, ty. embedsmand, og politiker, 632 f.  
 Karelen, 678.  
 Karl d. Store, fransk kejser, 53 f. 58 645.  
 Karl IV, ty.-rom. kejser, 331 645.  
 Karl II, eng. konge, 578.  
 Karl Knutsson, sv. konge, 423-26 436 f. 445 f. 448 461 f.  
 Karl af Södermanland, sv. hertug, 65.  
 Karrebæk (Ø. Flakkebjerg hd.), 490.  
 Karup (Dronninglund hd.), 491 f.  
 Kassel, 433.  
 Kastellet (Kbh.), 294.  
 Katharina II, rus. kejsersinde, 609 f.
- Katkov, G., eng. historiker, 365.  
 Kattegat, 63 f. 90 613.  
 Kazakova, N. A., sovjet. historiker, 310.  
 Keating, Edward, amer. kongresmedlem, 708.  
 Kellenbenz, Hermann, ty. historiker, 298 681.  
 Kennedy, Joseph sr., amer. diplomat, 723.  
 Kenyon, J. P., eng. historiker, 342 f.  
 Kepplerus, Alexander, finsk borgmester, 132.  
 Kerenskij, Alexander, rus. ministerpræsident, 366.  
 Kero, Reino, finsk historiker, 291.  
 Kerridge, Eric, eng. historiker, 337 f.  
 Kersten, Adam, po. historiker, 346 348.  
 Kesselring, Albert, ty. general, 384.  
 Ketting, Schweder, lybsk høvedsmand på Bornholm, 87.  
 Kidde, Aage, da. politiker, 621.  
 Kiel, 7 13 152 558 717.  
 Kielsen, Anders, da. maler, 604.  
 Kienast, Walther, ty. historiker, 296.  
 Kierkegaard, Søren, da. filosof, 276.  
 Kierulf, Jørgen, da. historiker, 149.  
 Kina, 297 311 379.  
 Kinch, J., da. historiker, 206.  
 King, Gregory, eng. historiker, 694.  
 Kinna (Sverige), 67.  
 Kirchhoff, Hans, da. historiker, 374-78 383 f.  
 Kirk, Hans, da. forfatter, 648.  
 Kirke Skensved (Tune hd.), 483.  
 Klemp, ty. arkivar, 719.  
 Klevenfeldt, Terkel, da. genealog og kunstsamler, 583-85.  
 Klint, Helge, da. historiker, 293-95.  
 Klopstock, Friedrich Gotlieb, ty. digter, 131 152.  
 Klotz, A., ty. klassisk filolog, 552.  
 Knapp, G. F., ty. historiker, 652 f.  
 -, Th., ty. historiker, 653.  
 Knoppert, Albret, da. professor, 26 85.  
 Knut Erikson, sv. konge, 328.  
 Knærød (Knäred) (Sverige), 60-62 64 423 426 f. 461.  
 Koblenz, 718.  
 Kobuch, Manfred, ty. historiker, 645.  
 Koch, Ludvig, da. historiker, 606.  
 -, P. C., da. redaktør, 277.  
 -, Reimar, lybsk krønikeskriver, 447.

- Koeppen, Hans, ty. historiker, 332 f.  
 Kogan, M. A., sovjet. historiker, 310.  
 Koht, Halvdan, no. historiker, 394 f.  
 Kolb, F., ty. historiker, 663.  
 Kolberger Heide, 591.  
 Kolding, 7 15 18 477.  
 Koldinghus, 323.  
 Koldinghus len, 487.  
 Kolko, Gabriel, amer. historiker, 379.  
 Kollerup (V. Han hd.), 492.  
 Konetzke, Richard, ty. historiker, 299.  
 Kongens Lyngby, 193 650.  
 Kongens Nytorv (Kbh.), 254.  
 Kongenshus Mindepark (Resen s. Fjends hd.), 286.  
 Konow, Henri, da. søofficer og minister, 626 f. 635 f.  
 Konstantin d. Store, rom. kejser, 661.  
 Konstantinopel (Istanbul), 321 664.  
 Konstanz, 332 335.  
 Koppe, Wilhelm, ty. historiker, 344 717.  
 Kornemann, E., ty. historiker, 663.  
 Korner, Herman, ty. historieskriver, 98 108.  
 Kornerup, Bjørn, da. kirkehistoriker, 563.  
 Kornum (Slet hd.), 479.  
 Korup (Krogsbølle s. Skam hd.), 483.  
 Kousgaard-Sørensen, John, da. stednavneforsker, 668–73.  
 Krabbe, Erik, da. rigsråd, 491.  
 –, Ivar, da. adelsmand, 471.  
 –, Tyge, da. marsk, 35.  
 Kraffse, Mogens, biskop over Odense stift, 226.  
 Kraft, Konrad, svejtsisk historiker, 180.  
 Krag, Erik, da. adelsmand, 579.  
 –, Jens Otto, da. statsminister, 196.  
 –, Niels, da. diplomat og historiker, 441.  
 Kraków (Polen), 348 645 649 682.  
 Krantz, Albert, ty. historiker, 29 29 52 90 108 117 119 429 f. 434 437–39.  
 Krarup, Per, da. klassisk filolog, 551.  
 Krause, J. T., eng. historiker, 693.  
 Kregme (Strø hd.), 196.  
 Krenkerup (Radsted s. Musse hd.), 230.  
 Krenzlin, Anneliese, ty. geograf, 676 f.  
 Kristensen, Frode, da. statskonsulent og højskolelærer, 193.  
 –, Karl Evald, da. historiker, 638–40.  
 –, Knud, da. statsminister, 289.  
 –, Thorkil, da. minister, 193 196.  
 Kristianstads len (Skåne), 614.  
 Kristrup birk (Sdr. Hald hd.), 227.  
 Kritias, gr. politiker, 551.  
 Krognos, Oluf, da. adelsmand, 221.  
 Kromayer, J., ty. historiker, 183 313.  
 Kronborg, 292.  
 Kronoberg len (Sverige), 705.  
 Kruckov, da. adesslægt, 340.  
 Krummedige, Henrik, da. rigsråd, 448 458.  
 Krumpen, Otte, da. marsk, 471 486 491.  
 Kruse, Vibeke, Christian IV's maitresse, 585 596.  
 Krønge (Fuglse hd.), 473 483.  
 Kurland, 556.  
 Kurpfalz, 685.  
 Kuuse, Jan, sv. historiker, 367–69 705 f.  
 Kyrene (Cyrenaica), rom. provins, 665.  
 Kyrköbings (Skåne), 483.  
 Küstrin (Brandenburg), 418 425 434 459 463 557.  
 Kærum (Båg hd.), 485.  
 København, 14 23 27 30 35 42 44 62 f. 69 f. 73–78 80–82 84 86 f. 91 f. 111 f. 132–34 136 150 152 f. 159 f. 164 f. 169 208 254 256 259 268–70 276 289 291 f. 294 322 362 389 393 405 407 f. 418 420 451 457 468 475 493 497 514 518 562 574 f. 583 586 599 612 622 f. 628 647 695.  
 Köller, G. L., hessisk-da. officer, 611.  
 Köln, 330 334 338 439 f. 675 677.  
 Königsberg (Kaliningrad), 332 334 f.  
 Kötzske, Rud., ty. historiker, 53.  
 Kaarsted, Tage, da. historiker, 619–37.  
 Kaas, Bjørn, da. rigsråd, 76 426.  
 –, Erik, biskop over Viborg stift, 518.  
 –, Mogens Thomsen, da. adelsmand, 517–28.  
 –, Niels, da. kansler, 61 77–80 234 423–27 432 461 520.  
 la Cour, Vilhelm, da. historiker, 193 794.  
 La Guayra (Venezuela), 163 165 168–71.  
 Ladoga (Finland), 678.  
 Lagerroth, F., sv. historiker, 132.  
 Lagos (Vestafrika), 669.  
 Laholm (Halland), 63 66.  
 Lammers, Karl Christian, da. historiker, 369–74 380 f. 715–17 719–22 726–31.  
 Lanckorońska, Carolina, po. historiker, 336 f.

- Landberg, Georg, sv. historiker, 24–28 31  
35 37 39 f. 57 58 423.
- Landskrona, 68–70 80.
- Langeland, 7 18 340 471.
- Langendorf, P. von, ty. historiker, 555  
558.
- Langer, Herbert, ty. historiker, 687 f.
- Lansbury, George, eng. minister, 301.
- Lanston, Tolbert, amer. typograf, 640.
- Lassen, Aksel, da. historiker, 346 348.
- Larsen, Aksel, da. politiker, 309.  
–, Henrich Schlebaum, da. historiker,  
631.
- , Johannes, da. maler, 648.
- Larsson, Per, sv. eskadrechef, 67.
- Latinamerika, 297 299 306 639.
- Lauridsen, Mogens, biskop af Hamar, 399.
- Laursen, L., da. historiker, 85.
- Laxmand, Poul, da. rigshofmester, 48 524.
- , Else, da. adelsdame, 524.
- Ledøje (Smørum hd.), 229.
- Lee (Middelsom hd.), 262.
- Leeds (England), 668.
- le Goff, Jacques, fr. historiker, 318.
- Leicester (England), 690.
- Leiden (Holland), 561 569.
- Leisner, Johnny, da. historiker, 358–60 537.
- Leist, Balther von, ty. lejetropfører, 88.
- Lejonhufvud, Sten Eriksson, sv. diplomat,  
29.
- Lemvigh, O., da. landøkonom, 250.
- Lendum (Horns hd.), 492.
- Lenin (egl. Uljanov), Vladimir Iljitj,  
sovjet. statsleder, 307 636.
- Leningrad (Sankt Petersborg), 309 f. 704.
- Leo X, pave, 683.
- Leonora Christina, datter af Christian IV  
og Kirsten Munk, 584 f.
- Leopold I, ty.-rom. kejser, 346.
- Lerup (Ø. Han hd.), 492.
- Lexa von Aehrenthal, graf A., østr.ung.  
udenrigsminister, 707.
- Ley, Robert, ty. minister, 721.
- Licinius Macer, rom. forfatter, 664.
- Liebe, Otto, da. jurist og statsminister,  
622 f. 626 633 f.
- Lild (V. Han hd.).
- Lille Lyngby (Strø hd.), 478.
- Lille Thuern (v. Ystad), 482.
- Lillø (Skåne), 491.
- Lindberg, Jac. Chr., da. publicist, 276 f.
- Linköping, 644 683.
- Linköping stift, 40.
- Linlithgow, se Hope.
- Linné, Carl v., sv. botaniker, 131.
- Linvald, Axel, da. historiker, 265 270  
277–80 607.
- Lister, 14 f.
- Lister Dyb, 591.
- Lithauen, 334 645.
- Livland, 85 89 92.
- Lloyd George, David, brit. premiermini-  
ster, 631.
- Locarno, 372.
- Lodbjerg (Hassing hd.), 483 493.
- Loitz, fogedi i fyrstendm. Rügen, 4.
- Loke, nordisk mytologisk skikkelse, 507.
- Lolland, 1 7 11 16 62 84 105 108 f. 228  
248 471–73 483.
- Lombardiet, 324.
- London, 24 165 f. 168 170 173 301 312–  
15 318 f. 389 392 578 590 631 698 f.  
726.
- Loock, Hans-Dietrich, ty. historiker, 275–  
78.
- Long, Breckinridge, amer. politiker,  
722 f.
- Longueine, Zacharias, fr. arkitekt, 256.
- Lopez, Robert S., amer. historiker, 318.
- Lorch, Melchior, da. tegner, 647.
- Lorenzen, B., no. historiker, 641.
- Lorraine, 409 f. 420.
- Lossow, Otto von, ty. general, 716.
- Lubomirski, po. adelsslægt, 348 f.  
–, Stanisław, po. greve, 349.
- Lucke, Jens Nielsøn, da. provst, 105.  
–, Peder Nielsøn, da. ridder, 105.
- Ludendorf, Erich, ty. general, 632.
- Ludvig af Bayern, ty.-rom. kejser, 103 f.
- Ludvig XIII, fr. konge, 681.
- Ludvig af Brandenburg, ty. markgreve,  
104.
- Lukianos, gr. forfatter, 665.
- Lukman, N., da. sagnforsker, 323.
- Lumby, E. W. R., eng. historiker, 381–  
83.
- Lund (Skåne), 14 f. 29 40 205 306 568 f.  
641 700.
- Lund, Erik, da. historiker, 388–90.  
–, Hans, da. historiker, 193 481.  
–, Niels, da. historiker, 320 f. 329 f.
- Lund-Rasmussen, Jette, da. historiker,  
714 f.
- Lunde hd., 228.



- Lunde stift, 474 476 485 487 f. 489.  
Lundholm, Kjell-Gunnar, sv. historiker, 291.  
Luther, Martin, ty. reformator, 477 683.  
Luxdorph, Bolle Willum, da. embedsmand og forfatter, 497–99 505 511.  
Luxemburg, Rosa, ty. socialist, 370.  
L'vov, G. J., fyrst, rus. ministerpræsident, 366.  
Lübeck, 11–14 17 20 39 51 86 100 f. 107 f. 114 674 f.  
Lykke, Christence, da. adelsdame, 579.  
Lynch, P., irsk historiker, 297.  
Lüneburg, 676.  
Lyngby Fort, 295.  
Lyngø hd., 483 490.  
Lynge (Alsted hd.), 247.  
Lyschander, Claus Christoffersen, da. historiker og digter, 322.  
Lütge, Friedrich, ty. historiker, 650–54 677.  
Lüttichau, Christian Frederik Tønne, da. rigsgreve, 137.  
Lüttwitz, Walther von, ty. general, 632.  
Lyø (Sallinge hd.), 472.  
Länghem (Sverige), 67.  
Læssøe, Jørgen, da. assyriolog, 313.  
Lönnroth, Erik, sv. historiker, 303 553.  
Løderup (Skåne), 569.  
Løgsted, (Slet hd.), 479.  
Lørslev (Morsø Sdr. hd.), 492.  
Løvel (Nørlyng hd.), 485.  
Løvenørn, Poul Vendelbo, da. officer og statsmand, 256 f.  
Löving, Stefan, ålandsk partisan, 350.  
Löw, Gustav, sv. historiker, 32.
- Macao (Kina), 681.  
Machai, J., historiker, 705.  
Machiavelli, Nicolo, florentinsk statsmand og historiker, 96 121.  
Mackeprang, Hans Marcus, da. historiker, 341 482.  
Mączak A., po. historiker, 689.  
Macrinus, rom. kejser, 663.  
Macrobius, rom. forfatter, 666.  
Madrid, 163 171.  
Madsen, Bennike, da. historiker, 227 f.  
-, Carl, da. advokat og skribent, 724 f.  
-, Jacob, superintendent over Odense stift, 228 702 f.
- Madsen, Mogens, biskop over Lunde stift, 106 448.  
Magdalene Sibylle af Sachsen, gift med den udvalgte prins Christian, 582.  
Magnus Erlingson, no. konge, 328.  
Magnus Lagabøter, no. konge, 215 416.  
Magnus Eriksson Smek, sv.-no. konge, 13 15 37 45 106 109 215.  
Magnus, da. hertug, 63 85 89 92.  
Malaspina, ital. adelslægt, 327.  
Malaya, 311.  
Malbork (Marienburg) (Polen), 682.  
Malcus, Bengt, sv.-da. historiker, 659–67.  
Malle (Slet hd.), 479.  
Malinche (Dona Marina), indiansk-sp. tolk, 187.  
Malling, Ove, da. historiker og geheimestatsminister, 151.  
Malmø, 37 70 78 389 435 604.  
Malmøhus len, 614 705.  
Malopolska (v. Kraków), 682.  
Malthus, Thomas Robert, eng. samfundsteoretiker, 650 690.  
Mander, Karel van, da. maler, 574 f. 577 f. 580–83 586 f. 590 592 596–600 602–04.  
Manderup (Horns hd.), 222.  
Mandrou, Rob., fr. historiker, 686.  
Mansergh, Nicolas, eng. historiker, 381–83.  
Margrete Sambiria, da. dronning, 198.  
Margrete, da.-no.-sv. dronning, 46 226 416–19 421 f. 424 f. 433 435–39 441 443 f. 461 f.  
Margrete af Danmark, skotsk dronning, 428.  
Mariager, 82.  
Mariager kloster, 492.  
Maribo, 566.  
Marie af Medici, fr. dronning, 681.  
Mariehamn (Ålandøerne), 349.  
Marielirken (Flensborg), 595.  
Marienburg (Vestpresussen), 334 f.  
Marienlyst (v. Helsingør), 292.  
Marius, Gajus, rom. feltherre og konsul, 658.  
Marius Maximus, rom. forfatter og senator, 663.  
Marlin, Charles Murray, eng. gesandt, 628 631.  
Marmontel, Jean-François, fr. digter, 501 515.

- Marmorbroen (Kbh.), 257 f.  
 Marmorkirken (Kbh.), 254.  
 Marokko, 711.  
 Marsden, L. W., eng. historiker, 183.  
 Marseilles, 711.  
 Marshall, George C., amer. udenrigsminister og general, 309 379.  
 Marsina, R., ital. historiker, 645.  
 Martfeldt, Chr., da. nationaløkonom, 642.  
 Marx, Karl, ty. historiker og filosof, 307, 536-41 544 548.  
 Maslennikov, N. J., historiker, 705.  
 Maslocha, L., po.-da. frihedskæmper, 724.  
 Mason, Alpheus T., amer. historiker, 710.  
 Matham, Thomas, nederlandsk kobberstikker, 582 603.  
 Mathias af Medici, ital. hærfører, 583.  
 Mathias, Peter, eng. historiker, 692.  
 Matthiessen, Hugo, da. topograf og historiker, 234.  
 Matzen, Henning, da. retshistoriker, 401 646.  
 Matzerath, Horst, ty. historiker, 373 f.  
 Maurer, Konrad von, ty. agrarhistoriker, 651.  
 Maurseth, Per, no. historiker, 302 f.  
 Maximilian I, ty.-rom. kejser, 30 34 419.  
 Maximilian II, ty.-rom. kejser, 85.  
 Maximilian I, kurfyrste af Bayern, 686 f.  
 Mayer, Arno J., amer. historiker, 636.  
 -, Hans Eberhardt, ty. historiker, 299.  
 -, Th., ty. historiker, 325.  
 McGeachy, J. A., amer. historiker, 666.  
 McKeown, Thomas, eng. medicinalhistoriker, 692.  
 Mecklenburg, 1 3-7 10 16 104 145 427 505 654.  
 Mediger, W., ty. historiker, 306.  
 Mehrfeldt, Gert von, borgmester i Flensborg, 595.  
 Meinstorp, Henrik, da. adelsmand og landsdommer, 226.  
 Mekong, 311.  
 Mercia, eng. kongerige, 323.  
 Merløse hd., 248.  
 Merseburg, 346.  
 Mesopotamien, 312 f.  
 Metzburg, Graf von, østr. diplomat, 584.  
 Meuvret, Jean, fr. nationaløkonom, 640.  
 Meursius, Johannes, holl.-da. filolog og historiker, 101 439 446.  
 Mexico, 163 181-86 189.  
 Mexico City, 184.  
 Meyer, Klaus, ty. historiker, 299.  
 -, Poul, da. politolog, 233 676.  
 Meza, Justus Zadig de, da. læge, 133 514.  
 Michael Psellos, byzantinsk historiker, 321.  
 Michaelis, Johan David, ty. orientalist, 131.  
 Middelgrundsfortet, 294.  
 Mignard, Pierre, fr. maler, 590.  
 Milano, 327 664.  
 Miljukov, P. N., rus. udenrigsminister, 366.  
 Millar, Fergus, eng. historiker, 180.  
 Milner, Alfred, Viscount, Milner, brit. statsmand og koloniminister, 301.  
 Minckwitz, Caspar von, kejserlig gesandt, 85.  
 Missouri (USA), 722.  
 Mithras, rom.-nærorientalsk gud, 314 660.  
 Mitteis, H., ty. historiker, 325.  
 Mohlin, Allan, sv. historiker, 101.  
 Mohr, Poul, da. ingeniør og forfatter, 311.  
 Molbech, C., da. historiker, 270.  
 Moldau (fyrstendømme), 696 f.  
 Molière (egl. Poquelin, Jean Baptiste), fr. digter, 590.  
 Moltke, A. G., da. overhofmarskal, 253-55 258.  
 -, A. W., da. statsmand, 530.  
 -, Carl, da. statsmand, 530.  
 -, Erik, da. runolog, 570.  
 -, J. G., da. statsråd, 167.  
 Mollerup, V., da. historiker, 481.  
 Mollwo, Ludwig, ty. historiker, 418.  
 Molotov, V. M., sovjet. udenrigsminister, 384 f. 724.  
 Mommsen, Hans, ty. historiker, 721.  
 -, Theodor, ty. historiker, 177 f. 180 656 662.  
 -, Wolfgang, ty. historiker, 720.  
 Monberg, N. G., da. etatsråd og entreprenør, 626.  
 Monrad, D. G., da. biskop og statsminister, 134.  
 Mons Frigidus (Italien), 664.  
 Montecuccoli, Raimund, kejserlig feltmarskal, 346 f.  
 Montecucoma, aztekisk kejser, 186.  
 Montefiascone (Italien), 333.  
 Montesquieu, Charles Secondat, baron de, fr. forfatningsteoretiker, 129 536 646.

- Montferrat, tal. adelslægt, 327.  
 Monzon, Arturo, mex. historiker, 188.  
 Moreno, Manuel, mex. historiker, 188 f.  
 Morgan, Lewis H., amer. etnolog og antropolog, 187.  
 Morrison, Samuel Elliot, eng. historiker, 679.  
 Mors, 14 f. 119 469 517.  
 Mosbjerg (Horns hd.), 492.  
 Moskva, 292, 306 370 376 384 f. 638 704.  
 Motzfeld, Maria, mor til Griffenfeldt, 590.  
 Mowry, George, amer. historiker, 710.  
 Munk, Ebbe, da. redaktør og diplomat, 388.  
 Munk, Christen, da. adelsmand, 37.  
 -, Kaj, da. præst og digter, 724.  
 -, Kirsten, gift med Christian IV, 583 585.  
 -, Mogens, da. adelsmand og landsdommer, 517.  
 Munz, Peter, new-zealandsk historiker, 323-25.  
 Musa, Salama, koptisk socialist, 714.  
 Musse hd., 229.  
 Mussolini, Benito, ital. statsleder, 306 371-73 384 723 729.  
 Müller, Hermann, ty. rigskansler, 720.  
 Mylting, da. adelslægt, 340.  
 -, Niels Jacobsen, da. adelsmand, 340.  
 München, 256 325 390 645 715 727.  
 Münter, Balthasar, da. teolog, 608.  
 Münzer, F., ty. historiker, 656.  
 Møller, Jens, da. historiker, 123-58 495-516.  
 Møn, 1 233-35 243.  
 Mønster, Hans, se Spithoff.  
 Mørkholm, Otto, da. historiker, 655 f. 667 f.  
 Mörner, Magnus, sv. historiker, 306.  
 Mårup (Vennebjerg hd.), 492.  
 Neapel (Napoli), 561.  
 Nebraska (USA), 722.  
 Nederlandene, 26 162 f. 165 296 558 586 601 681.  
 Neergaard, Niels, da. statsminister og historiker, 632 636.  
 Nelson, Aksel, sv. historiker, 35 f.  
 Nero, rom. kejser, 659.  
 Neumünster (Holsten), 675.  
 Nevahivi, Jukka, fi. historiker, 710 721 f.  
 Neville, Sir Henry, eng. politiker, 343.  
 New England (USA), 708.  
 New Foundland (Canada), 679.  
 New Haven (USA), 392.  
 New York, 319.  
 Nicomachus Flavianus, rom. embedsmand, 664.  
 Nielsen, H. Jørgen, da. politolog, 392.  
 -, Herluf, da. historiker, 643-46.  
 -, Rasmus, da. filosof, 272.  
 Nielsøn, Anders, da. ridder, 106.  
 -, Uffe, da. adelsmand, 106.  
 Nilen, 551.  
 Nilsson, Sven A., sv. historiker, 292.  
 Niketas Choniates, byzantinsk historiker, 321.  
 Nikolaj I, rus. zar, 697.  
 Nissen, Annemarie, gift med Svend Thorsen, 193.  
 Norberg, Dag, sv. klassisk filolog, 552.  
 Norborg, Lars-Arne, sv. historiker, 197-99.  
 Nordby, da. lavadelsslægt, 340.  
 Nordkap, 153.  
 Nordslesvig, 191 555.  
 Norge, 13 46 59 106 123 127 131 136 f. 147 150 204 215 291 294 306 f. 309 f. 315-17 328 355 f. 375-78 393-464 490 497 556 643 672 688 692 726.  
 Northcliffe, Alfred C. W. H., eng. bladudgiver, 297.  
 Nosov, N. E., sovjet. historiker, 309-11.  
 Novgorod (Rusland), 675 678.  
 Nueva Granada, sp. vicekongedømme i Latinamerika, 163.  
 Numerianus, rom. kejser, 661.  
 Numsen, K. F., da. embedsmand, 167.  
 Ny Lödöse (Sverige), 412.  
 Nübel, Otto, ty. historiker, 681 f.  
 Nyberg, Tore, sv. historiker, 325-29 335 f.  
 Nyborg, 1 3-5 17 23 115 118 469 473 477 485.

- Nyborg len, 468–70 472.  
 Nydala, sv. kloster, 644.  
 Nyerup, Rasmus, da. historiker, 123 f.  
 149 156 501 511 f. 514.  
 Nygren, Ernst, sv. historiker, 643.  
 Nyhavn (Kbh.), 260.  
 Nykøbing Falster, 11 14 61 88 198 f. 473.  
 Nürnberg, 675.  
 Nystad (nu Vusikaupunki) (Finland) 350.  
 Næs hdg. (nu Lindenborg) (Blenstrup s.  
 Hellum hd.), 480.  
 Næsbyhoved (Odensegaard) len, 468 472.  
 Nässesta (Sverige), 354.  
 Nærhå (Hundborg hd.), 479 491.  
 Nørlund, Poul, da. historiker, 222.  
 Nørre Boris (Fjends hd.), 483.  
 Nørreris (Folby s. Sabro hd.), 7.  
 Nørre Sundby (Kær hd.), 491.  
 Nørre Tranders (i Aalborg, før Fleskum  
 hd.), 485 493.  
 Nørre Tulstrup, 261.  
 Nösslinge (Halland), 483.  
 Nöteborg, 677.
- Oakley, Steward, eng. historiker, 306.  
 Occo, Pompeius, købmand i Amsterdam,  
 681 f.  
 Odby (Refs hd.), 492.  
 Odense, 54 75 289 291 295 302 338 426 f.  
 429 432 455 f. 472 476 f. 484.  
 Odense stift, 468 470 f. 475 f. 478 481  
 487 f.  
 Ods hd., 60 75–77 79 f.  
 Oeder, Georg Christian, landfoged i Ol-  
 denburg, 123 136 140 f. 156 496 504 f.  
 512 515.  
 Offa, konge af Mercia, 323.  
 Ogier, Charles, fr. diplomat, 568.  
 Ohneck, Wolfgang, ty. historiker, 710 712.  
 Oksenvad (Gram hd.), 193.  
 Olaf d. hellige, no. konge, 451.  
 Olaus Magnus, sv. prælat og forfatter, 21  
 27 33–35 39 57.  
 Olaus Petri, sv. historieskriver, 35 38  
 46 f. 95 206 423 436 444 f.  
 Oldenburg, 123 446 490 504 515.  
 Oldenburg-Delmenhorst, 147 f.  
 Olechnowitz, K.-F., 687.  
 Olivarius, Holger O., da. provst, 590.  
 Olmütz (Tyskland), 645.  
 Olofsborg (nu Nyslott) (Finland), 678.  
 Olrik, J., da. historiker, 689.
- Olsen, Gunnar, da. historiker, 233 251 f.  
 615.  
 –, Olaf, da. historiker og arkæolog, 516  
 702–04.  
 –, Peder, da. historieskriver, 45 49 98  
 423 438 f. 442 447 f.  
 Olsson, Ulf, sv. historiker, 367–69.  
 Oluf, da.-no. konge, 46 331 422 424 f.  
 432 436 438 440–44 451 455 461.  
 Olufsen, Chr., da. landøkonom, 250.  
 Oost, Jacob van der, hollandsk maler, 584.  
 Opitz, Eckhardt, ty. historiker, 346–48.  
 Opmanna (Skåne), 478.  
 Oppenheim, A. Leo, amer. filolog, 312 f.  
 Ordrup, 221.  
 Oredsson, Sverker, sv. historiker, 699–701.  
 Orion, gr. mytologisk skikkelse, 600.  
 Orkneyøerne, 29 398 400 410–12 422 428  
 431 433.  
 Orleans, 434.  
 Orosius, rom. historiker, 666.  
 Orte (Båg hd.), 472.  
 Oslo, 192 291 296 302 315 399 450.  
 Osted (Voldborg hd.), 389.  
 Osten, Adolph Siegfried von der, da.  
 statsmand, 511.  
 –, A. W. von der, da. geheimeråd, 259.  
 Ostwald, C. A. F., holstensk præst og re-  
 daktør, 272 278 f. 531 f.  
 Ott, Hugo, ty. historiker, 676 f.  
 Otto Christoffersøn, da. prins, 102.  
 Otto, hertug af Pommern-Stettin, 6.  
 Outwaite, R. B., eng. historiker, 684 f.  
 Outze, Børge, da. redaktør og historiker,  
 388 f.  
 Ove (Hansted hd.), 483.  
 Overgaard (Udbyneder s. Gerlev hd.),  
 579.  
 Ovesholm (Skåne), 584.  
 Owen, Robert, eng. politiker og filosof,  
 356 f.  
 –, Robert, amer. senator, 708.  
 Oxe, Mette, da. addelsdame, 221.  
 –, Peder, da. rigshofmester, 59 f. 62 f.  
 69 f. 73 75 80 82 88 90 420 471–73  
 491.  
 –, Torben, statholder i Kbh., 681.  
 Oxenstierna, Axel, sv. rigskansler, 344 f.  
 Oxford, 707.
- Paananen, Unto, fi. historiker, 656–58.  
 Paasikivi, J. K., fi. præsident, 385.

- Padova, 581.  
 Pall, Francis, rumænsk historiker, 645.  
 Palladius, Peder, sjællandsk superintendent, 54.  
 Palm, Thede, sv. historiker, 384 f.  
 Palme, S. U., sv. historiker, 443.  
 Paludan-Müller, Caspar, da. historiker, 136.  
 Palæstina, 178.  
 Pantlen, Hermann, ty. arkivar, 719.  
 Panzer, Arno, ty. agrarhistoriker, 717-19.  
 Papinian, rom. jurist, 181.  
 Paris, 170 318 358 628 706 712.  
 Parker, D., eng. historiker, 179 315.  
 Parkes, Harry, britisk diplomat, 360.  
 Parkinson, C. Northcote, eng. historiker, 649.  
 Parsberg, Mandrup, da. rigsråd, 78.  
 Parvus, Petrus (Rosafontanus Roschildensis, Peder Lille), da. humanist, 21 f. 28-33 37 57 425.  
 Pasek, Jan, po. officer, 346.  
 Paslick, Caspar, embedsmand i Tyske Kancelli, 26 41 f.  
 Paulsen, Helge, no. arkivar, 377.  
 Paulus, rom. jurist, 181.  
 Paz, Octavío, mex. forfatter og kulturfilosof, 186 f. 190.  
 Pechlin, F. V., da. diplomat, 530.  
 Peder, præst til Ørum, se Stindben.  
 Pedersdatter, Else, enke efter Ludvig Albertsen, 14 119.  
 Pedersen, Christian, da. humanist, 98.  
 -, Ellen, da. historiker, 710 713.  
 -, Erik Helmer, da. historiker, 282-90 690-94 717-19.  
 -, Henrik, da. historiker, 233 243 248.  
 -, Morten, da. abbed, præst og forfatter, 81.  
 -, Ole Krarup, da. historiker og politolog, 710-13.  
 Pedersøn, Anders, da. ridder, 106.  
 -, Ketil, da. ridder, 106.  
 -, Heinrich, da. ridder, 106.  
 Pennick, James jr., amer. historiker, 709 f.  
 Pepys, Samuel, eng. embedsmand, 590.  
 Peringsköld, Johan, sv. arkivar, 643-45.  
 -, J. Fr., sv. arkivar, 643.  
 Peter d. Store, rus. zar, 349 654.  
 Peters, H. H., da. redaktør, 272 f. 275 277 279.  
 Petersen, Erling Ladewig, da. historiker, 291 318 337 f. 393-464 517-29 555-59 673 f. 680-82 685-88.  
 -, F. C., da. redaktør og professor, 266.  
 -, Ib Damgaard, da. historiker, 387 f.  
 -, Johan, holstensk historiker, 108 117 119 430 434.  
 -, N. M., da. litteraturhistoriker, 143 154.  
 -, Niels, da. historiker, 293.  
 -, Remmert, da. maler, 592.  
 Peterskirken (Rom), 659.  
 Petit, Paul, fr. historiker, 183.  
 Petrini, Hasse, sv. historiker, 32 f.  
 Pfalz, 409.  
 Pflaum, H. G., fr. historiker, 181 f.  
 Philip Araberen, rom. kejsler, 661.  
 Pinchot, Gifford, amer. embedsmand, 709 f.  
 Pining, Didrik, da. opdagelsesrejsende, 679.  
 Pinter, Walther McKenzie, amer. historiker, 697.  
 Piper, Emil, da. politiker, 193.  
 Pipes, Richard, amer. historiker, 367.  
 Pittmann, Key, amer. senator, 722.  
 Planck, Charles R., amer. historiker, 390-92.  
 Palsay (Bengalen), 353.  
 Platen, Heinrich von, ty. lejetropfører, 88.  
 Plesner, Johan, da. historiker, 551.  
 Plinius, d. y., rom. forfatter, 497.  
 Ploug, Carl, da. politiker, 534.  
 Plön, 12 f. 18.  
 Plönninge (Halland), 616.  
 Podebusk, Henning, da. rigsforstander, 331.  
 Polen, 85 92 256 297 334-37 347 639 645 689 718 724.  
 Pollard, Sidney, eng. historiker, 356 f.  
 Polybius, gr.-rom. historiker, 177.  
 Pommern, 26 104 346 f.  
 Pommern-Stettin, 4 6.  
 Pommern-Wolgast, 3-5.  
 Pontanus, Johannes, da. historiograf, 101.  
 Pontius, Paulus, fr. kobberstikker, 589.  
 Pool, Arthur, eng. historiker, 690.  
 Poppelmann, M. D., sachsisk arkitekt, 255 f.  
 Popper, K. R., eng. filosof, 547.  
 Pors, da. lavadelsslægt, 340.  
 Porse, Knud, hertug af Sdr. Halland, 7 11 13-16 105 109 f. 113.

- Porta Maggiore (Rom), 659.  
 Portal, R., fr. historiker, 705.  
 Portugal, 297 299.  
 Postan, Michael, eng. historiker, 674.  
 Pothorst, Hans, da. opdagelsesrejsende, 679.  
 Poulsen, Henning, da. historiker, 378.  
 Pound, Roscoe, amer. retslærd, 708.  
 Powell, Thomas Reed, amer. historiker, 708.  
 Praetextatus, Vettius Agorius, rom. senator, 666.  
 Prag (Praha), 729.  
 Pram, Chr. H., da.-no. forfatter, 152–55 158.  
 Prange, Knud, da. historiker, 225.  
 Preetz, holstensk kloster, 341.  
 Premerstin, O. von, ty. historiker, 656.  
 Prescott, William H., amer. historiker, 189 f.  
 Press, Volker, ty. historiker, 685.  
 Preussen, 306 334–36 401 404 420 429 456 530 654.  
 Primo de Rivera, Miguel, sp. statsleder, 640 711.  
 Primov, Borislav, bulgarsk historiker, 300.  
 Priscilla katakomberne (Rom), 659.  
 Probus, rom. kejser, 662.  
 Probus, Sextus Petronius, rom. prætorianerpræfekt, 662.  
 Prothero, G. W., eng. historiker, 342.  
 Prutz, H., ty. historiker, 323.  
 Pupienus, rom. kejser, 660.  
 Pyle, Kenneth P., amer. historiker, 360 f.  
 Pym, John, eng. statsmand, 343.  
 Pæregård (Tranekær s. Langeland Nr. hd.), 340.  
 Pölnitz, G., Frh. von, ty. historiker, 681.
- Qara Qorum (Karakorum) (Mongoliet) 553.  
 Qualen, Josias von, ty.-da. feltmarskal, 69 f. 80.  
 Quauhquemoc, aztekisk kejser, 184.  
 Quetzalcoatl, aztekisk gud, 186.  
 Quisling, Vidkun, no. politiker, 375–78.
- Radin, Paul, amer. historiker, 188.  
 Raeder, Erich, ty. storadmiral, 375 377.  
 Rafn, C. C., da. oldforsker, 702.  
 Ragwald Knaphöfde, sv. sagnkonge, 95.  
 Rakkeby (Børglum hd.), 479 491.  
 Rakkeby (Morsø Sdr. hd.), 492.  
 Ramsay, Henrik, fi. udenrigsminister, 384  
 Ramsø hd., 225.  
 Randers, 13 17 261.  
 Rantzau, Daniel, da. feltherre, 63 65 f. 68 72 90.  
 –, Frants, da. adelsmand, 584 592.  
 –, Heinrich, statholder i hertugdømmerne, 72 88.  
 –, Paul, da. adelsmand, 64 f.  
 Rantzau-Ascheberg, Schack Carl, da. politiker, 607.  
 Rapp, Alfred, ty. historiker, 680 f.  
 Rasch, Aage, da. historiker, 647–49.  
 Rasmussen, Ebbe Gert, da. historiker, 353 f.  
 –, Erik, da. historiker, 619.  
 –, Holger, da. adelsmand, 296.  
 –, Jens, da. bonde, 252.  
 –, Knud, da. historiker, 310.  
 –, Poul, da. historiker, 233 240 261.  
 Ratsack, Mogens, da. historiker, 205.  
 Ravensberg, Johan Jepsen, biskop over Roskilde stift, 448.  
 Ravnholdt hdg. (Herrested s. Vindinge hd.) 580.  
 Ravnsborg (Birket s. Lolland Nr. hd.), 231.  
 Razzel, P. E., eng. historiker, 693 f.  
 Rebolledo, Bernardino de, sp. diplomat, 599 f.  
 Reedtz, Peder, da. adelsmand, 579 591.  
 Rees, Wilhelm, ty. retslærd, 131 f.  
 Reff, Hans, biskop af Oslo, 399.  
 Reinerth, Hans, ty. embedsmand, 721.  
 Rémond, René, fr. historiker, 358–60.  
 Rendsburg, 675.  
 Renouvin, Pierre, fr. historiker, 635.  
 Resen, Hans Poulsen, da. teolog, biskop over Sjællands stift, 564.  
 Réunion, 711.  
 Reuss, Ludvig, ty. historiker, 676.  
 Reval, 63.  
 Reventlow, C. D., da. statsmand, 167.  
 –, C. G., da. søkaptajn, 169.  
 –, Ditlev, da. greve og politiker, 562 f.  
 Reventlow-Criminil, Heinrich Anna, da. udenrigsminister, 530.  
 Rhinen, 324 675.  
 Rhode, Gothold, ty. historiker, 639.  
 Rhodius, Johannes (Johan Rode), da.-ital. læge, 568 581.

- Rhône, 324.  
 Ribbentrop, Joachim von, ty. udenrigsminister, 724.  
 Ribbing, Seved, sv. adelsmand, 684.  
 Ribe, 7 10 15 17 f. 21–23 27 30–32 57 106 117–19 206.  
 Ribe stift, 467 f. 471 474 483 f. 487 f. 490.  
 Riber, Laurids Nielsen, superintendent over Vendelbo stift, 469.  
 Riberhus len, 487.  
 Ricardo, David, skotsk økonomisk forfatter, 650.  
 Richardson, Elmo R., amer. historiker, 710.  
 –, H. G., irsk historiker, 320.  
 Richelieu, Armand du Plessis de, fr. kardinal og statsmand, 681.  
 Riddarholmen (Stockholm), 644.  
 Rüsing, Anne, da. historiker, 29 607 609.  
 Ringsted, 15 18 f. 102 105 109 113 f.  
 Ringsted hd., 224 f.  
 Ringsted kloster, 231.  
 Roar, da. sagnkonge, 672.  
 Robertis, M. de, ital. filolog, 552.  
 Roberts, Clayton, eng. historiker, 343 f.  
 –, Michael, eng. historiker, 306 345.  
 Robertson, E., eng. historiker, 306.  
 Rode, Johan, se Rhodius.  
 –, Ove, da. minister, 619 634 636.  
 Roepstorff, Thorkild, da. kunsthistoriker, 258.  
 Rogers, David, eng. diplomat, 457.  
 Roll, Hedda, 683.  
 Rom (Roma), 21 33–35 41 101 181 256 306 333 336 f. 372 551 656 659 f. 663 665 676 706.  
 Roncaglia (Italien), 326.  
 Roneklint (Bårse hd.), 249.  
 Roosevelt, Franklin D., amer. præsident, 722 f.  
 –, Theodore, amer. præsident, 709.  
 Rooswijck, Engel, nederlandsk maler, 583.  
 Rosenberg, Alfred, ty. nazistisk filosof, 375–78 720–22.  
 Rosenborg (Kbh.), 582 585 587 589 f.  
 Rosenbusk, Butenand, von, da. resident i St. Petersborg, 310.  
 Rosencrone, M. G., da. statsminister, 695.  
 Rosenholm (Hornslet s. Ø. Lisbjerg hd.), 580.  
 Rosenkrantz, Birgitte, da. adelsadme, 579.  
 –, Holger, da. rigsråd, 75 f. 79 f. 88.  
 Rosenkrantz, Holger Jørgensen, den lærde, da. rigsråd og teolog, 341 447 563 566.  
 –, Jørgen, da. rigsråd, 61 75 447.  
 –, Mogens, da. adelsmand, 340.  
 Rosenørn, Mathias Hans, da. minister og historiker, 7 272.  
 Roskilde, 14 32 34 57 59 64 86 88 90 111 204 267 272 347 489 530 532.  
 Roskilde stift, 471 476 478 483 f. 487.  
 Roskildegaaards len, 248.  
 Roskilde Clara kloster, 231.  
 Rossi, Lino, ital. amatørhistoriker, 183.  
 Rosted, H. C., da. historiker, 599.  
 Rostock, 4 10 f. 13 84 f. 109 688.  
 Rostovzeff, M., rus.-amer. historiker, 182.  
 Rotsrup (Hansted hd.), 483.  
 Rothe, Tyge, da. forfatter, 147 f. 151 f.  
 Rothkirck, Wenzel, schlesisk-da. adelsmand, 340.  
 Rousseau, J. J., svejtsisk-fr. filosof, 131 536.  
 Roving, Thorkild, da. mediciner, 619 622 626.  
 Rubens, Peter Paul, flamsk maler, 604.  
 Rubjerg (Vennebjerg hd.), 492.  
 Rubruk, Guillaume de, fr. opdagelsesrejsende, 553.  
 Rud, Erik, da. adelsmand, 479.  
 Rugballe (Jelling s. Tørrild hd.), 322.  
 Rumænien, 178.  
 Rundetårn (Kbh.), 570.  
 Runeberg, Edv., sv. embedsmand, 132.  
 Rusland, 63 85 273 296 299 306 f. 309 349 354 365–67 381 f. 533 f. 610 654 677 704 f. 723.  
 Russel, Jeffrey Burton, amer. historiker, 319 f.  
 Ryegaard (Rye s. Volborg hd.), 586.  
 Rügen, 1–8 11 20.  
 Rystad, Göran, sv. historiker, 306.  
 Ryvangen (Kbh.), 724.  
 Ræstad, Arnold, no. jurist og historiker, 395 412 459.  
 Rødding (Nørlyng hd.), 485.  
 Rømeling, Hans Henrik, da. statsminister, 508.  
 Rømer, Ole, da. fysiker, 573.  
 Rønne, B. F., da. redaktør og landøkonom, 250.  
 Rønne hd., 7.  
 Rønnow, Anna, da. adelsdame, 341.

- Rørdam, H. F., da. kirkehistoriker, 23–25  
30 f. 35 57 82 440 489 f. 564.  
Råbjerg (Horns hd.), 492.
- Sachsen, 62 64 72 81 85 92 104 118 256  
324 404 427 f.
- Sachsen-Lauenburg, 13 17.
- Sadolin, Jørgen Jensen, superintendent  
over Odense stift, 469 473 486.
- Sakskøbing, 82 99.
- Saldern, Caspar von, rus. gesandt, 609 f.
- Salicath, Peter, da. jurist, 276.
- Sallust, rom. historiker, 177 656–58.
- Salt, John, eng. historiker, 256 f.
- Saltza, H. H. von, sv. embedsmand, 613.
- Salvius, se Adler-Salvius.
- Salzburg, 585.
- Samsonowicz, H., po. historiker, 690.
- Samsø, 7.
- Samuel, Alan E., amer. historiker, 655 f.
- San Clemente (Rom), 659.
- San Sebastiano basilikaen (Rom), 659.
- Sandager (Båg hd.), 476.
- Sander, Erich, ty. historiker, 313.
- Sandomierz (Polen), 348.
- Sankt Peter, apostel, 659 f.
- Sanssouci (Berlin), 255.
- Santa Maria in Domenica (Rom), 333.
- Santa Prisca (Rom), 659.
- Šaskol'skij, I. P., sovjet. historiker, 309 f.
- Sass, Else Kai, da. kunsthistoriker, 574–  
91.
- Saville, John, eng. historiker, 357.
- Savolax (Finland), 678.
- Sawyer, Peter, eng. historiker, 320 668 f.  
672 f.
- Saxo Grammaticus, da. historiker, 21 23  
31 43 97 121 317 322 f. 328 429 438.
- Saxtorp, Niels M., da. historiker, 177–83  
312–15.
- Sayles, G. O., irsk historiker, 320.
- Scavenius, Jacob, da. minister, 647.
- Ščerbačev, J. N., sovjet. historiker, 310.
- Schacht, Hjalmar, ty. finansmand, 719 f.
- Schack-Rathlou, J. O., da. statsminister,  
145 147 f. 153 167 499 504–06 508–10  
513 516.
- Schauenburg, 1.
- Scheidt, Hans W., ty. nazistisk partifunk-  
tionær, 377.
- Schepelern, H. D., da. klassisk filolog,  
559–74.
- Schepper, Cornelius, holstensk publicist,  
448 453 460.
- Schildhauser, Johs. ty. historiker, 687.
- Schimmelmänn, Heinrich Carl, da. skat-  
mester, 150 165 499 502.
- , Heinrich Ernst, da. kommerceminister,  
163 165 f.
- , Heinrich Ludwig Ernst, da. general-  
major og guvernør, 168 f.
- Schou, J. H., da. embedsmand og legat-  
stifter, 610.
- Shouw, Joachim Frederik, da. botaniker  
og politiker, 273.
- Schreiber, Richard, ty. marineattaché i  
Oslo, 377.
- Schreiner, Johan, no. historiker, 394 400  
404 407 411–17 459.
- Schröder, Josef, ty. historiker, 383 f.
- Schulin, J. S., da. udenrigsminister, 254.
- Schultz, Gerhard, ty. historiker, 373 721  
727.
- Schumacher, Andreas, da. diplomat, amt-  
mand, 495 504.
- , Peter Christian, da. diplomat, amt-  
mand, 694–96.
- Schurff, Hieronimus, ty. retslærd, 415.
- Schuster, Peter, østrigsk historiker, 706 f.
- Schwaben, 324 686.
- Schwarzburg, Günter von, ty. lejetrop-  
fører, 62.
- Schwarzwald, 676 f.
- Schwebel, Kurt, ty. historiker, 330–32.
- Schweiz, 645 651 726.
- Schück, Herman, sv. historiker, 683.
- Schytté, Andreas, da. professor i statsvi-  
denskab, 129.
- Schäfer, Dietrich, ty. historiker, 76.
- Schønning, Gerhard, no.-da. historiker,  
497.
- Scott, W. W., skotsk historiker, 329.
- Scullard, H. H., eng. historiker, 313.
- Sebáněk, Jindřich (Henrik), tjekkisk hi-  
storiker, 645.
- Sebottendorff, Tamm von, kursachsisk di-  
plomat, 62.
- Seeck, Otto, ty. historiker, 662.
- Seedorf (Holsten), 431.
- Seely, John Robert, eng. historiker og for-  
fatter, 301.
- Segeberg, 151 675.
- Segur, Graf von, østrigsk adelsmand,  
585.



- Sehested, Hannibal, da. statsmand, 578 584 601.  
 Seisser, oberst von, bayersk politichef, 716.  
 Sejlstrup (Børglum hd.), 483 491.  
 Selsø (Horns hd.), 233 243.  
 Semmingsen, Ingrid, no. historiker, 291.  
 Seneca, rom. forfatter og filosof, 551.  
 Sennels (Hillerslev hd.), 493.  
 Septimus Severus, rom. kejser, 180 663.  
 Serup (Hids hd.), 480.  
 Seton-Watson, R. W., eng. historiker, 706.  
 Sevaldsen, Jørgen, da. historiker, 300 f.  
 Sevel (Ginding hd.), 480.  
 Severinsen, Peder, da. kirkehistoriker, 481.  
 Seys-Inquart, Arthur, østrigsk nazistisk rigsstattholder, 376.  
 Shakespeare, William, eng. digter, 707.  
 Shanghai, 681.  
 Shapiro, Leonard, B., eng. politolog og historiker, 366 f.  
 Shapur, persisk konge, 667.  
 Shellhuset (Kbh.), 389.  
 Shetlandseerne, 398 400 410.  
 Sibbern, F. C., da. filosof, 266 270.  
 Sicilien, 384 434.  
 Sigbrit Villoms, Christian II's rådgiver, 681.  
 Sigerslevvester (Lynge-Frederiksborg hd.) 483.  
 Silkeborg len, 487.  
 Simmelkær, Lauritz, da. forlægger, 124 513.  
 Sindal (Vennebjerg hd.), 492.  
 Sinoviev, G. J., sovjet. politiker, 370.  
 Siškin, V. A., sovjet. historiker, 310.  
 Sjælland, 15 f. 44 66 70 75 84 97 101 105 110 f. 115 151 191 220 225 f. 233 f. 235 237 239 243 246 f. 275 393 485 618 671.  
 Sjödin, L., sv. historiker, 36.  
 Skagen, 470 492.  
 Skálholt (Island), 571.  
 Skallerup (Morsø Nr. hd.), 493.  
 Skallerup (Vennebjerg hd.), 479 493.  
 Skamby (Skam hd.), 476.  
 Skanderborg, 18 112 118 f.  
 Skandinavien, 307 309–11 345 356.  
 Skara (Sverige), 683.  
 Skardal (Skordal) (Sverige), 398.  
 Skave, Niels, biskop over Roskilde stift, 226.  
 Skedala (Halland), 614.  
 Skeel, Axel, da. adelsmand, 341.  
 Skeel, Christen Albertsen, da. rigsråd, 579.  
 –, Jørgen, da. adelsmand, 341.  
 Sibby (Horns hd.), 45 436 f. 439 519 529.  
 Skjernå, 286 288.  
 Skjersø (nu Skærso) Dråby s. Mols hd.), 75.  
 Skjoldenæs len, 248.  
 Skjoldenæsholm (Valsølle s. Ringsted hd.), 256.  
 Skodvin, Magne, no. historiker, 296 375–77.  
 Skokloster (Sverige), 340 580 589 602.  
 Skorzensky, Otto, ty. officer, 384.  
 Skotland, 29 50 329 410–12 422 434.  
 Skt. Petersborg, se Leningrad.  
 Skovgaard, Hans, da. kancellisekretær og rigsråd, 68 70 f. 79.  
 –, Hans Andersen, da. mediciner, 568.  
 –, Johanne, da. historiker, 555 558 603.  
 Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker, 93 315–17 322 f. 668–73.  
 Skovmand, Roar, da. historiker, 196.  
 Skram, Peder, da. admiral og rigsråd, 205 491.  
 Skrifer, Anders, borgmester i København, 54.  
 Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker, 233 236 243–53 261–64 282 290 612–19 651.  
 Skulason, Thorlak, bisp på Hólar, 568.  
 Skydebjerg (Båg hd.), 472.  
 Skytte, Johannes, sv. hofråd, 447.  
 Skyum-Nielsen, Niels, da. historiker, 197–99 386 f.  
 Skærum (Horns hd.), 492.  
 Skæve (Dronninglund hd.), 492.  
 Skåne, 7 15 f. 37 63 65 68 f. 91 97 105 111 228 331 393 471 564 612–15 618 671.  
 Skåne Landsting, 205.  
 Skånland, Vegard, no. historiker, 328.  
 Slagelse, 484.  
 Slange, Niels, da. historiker, 456 f. 564.  
 Slesvig, 118 127 150 f. 153 275 322 418 f. 427 429 440 453 455 460 464 490 533 621 f. 630 f. 634–36 650 f. 654.  
 Slettebo, Jørgen, da. historiker, 555.  
 Slicher van Barth, B. H., hollandsk agrarhistoriker, 251.  
 Slien, 153.  
 Slocum, Robert C., amer. historiker, 639.  
 Slottved, Ejvind, da. historiker, 465–94.

- Slovakiet, 297 f.  
 Smedberg, Staffan, sv. historiker, 612–19.  
 Smidstrup (Bårse hd.), 249.  
 Sminge (Tvilum s. Gjern hd.), 483.  
 Smith, Henrik, da. humanist, 450.  
 Smolensk, 675.  
 Smørum (Smørum hd.), 229.  
 Småland, 67 616.  
 Snedorff, Frederik, da. historiker, 155 158.  
 –, J. S., da. forfatter, 129 f. 135 139 143.  
 Snostrup (Ølstykke hd.), 229.  
 Soho, Tokutomi, japansk politiker, 361.  
 Solbjerg (Morsø Nr. hd.), 492.  
 Sophie, da. dronning, 457 557.  
 Sophie Amalie, da. dronning, 585–87 600.  
 Sophie Amalienborg (Kbh.), 600.  
 Sophie Magdalene, da. dronning, 254.  
 Sophienberg, (Hørsholm s. Lyng-Kronborg hd.), 254.  
 Sorø, 247 292 341 566 576 601.  
 Sorø Akademi, 341 578.  
 Soustelle, Jaques, fr. sociolog og politiker, 188–90.  
 Sovjetunionen, 296 299 307–09 379 385 391 731.  
 Soya, Carl Erik Martin, da. digter, 648.  
 Spanien, 41 162 297 299 347 434 601 711 718.  
 Sparre, Gabriel, da. adelsmand, 29.  
 Sparta, 552.  
 Spear, Percival, eng. historiker, 353.  
 Spegelberg, Hans, sv. kansler, 683.  
 Spengler, Oswald, ty. historiker, 190.  
 Speváček, J., tjekkisk historiker, 645.  
 Spithoff, Johannes (Hans Mønster), da. professor, 24–27 39 41 f. 57.  
 Split, Jacob, biskop over Ribe stift, 10 106 108 117.  
 Sporon, B. G., da. embedsmand og forfatter, 151 f.  
 Spärck, Ragnar, da. zoolog, 574.  
 St. Blasiens, ty. kloster, 677.  
 St. Jan, 165.  
 St. Thomas, 164 f. 168–70 174.  
 Stagstrup (Hassing hd.), 493.  
 Stalin, Josef, sovjet. statsleder, 307 369.  
 Stempe, Henrik, da. retslærd, 138 511 646.  
 Stangerup, Hakon, da. litteraturhistoriker, 501.  
 Stauning, Thorvald, da. statsminister, 623 f. 631 633.  
 Stavanger, 405.  
 Steed, Henry Wickham, eng. redaktør, 706 f.  
 Steen, Sverre, no. historiker, 375 408 458.  
 Steensberg, Axel, da. historiker, 233.  
 Steensen, Niels (Steno), da. geolog og teolog, 573.  
 Steensgaard, Niels, da. historiker, 311 679 684 f.  
 Steenstrup, Johs., da. historiker, 233.  
 Steenwinckel, Morten, da. maler og arkitekt, 581 f.  
 Stein, A., ty. historiker, 656.  
 –, A. F., da. bogtrykker, 138.  
 Steinmetz, Eigil, da. redaktør, 388.  
 Stemmann, Chr. Ludvig, da. finansminister, 166 f.  
 Steneberg, Karl Erich, sv. kunsthistoriker, 586.  
 Stenstrup (Bårse hd.), 249.  
 Stenton, F. M., eng. historiker, 320 f.  
 Stephanus, Stephanus Johannes, da. filolog og historiker, 322 426 441 569.  
 Stettin, 4 29 41 86–89 92 423.  
 Sthyr, Jørgen, da. kunsthistoriker, 579 587 602 604.  
 Stig Andersen, da. adelsmand, 104.  
 Stindben, Peder, præst til Ørum, 492.  
 Stjärnarp (Halland), 616 618.  
 Stockholm, 30 35 38 132 193 293 340 344 357 384 389 446 489 580 588 683 726.  
 Stockholms len, 613.  
 Stockholms slot, 643.  
 Stolberg, Christian, holstensk digter og oversætter, 152.  
 –, Fr. Leopold, holstensk digter, 152 f.  
 Stones, E. L. G., eng. historiker, 329.  
 Stoob, Heinz, ty. historiker, 331.  
 Storbritannien, 300 306 367 385 712.  
 Store Arden (Hindsted hd.), 483.  
 Store Bælt, 20.  
 Stormarn, 490.  
 Stralsund, 3–6 330–32 687 f.  
 Strandby (Gislum hd.), 479.  
 Strasbourg, 41 f. 677.  
 Strassburger, H., ty. historiker, 656.  
 Straub, J., ty. historiker, 662 665.  
 Strehle, Aksel, da. historiker, 551.  
 Struensee, Johan Friedrich, ty.-da. læge og statsmand, 123 135 f. 138 144 146 148 150 310 496–98 500 506 509 515 f. 605 607–11 647.

- Strutt, John William, eng. naturvidenskabsmand, 707.  
 –, Robert John, eng.-amer. naturvidenskabsmand, 707.  
 Struve, P., rus. historiker, 705.  
 Strängnäs, 423 425 437 683.  
 Strömberg-Back, Kerstin, sv. historiker, 94.  
 Stubber kloster (Ginding hd.), 480.  
 Stubbs, William, eng. teolog, 320.  
 Sture, Sten, d.æ., sv. rigsforstander, 45 448 f.  
 –, Sten, d.y., sv. rigsforstander, 29.  
 Sturlason, Snorre, islandsk historieskriver, 317.  
 Sturm, Johan, ty. pædagog, 41 f.  
 Stygge, Hans, da. adelsmand, 47.  
 –, Peder, da. ridder, 106.  
 Sueton, rom. historiker, 52 f. 56 58.  
 Suhm, P. F., da. historiker, 123–25 129–46 148–50 153–58 495–516.  
 Sumer, 312.  
 Sundby (Morsø Nr. hd.), 492.  
 Sundeved, 555.  
 Sunds hd., 471.  
 Svabe, Jacob, da. mediciner, 569.  
 Svale, da. lavadelsslægt, 340.  
 Svaalestuen, Andreas A., no. historiker, 291.  
 Svane, Hans, biskop over Sjællands stift, 579.  
 Svaning, Hans, da. historiker, 21–35 37–43 45–49 52–58 95 101 f. 425 430 435 439 441 445 f.  
 Svartsjö (v. Stockholm) (Sworte querne), 398.  
 Svartrå (Halland), 483.  
 Svave, Peder, pommersk-da. diplomat og rigsråd, 403 429 453 519 525.  
 Sveinsson, Brynjulf, biskop på Skálholt, 571.  
 Svej, Niels, da. adelsmand, 11.  
 Svend, biskop over Aarhus stift, 106 108 117.  
 Svendsen, A. Strømme, no. historiker, 641.  
 –, Christen, da. universitetspedel, 81 f.  
 –, Nic., da. forfatter, 194.  
 Svenljunga (Sverige), 67.  
 Svenstrup (Hjortdal s. V. Han hd.), 492.  
 Sverige, 13 21 f. 26 38–40 44 46–49 58–61 63 65 f. 68–72 78 80 82 84–92 102 106 109 204 291 294 306 f. 310 337 344–47 364 f. 367 384 389 398 419 f. 423 427 f. 431 434 436–39 443–47 451 453 461 f. 517 578 600 602 612 614 f. 643 671 677 684 694 719 724.  
 Svostrup (Hids hd.), 480.  
 Swan, nordty. landskab, 13.  
 Swart, Peder, sv. historiker, 35 f. 39 447.  
 Sybel, H. von, ty. historiker, 325.  
 Sydney, 319.  
 Sydow, A. E., von, sv. ingeniør, 700.  
 Sydslesvig, 533 555.  
 Sydøstasien, 159 297 311.  
 Symmachus, Q. Aurelius, rom. senator, 666.  
 –, Q. Memmius, rom. historiker og senator, 666.  
 Syme, Ronald, eng. historiker, 179 181 656 f. 662 664–66.  
 Synesios fra Kyrene, gr. filosof, 665.  
 Syrien, 178.  
 Syrien, rom. provins, 667.  
 Szpak, Jan, po. historiker, 682 f.  
 Sæby, 492.  
 Søborg slot (Søborg s. Holbo hd.), 7.  
 Søby (Båg hd.), 476.  
 Søby Søgaard (Nørre Søby s. Åsum hd.), 75.  
 Södra Fjärdhundraland (Sverige), 354.  
 Søllerød (Sokkelund hd.), 490.  
 Søllinge (Vindinge hd.), 483.  
 Sønder Tranders (Fleskum hd.), 485 493.  
 Sønder Omme, 287.  
 Sønderbjerg (Refs hd.), 492.  
 Sønderborg, 555.  
 Søndergaard, Bent, da. stednavneforsker, 668–73.  
 Sønderhalland, 7.  
 Sønderjylland, 1 7 9 17 f. 193 f. 555 650.  
 Sørensen, H. P., da. historiker, 631.  
 –, Peter, da. historiker, 731 f.  
 Sørup, (Eskilstrup s. Falster Nr. hd.), 471.  
 Tabaco, Giovanni, ital. historiker, 325.  
 Tacitus, rom. historiker, 177.  
 Tacitus, rom. kejser, 665.  
 Taft, William H., amer. præsident, 709.  
 Tamm, Ditlev, da. retshistoriker, 646 f.  
 Tampere (Finland), 392.  
 Tanderup (Båg hd.), 472.  
 Tange (Øksendrup s. Gudme hd.), 340.  
 Tanager, 711.

- Tannenberg, 332 334.  
 Tanner, J. R., eng. historiker, 342 f.  
 Tapdrup (Nørlyng hd.), 485.  
 Taurus, Titus Staticus, romer, 659.  
 Tawney, R. H., eng. historiker, 337 f.  
 Taylor, Lily Ross, amer. historiker, 656 f.  
 Teczyński, Jan, po. diplomat, 337.  
 Tenochtitlan (nu Mexico City), 184–86.  
 Terboven, Josef, ty. rigskommisær i Norge, 375–78.  
 Terkelsen, Søren, da. toldembedsmand og oversætter, 578.  
 Teutoburgerwald, 179.  
 Texcoco, aztekisk by, 185.  
 Texcoco, mexikansk sø, 184.  
 Thensen, 170.  
 Thenner, Hieronimus, hessisk-da. kgl. råd, 421.  
 Theodosius, rom. kejser, 662 664.  
 Thersienstadt, 724.  
 Thielen, Peter Gerhard, ty. historiker, 334.  
 Thiset, A., da. historiker, 105 f 202 224 522.  
 Thomas Aquinas, ital. teolog og filosof, 319.  
 Thomas, Georg, ty. historiker, 299.  
 Thomesen, Hartvig, da. adelsmand, 492.  
 Thompson, J. E. S., amer. historiker, 189.  
 Thomsen, Ingeborg Refslund, da. forfatter, 194.  
 –, Kr., da. ingeniør, 284.  
 –, Rudi, da. historiker, 638–40.  
 Thor, nordisk gud, 507.  
 Thorborg, Karsten, da. historiker, 605–12.  
 Thorkelin, Grímur Jónsson, da. geheimearkivar, 138 498.  
 Thorn (Torun) (Polen), 334 336.  
 Thorsen, Chr., da. historiker, 229.  
 –, Svend, da. historiker, 193–96.  
 Thott, Erik Akselsen, da. adelsmand, 678.  
 –, Otto, da. statsmand og bogsamler, 508 511.  
 Thorvaldsen, Bertel, da. billedhugger, 647.  
 Thukydide, gr. historiker, 723.  
 Thurah, Laurids de, da. arkitekt, 257 f.  
 Thy, 14 f. 119 469.  
 Thünen, Johan Heinrich von, ty. økonom, 650.  
 Thüringen, 672.  
 Thyssen, Hans, da. skolemand, 193.  
 Ticino (Italien), 324.  
 Tiertart, Johan von, ty. ordensridder, 332 f.  
 Tigris, 312.  
 Tilly, Johan Tserclaes, ty. feltherre, 589.  
 Timirazev, D. A., historiker, 705.  
 Ting Jellinge (V. Flakkebjerg hd.), 483 490.  
 Tinghøj batteri, 295.  
 Tiretta, E., brit. embedsmand i Indien, 353.  
 Titus Livius, rom. historiker, 32 664.  
 Tjekkoslaviet, 298 577 645.  
 Tjæreby (Strø hd.), 483.  
 Tlacopan, aztekisk by, 185.  
 Tolder, Hans Bartholomæussen, da. embedsmand, 518 f. 527.  
 Toronto (Canada), 349.  
 Torslev (Dronninglund hd.), 479 492.  
 Tortzen, Christian, da. historiker, 724 f.  
 Torup (Hjortdal s. V. Han hd.), 492.  
 Toynbee, Arnold T., eng. historiker, 190.  
 Trajan, rom. kejser, 178 497.  
 Trandum (Ginding hd.), 480.  
 Tranekær (Langlands Nr. hd.), 472.  
 Tranmæl, Martin, no. revolutionær socialist, 355.  
 Transsylvanien, 696.  
 Tratziger, Adam, gottorpsk kansler, 427 f.  
 Trelleborg (Hejninge s. Slagelse hd.), 292.  
 Trier, 325.  
 Troels-Lund, Troels Frederik, da. historiker, 59 71 73–76 90 f.  
 Trojel, H. J., da. redaktør, 266.  
 Trolle, Børge, da. rigsråd, 491.  
 –, Elisabeth, da. adelsdame, 29.  
 –, Gustav, sv. ærkebisp, 450.  
 –, Herluf, da. admiral og rigsråd, 75.  
 Trolleholm (Skåne), 618.  
 Trommer, Aage, da. historiker, 386–90 724–26.  
 Trondheim, 355 439.  
 Truman, Harry S., amer. præsident, 379 723.  
 Tryggevælde len, 248.  
 Tsuzuki, Chushichi, japansk historiker, 356.  
 Tullebølle (Langlands Nr. hd.), 472.  
 Tunesien, 178.  
 Tunis, fr. koloni, 383.  
 Turebyholm (Tureby s. Fakse hd.), 254.  
 Turin, S. P., historiker, 705.

- Turup (Båg hd.), 476.  
 Tuse hd., 248.  
 Tuttle, Howard Nelson, amer. filosof, 304 f.  
 Tveje Merløse (Merløse hd.), 483.  
 Tvilum (Gjern hd.), 483.  
 Tyge, biskop over Børglum stift, 114–16.  
 Tyskland, 33 41 44 143 310 324 344 f. 371–75 378 f. 390 f. 477 534 630 f. 633 645 649 651 685 706 715 718 f. 721 723 726–31.  
 Tæbring (Morsø Sdr. hd.), 492.  
 Tägil, Sven, sv. historiker, 100 103 306.  
 Tømmerby (V. Han hd.), 479 491.  
 Tönnersjö hd. (Halland), 612.  
 Tørning (Hammelev s., Fram hd.), 18.  
 Taageby (Fuglse hd.), 473.  
 Tåsinge, 17 471.
- Udovitch, A. L., amer. historiker, 673 f.  
 Uffe (Offa), da.-eng. sagnkonge, 323.  
 Uffesen, Johan, da. adelsmand, 7.  
 Ukraine, 348.  
 Ulfeldt, Anna Cathrine, da. adelsdame, 584 596.  
 –, Anne Sophie, da. adelsdame, 576 604.  
 –, Corfitz, da. rigshofmester, 583–85 591 f. 601.  
 –, Corfitz Anton, da.-østrigsk adelsmand, 576 584 f. 604.  
 –, Ebbe, da. adelsmand, 584.  
 –, Flemming, da. adelsmand, 583.  
 –, Jacob, da. rigsråd, 233 422 425 441 f. 444 454.  
 –, Laurids, da. adelsmand, 576 583.  
 –, Hack, da. adelsmand, 68.  
 –, Holger Gregersen, da. rigsråd, 684.  
 –, Ide, da. adelsdame, 75.  
 –, Truid Gregersen, da. rigsråd, 37 450.  
 Ulpian, rom. jurist, 181.  
 Ulrich, hertug af Mecklenburg, 63 427.  
 Ulse (Fakse hd.), 483.  
 Ulsig, Erik, da. historiker, 219–32.  
 Ulsted (Kær hd.), 492.  
 Understed (Dronninglund hd.), 491.  
 Ungarn, 297 645 697 706 f.  
 Uppsala, 22 32 f. 35 44 57 292 303 353 357 f. 384.  
 Uppsala len, 705.  
 Ural, 704.  
 Uranius Antonius, rom. kejser, 667 f.
- Urne, Axel, da. rigskansler, 75.  
 Urne, Claus, da. rigsråd, 491.  
 –, Johan, da. adelsmand, 37.  
 Urup (Østbirk s. Voer hd.), 491.  
 USA, 297 357 378 f. 385 628 631 708 771 723.  
 Ussing, Niels, da. økonom, 701.  
 Utenhof, Wolfgang von, gottorpsk kansler, 446.  
 Utterström, G., sv. historiker, 615.
- Vadom (Kær hd.), 491.  
 Vadstena, 644.  
 Vagrien, 107.  
 Vaillant, G. C., amer. historiker, 188 190.  
 Vaizey, J., irsk historiker, 297.  
 Valakiet, fyrstendømme, 696 f.  
 Valdemar d. Store, da. konge, 328.  
 Valdemar Sejr, da. konge, 215 f. 652.  
 Valdemar III, da. konge, slesvigsk hertug, 1–11 15 17 19 f. 107 f. 110 f. 113 116–18.  
 Valdemar Atterdag, da. konge, 35 94 96 99 f. 102–04 330 f. 419 437 439 441 451–53.  
 Valdemar Christian, søn af Christian IV og Kirsten Munk, 585.  
 Valdemarsslot (Tåsinge), 581 f.  
 Valentianus I, rom. kejser, 662.  
 Valentinianus II, rom. kejser, 664.  
 Valentin, Veit, ty. arkivar, 719.  
 Valerianus, rom. kejser, 661.  
 Valkendorf, Kristoffer, da. statsmand, 63.  
 Valsgaard (Hansted hd.), 483.  
 Vanggaard, Jens, da. politiker, 621 625 f.  
 Varberg, 63–66 68–70 72 86 88 92 414.  
 Vardøhus, 145.  
 Vasa (Sverige), 354.  
 Vasa, sv. kongehus, 417 423 446.  
 Vasari, Giorgi, ital. maler og kunsthistoriker, 578.  
 Vasjukov, V. S., sovjet. historiker, 365.  
 Vatikanet, 292 645.  
 Vaupel, O., da. oberst og militærhistoriker, 67.  
 Vedel, Anders Sørensen, da. historiker, 35.  
 Vegetius, senrom. militærforfatter, 177.  
 Veith, G., østrigsk oberst og militærforfatter, 183 313.  
 Vejerslev (Houlbjerg hd.), 480.  
 Vejle, 208 322.  
 Vejle (Salling hd.), 483.

- Vejle, C. Ostersen, se Weile.  
 Vemmenshøgs hd., 7.  
 Vendelbo (Aalborg) stift, 77 468 f. 471–76 479 481 483 486 f. 490 f. 518.  
 Venden, 8.  
 Vendsyssel, 223 237 469 f.  
 Venezia, 334.  
 Venezuela, 163.  
 Venge, Mikael, da. historiker, 429 680 f. 683 f.  
 Venne, Adrian van de, hollandsk maler 582.  
 Vennebjerg (Vennebjerg hd.), 479 491.  
 Vera Cruz (Mexico), 184.  
 Verden, 592.  
 Vergil, rom. digter, 568.  
 –, Polydor, ital. humanist, 52 f. 55 f.  
 Vermund, da. sagnkonge, 322 f.  
 Versailles, 628 630 f. 727 729.  
 Vespasian, rom. kejser, 53 58.  
 Vesten, L., da. historiker, 481.  
 Vesterhavet, 672 f.  
 Vestervig (Refs hd.), 479 492.  
 Vestervig kloster, 479 491 f.  
 Vestindien, 159 169 f. 172 174.  
 Vestpreussen, 334.  
 Vesttyskland, 390 f.  
 Viborg, 1 77 191 261 264 267 287–89 485 525 527.  
 Viborg (Finland), 678.  
 Viborg amt, 643.  
 Viborg stift, 467 469 471 473 476 479 481 483 d. 486–88 490.  
 Viby, Jylland, 193.  
 Viby (Bjerge hd.), 483.  
 Vietnam, 311 380.  
 Vigen (Norge), 339.  
 Viktor IV, pave, 328.  
 Vilhelm I Erobreren, eng. konge, 668.  
 Vilhjálmsson, Bjarni, islandsk historiker, 291.  
 Villerslev hd., 492.  
 Vindinge hd., 471.  
 Violette, Maurice, fr. minister, 712.  
 Virginia (USA), 131 f.  
 Visby, 87.  
 Viterbo (Italien), 333.  
 Vitruvius, rom. arkitekt, 177.  
 Vitskøl kloster (Bjørnsholm s. Slet hd.), 479.  
 Vittinge (Sverige), 353.  
 Vive (Hindsted hd.), 483.  
 Voer (Dronninglund hd.), 491.  
 Vogel-Jørgensen, Torkild, da. journalist og forfatter, 264 269.  
 Vogt, Martin, ty. historiker, 719 f.  
 Voigt, Johs., ty. historiker, 418.  
 Volle, Hermann, ty. historiker, 390.  
 Volobuev, P. V., sovjet. historiker, 365.  
 Volstrup (Dronninglund hd.), 479 492.  
 Voltaire (egl. François-Marie Arnet), fr. filosof og historiker, 131.  
 Vordingborg, 12 14 109 239 500.  
 Voss, Knud, da. kunsthistoriker, 253–60.  
 Vrejlev (Børglum hd.), 491.  
 Vrejlev kloster, 491.  
 Vretli Hillevi, sv. bibliotekar, 641.  
 Vrå (Børglum hd.), 492.  
 Vråby (Bjæverskov hd.), 483.  
 Vä (Skåne), 478.  
 Vælskland, 41.  
 Værløse, 229.  
 Västergötland, 67.  
 Växjö, 357.  
 Vånga (Skåne), 478.  
 Vålse (Falster Nr. hd.), 473.  
 Wade, Rex A., amer. historiker, 365.  
 Wallace, Henry, amer. politiker, 723.  
 Wallenstein, Albrecht von, kejserlig felt-herre, 680 687.  
 Walpole, Sir Robert, eng. politiker, 343.  
 Walsh, Philippe, da. konsul, 164 f.  
 Walsingham, Sir Francis, eng. diplomat og minister, 457.  
 Warmbrunn, Werner, amer. historiker, 376.  
 Warszawa, 256 259 348 682 688.  
 Wartislaus IV, hertug af Pommern-Wolgast, 3–6.  
 Wasberg, G. C., no. historiker, 641.  
 Washington D.C., 390 710 723.  
 Watermann, T. T., amer. historiker, 187.  
 Watson, G. R., eng. historiker, 180 182 313 f.  
 Weber, Hermann, ty. historiker, 369–71.  
 Webster, Graham, eng. arkæolog, 180 182 f. 315.  
 Weczerka, Hugo, ty. historiker, 674 f.  
 Wedel, Caspar von, ty. lejetropfører, 88.  
 Weibull, Curt, sv. historiker, 317.  
 –, Jörgen, sv.-da. historiker, 621 626.  
 –, Lauritz, sv. historiker, 198.

- Weichsel, 335.  
 Weile, Christen Ostersen, da. juridisk forfatter, 201 204.  
 Weimar, 151 645 718 727–29.  
 Weise, Erich, ty. historiker, 335 f.  
 Weitenau, ty. provsti, 677.  
 Welles, Sumner, amer. embedsmand, 723.  
 Wenström, Torsten, sv. retshistoriker, 216.  
 Wenskus, R., ty. retshistoriker, 202.  
 Wentz, Gottfried, ty. historiker, 338 f.  
 Werlauf, E. C., da. historiker, 149.  
 Werle, 1 3–7 11 13 16 106 109.  
 Wessén, Elias, sv. historiker, 671 f.  
 Westfalen, 675.  
 Westh, Th. Claudi, da. ingeniør, 283 f. 287.  
 Whitaker, Arthur P., amer. historiker, 299.  
 Whitelock, Dorothy, eng. historiker, 320.  
 Wiberg, S. V., da. genealog, 484.  
 Widding, Ole, da. filolog, 233 248.  
 Wieland, C. M., ty. digter, 131.  
 Wien, 256 330 338 346 583 603 605 620 696.  
 Wilda, Wilhelm Eduard, ty. retshistoriker, 210.  
 Wilhelm IV, landgreve af Hessen, 427 429 433 685.  
 William I, skotsk konge, 329.  
 Williams, E. N., eng. historiker, 342 f.  
 Wilmann, Johan, da. politiker, 193.  
 Wilson, Harald, eng. premierminister, 381.  
 Wilson, Woodrow, amer. præsident, 630 636 722.  
 Wirth, Peter, ty. historiker, 297.  
 Wisti, Folmer, da. forfatter, 195.  
 Witechind, sachsisk historieskriver, 53.  
 With, Erik, da. officer, 621 626–28.  
 Wittram, Reinhard, ty. historiker, 365–67.  
 Wittrup, P. L., da. historiker og genealog, 224.  
 Witzlaus III, fyrste af Rügen, 3.  
 Wladimiri, Paulus, po. propagandist, 335.  
 Woldbye, Ole, da. fotograf, 254.  
 Wolf, Christian von, ty. filosof, 511.  
 Wolff, E. N., da. officer, 295.  
 Wood, Stephen, B., amer. historiker, 708.  
 Woolman, David S., amer. historiker og journalist, 711 f.  
 Worm, Ole, da. videnskabsmand, 559–65 567–74.  
 Worm, Oluf, da. skolemand, 502.  
 Wormdit, Peter von, ty. ordensridder, 332 f.  
 Wrangel, Karl Gustav, sv. admiral, 589 602.  
 Wrigley, E. A., eng. historiker, 693 f.  
 Wroclaw (Breslau), 724.  
 Wuchters, Abraham, da. maler, 574–80 582 584–86 588–92 596 f. 600 f. 603 f.  
 Wusenbenz, Bernhard, ty. købmand, 70.  
 Württemberg, 654.  
 Yahil, Leni, israelsk historiker, 725.  
 Yeo, Eileen, eng. historiker, 357.  
 York (England), 672 f.  
 Young, Owen D., amer. jurist og erhvervsmand, 719 f.  
 Ystad, 482.  
 Zahle, C. Th., da. statsminister, 619–23 627 631–33 635 f.  
 Zelnik, Reginald E., amer. historiker, 704 f.  
 Zimmermann, Ludwig, ty. historiker, 685.  
 Zosimus, gr. historiker, 664 666.  
 Zwicky, H., svejtsisk historiker, 181.  
 Zwinger, Jacob, svejtsisk videnskabsmand, 561.  
 Zwolle (Holland), 601.  
 Zürich, 380.  
 Zöllner, E., østrigsk historiker, 639.  
 Æbelholt kloster (Tjæreby s. Strø hd.), 478.  
 Ægypten, 181 314 655 714.  
 Ærø, 7 18.  
 Øland (Ø. Han hd.), 491.  
 Ølstykke hd., 229.  
 Øresund, 87 420 613 643.  
 Ørslev kloster (Ørslevkloster s. Fjends hd.), 479.  
 Ørsted (Båg hd.), 472.  
 Ørsted, Anders Sandøe, da. retslærd og statsminister, 217 267 f. 273 f. 276 280 532 646.  
 –, Peter, da. historiker, 656–58.  
 Ørum (Dronninglund hd.), 492.  
 Ørum (Hassing hd.), 493.  
 Øsel, 63 85 92.

- Ø. Brønderslev (Børglum hd.), 492.  
 Ø. Jølby (Morsø Nr. hd.), 493.  
 Østersøen, 85 681 688.  
 Østpreussen, 334 f.  
 Østrig, 324 346 f. 372 584 639 645 696 f.  
 706 f. 731.  
 Østtyskland (DDR), 346.  
 Övedskloster (Skåne), 618.  
 Øverød (Søllerød s. Sokkelund hd.), 505.  
 Øyen, Erling, no. historiker, 394 415.
- Åbenrå, 19.  
 Åbo (Finland), 350.  
 Åkermann, Sune, sv. historiker, 291 303.  
 Aakjær, Jeppe, da. digter, 286.
- Aakjær, Svend, da. historiker, 233 f. 240  
 243 249–51.  
 Aakær len, 487.  
 Ålandsøerne, 349 f.  
 Aalborg, 469 485 493 518 527 675 689.  
 Åquist, Gösta, sv. retshistoriker, 211 218.  
 Aarhus, 106 108 163 193 205 209 332  
 346 361–64 388 517 519 526 528 551  
 560 642 695.  
 Aarhus stift, 467 471 476 480 483 f. 486–  
 88 490 493.  
 Aarhusgaard len, 487.  
 Aasted (Horns hd.), 492.  
 Åsum hd., 228.  
 Åsunden, 67 91.

## RETTELSER

S. 13 note 54: **XX**, *les*: **X**.

S. 386 l. 1: Rübner-Jørgensen, *les*: Rübner Jørgensen.



# Oversigt

## OVER INDHOLDET AF HISTORISK TIDSSKRIFT

### 12. RÆKKE BIND I-VI

#### *Afhandlinger og småstykker*

BAGGE, POVLE: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter. (Zusammenfassung) .....	IV	423
BARTHOLDY, NILS G.: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730. (Zusammenfassung) .....	V	577
CHRISTENSEN, AKSEL E.: Mellem vikingetid og Valdemarstid. Et forsøg på en syntese. (Summary) .....	II	31
- Hvilken (kong) Svend belejrede Hedeby? I. Historiske identifikationsmuligheder. (Summary) .....	V	297
CHRISTENSEN, C. A.: Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. (Summary) .....	I	257
- Grev Jakob af Halland - Egholm - Henning Podebusk .....	I	652
- Yngre sjællandske kronikes proveniens. (Summary) .....	IV	97
- Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning. (Zusammenfassung)...	IV	401
DAHLEUP, TROELS: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. (Summary) ..	IV	1
DOLLERUP, PREBEN: Geheimekonseillet og Danske Kancelli 1690-95. (Zusammenfassung) .....	I	1
FELDBÆK, OLE: Caracas-spekulationen 1782-1783. Dansk neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig. (Summary) .....	VI	159
FRIIS, FINN: Corfitz Ulfeldt og hans børn i Basel .....	I	438
GAD, FINN: »Vinlandskortet«. (Summary) .....	II	57
HANSEN, JØRGEN QVISTGAARD: Pavestrid og europæisk storpolitik 1159-70. (Summary) .....	III	369
HJELHOLT, HOLGER: Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London. (Summary) .....	I	608
- Hertug Ernst af Koburg-Gotha og kampen ved Egernførde 5. april 1849. (Zusammenfassung) .....	IV	101
- Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850. (Zusammenfassung) .....	V	55
- H. D. Reedtz' henvendelse i august 1850 til Rusland og Frankrig om militær hjælp mod den slesvig-holstenske aggression. (Résumé) .....	V	327
- Om F. C. Dankwarts »medlemskab« af arvefølgekommissionen 1845-46. (Zusammenfassung) .....	VI	530
ILSØE, HARALD: Håndskriftet H 112 og de danske historikere. En studie i overlevering. (Zusammenfassung) .....	I	399
- Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis. (Summary) ...	VI	21

JENSEN, FREDÉ P.: Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. (Summary) .....	II	375
- Frederik II.s militære politik 1569-70. (Summary) .....	VI	59
JENSEN, JØRGEN: Arkæologi og kulturforskning. (Summary) .....	II	1
KANSTRUP, JAN: Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst. (Summary) .....	VI	1
- Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark. (Summary) .....	VI	93
KLINT, HELGE: Den danske hær i sommeren 1870. (Summary) .....	V	85
KRISTENSEN, ANNE KATRINE GADE: Knud Magnussens krønike. (Summary) .....	III	431
LA COUR, VILH.: Om studiet af vore danske voldsteder. (Summary) .....	I	155
MOLTKE, ERIK: Hvilken (kong) Svend belejrede Hedeby? II. Runologisk datering. (Summary) .....	V	312
MØLLER, JENS: P. F. Suhms regeringsregler 1774. Statens grundstøtter - Menneskeretserklæringer - Sprog og indfødsret. (Zusammenfassung) .....	VI	123
- P. F. Suhms »Euphron«. En nøgleroman med dens nøgler. (Zusammenfassung) .....	VI	495
NILSEN, HALKILD: Frigivelsen av tre amerikanske priseskip i Bergen 1779, og amerikanernes krav om erstatning. (Summary) .....	I	64
PETERSEN, ERLING LADEWIG: Henrik Krummedige og Norge. Studier over Danmarks forhold til Norge 1523-1533. (Summary) .....	III	1
- Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. (Summary) .....	VI	393
- Mogens Thomsen Kaas-affæren 1521-23. En kritisk studie. (Summary) ..	VI	517
PETERSEN, IB DAMGAARD: Aksens OKW-OKM. (Summary) .....	II	91
PINBORG, JAN: En håndbog fra 1462 for studerende ved universitetet i Rostock. (Zusammenfassung) .....	II	363
RASMUSSEN, J. NYBO og JAN PINBORG: Broder Jacob Johansen og Uddrivelseskrøniken. (Zusammenfassung) .....	I	193
RASMUSSEN, KNUD: Danske i den azovske flåde 1696-98. ....	I	462
RATHSACK, MOGENS: Christiern den andens landlov. En undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to. (Summary) .....	II	293
RODE, STIG: Orla Lehmann og »den lehmannske subskription«. (Summary) .....	III	83
SCHOUBYE, JØRGEN: J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning. (Summary) .....	I	535
SJØBERG, ERIK: Odense-privilegiet af 1527. (Summary) .....	II	337
SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugstørrelser i det 17. århundrede. (Zusammenfassung) .....	V	1
SLOTTVED, EJVIND: Klemmebrevene 1555. Studier over præsternes økonomi under Christian III. (Summary) .....	VI	465
STENDER-PETERSEN, OLE: Achatz Ferdinand von der Asseburgs »Denkwürdigkeiten« .....	I	656
SVENNINGSEN, NILS: Danmarks status efter 9. april 1940 og dr. P. Munchs politik. (Summary) .....	V	343
SWENSSON, MARGARETA: Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. (Zusammenfassung) .....	IV	45

### *Teori og metode*

BAGGE, POVLT: Historien og de andre samfundsvidenskaber .....	III	453
CHRISTIANSEN, NIELS FINN: Den marxistiske historieopfattelse. En introduktion .....	VI	535

*Oversigter*

BJERG, HANS CHRISTIAN: Den azteciske kulturs fald . . . . .	VI 184
DAMSHOLT, TORBEN: Det senromerske samfund . . . . .	II 407
FLEDELIUS, KARSTEN: Byzansforskningen efter 1940 . . . . .	V 371
FLOTO, INGA: Tysk debat om Den første Verdenskrig . . . . .	III 111
- Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik . . . . .	IV 107
HEURLIN, BERTEL: Studiet af internationale nedrustningsforhandlinger efter 1945 . . . . .	IV 138
JENSEN, BENT: Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen . . . . .	V 400
NORRIE, GORDON: Hærstabens historiske Arbejder . . . . .	I 673
PEDERSEN, OLE KARUP: Studiet af internationale konflikter efter 1945 . . . . .	II 123
PETERSEN, IB DAMGAARD: Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. Verdenskrig . . . . .	III 129
RIIS, P. J.: Litteratur om klassisk og nærorientalsk arkæologi i Danmark 1963-1967 . . . . .	III 469
SAXTORPH, NIELS: Romersk militærhistorie . . . . .	VI 177
SKOVGAARD-PETERSEN, INGE: Vikingerne i den nyere forskning . . . . .	V 651
SKYDSGAARD, JENS ERIK: Partidannelsen i den sene romerske republik . . . . .	II 395
STENSGAARD, NIELS: Det syttende århundredes krise . . . . .	IV 475
THOMSEN, BODIL RØRDAM: Mellemitaliensk byhistorie i højmiddelalderen (ca. 1000-ca. 1350) . . . . .	V 119

*Nekrologer*

Emilie Andersen. Af JOHAN HVIDTFELDT . . . . .	VI 191
Sture Bolin. Af AKSEL E. CHRISTENSEN . . . . .	I 507
Henry Bruun. Af POV L BAGGE . . . . .	V 433
C. O. BØGGILD-ANDERSEN. Af POV L BAGGE . . . . .	III 174
Gottfrid Carlsson. Af HENRY BRUUN . . . . .	II 140
Knud Fabricius. Af POV L BAGGE . . . . .	III 178
Astrid Friis. Af SVEND ELLEHØJ . . . . .	III 162
Knud Hannestad. Af FRANZ BLATT . . . . .	VI 551
Stig Iuul. Af O. A. BORUM . . . . .	IV 512
Johan Jørgensen. Af TROELS DAHLERUP . . . . .	IV 505
Troels G. Jørgensen. Af POV L BAGGE . . . . .	V 436
Hal Koch. Af POV L BAGGE . . . . .	I 504
Halvdan Koht. Af AKSEL E. CHRISTENSEN . . . . .	III 155
Axel Linvald. Af POV L BAGGE . . . . .	II 143
Hans Lund. Af LORENZ RERUP . . . . .	IV 508
Erik Møller. Af POV L BAGGE . . . . .	I 137
Gunnar Olsen. Af FRIDLEV SKRUBBELTRANG . . . . .	I 238
Johanne Skovgaard. Af HOLGER HJELHOLT . . . . .	III 159
Svend Thorsen. Af ROAR SKOVMAND . . . . .	VI 193
Waldemar Westergaard. Af POV L BAGGE . . . . .	II 139

*Kritik og debat*

Grækenlands forhistoriske kulturer. Af INGRID STRØM og JØRGEN JENSEN . . . . .	IV 517
Niels Jyde som kansler. Af NIELS SKYUM-NIELSEN og LARS-ARNE NORBORG . . . . .	VI 197
Orla Lehmanns erindringer. Af STIG RODE og HOLGER HJELHOLT . . . . .	IV 156
Fortsættelse . . . . .	IV 523
En »uafhængig« gesandt. Af AKSEL SVANE og FINN LØKKEGAARD . . . . .	IV 524
Hærens illegale virke 1943-45. Af HELGE KLINT . . . . .	IV 184

## Anmeldelser

ARNFRED, J. TH.: Askov Højskole i mands minde. Anm. af LORENZ RERUP .	III 222
BECH, SVEND CEDERGREEN: Struensee og hans tid. Anm. af KARSTEN THOR- BORG . . . . .	VI 605
BEHREND, HARALD: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig- Holsteinischen Landkommission 1768-1823. Anm. af FRIDLEV SKRUBBEL- TRANG . . . . .	II 170
BJØL, ERLING: La France devant l'Europe. La politique européenne de la IVe République. Anm. af OLE KARUP PEDERSEN . . . . .	III 247
BLOM, GRETHE AUTHÉN: Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387. Anm. af KARSTEN FLEDELIUS . . . . .	IV 565
BOOCKMANN, ANDREA: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalter- lichen Bistum Schleswig. Anm. af TROELS DAHLERUP . . . . .	III 518
BRO-JØRGENSEN, J. O.: Heinrich Carl Schimmelmann. En studie i skatme- sterens fortid. Anm. af JENS HOLMGAARD . . . . .	V 741
CHRISTENSEN, AKSEL E.: Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund. Anm. af OLAF OLSEN . . . . .	V 441
CLAUSEN, H. P.: Hvad er historie? Anm af POV L BAGGE . . . . .	II 147
DAHLERUP, TROELS: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. Anm. af NIELS SKYUM-NIELSEN . . . . .	II 165
- Det danske sysselprovsti i middelalderen. Anm. af AKSEL E. CHRISTENSEN	V 722
DALGÅRD, SUNE: Dansk-norsk hvalfangst, 1615-1660. En studie over Dan- mark-Norges stilling i europæisk merkantil expansion. Anm. af NIELS STEENSGAARD . . . . .	II 167
Danmarks gamle købstadslovgivning I-V, udg. af ERIK KROMAN. Anm. af TROELS DAHLERUP . . . . .	V 147
Danmarks historie 1-14, red. af JOHN DANSTRUP og HAL KOCH. Anm. af TROELS DAHLERUP, JOHAN JØRGENSEN og OLE KARUP PEDERSEN . . . . .	III 195
Dansk historisk bibliografi 1913-1942 I-II, udg. ved HENRY BRUUN. Anm. af HARALD ILSØE . . . . .	III 497
Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 1915-1965, red. af JØRGEN HATTING og KARL OLSEN. Anm. af BERTEL HEURLIN . . . . .	III 226
Det norske Storting gjennom 150 år 1-4, red. av C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN. Anm. af VAGN SKOV- GAARD-PETERSEN . . . . .	III 534
ELLER, POV L: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82. En undersø- gelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksom- hed. Anm. af ELSE KAI SASS og SVEND ELLEHØJ . . . . .	VI 575
ENGBERG, JENS: Kilder til dansk historie i engelske arkiver. Anm. af HARALD ILSØE . . . . .	IV 190
- Det slesvigske spørgsmål 1850-1853. Anm. af POV L BAGGE . . . . .	IV 595
FELDBÆK, OLE: India Trade under the Danish Flag 1772-1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade. Anm. af POV L BAGGE	IV 584
FENGER, OLE: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. Anm. af TROELS DAHLERUP og STIG JØRGENSEN . . .	VI 200
FINK, TROELS: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. Anm. af V. Sjøqvist . . . . .	I 224
- Spillet om dansk neutralitet 1905-1909. Anm. af V. Sjøqvist . . . . .	I 224
- Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905. Anm. af V. Sjøqvist . . . . .	I 224

Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Anm. af HOLGER HJELHOLT . . . . .	II	181
Frede Bojsens politiske erindringer, udg. ved KRISTIAN HVIDT. Anm. af LORENZ RERUP . . . . .	II	507
Fulton. En rapport undervejs, red. af OLE CRUMLIN-PEDERSEN. Anm. af OLOF HASSLÖF . . . . .	V	135
Fæstebonde i Nørre Thulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, udg. ved JENS HOLMGAARD. Anm. af FRIDLEV SKRUBBELTRANG . . . . .	VI	261
GEMZELL, CARL-AXEL: Raeder, Hitler og Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Anm. af HANS KIRCHHOFF . . . . .	II	187
GISSEL, SVEND: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie. Anm. af SVEND ELLEHØJ og FRIDLEV SKRUBBELTRANG . . . . .	VI	233
GLAMANN, KRISTOF: Otto Thott's Uførgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Anm. af JENS HOLMGAARD . . . . .	II	478
Guvørner Edward Carstensen's indberetninger fra Guinea 1842–1850, udg. ved GEORG NØRREGÅRD. Anm. af OLE FELDBÆK . . . . .	I	495
Handlingar till Nordens historia 1515–23 I, 1515–juni 1518, utg. genom LARS SJÖDIN. Anm. af TROELS DAHLERUP . . . . .	V	151
HANSEN, C. RISE: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Anm. af FRIDLEV SKRUBBELTRANG . . . . .	IV	229
HANSEN, SVEND AAGE: Adelsvældens grundlag. Anm. af SVEND ELLEHØJ og ALBERT FABRITIUS . . . . .	IV	208
HELK, VELLO: Laurentius Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Anm. af P. G. LINDHARDT . . . . .	III	522
HJELHOLT, HOLGER: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–50. Anm. af TROELS FINK . . . . .	III	538
HVIDTFELDT, JOHAN: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Anm. af C. O. BØGGILD-ANDERSEN . . . . .	I	350
HÆSTRUP, JØRGEN: . . . Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943–1945 I. Anm. af ERIK STIG JØRGENSEN . . . . .	III	233
Højesteret 1661–1691 I–II, udg. af POVL BAGGE, JEP LAUSEN FROST og BERT HJEJLE. Anm. af KJELD WINDING . . . . .	I	110
JAPSEN, GOTTLIEB: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Anm. af VAGN SKOVGAARD-PETERSEN . . . . .	V	456
JENSEN, JØRGEN STEEN: Hertug Hans den yngre. Anm. af E. LADEWIG PETERSEN . . . . .	VI	555
JENSEN, POUL: Presse, penge & politik 1839–48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pressekrede – især i København. Anm. af SVEND ELLEHØJ og POVL BAGGE . . . . .	VI	264
JOHANSEN, HANS CHR.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1.: Reformår 1784–88. Anm. af JENS HOLMGAARD . . . . .	V	162
JØRGENSEN, JOHAN: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. Anm. af SVEND ELLEHØJ . . . . .	IV	570
KAARSTED, TAGE: Regeringskrisen 1957. Trekantregeringens tilblivelse. En studie i regeringsdannelse's proces. Anm. af BERTEL HEURLIN . . . . .	III	253
– Påskekrisen 1920. Anm. af SVEN HENNINGSEN . . . . .	VI	619
Kong Christian VIII.s breve 1796–1813, udg. ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. Anm. af GEORG NØRREGÅRD . . . . .	II	176
KRAGELUND, A.: Ludvig Holberg citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius. Anm. af HARALD ILSØE . . . . .	II	469

LA COUR, VILH.: Næsholm. Anm. af HANS STIESDAL.....	I	107
LARSEN, SVEND: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II. Anm. af E. LADEWIG PETERSEN.....	IV	235
LAUSTEN, MARTIN SCHWARZ: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60. Anm. af TROELS DAHLERUP.....	III	520
LINVALD, AXEL: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. Anm. af GEORG NØRREGÅRD.....	II	176
Ludvig Holbergs tre levnedsbreve 1728-1743, ved A. KRAGELUND. Anm. af HARALD ILSØE.....	II	469
LUND, HANS: Askov Højskole 1865-1915. Anm. af LORENZ RERUP.....	III	222
Lunds stifts landebok, utg. av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER. Anm af SVEND GISSEL.....	II	458
LØKKEGAARD, FINN: Det danske gesandtskab i Washington 1940-1942. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940-42 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i Amerika. Anm. af E. LADEWIG PETERSEN.....	IV	253
MALMER, BRITA: Nordiska mynt före år 1000. Anm. af GEORG GALSTER...	III	510
Malmö rådstueprotokol (stadsbok) 1503-1548, udg. ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER. An. af EMILIE ANDERSEN.....	II	453
MEINECKE, FRIEDRICH: Werke I-VI. Anm. af HOLGER HJELHOLT.....	I	498
Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Anm. af LARS-ARNE NORBORG.....	IV	201
NISSEN, HENRIK S. og HENNING POULSEN: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945. Anm. af LORENZ RERUP	I	491
OLSEN, OLAF: Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Anm. af AKSEL E. CHRISTENSEN og C. J. BECKER.....	II	435
- og OLE CRUMLIN-PEDERSEN: The Skuldelev Ships. - Samme: Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord. Anm. af OLOF HASLÖF.....	V	135
PEDERSEN, ERIK HELMER: Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966. Anm. af JENS HOLMGAARD.....	VI	282
POULSEN, HENNING: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43. Anm. af IB DAMGAARD PETERSEN.....	V	748
Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599, udg. ved C. RISE HANSEN. Anm. af FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	III	219
RASCH, AA., Niels Ryberg. 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Anm. af JENS HOLMGAARD.....	III	527
RASMUSSEN, HOLGER: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering. Anm. af AXEL STEENSBERG.....	V	731
RENVALL, PENTTI: Den moderna historieforskningens principer. Anm. af INGE SKOVGAARD-PETERSEN.....	II	431
SASS, ELSE KAI: Studier i Christiørn II's ikonografi. Anm. af POVLE ELLER..	V	451
SCHPELERN, H. D.: Museum Wormianum. Anm. af AKSEL E. CHRISTENSEN	VI	559
SCHWALM, EBERHARDT: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. Anm. af HOLGER HJELHOLT.....	I	132
SEEGRÜN, WOLFGANG: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). Anm. af ESBEN ALBRECHTSEN	IV	197
SJØQVIST, VIGGO: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. Bd. II. 1865-1911. Anm. af POVLE BAGGE.....	I	119
- Danmarks udenrigspolitik 1933-1940. Anm. af OLE KARUP PEDERSEN....	II	511

Skrifter udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 1952-64. Anm. af C. A. CHRISTENSEN .....	I	482
SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: Det indvundne Danmark. Anm. af JENS HOLMGAARD .....	II	483
SMEDBERG, STAFFAN: Frälsebunderörelser i Halland och Skåne 1772-76. Anm. af FRIDLEV SKRUBBELTRANG .....	VI	612
SPANG-HANSSEN, E.: Fra Ludvig Holbergs unge dage. Hans strid med Andreas Hojer. Anm. af HARALD ILSØE .....	II	469
STADE, ARNE: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs krigshistoria. Anm. af FINN ASKGAARD .....	IV	241
Statsrådets forhandlinger 1848-1863, udg. ved HARALD JØRGENSEN. Anm. af NIELS PETERSEN .....	II	488
STEENSBERG, AXEL, J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN og SVEND NIELSEN: Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre. Anm. af SVEND GISSEL	V	141
TORSTENDAHL, ROLF: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920. Anm. af INGE SKOVGAARD-PETERSEN .....	II	159
- Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap. Anm. af H. P. CLAUSEN .....	III	183
Tre venstremænd. En brevvæksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, udg. ved HARALD JØRGENSEN. Anm. af LORENZ RERUP	II	507
TROELS-LUND: Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede. 6. udg. ved ERIK KJERSGAARD. Anm. af POV L ELLER .....	V	154
ULSIG, ERIK: Danske adelsgodser i middelalderen. Anm. af TROELS DAHLERUP	VI	219
VOSS, KNUD: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701-1754. Anm. af JOHN ERICHSEN	VI	253
YAHIL, LENT: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Anm. af HANS KIRCHHOFF .....	IV	269

*Nyt fra historisk videnskab*

Se indholdsfortegnelserne til de enkelte bind.

# HISTORISK TIDSSKRIFT



# HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND VI

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1973

**HISTORISK TIDSSKRIFT**  
Bispetorvet 3, 1167 København K  
Copyright © 1973  
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark  
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S  
København

## INDHOLD

	Side
Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst. Af mag. art. JAN KANSTRUP .....	1
Summary .....	20
Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN.....	393
Summary .....	463
Klemmebrevene 1555. Studier over præsternes økonomi under Christian III. Af mag. art. EJVIND SLOTTVED .....	465
Summary .....	493
Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis. Af universitetsadjunkt, cand. mag. HARALD ILSØE .....	21
Summary .....	57
Frederik II's militære politik 1569–70. Af kandidatstipendiat, cand. phil. FREDERIK P. JENSEN .....	59
Summary .....	90
Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark. Af mag. art. JAN KANSTRUP .....	93
Summary .....	121
P. F. Suhms regeringsregler 1774. Statens grundstøtter – Menneskeretserklæringer – Sprog og indfødsret. Af fhv. folketingssekretær, cand. polit. JENS MØLLER ...	123
Zusammenfassung .....	156
P. F. Suhms »Euphron«. En nøgleroman med dens nøgler. Af fhv. folketingssekretær, cand. polit. JENS MØLLER .....	495
Zusammenfassung .....	515
Caracas-spekulationen 1782–1783. Dansk neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig. Af docent, dr. phil. OLE FELDBÆK .....	159
Summary .....	176

### *Småstykker*

Mogens Thomsen Kaas-affæren 1521–23. En kritisk studie. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN .....	517
Summary .....	528
Om F. C. Dankwarts »medlemskab« af arvefølgekommissionen 1845–46. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT .....	530
Zusammenfassung .....	534

### *Teori og metode*

Den marxistiske historicopfattelse. En introduktion. Af lektor, mag. art. NIELS FINN CHRISTIANSEN .....	535
---	-----

*Oversigter*

Romersk militærhistorie. Af adjunkt, mag. art. NIELS SAKTORPH.....	177
Den azteciske kulturs fald. Af arkivar, cand. mag. HANS CHRISTIAN BJERG.....	184

*Nekrologer*

Emilie Andersen. Af rigsarkivar, dr. phil. JOHAN HVIDTFELDT.....	191
Svend Thorsen. Af professor, dr. phil. ROAR SKOVMAND.....	193
Knud Hannestad. Af professor, dr. phil. FRANZ BLATT.....	551

*Kritik og debat*

Niels Jyde som kansler. Af professor, dr. phil. NIELS SKYUM-NIELSEN og docent LARS-ARNE NORBORG.....	197
---	-----

*Anmeldelser*

OLE FENGER: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP og professor, dr. jur. STIG JØRGENSEN.....	200
ERIK ULSIG: Danske adelsgodser i middelalderen. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP.....	219
SVEND GISSEL: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. Anm. af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ og lektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	233
JØRGEN STEEN JENSEN: Hertug Hans den yngre. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN.....	555
H. D. SCHEPELERN: Muscum Wormianum. Anm. af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN.....	559
POVL ELLER: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed. Anm. af professor ELSE KAI SASS og professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ.....	575
KNUD VOSS: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754. Anm. af cand. mag. JOHN ERICHSEN.....	253
SVEND CEDERGREEN BECH: Struensee og hans tid. Anm. af adjunkt, cand. mag. KARSTEN THORBORG.....	605
STAFFAN SMEDBERG: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76. Anm. af lektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	612
Fæstebonde i Nørre Thulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. Udg. ved JENS HOLMGAARD. Anm. af lektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	261
POVL JENSEN: Presse, penge & politik 1839–48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pressekrede – især i København. Anm. af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ og professor, dr. phil. POVL BAGGE.....	264
ERIK HELMER PEDERSEN: Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914–1966. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD.....	282
TAGE KAAARSTED: Påskekrisen 1920. Anm. af professor, dr. phil. SVEN HENNINGSEN	619

*Nyt fra historisk videnskab*

## Møder

Det nordiske historikermøde i København 1971 (SVEND ELLEHØJ).....	291
Den nordiske arkivdag i København 1971 (GRETHE ILSØE).....	292

Det nordiske militærhistoriske symposium i København 1971 (HELGE KLINT) ...	293
Det danske historikermøde i Odense 1971 (KAI HØRBY) .....	295

## Hjælpe midler

Historien. Gyldendals opslagsbog. Red. af RUDI THOMSEN (KARL EVALD KRISTENSEN) .....	638
Nordisk rättshistorisk litteratur 1956-65. En bibliografisk förteckning sammanställd av SIGNE CARLSSON (INGER DÜBECK) .....	640
Industriens historie i Norge. En bibliografi. Red.: T. A. HØEG og G. C. WASBERG (OVE HORNBY) .....	641
Historische Zeitschrift. Sonderheft 3. Literaturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutschen Geschichte und zu den Kreuzzügen. Hrsg. von WALTHER KIENAST (KARSTEN FLEDELIUS) .....	296
G. R. ELTON: Modern Historians on British History, 1485-1945. A critical bibliography, 1945-1969 (JØRGEN SEVALDSEN) .....	300
Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807: 1-2. Ved OLE DEGN (CLAUS BJØRN) .....	642
INA FRIEDLAENDER: Peringskölds Diplomatarium (HERLUF NIELSEN) .....	643
Folia diplomatica I = Opera universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 158. Curavit SÁSA DUSKOVÁ (HERLUF NIELSEN) .....	645

## Almindelig historie

Problemvurdering og prioritering i historie. Foredrag ved Den nordiske fagkonference for historisk metodelære på Hindsgavl 1969 (BERNARD ERIC JENSEN) ..	302
HOWARD NELSON TUTTLE: Wilhelm Dilthey's Philosophy of Historical Understanding (BERNARD ERIC JENSEN) .....	304
RAGNHILD HATTON and M. S. ANDERSON (Eds.): Studies in Diplomatic History (BENT JENSEN) .....	305
Problem i modern historia. GÖRAN RYSTAD, SVEN TÄGIL: Internationell historia 1. GÖRAN RYSTAD: Amerika. MAGNUS MÖRNER: Latinamerika (NIELS AMSTRUP)	306
A. S. KAN: Istorija skandinavskih stran (Danija, Norvegija, Švecija) (BENT JENSEN) .....	306
N. E. NOSOV og I. P. ŠASKOL'SKIJ (red.): Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii IX-XX vv. Sbornik statej (BENT JENSEN) .....	309
DITLEV TAMM og JENS ULF JØRGENSEN: Dansk retshistorie i hovedpunkter fra landskabslovene til Ørsted (INGER DÜBECK) .....	646
AAGE RASCH: Staten og kunstnerne (JOHN ERICHSEN) .....	647
WILHELM ABEL: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (SVEND GISSEL) .....	649
FRIEDRICH LÜTGE: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (SVEND GISSEL) .....	651
PATRICK L. ALSTON: Education and the State in Tsarist Russia (MARTON DE HARTYANI) .....	654
BRIAN HARRISON: Sydostasiens historie. Dansk udgave ved NIELS STEENSGAARD (KARL-REINHOLD HÆLLQUIST) .....	311

## Oldtid og middelalder

A. LEO OPPENHEIM: Ancient Mesopotamia (NIELS M. SAXTORPH) .....	312
A. LEO OPPENHEIM: Letters from Mesopotamia (NIELS M. SAXTORPH) .....	312
ALAN E. SAMUEL: Greek and Roman Chronology (OTTO MØRKHOLM) .....	655
UNTO PAAANANEN: Sallust's Politico-social Terminology (PETER ØRSTED) .....	656

	Side
SV. AAGE BAY: Det underjordiske Rom (BENGT MALCUS).....	659
G. R. WATSON: The Roman Soldier (NIELS M. SAXTORPH).....	313
GRAHAM WEBSTER: The Roman Imperial Army (NIELS M. SAXTORPH).....	315
TORBEN DAMSHOLT: Historia Augusta problemet (BENGT MALCUS).....	661
HANS ROLAND BALDUS: Uranius Antoninus. Münzprägung und Geschichte (OTTO MØRKHOLM).....	667
ANDREAS HOLMSEN: Norges forhistorie (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	315
VIBEKE CHRISTENSEN og JOHN KOUSGAARD-SØRENSEN: Stednavneforskning I (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	668
Stednavne i tekster. Udg. af Institut for Navneforskning (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	668
BENT SØNDERGAARD: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv) (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	668
GILLIAN FELLOWS JENSEN: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	668
GILLIAN FELLOWS JENSEN: Scandinavian Settlement Names in Yorkshire (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	668
ROBERT S. LOPEZ: The Birth of Europe (E. LADEWIG PETERSEN).....	318
NORMAN F. CANTOR: Medieval History (ESBEN ALBRECTSEN).....	319
JEFFREY BURTON RUSSEL: Medieval Civilization (ESBEN ALBRECTSEN).....	319
F. M. STENTON: Anglo-Saxon England (NIELS LUND).....	320
HANS-GEORG BECK: Senat und Volk von Konstantinopel (KARSTEN FLEDELIIUS).....	321
JENS HELTOFT: Jelling og et glemte stednavn (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	322
A. L. UDOVITCH: Partnership and Profit in Medieval Islam (E. LADEWIG PETERSEN).....	673
PETER MUNZ: Frederick Barbarossa (ESBEN ALBRECTSEN).....	323
ALFRED HAVERKAMP: Herrschaftsformen der Frühstauer in Reichsitalien (TORE NYBERG).....	325
The Acts of William I, King of Scots 1165–1214, ed. by G. W. S. BARROW and W. W. SCOTT (NIELS LUND).....	329
Anglo-Scottish Relations 1174–1328. Some Selected Documents, ed. and translated by E. L. G. STONES (NIELS LUND).....	329
FRIEDRICH BRUNS (†)/HUGO WECZERKA: Hansische Handelstrassen (KAI HØRBY).....	674
HUGO OTT: Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet (SVEND GISSEL).....	676
JARL GALLÉN: Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns (KAI HØRBY).....	677
AHASVER VON BRANDT: Der Stralsunder Friede (KAI HØRBY).....	330
KARL H. SCHWEBEL: Der Stralsunder Friede (1370) im Spiegel der historischen Litteratur (KAI HØRBY).....	330
Die Berichte der Generalprokuratoren des deutschen Ordens an der Kurie I–III. Bearbeitet von KURT FORSTREUTER und HANS KOEPPEN (KAI HØRBY).....	332
PETER GERRIT THIELEN: Die Verwaltung des Ordensstaates vornehmlich im 15. Jahrhundert (KAI HØRBY).....	334
Die Staatsschriften des deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert. I. Bearbeitet von ERICH WEISE (TORE NYBERG).....	335
Nyere tid	
SAMUEL ELIOT MORISON: The European Discovery of America. The Northern Voyages (NIELS STEENGAARD).....	679
Elementa ad fontium editiones. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. Ed. CAROLINA LANCKORŃSKA et GEORGIUS STEEN JENSEN (KARL-ERIK FRANDSEN).....	336

CH. H. CARTER: The Western European Powers 1500–1700 (E. LADEWIG PETERSEN).....	680
ALFRED RAPP: Das fanatische Jahrhundert (MIKAEL VENGE) .....	680
ERIC KERRIDGE: Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After (E. LADEWIG PETERSEN).....	337
OTTO NÜBEL: Pompejus Occo 1483 bis 1537. Fuggerfaktor in Amsterdam (E. LADEWIG PETERSEN).....	681
JAN SZPAK: Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii Malborskiej w XVI wieku (JØRGEN STEEN JENSEN) .....	682
HEDDA ROLL: Hans Brask. Latinsk korrespondens 1523 (MIKAEL VENGE) .....	683
Hanserezesse. IV Abteilung (von 1531 bis 1560). II: 1535 Juli bis 1537. Bearbeitet von KLAUS FRIEDLAND und GOTTFRIED WENTZ (†) (KAI HØRBY) .....	338
BIRTE ANDERSEN: Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660 (ÅGE FASMER BLOMBERG) .....	340
R. B. OUTHWAITE: Inflation in Tudor and Early Stuart England (NIELS STEENSGAARD).....	684
VOLKER PRESS: Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619 (E. LADEWIG PETERSEN).....	685
ROB. MANDROU: Les Fuggers, propriétaires fonciers en Suabe 1560–1618 (E. LADEWIG PETERSEN).....	686
H. DOLLINGER: Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern in den Jahren 1598–1618 (E. LADEWIG PETERSEN).....	686
HERBERT LANGER: Stralsund 1600–1630 (E. LADEWIG PETERSEN) .....	687
MARIA BOGUCA: Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku (JØRGEN STEEN JENSEN) .....	688
J. P. KENYON (Ed.): The Stuart Constitution. 1603–88 (TROELS DAHLERUP) ...	342
CLAYTON ROBERTS: The Growth of Responsible Government in Stuart England (TROELS DAHLERUP) .....	343
SIGMUND GOETZE: Die Politik des schwedischen Reichkanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich (KARL-ERIK FRANSDEN).....	344
ECKARDT OPITZ: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660 (KARL-ERIK FRANSDEN).....	346
ADAM HOMECKI: Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku (JØRGEN STEEN JENSEN) ....	348
JOHN IRWIN and KATHARINE B. BRETT: Origins of Chintz (OLE FELDBÆK) ....	349
STIG DREIJER: Åland under det stora nordiska kriget (BENT JENSEN) .....	349
H. J. HABAKKUK: Population Growth and Economic Development since 1750 (ERIK HELMER PEDERSEN) .....	690
MICHAEL DRAKE (Ed.): Population in Industrialization (ERIK HELMER PEDERSEN) .....	692
ALICE CLARE CARTER: The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War (OLE FELDBÆK) .....	350
SURESH CHANDRA GHOSH: The Social Condition of the British Community in Bengal 1757–1800 (OLE FELDBÆK).....	352
Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1807. Udg. ved J. O. BRO-JØRGENSEN (OLE FELDBÆK).....	694
KEITH HITCHINS: The Rumanian National Movement in Transsylvania 1780–1849 (MARTON DE HARTYANI).....	696
En vittnebondes dagboksanteckningar 1795–1830. Utg. av AUGUST ISAACSSON (EBBE GERT RASMUSSEN).....	353
EDVARD BULL: Sozialgeschichte der norwegischen Demokratie (NIELS FINN CHRISTIANSEN) .....	355

WALTER MCKENZIE PINTNER: Russian Economic Policy under Nicholas I (MARTON DE HARTYANI) .....	697
SIDNEY POLLARD & JOHN SALT (Eds.): Robert Owen (OVE HORNBY) .....	356
JOHN W. CELL: British Colonial Administration in the Mid-Nineteenth Century (OLE FELDBÆK) .....	698
SVERKER OREDDSON: Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram til 1890 (HANS CHR. JOHANSEN) .....	699
ULF BEJBOM: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–80 Immigration (KRISTIAN HVIDT) .....	357
RENÉ RÉMOND: La vie politique en France depuis 1789. Tome 2: 1848–1879 (JOHNY LEISNER) .....	358
SVEND AAGE HANSEN: Early Industrialization in Denmark (HANS CHR. JOHANSEN) .....	701
OLAF OLSEN: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser (STEEN OVE CHRISTENSEN) .....	702
REGINALD E. ZELNIK: Labor and Society in Tsarist Russia. The Factory Workers of St. Petersburg 1855–1870 (EM. HALICZ) .....	704
JAN KUUSE: Från redskap til maskiner. Mekaniseringsspredning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910 (CLAUS BJØRN) .....	705
GRACE FOX: Britain and Japan 1858–1883 (NIELS AMSTRUP) .....	360
KENNETH B. PYLE: The New Generation in Meiji Japan. Problems of Cultural Identity, 1885–1895 (NIELS AMSTRUP) .....	360

## Nyeste tid

PETER SCHUSTER: Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie (MARTON DE HARTYANI) .....	706
ROBERT JOHN STRUTT: Life of John William Strutt, Third Baron Rayleigh, O.M. (ERIK ARNE HANSEN) .....	707
DORRIT ANDERSEN: Århus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899 (NIELS FINN CHRISTIANSEN) .....	361
INGELA ELISON: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–1922 (NIELS FINN CHRISTIANSEN) .....	364
STEPHEN B. WOOD: Constitutional Politics in the Progressive Era. Child Labor and the Law (ERIK ARNE HANSEN) .....	708
JAMES PENICK, JR.: Progressive Politics and Conservation. The Ballinger-Pinchot Affair (ERIK ARNE HANSEN) .....	709
DAVID S. WOOLMAN: Rebels in the Rif. Abd El Krim and the Rif Rebellion (OLE KARUP PEDERSEN) .....	710
JUKKA NEVAKIVI: Britain, France, and the Arab Middle East 1914–1920 (OLE KARUP PEDERSEN) .....	710
ÅGE FASMER BLOMBERG og ELLEN PEDERSEN (udg.): Imperialisme og nationalisme i Det mellemste Østen 1914–1921 (OLE KARUP PEDERSEN) .....	710
WOLFGANG OHNECK: Die französische Algerienpolitik von 1919–1939 (OLE KARUP PEDERSEN) .....	710
SAMI A. HANNA and GEORGE H. GARDNER (Eds.): Arab Socialism (JETTE LUNDRASMUSSEN) .....	714
REINHARD WITTRAM: Studien zum Selbstverständnis des 1. und 2. Kabinetts der russischen Provisorischen Regierung (März bis Juli 1917) (BENT JENSEN) .....	365
Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg I. Med bidrag af HELMUT HEIBER, HERMANN GRAML, MARTIN BROZAT (KARL CHRISTIAN LAMMERS) .....	726
HAROLD J. GORDON, JR.: Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923–1924 (KARL CHRISTIAN LAMMERS) .....	715



ARNO PANZER: Das Ringen um die deutsche Agrarpolitik von der Währungsstabilisierung bis zur Agrardebatte im Reichstag im Dezember 1928 (ERIK HELMER PEDERSEN) .....	717
JAN KUUSE: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924–1959 (HANS CHR. JOHANSEN).....	367
ULF OLSSON: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920–1949 (HANS CHR. JOHANSEN) .....	367
HERMANN WEBER: Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik (KARL CHRISTIAN LAMMERS).....	369
Die Entstehung des Youngplans dargestellt vom Reichsarchiv 1931–1933 durchgesehen und eingeleitet von MARTIN VOGT (KARL CHRISTIAN LAMMERS) .....	719
REINHARD BOLLMUS: Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem (KARL CHRISTIAN LAMMERS) 720	
MANFRED FUNKE: Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Abessinienkonflikt 1934–36 (KARL CHRISTIAN LAMMERS).....	371
HORST MATZERATH: Nationalsozialismus und kommunale Selbstverwaltung (KARL CHRISTIAN LAMMERS) .....	373
SHLOMO ARONSON: Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD (HANS KIRCHHOFF) .....	374
HANS-DIETRICH LOOCK: Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen (HANS KIRCHHOFF) .....	375
SVEN HENNINGSEN: Atompolitik 1939–45 (NIELS AMSTRUP) .....	378
The War Diary of Breckinridge Long. Selections from the Years 1939–1944. Selected and edited by FRED L. ISRAEL (ERIK ARNE HANSEN) .....	722
ERICH HESSE: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle (KARL CHRISTIAN LAMMERS).....	380
Constitutional Relations between Britain and India. NICHOLAS MANSERGH and E. W. R. LUMBY: The Transfer of Power 1942–7. Vol. I: The Cripps Mission, January–April 1942 (NIELS AMSTRUP).....	381
JOSEF SCHRÖDER: Italiens Kriegaustritt 1943 (HANS KIRCHHOFF).....	383
STÉPHANE BERNARD: The Franco-Moroccan Conflict 1943–1956 (OLE KARUP PEDERSEN) .....	710
THEDE PALM: The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944 (BENT JENSEN) .....	384
WZADYSŁAW CZAPLIŃSKI: Ruch oporu w Danii 1940–1945 (JØRGEN STEEN JENSEN).....	724
NIELS SKYUM-NIELSEN, HANS-CHRISTIAN EISEN og KAARE RÜBNER JØRGENSEN: Filmen De fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kritisk gennemgang (AAGE TROMMER) .....	386
Faldne i Danmarks frihedskamp 1940–45. Red. af IB DAMGAARD PETERSEN (AAGE TROMMER) .....	387
ERIK LUND: Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943–maj 1945 (AAGE TROMMER).....	388
CHRISTIAN TORTZEN: Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen (AAGE TROMMER).....	724
JAKOB APALSET: Heimsending av norske fangar frå Tyskland 1945. Planar og forhandlingar 1944–45 (AAGE TROMMER).....	726
Peter SØRENSEN: Østrigs genoprettelse efter 2. verdenskrig (MARTON DE HARTYANI).....	731
CHARLES R. PLANCK: Sicherheit in Europa. Die Vorschläge für Rüstungsbeschränkung und Abrüstung 1955–1965 (Bertel HEURLIN).....	390

PERTTI PESONEN: An Election in Finland. Party Activities and Voter Reactions (H. JØRGEN NIELSEN).....	392
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1971 og 1972 ....	733
Den danske historiske Forenings vedtægter .....	737
Navneregister. Ved mag. art. EJVIND SLOTTVED .....	739
Rettelser.....	771
Oversigt over indholdet af Historisk Tidsskrift 12. række bind I-VI.....	773

## HJÆLPEMIDLER

THOMSEN (red.): Historien . . . . .	638
CARLSSON: Nordisk rättshistorisk litteratur 1956-65 . . . . .	640
HØEG og WASBERG (red.): Industriens historie i Norge. En bibliografi . . . . .	641
DEGN (udg.): Landhusholdningsselskabets arkiv . . . . .	642
FRIEDLAENDER: Peringskölds Diplomatarium . . . . .	643
DUSKOVÁ (cur.): Folia diplomatica I . . . . .	645

## ALMINDELIG HISTORIE

TAMM og JØRGENSEN: Dansk retshistorie . . . . .	646
RASCH: Staten og kunstnerne . . . . .	647
ABEL: Geschichte der deutschen Landwirtschaft . . . . .	649
LÜTGE: Geschichte der deutschen Agrarverfassung . . . . .	651
ALSTON: Education and the State in Tsarist Russia . . . . .	654

## OLDTID OG MIDDELALDER

SAMUEL: Greek and Roman Chronology . . . . .	655
PAANANEN: Sallust's Politico-social Terminology . . . . .	656
BAY: Det underjordiske Rom . . . . .	659
DAMSHOLT: Historia Augusta problemet . . . . .	661
BALDUS: Uranius Antoninus . . . . .	667
CHRISTENSEN og KOUSGAARD-SØRENSEN: Stednavneforskning I . . . . .	668
Stednavne i tekster . . . . .	668
SØNDERGAARD: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv) . . . . .	668
FELLOWS JENSEN: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire . . . . .	668
FELLOWS JENSEN: Scandinavian Settlement Names in Yorkshire . . . . .	668
UDOVITCH: Partnership and Profit in Mediaeval Islam . . . . .	673
BRUNS(†)/WECZERKA: Hansische Handelsstrassen . . . . .	674
OTT: Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet . . . . .	676
GALLÉN: Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns . . . . .	677

## NYERE TID

MORISON: The European Discovery of America . . . . .	679
CARTER: The Western European Powers 1500-1700 . . . . .	680
RAPP: Das fanatische Jahrhundert . . . . .	680
NÜBEL: Pompejus Occo 1483-1537 . . . . .	681
SZPAK: Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii Malborskiej w XVI wieku . . . . .	682
ROLL: Hans Brask . . . . .	683
OUTHWAITE: Inflation in Tudor and Early Stuart England . . . . .	684
PRESS: Calvinismus und Territorialstaat . . . . .	685

MANDROU: Les Fuggers . . . . .	686
DOLLINGER: Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern . . . . .	686
LANGER: Stralsund 1600-1630 . . . . .	687
BOGUCKA: Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku . . . . .	688
HABAKKUK: Population Growth and Economic Development since 1750 . . . . .	690
DRAKE (Ed.): Population in Industrialization . . . . .	692
BRO-JØRGENSEN (udg.): Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevvæksling med P. Chr. Schumacher . . . . .	694
HITCHINS: The Rumanian National Movement in Transsylvania . . . . .	696
PINTNER: Russian Economic Policy under Nicholas I . . . . .	697
CELL: British Colonial Administration . . . . .	698
OREDSSON: Järnvägarna och det allmänna . . . . .	699
HANSEN: Early Industrialization in Denmark . . . . .	701
OLSEN: I Jacob Madsens fodspor . . . . .	702
ZELNIK: Labor and Society in Tsarist Russia . . . . .	704
KUUSE: Från redskap till maskiner . . . . .	705

## NYESTE TID

SCHUSTER: Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie . . . . .	706
STRUTT: Life of John William Strutt . . . . .	707
WOOD: Constitutional Politics in the Progressive Era . . . . .	708
PENICK, JR.: Progressive Politics and Conservation . . . . .	709
BERNARD: The Franco-Moroccan Conflict 1943-1956 . . . . .	710
WOOLMAN: Rebels in the Rif . . . . .	710
OHNECK: Die französische Algerienpolitik von 1919-1939 . . . . .	710
NEVAKIVI: Britain, France, and the Arab Middle East 1914-1920 . . . . .	710
BLOMBERG og PEDERSEN (udg.): Imperialisme og nationalisme i Det mellemste Østen 1914-1921 . . . . .	710
HANNA and GARDNER (Eds.): Arab Socialism . . . . .	714
GORDON JR.: Hitlerputsch 1923 . . . . .	715
PANZER: Das Ringen um die deutsche Agrarpolitik . . . . .	717
VOGT (Hrsg.): Die Entstehung des Youngplans . . . . .	719
BOLLMUS: Das Amt Rosenberg und seine Gegner . . . . .	720
ISRAEL (Ed.): The War Diary of Breckinridge Long . . . . .	722
CZAPLIŃSKI: Ruch oporu w Danii . . . . .	724
TORTZEN: Gilleleje oktober 1943 . . . . .	724
APALSET: Heimsending av norske fangar frå Tyskland 1945 . . . . .	726
HEIBER, GRAML, BROZAT: Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg . . . . .	726
SØRENSEN: Østrigs genoprettelse efter 2. verdenskrig . . . . .	731

# INDHOLD

	Side
Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN .....	393
Summary .....	463
Klemmebrevene 1555. Studier over præsternes økonomi under Christian III. Af mag. art. EJVIND SLOTTVED .....	465
Summary .....	493
P. F. Suhms »Euphron«. En nøgleroman med dens nøgler. Af fhv. folketingssekretær, cand. polit. JENS MØLLER .....	495
Zusammenfassung .....	515

## *Småstykker*

Mogens Thomsen Kaas-affæren 1521–23. En kritisk studie. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN .....	517
Summary .....	528
Om F. C. Dankwarts »medlemskab« af arvefølgekommissionen 1845–46. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT .....	530
Zusammenfassung .....	534

## *Teori og metode*

Den marxistiske historieopfattelse. En introduktion. Af lektor, mag. art. NIELS FINN CHRISTIANSEN .....	535
---	-----

## *Nekrolog*

Knud Hannestad. Af professor, dr. phil. FRANZ BLATT .....	551
---	-----

## *Anmeldelser*

JØRGEN STEEN JENSEN: Hertug Hans den yngre (E. LADEWIG PETERSEN) .....	555
H. D. SCHEPELERN: Museum Wormianum (AKSEL E. CHRISTENSEN) .....	559
POVL ELLER: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82 (ELSE KAI SASS og SVEND ELLEHØJ) .....	575
SVEND CEDERGREEN BECH: Struensee og hans tid (KARSTEN THORBORG) .....	605
STAFFAN SMEDBERG: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76 (FRIDLEV SKRUBBELTRANG) .....	612
TAGE KAARSTED: Påskekrisen 1920 (SVEN HENNINGSEN) .....	619
Nyt fra historisk videnskab (specifikation på omslagets side 3) .....	638
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1971 og 1972 .....	733
Den danske historiske Forenings vedtægter .....	737
Navneregister. Ved mag. art. EJVIND SLOTTVED .....	739
Rettelser .....	771
Oversigt over indholdet af Historisk Tidsskrift 12. række bind I–VI .....	773

Trykt i november 1973 af  
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S